

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

XLVIII. KÖTET

1952

NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET
KÖNYVTÁRA
~~53~~ 7113

F1402/25

XLVIII. ÉVF.

1952. DECEMBER

1—4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE
PAIS DEZSŐ

391. SZÁM

1952

T A R T A L O M

	Lap
A M. Tud. Akadémia I. osztálya vezetőségének nyilatkozata Sztálin elvtárs nyelv-tudományi cikkei megjelenésének második évfordulója alkalmából	1
<i>Horváth János</i> : Néhány XVI. századi írónk nyelvéről	3
<i>Bárcki Géza—Lőrincze Lajos</i> : A nyelvművelés elvi kérdéseihez	10
<i>Gáldi László</i> : A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz	21
<i>Terestyéni Ferenc</i> : Kossuth, az újságíró.....	31
<i>Mészöly Gedeon</i> : Az ugorkori sámánosság magyar szókincsbeli emlékei.....	46
<i>Pais Dezső</i> : Áld — átkoz	61
<i>Hexendorf Edit</i> : Az eszközök és a velük végzett műveletek elnevezésének kérdéséhez	68
<i>Korompay Bertalan</i> : Szovjet antropológus a finnugorok származásáról	72
<i>Czeplédy Károly</i> : Sarkel	79
<i>Cs. Sebestyén Károly—Pais Dezső</i> : A székely-derzsi rovásírásos téglakora.....	86
<i>Papp István</i> : A mondat funkciója	89
<i>Károly Sándor</i> : Az állítmányi mellékmondatról	103
<i>Szabó T. Attila</i> : Régi adatok a <i>-ni, -nit, -nol</i> rag erdélyi elterjedtségéhez	112
<i>Kálmán Béla</i> : Adalék a <i>-ni</i> igenévképző eredetéhez	118
<i>Pais Dezső</i> : Imperativus a nyelvészetben	119
<i>Kálmán Béla</i> : Kötelet ver	150
<i>Horpácsi Illés</i> : Szófejtések	154
<i>Balázs János</i> : Minden	160
<i>Stoll Béla—Pais Dezső</i> : Balassi Bálint ismeretlen versrészletei	166
<i>Eckhardt Sándor</i> : Megjegyzések, adatok Balassához	175
<i>Györfly Miklós</i> : Újra az Ómagyar Mária-siralom kérdő-felkiáltó fordulatairól.....	178
<i>Lukács Károly</i> : Balaton vidéki víz- és földrajzi tájszók	184
<i>Sütő József</i> : A büszkeség, kevélység kifejezésformái a népnyelvben	189
<i>Németh Géza</i> : Gúnynév, szólás, szállóige	192
Kisebb közlemények. <i>Bárcki Géza</i> : Bilabialis réshang a magyarban. — <i>Loványi Gyula</i> : A magyar szótárak könyvészetéhez. — <i>Csatkai Endre</i> : Szabó József nyelvész levele Széchenyi Istvánhoz a magyar nyelv rokonsága ügyében....	199
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bárcki Géza</i> : Zsámfáter hordta! — <i>Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : Naspolya ~ lasponya. — <i>Fokos Dávid</i> : Nagy. Gyakni. — <i>Gyallay Domokos</i> : Arany János egy hasonlata. Székely góbé. Háboruabb. Solymár — <i>Implom József</i> : Elemózsia. Óperencia. Túrómolaj. — <i>Kálmán Béla</i> : Kanyaró. Az ÖMS. egyik kifejezésének vogul mása. — <i>Kelemen József</i> : Csúrdít. — <i>Loványi Gyula</i> : Borszék. Szerep. Pufók. Spárpa. Strici. Jukker. Puser. — <i>Martinkó András</i> : Kuburc, kuburcol. — <i>O. Nagy Gábor</i> : Fától szakadt. — <i>Scheiber Sándor</i> : Bolygó zsidó — örök zsidó. »S mint Nabuchodonozor áll ki.« Raguel. — <i>Zolnai Béla</i> : Muri	202
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : A <i>-bali</i> képző az erdélyi régiségben. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Két levél 1531-ből és 1542-ből. — <i>Timár Kálmán</i> : Szomorú változás	224
Nyelvjárások. <i>Lőrincze Lajos</i> : A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéről. — <i>Benkő Loránd</i> : Ellentétes típusú kettőshangzók az Ecsedi láp vidékén. — <i>Imre Samu</i> : Elhomályosult összetételek a felsőbri nyelvjárásban. — <i>Kálmán Béla</i> : Sió, zsilip. Mondat és mondat. A <i>-fele</i> mint az igekötő és határozó toldaléka	228
Szemle. <i>Pais Dezső</i> : Egy elmaradt előszó. — <i>Benkő Loránd</i> : A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. II. kötet 1—4. szám. — <i>Úrhegyi Emilia</i> : Slovanské jazykové pamiatky z Mad'arska I. Rediguje Štefan Kniezsa. Stredoveké české listiny. — Magyarországi szláv nyelvmélekek I. Szerkeszti Kniezsa István. Középkori cseh oklevelek.	237
Különfélék. <i>Nagy J. Béla</i> : † Sági István. — <i>Kálmán Béla</i> : † Horváth Károly	254

MAGYAR NYELV

XLVIII. ÉVF.

1952. DECEMBER

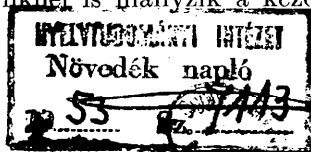
1—4. SZÁM

A M. Tud. Akadémia I. osztálya vezetőségének nyilatkozata Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei megjelenésének második évfordulója alkalmából

A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának vezetősége a magyar nyelvtudomány művelőivel együtt hálával ünnepelte Sztálin zseniális nyelvtudományi cikkei megjelenésének második évfordulóját. E mélyenjáró tanulmányok szabadították meg a nyelvtudományt a marrizmusnak marxista-ellenes és tudományellenes tanításaitól. Ezek törték össze a marrizmus kísérőjeként jelentkező arakcsejevi rendszert, mely a szabad kutatást és a nyílt vitát elfojtással fenyegette. De e tanulmányok, ennél jóval tovább menve, rámutattak a hagyományos nyelvtudomány hiányosságaira és hibáira is, és konkrét útmutatást adtak a marxista-leninista nyelvtudomány kialakításának feltételeire és módjára. Ez az útmutatás tette élő valósággá azt a jelszót, hogy minden tudomány, így a nyelvtudomány is, csak a történelmi materializmus alapján állva s a materialista dialektika módszerét alkalmazva ismerheti fel vizsgálata tárgyával kapcsolatban a teljes igazságot. E tanulmányok hívták fel a figyelmet az egymástól elszakadt elmélet és gyakorlat egysége helyreállításának fontosságára.

Sztálin világot gyújtó útmutatása a magyar nyelvtudománynak is nagy lendületet adott. Újabb fontos munkálatok indultak meg a nyelvtudomány öt éves tervében. Megélénkült a nyelvtudósok körében az érdeklődés az élő nyelvvel való foglalkozás, a nyelvművelés, az irodalmi nyelv kérdéseinek vizsgálata, a nyelvtani kutatás iránt. De újabb lendületet kapott a Sztálintól jelentőségének megfelelően értékelt nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti kutatás is. A nyelvtudósokban nőtt az érdeklődés és fogékonyság az elméleti kérdések, az általános nyelvészeti tanulságok búvárlata iránt. Kár, hogy a szélesebb körű nyilvánosság előtt — például nyomtatásban — ennek egyelőre nem mutatkoznak megfelelő nyomai.

Tudatában vagyunk azonban annak is, hogy eredményeink mellett fogyatékoságai is vannak munkánknak. Mindezekig több mindenben nem találtuk meg a helyes utat, hogy a marxizmus-leninizmust gyakorlatilag alkalmazzuk a nyelvtudományban, kutatásainkban és az elméleti kérdések tisztázásában. Keveset tettünk annak érdekében, hogy a polgári nyelvtudomány eredményeit marxista kritikával vizsgáljuk meg. Ezen a téren kommunista nyelvészeinknél is hiányzik a kezdeményezés, a példamutatás.

FLAG 2/75

A magyar nyelvtudósok — a sztálini segítség fordulatot hozó fontosságának tudatában — a nagy eseménynek, a sztálini nyilatkozatok megjelenésének első és mostani második évfordulóját is felhasználták már arra, hogy számot adjanak maguknak és a dolgozó népnek az elvégzett munkáról, s annak eredményeit és hiányosságait felmérve, kitűzzék maguk elé a további célokat, kijelöljék maguknak a következő feladatokat. De kívánatosnak tartják, hogy ez a számadás az elkövetkezendő évfordulókon állandósuljon és serkentően elmélyüljön. Úgy gondolják, ezzel ünnepelhetik legméltóbban a fordulatot, felszabadulást és megújíthatást hozó nyilatkozatok évfordulóit. Ezzel akarják megmutatni: tisztában vannak azzal, hogy a világ dolgozóinak vezetője s az ő vezetésével épülő szocializmus nem ünnepléseket, hanem elsősorban önkritikával végzett és kritikával kísért munkát vár a tudomány dolgozóitól azért a segítségért és megbecsülésért, amelyben őket napról napra részesítik.

A magyar nyelvtudósok Sztálin új munkáinak megjelenésétől kezdve fontosnak tartották, hogy a tanítások a nyelvészeti oktatásban méltó helyet kapjanak. 1950 őszétől minden egyetemen szerepelt az oktatás anyagában a marxizmus-leninizmus klasszikusainak, elsősorban Sztálinnak a nyelvről szóló tanításait tárgyaló kollégium. E különálló előadás — ahogyan a sztálini tanítások egyre jobban átjárják a nyelvtudomány egészét — ma már egybeolvadt a nyelvtudományi bevezető kollégiummal s annak alapjául szolgál. Törekvésünk azonban az, hogy az egész nyelvtudományi oktatást, miként a kutató munkát is, a klasszikus útmutatások hassák át és irányítsák.

Megelégedésünket nyilváníthatjuk, hogy a legújabban kialakított bölcsészkar tanterv szerint a nyelvészeti tanulmányok óraszámában megkapják a jelentőségüknek megfelelő helyet. Kívánatos lenne azonban, hogy ezt a lehetőséget a nyelvészoktatás színvonalának emelésével a nyelvészképzés érdekében ki is aknázhassuk.

A fent megjelölt cél elérése érdekében az Akadémia nyelvtudósai fontosnak tartják a marxizmus elméletének még behatóbb megismerése mellett az általános nyelvtudomány művelésének és oktatásának kiszélesítését, a konkrét részmunkálatokban is e tanítások fokozott érvényesítését. Ehhez hathatós segítséget kapnak és várnak a Szovjetunió élen járó nyelvtudományától. E kapcsolat szorosabbra fűzésére azonban kiemelik annak a szükségességét, hogy néhány nyelvész-aspiránsunk tanulmányait részben vagy egészben a Szovjetunió vezető nyelvtudósai mellett végezhesse.

A magyar nyelvtudósok tudják azt, hogy kemény munka vár még rájuk a marxista nyelvtudomány elsajátítása és kialakítása terén, de a sztálini alap segítségével s a nyelvtudósok elszánt akarata együttesen sokat ígérő biztosíték arra, hogy a szocializmus építése során rájuk háruló feladatokat sikerrel véghez tudják vinni.

Ennek a célnak az elérése érdekében az osztályvezetőség 1952. július 14-én tartott ülésén elhatározta, hogy őszi ülészakán megvizsgálja a sztálini tanítások alapján a magyar nyelvtudomány helyzetét, számba veszi az elért eredményeket, feltárja a hibákat, ezek okait, és megteszi a lépéseket a hibák és hiányosságok kiküszöbölésére.

Néhány XVI. századi írónk nyelvéről

Részletek »A reformáció jegyében« című kész műből, a jegyzetek elhagyásával

Pesti Gábor

Első azon magyar írók közt, kiknek humanista műveltsége (mint utána csakhamar a Dévaié) magyar stílusukon is nyomot hagyott. Újtestamentuma tömör, formás, sőt, mondhatni választékos magyarságú. Latin szerkezetektől függetlenebb a középkori, sőt némely későbbi szentírásfordításoknál. Jól ismert szenvedő igés (irodalmias) változatokhoz képest meglephet ez az ő fesztelenebb magyarsága: „Immáran az szekercét is az fa gyökeréhez tötték. Azért minden fát, ki jó gyümölcsöt nem teremt, kivágnak, és az tűzre tesznek.“ — „Kérjetekek és megadatik nektek; keressetek, meglelítek; zörgessetek, megnyitják nektek; mert valaki kéri, az veszi, és az ki keresi, az megleli, a ki zörget, annak nyitják meg“. A tárgyas ragozás utaló képességét stilisztikailag hasznosítja: „Ne alítsátok, hogy jöttem az törvénynek elbontására, sőt jöttem, nem hogy elbontsam, de hogy beteljesítsem“ (azt nélkül!). Nemcsak takarékosan, de az élőbeszéd természetes nyomatékával szól effélékben: „Az szövétneket is nem azért gyóttják meg, hogy az kád alá tegyék, hanem hogy gyertyatartóba“ — „hasonlom azt bölcs emberhez, ki az ő házát kőszálon építette; rejáésék az záporosó, mosák az sebes vizek, fúvák az szelek, és a házra rohanának, s nem dőle el, mert kőszálon vala csinálva“. Jól ismeri, és szabatos éllel tudja érvényesíteni a hangsúly magyarázó erejét: „És mikoron egyiknek mondom, menj el, elmegyen; az másiknak ha mondom, jóde, eljő; avagy ha mondom, tedd imezt, megteszi.“ — Valóban nem volt rá szükség, hogy a magyar biblia nyelve idegenszerűségekkel váljék irodalmivá, s annyira eltávolodjék az élő köznyelvtől, mint későbbi fordításainkban. Nemzeti nyelvű első humanistáink: Pesti, Dévai, s a lazább Sylvester is, felhasználták az irodalmi fegyelmezés azon legeredetibb eszközeit, melyek különleges nyelvi formáinkban és hanghordozásunk értető nyomatékaiban takarékos, csín, elevenség és választékoság előnyeiként készen állnak szolgálatunkra, s éltek azokkal ízlésesen, pedantéria nélkül.

Fabula-fordításait is takarékos, racionalista tisztaság és világosság jellemzi. Valamicske latinosság itt sem hiányzik. Némi bátor magyarságra

elég sok a példa : „öt az disznóláb!“ (nem négy) — „az én kevesemet“ — „az te sokadat“ — megfoszták „a nem ő talljától“ — „mondton mondja vala neki“. Közmondással ritkábban él, mint Heltai, de él, szinte kizárólag a tanulásban : saját szövegében : „szeget szeggel kell kiitni“ — „más ember lovának vermét megásatta“ — „mert ott hol fi nincsen, hejába kaszálnak“. Versben is tud szabatosan disztingválni : „Az tevő és tetető egyaránt lakoljon“. Humoros a szóhasználata ezekben : az eb „imígyen ugata : nem vala módja“ stb. — a farkas „kezde szólni kecskéül“ a kis kecskeollóhoz (gödölyéhez), az viszont így felelt neki : „jóllehet az szód kecskézik, demaga a hasadékon farkast látok“ — „ezt is megcsirippelék és zsi bogák az madárfiak az anyjoknak“. Ily helyeken jó nyelvérzékkel rögtönöz. Szándékosan-e, vagy nem, olykor névelőtlenül, csaknem szinte személynévként használja az állatnevet : „Kánya megbetegilvén“ — „Róka az eszteragot eccer vacsorára hívá“; foglalkozásnevet is : „Képfaragónak mihelyébe“.

Szerémi György

Latinsága konyhalatinság. Sokhelyt csak az érti meg, aki magyarul is tud. Latinista éppúgy mulathat magyarizmusain, mint fantasztikus adatain a képzett historikus. *Ostrum* = ostrom ; *de ponto ad pontum* = pontról pontra ; *in una camisia* = egy ingben ; *de Buda extra ire* = Budából kimenni ; *ego miror super te* = csudálkozom rajtad ; *eris ab nobis, domine* = elleszel tőlünk, uram ; *nolle velle debet vobis ire* = akarva, nem akarva mennetek kell nektek ; *quomodo ambulasti cum capellano Prini Petri?* = hogy jártál Perényi Péter káplánjával ? *sed Cesar caniter statim ambulabit* = de a császár mindjárt kutyául fog járni ; az *assari* ígét, mely annyit jelent, mint tűzön sütni valamit (pl. kenyeret), ő a 'fegyver elsütése' értelmében használja : „bombardam exassare“ ; az ő szótára szerint : menni = *allare* (meghalt = *exalavit de mundo*), leány = *ancilla*. — Úgy bánik a magyar szóval, mintha latin volna : *tabulam boti* = boltja tábláját ; *bis koma* = kétszeres komája ; *unum putton*. — Bőven kever magyar szót a latin közé : az *vízvár felől, elbúsula, fuar, pince palack*, „in insula *Szent Margit*“, „provinciam *Borsod-vármegyét, vén Bornemisza, atyafigyermek, guba, tábor, harc, cseri basa* (Tomorit nevezték így) ; szólásokat is : *te bestye ageb, korpázd az bestyét* ; közmondásokat latinul, magyarul : *Tótoknak vadalma figéje* ; *Tót pech - kutya - nem mérgös* : ezt János királyra alkalmazza ; *ebbel ebet marattatok* : ezt Ferdinánd szólásaként idézi. V. Lászlót *Ladislaus Germanus*-nak, Gróf Salmot *Grosanz*-nak, Kelenföldet *Kelemen földé*-nek, Óbudát *Sicambriá*-nak is, a törököt *agarénus*-nak is, a tősgyökeres magyart *tiszta szittyá*-nak, *szittyá nemzetbeli*-nek mondja. Feljegyzi, hogy Ferdinánd egy ágyúját, melyet 1527-ben Kassára vontattak be, *Tar Margit*-nak, János király egy lovát *Kopott*-nak hitták.

Dévai Bíró Máttyás

A „magyar Melancthon“ elnevezés alighanem inkább megilletné őt, legalább teológiai vonatkozásban, mint közkeletűvé vált „magyar Luther“ mellékneve. Jelezné az benne a humanistát is. Mert hogy az volt, azt a maga korában ritka stíl-fegyelve is mutatja. Időbeli szomszédságából csak a Pesti Gáboré fogható az övéhez; de ő nem fordított, hanem eredetit írt, s így stílusa amazénál hangzatosan is gyökeresebb épségű. Kazinczy csak ábécés könyvét ismerte, de a „krakkói orthographust“, az „áldott öreget“ annak alapján is nagyrabecsülte, nyelv és stíluskörül harcaiban fegyvertársának választotta. Helyesírását, mely, mint az ortológusoké, a hangzást követi (*aggya*), joggal következetesebbnek és igazabbnak lelte emezekénél (*adgya*), s oly csínnal írónak őt magát, aminőt ezek még jó magyarságnak sem tartanak. A „jó öreg“ falusi iskoláknak szánta kézikönyvét, nem is sejtette, hogy valaha stilisztikai szempontból bírálhatják, s mégis „melly csínnal írta“!: „kiugratja az articulusokat 's szólásai poétai dictiókként zengenek“; a Credóban ma húsz articulusot tenne a fordító; azt tartjuk jó magyarság kritériumának, ha „a gubás auditorium is könnyen megérti, mert annál van letéve az igaz magyarság“. Tetszéssel idézi (három névelőtlen szava miatt) az Orthographiának ezt a mondatát: „De az írásra ab betűnek ismerete és az olvasásnak tudása útonc“. Úgy érzi, szófűzésén „classicusok studiuma tetszik“.

A Tízparancsolat magyarázatjának huzamos gondolatmenetű, nagy figyelmet kívánó fejtegetéseiben, e nagyrészt nem fordított, hanem eredeti szövegezésben, még inkább felismerhette volna úttörő elődje erényeit a stílus nagymestere. Nyelvében alig található valami irodalmi nyelvünk korábbi erőszakos latinosságáiból. Leginkább talán az igemódok használatában, de ott sem következetesen. Van latinos nominativus-használata, de igen szép tömör stílus-értékkel: „Adjuk meg azért az új tisztességét! bűnösök folyamjonk a büntelenhez, rútak a tisztához: üdvözülönk“: a „bűnösök“, „rútak“ megszólításként hat, s figyelmet érdemel a kötőszótlan, pusztán gondolati kapcsolódás is (*akkor nélkül*) a két mondat között. Accusativus cum infinitivo szerkezetet alig, latin szót csak meghonosultat használ (*penitencia, prédikátor, evangélium* stb.); latin-magyar szó-ikerítései (*a donációról, adományról — condíciók, módok*) a műveltek nyelvébe befogadott latin szavakhoz, mondhatni: műszavakhoz, mindjárt hozzátársítják magyar jelentésüket, felvilágosításul a kevésbé tanult olvasó számára. Rokonértelmű szavak azelőtt is szokásos halmozása itt nem tanácstalan találgatás jele: részletezés, megkülönböztető árnyalás, haladványosság a Dévai-féle szó-sorozatok célja és jellege: „mert az szent lélek Isten mondatik segétőnek, vigasztalónak, tanítónak, intőnek“ — „az élő Istennek fia, az Jézus Christus nekünk urunk, elégtételönk, szószólónk, közbejárónk, procatorunk, esedezőnk az új atyjának előtte“, — „Az víz nem csak víz immár teneked, hanem bizonynal jeled, peccéted, bizonyságod,

gyűrűd, hogy az Isten kétség nélkül megbocsátta bűnödöt“. Humanistára vall a közmondás stilisztikai értékesítése, antik bölcsesség, tanítómesze igénybevétele keresztyén tanok és gondolatok megvilágítására: „Régi mondás: Esmerd meg magadat. Szükség üdvösségre magunknak esmerete“; — akik földi javakért elvesztik az örök életet, „nem különben cselekednek, mint az Esopos ébe, ki a koncnak árnyékáért elveté a koncot“. Legelső mondatával közmondásból indul ki: „Közbeszédben szoktuk mondani: nincs jobb, ki meghal és üdvözülni“. Él nyilvánvaló köznépi szólásokkal is, de csínjában, nem telhetetlenül: „a lány kenyeret megszokták, nem fér fogokon“; ezt az evangéliumi helyet: „non omnes capiunt verbum istud“ (nem mind fogadják be ezt az igét), — így fordítja: „nem minden fogára fér e dolog“. A végvacsora, fejtegeti máshol, láthatatlan ígéretnek (Krisztus dicsőült testének, vérének) látható jele; hinnünk kell ez ígéretben, mert „az cégért hiába nem nyújtják ki, ha bor nincsen a pincében“. Ez már kissé alrendűnek tetsző párhuzam; elvéte találni még ilyet nála, de pl. a „kezet csapni valakivel“ szolás abban az időben nem volt oly profán mellékízű, mint ma, különben aligha élt volna vele Dévai ilyen kapcsolatban: „Ezenképen mi a keresztvíz felett kezet csaptonk az Istennel, békeséget töttünk vele“. Viszont a *zsenge* szó veszített abból a finomságából, mellyel ebben a mondatban dicsekedhet: „ez élet az örök életnek csak zsengeje, előljárója“. Efféle szólások: „semmi isten fizesse nincs nálók“ — „mind szegény, bódog“ — „egy mákszem se“ — „egy szálat se“ — „nem ily amolly kedég“ — meg efféle közbevetések: „hogy úgy mondjam“ — „mondok“ — „mondom“ stb.: amennyire az élőbeszéd ízére emlékeztetnek, oly jólesőleg éreztetik a magasabb műveltségű ember természetes szolidaritását a maga nyelvközösségével, ízléses élni tudását anyanyelve kész javaival. Tud bátor is lenni a nyelv szellemében, mikor pl. a „minden *ha* nélkül“ (megszorítás, feltétel nélkül) és a „mindenkor *hával*“ (feltételesen) kifejezést párosítja ellentétesen. Szépen nevezi el „szívi áldozatnak“ a bűnre való kívánságok megölését szívünkben. S mily szerencsésen sűrít bele a *fogás* szóba négy különböző osztályozási kategóriát: „minden testamentomtételbe négy fogás vagy on: aki teszi a testamentomot, akinek teszi, mi felől, mi jószágrul, mi végre hagyja“.

Szókötését csinos takarékoság jellemzi. Az élőbeszéd tömör, kihagyásos képleteit értékesíti az irodalmi nyelvben. Független kérdésben nem tesz ki *hogy*-ot, vonatkozó mondat főmondatában rámutató *az*-t („megesmeri, mi legyen az jó“ — „aki engem lát, látja az én atyámat“), de bezzeg jól tudja érvényesíteni emezt hangsúly növelőül: „nem természetnek erejéből esmered te ezt meg, hanem az én atyám, ki menyországban vagy on, *az* jelentette meg te neked“ (az igétől külön szakított „én atyám“ hangsúlyát pótolja ki vele). Nem ismétli a kérdező szót (a *mi*-t): „Jaj, atyámfiái, bezzeg üdeje volna immár . . . meglátnotok, mi a feje, a fekete.“ *Tudnia illik*-et, *tudni mint*-et nélkülözni tud; „irgalomban való“ helyett „irgalombeli“ bizodalmat mond. Kivált osztályozó felsorolásban tudja írásba rejteni a hangos beszéd fórmuláit,

mely csak a fülre, a hangsúly megértető hatalmára számít: „két módon tehetünk kedég velek jót: lelkekbe, testekbe; lelkekbe: tanítván, intvén, tanácsot adván, vigasztalván; testekbe: ételt, italt, ruházatot adván“ — „Két féle nép vagyon: keresztyén, nem keresztyén. A keresztyén is kettő: igaz, hamis“. Írásjelekkel nem is mindig fejezhető ki effajta mondatok belső rendje: csak a hangoztatás teszi világossá: „bírjon ű velönk, ne a bűn“ (ű: hangsúlyozandó) — „eggyek vagyonk: ű mi bennönk, mi ű benne“ — „ozton [asztán] vagy ember által, vagy angyal által szabadít meg: tudja ű!“: ezt a *tudja ű-t* csak hangsúly és hangmelódia különleges magyar szövetkezése láthatja el szabatos értelemmel, s így fogalmazni csak született magyar tudhat és merhet! Nem hiába támad kedvünk ily helyeken hangosan olvasni Dévait. Figyelemre méltó, mert előkelőbb ízlésre vall, hangidomának szép aránya, ép súlyrendje, kerek zárulása: „Üdvözítönknek feltámadása és mennybemenete nagy vígság minekönk; feltámadt: mi is feltámadonk, mennyországba ment: mi is oda megyönk“. A hangosan olvasó egyszerű embert a hangzatnak ez az értelmező hozzájárulása nagyban segíti a műveltebb fogalmazás világos megértésében, a művelt pedig századok távolából is örömmel ismer reá a hanghordozás testvéri magyarságára, tisztán reánk öröklődött élő ritmusára.

Méliusz

Nyelve, írásban megkötve is, megtartotta eredeti élöszó jellegét. Semmi körmondatosság, alig egy-egy szemernyi, irodalmias latinosság: „tégedet, jót, szentet, ártatlant“. Gondolatai, elvont fejtegetései lehetnek nehezek a laikusnak, de nem nyelve miatt. Mondatszerkezeteit ha nem is éppen humanista fegyelem, de a hangidom iránt is fogékony érzék igazgatja. Lépten-nyomon hathatós, szép, sőt csinos szerkezetekre bukkanunk stíljében, melyek némileg kárpótolnak szokványos kíméletlen modoraért. Élöbeszédét bizonyára szívesen hallgatták. Kérdések és feleletek párossága, párhuzamos értelmű mondatok sorozatossága sokszor a nyelv minden egyszerűsége ellenére a pátosz erejével hat. „Elidegenedtél-e Istentöl a bűnért? Ne félj, megtérít ő! Az ördög után vagy-é? Az ő útára hoz ő!“ stb. — „Krisztus igazságával rontom el az ördög országát. Az Űr hatalmával gyözöm meg az ördög hatalmát. Az én Uramnak életével rontom el az ördögnek halálon való hatalmát... A Szentlélek fegyverével, az ígével rontom az ördög fegyverit. Ő csalárdsággal vág engem, s én igazsággal vágom ötet.“ Ily sorozatok néha (mint az idézetek is) oly huzamos következetességűek, hogy formai szépségüket véletlennek, tudattalannak alig gondolhatni. Kisebb terjedelemben is erőteljesen hat a mondatképletek ritmikus ismétlődése: „Téríts hozzád a megtérek, fordíts meg s megfordulok, gyógyíts meg s meggyógyulok, fordíts meg és élünk“. Hasonló egyszerű eszközökkel egész kis mozgalmas lírai organizmusokat állít elő: „Mit árt hát neked az ördög, az halál, az bűn, az fegyver? Semmit nem!“

Miért? Mert megbírta az Úr Jézus ezeket is, s én is megbirtam, s te is őbenne“ — „A törvény igazságot kér: én bennem csak bűn vagyok; életet kér: énbennem pedig Istennek gyűlölete; engedelmet kér: énbennem pedig engedetlenség vagyok“: A hangzat szép aránya mellett a kapcsolás ökonómiája, szinte csak gondolatbelisége is figyelemre méltó; Istenről és az ő titkos dolgairól mondja: „Megnyitja: senki be nem zárja; bezárja: senki meg nem nyitja“ (ez bibliai idézet ugyan: János Jelenései 3:7, — de két és kötőszó kihagyásával takarékosabb fogalmazás). Ily tömör szépségéért egy Kazinczy is megbocsátott volna Debrecennek! Sokszor az élő szó legközönségesebb, szinte hallható fordulatait hasznosítja hasonló stilisztikai célra: „Isten térszen-e vakká?“ — teszi fel a kérdést: „Nem! — Hát?“ — folytatja a két, erőlyesen ejtendő szócskával. Ezt a *hát* kérdő szócskát az irodalmi nyelv azóta csaknem elejtette, Méliusz, aki — úgy mondhatni — a hangos beszédet köti meg írásban, szívesen használja: „Mint támadhat fel? Nem testi támadással! Hát?“

Stilisztikai tudatossága, mint más szövegmagyarázóké (Sylvesteré, Dávid Ferencé) a biblia nyelvéből táplálkozik, s a hasonlatok, példázatok korlátai közt marad meg, melyeket lépten-nyomon értelmeznie kell. De értékeli, magasztalja is azokat! „Igen szép“, „nagy szép“ hasonlatosságokat talál Szent Pál szövegében. Képet és jelentést, mint más társai, ő is árnyék és test viszonyában képzel; „lakozik“ Isten a hívekben, „lakozott“ Mózes szekrényében, de ott „csak árnyékkal, példázattal lakozott“; az ótörvény ceremóniái a mennyei dolgokat példázták, csak árnyékai voltak a jövődönnek, melyek most már, hogy Krisztus (a példázott valóság, a „test“) eljött, megszűntek, elmúltak. Ő maga sűrűn él talpraesett hasonlatokkal, szemléltető képekkel, közkeletű érzékletes szólásokkal: „ne szántsanak az ő nyakokon“ — „ne bocsásd szájára“ — stb. Nem riad vissza alrendűektől sem: az emberi szerzés csak látszik szépnek, mint egy vén kofa, ki „festéssel felkeni magát, de azért odabé ugyan agg töpörtü“; vagy mint az agg bába, ki kenőcsével ifjú színt mutat, de azért „ugyan agg dötze, vén kopitor és olyan, mint egy reves fa“.

Heltai Gáspár

A „Száz fabula“ nemcsak kor- és műveltségtörténeti szempontból tanulságos, hanem maiaknak is kedves, érdekes, szórakoztató olvasmány. Azzá Heltai egyénisége teszi, mely különösen előadási modorában és stílusában jut kifejezésre. Nem szósz szerint fordít, olykor a mese anyagán s közlő formáján is változtat. Amit változtat eredetijén, az jóformán mind művészi értékű, s leginkább abban áll, hogy az egyszerű folyékony elbeszélés (puszta narratio) helyére dramatizált cselekvést állít: megjelenít, érzékeltet, megszólaltatja forrása néma alakjait, s ezáltal jobban leköti, az emberi világhoz közelebb álló képekkel szórakoztatja a figyelmet, megnöveli a mese saját érdekét. A kútba

ugrott bak és róka meséje, párbeszédük nélkül, mely jórészt Heltai toldása, csekély érdekű, humortalan történet volna. Egy másik meséjében nem „közli“, „mondja“, hogy a fiatal kos csúfolja az öreget, hanem megszólaltatja : „Höcc, mint fut az a glemus! Bezzeg erősen rázza a ködment“; stb. Különösen mikor már pórul járt a gonosz, szereti gúnyoltatni („úgy kell!“) a másikkal. Vagy monologizáltatja a pórul járt álnokot : pl. a farkast; kit egy szamár megcsalt, mikor pedig megehetette volna : „Óh bolond lator, óh kába lator! hova tetted volt eszedet . . . Bezzeg jeles vitéz vagy!“; stb.

Eredeti fordulatai, csattanós közmondásai, igaz népies ötletei a kifejezésben, paraszt-tréfára való hajlama : változatossá s végig élvezetessé teszik beszédét. Előszavában maga mondja, hogy a fabula értelmét „megspékölte és megékísítette szent írásokkal és egyéb szép bölcs mondásokkal és közbeszédekkel“. Ezt tette már a Hálóban is, igaz, hogy sokszor az eredetije nyomán. De abban is sok volt a sajátja : a „szallai kasza“ hasonlata ; nem szégyenli, mint „cigány a lopást“; „mű es más írrel kötjük“ = mi is más hangon szólunk. — A „Száz fabula“ értelmezéseiben „a régi eszes magyarokat“ is emlegeti, kik nagy bölcsen mondták ezt, meg azt : „Jótétel helyébe mást ne várj“ — „A kölcsön adott fejszének jó ha csak a nyele megfordul“ — „Kütvé higgyed komádat“. Máskor csak ekként idéz — nyilván közkeletű példabeszédeket : „Azt mondják közbeszéddele : a gebét nem illeti a hintó szekér“ — „Innét támadott a közmondás : Hadd hazudjan varga Berecek, azért ugyan jó talpat szab.“ Van rá eset, hogy a fabulának csak az értelmezés adja meg a csattanóját ; igen, mert ott Heltai beszél s alkalmasan tud elsütöni egy helyi anekdotát. Ilyen mindjárt a legelső fabula, amely mindössze annyit közöl, hogy a kakas gyöngyöt talált a szeméten, de nem tudja, mit csináljon vele. „Mint a szebeni szócs mondja vólt — értelmezi Heltai —, midőn a szép török lovat dícsírík vólt : bizony szép és kellemes marha vólna, ha ködment tudna csinálni ; de nem tud : mire való ezokáért?“ Szereti — mint a nép — az érzéketes kifejezést : „pattantsd meg egy kevéssé az orrát“ (az elbizakodott vargának) : „ottan meglátod, mely igen alázatos leszen“; — de vigyázz, mert „nyilván ismég orrodhoz méri a subafát“. Fogalmi ítélet — pl. „a gyáva kérkedik, a bátor tesz“ — helyett primitívebb, de költőibb kifejezésmóddal él : rokonjelentésű képeket halmoz, melyek együtt ugyanazt az értelmet sugározzák : „Ha egynéhány dió vagyon a zsákban, nagyobbban zörög, ha felvészed a zsákot, hogynem mintha teli volna“ — a gyávák „megrakják a süveget daru- és struccollakkal, de ha réakelnek, ottan megijednek és nyereg alá dugják őket“ — „eféléknek szíve szájokban vagyon, de az embernek, aki ugyan ember, mellyébe vagyon“ — „nem minden apró fenyegetéstől lankad meg az ina“.

A képes beszédet tréfa és gúny céljaira valóban népies kedvteléssel használja. Alsóbbrendű képpel jelöli a kifejezendőt : „Salamon zsrirja“ (agyvelő) ; „lisztes immár a fejed“ (ősz) ; „hozzá kezdé magát törölni“ (hízelegni kezdett) ; „mind egy Ádám fiai vagyunk, egy téstából költünk“; stb. Vagy

megfordítva : magasabbrendűvel, szebbel : „Rossz vakarója (pálcája) vagon az uradnak“; ugyane mese lovát pálcával „kínálják“. A farkassal, kinek bőrét levonta s csak fején és lábán hagyta meg az oroszlán, ekként gúnyolódik a róka : „Talám doctor vagy, hogy *birétomot* töttél fel és *keztjűt* viselsz?“ Ugyancsak farkast gúnyol a róka egy másik mese csattanójaként ; a farkas egy legelésző öszvérbe kötött bele, nevét tudakolva ; az öszvér azt felelte neki, hogy fel van írva a hátulsó bal lábának a talpára, ott „megolvashatja“ ; felemeli a patáját, a farkas váltig olvasná, az öszvér erre úgy fejbe rugja, hogy „mind a két szöme kidőllyede“ : „Tehát ott áll a róka és igen kacogván mondá : eredj el, szégyen! . . . úgy kell agebnek! Baccalariussá tötted magadat, írást akarsz olvasni, maga (= noha) sem te, sem egész nemzedet soha egy betűt nem tanólt. Vé, szégyen! Tetszik [= úgy tetszik], hogy homlokdhoz ütették az *írotáblát*.“

Stílusának ily kedves tulajdonságai mellett alig jöhet szóba nyelvének némi — jobbára hangzati — magyartalansága. A szóvégi *d* és *t*, *g* és *k* hangot, a hosszú és rövid mássalhangzót gyakran felcseréli, mint a magyarul beszélő németek rendszerint ma is. Ismétlődő nyelvtani hibája : tárgyias igeragozás az alanyi helyett. A sajtóhibákhoz hozzászólt akkori olvasó efféléken bizonyára kevésbé akadt fenn a mainál. — Nem könyvből tanulta a nyelvet, hanem magyar emberek élő beszédéből ; s főképp azon fordulatait sajátította el kiváló mértékben, melyek a fesztelen, sőt kedélyes érintkezés eszközei : magvas szólásokat, népszerű hasonlatokat, képeket, humoros, de velős mondásokat, idiotizmusokat, mik mind bizonyos kedélyi árnyalatot, — nem nyelvtanilag helyes, hanem lelkileg jellemzetes magyarságot árasztanak magukból. A század teológus írói közt ő a leginkább „író“ : nemesak a gondolattal törődik, a formát is élvezi. Szókincse meglepően gazdag. Az irodalmin kívül fő forrása az erdélyi nép nyelve volt, s több oly szót használ, mely ma is csak a székelyek közt forog.

HORVÁTH JÁNOS

A nyelvművelés elvi kérdéseihöz

I.

Hozzászólás Lőrincze Lajos akadémiai előadásához

A Magyar Tudományos Akadémia nagyhetében, 1951. december 12-én az Akadémia nyelvművelő bizottságának ülésén LŐRINCZE LAJOS tartott előadást „A nyelvművelés elvi kérdései“ címen. LŐRINCZE a nyelv változékonyságát hangsúlyozta. Véleménye szerint a nyelvi tényeket a nyelvművelőknek tudomásul kell venniük, mert ellenük harcolni nemcsak reménytelen, de káros. Elutasítja a nyelvromlás gondolatát, és mint-hogy a nyelv a megértés eszköze, a nyelvművelés feladatát abban látja, hogy a nyelvet az emberek érintkezésének, a gondolatközlésnek minél megfelelőbb eszközzévé kell tenni. Védi az elterjedt idegen szavakat. Minden nyelv sok idegen elemet vesz át, s idegen szó különben is csak akkor honosul meg, ha szükség van rá, mert legalábbis más jelentés-árnyalatot fejez ki, mint a hozzá közel álló magyar. Tévedésnek minősíti azt az állítást,

hogy idegen szó magyart, régít szorítana ki, illet még nem mutattak ki. Főlölegesen csak azokat az idegen elemeket itéli, melyek nem a tömegek szükségletét, hanem nyelvi igények multságát, egyéni kedvtelését szolgálják. A neologizmusokkal (hibás képzési szókkal, idegenszerű szerkezetekkel vagy fordulatokkal) kapcsolatban hasonló a nézete: ami van és elterjedt, az szükségszerű, az ellen teljesen céltalan minden küzdelem; sőt minthogy a helyettük esetleg ajánlott megfelelőbb, magyarosabb fordulat kevésbé elterjedt, vagy éppen még ismeretlen, az ilyen javító törekvés a nyelv lényeges funkcióját, a tökéletes megértést zavarná, káros. S nemcsak egyes szók, kifejezések, fordulatok válnak így helyesekké, de azok az eredetileg a nyelv szellemétől idegen elvek is, amelyek alapján képződtek, ha mai nyelvérzékünk már nem tiltakozik ellenük különösen hevesen. A nyelv-helyesség normájának tehát az általános (nem egyes nyelvjárásokra vagy csoportnyelvekre szorító) pillanatnyi nyelvszokást kell tekinteni. Ezért el kell távolítani a hamis tilalomfákat. Ahol az irodalmi nyelv és a szükségszerűen pongyolább beszélt nyelv (a nyelvi tények) között eltérés van, ott az előbbinek kell igazodnia az utóbbihoz. A feladat tehát nem tisztogatás, hanem „a nyelvben rejlő lehetőségek minél alaposabb kiaknázása“, s erre megfelelő mód „a nyelvi kultúra szélesebb alapokra helyezése“. Ezt hivatott szolgálni a készítenő rendszeres leíró nyelvtan, az értelmező szótár, szinonima- stb. szótárak, a jó magyar stílus tanítására és tanulmányozására irandó kézikönyv, az iskolai nyelvi oktatás.

*

E sorokat megmutattam LŐRINCZE LAJOS kartársamnak. Ő azonban ilyen formában nem vállalja ezt a rövid összefoglalást, illetőleg nem azonosítja magát mindenben az itt sűrűre tömörített elvekkal, melyeket neki tulajdonítok, mert túlságosan mereven megfogalmazottaknak itéli őket. Minthogy azonban szövegének előzetes gondos elolvasása, majd az előadás meghallgatása után én a leghatározottabban ezt értettem fejtegetéseiből, észrevételeim ezekre a nézetekre vonatkoztak. Azóta az előadás szövegét még egyszer igen figyelmesen elolvastam, de most sem tudok sem mást érteni a sorokból, sem mást kihallani a sorok közül, mint amit a fentebbiekben igyekeztem nagyon szűkszavúan, de teljes tárgyilagosságra törekedve összefoglalni, és amire magában a hozzá szólásomban több helyt utaltam.

Tisztelt bizottság! Kedves vendégeink!

Előadó kartársunk igen alapos, sűrített formájában is tartalmas és sokrétű előadását mindnyájan feszült érdeklődéssel és nagy élvezettel hallgattuk. Kartársunk a nyelvművelés kérdésében határozottan foglalt állást, s ha egykét, talán inkább csak látszólagos belső ellentmondása élénkebb vitára nyit majd alkalmat, ezt az álláspontját alapos tudással, átgondoltsággal, sőt a vitatkozás finomabb fegyvereinek igen ügyes felhasználásával védte, változatos érvekkel támogatta, vagy amint ő mondaná, támasztotta alá. Sajnálattal kénytelen vagyok azonban megvallani, hogy néhány részletben nem értek vele egyet, nohá voltaképpen egy táborban volnánk. Nem vagyok purista és merev, éppúgy, mint ő sem; erről eddigi pár mondatom is tanúskodik, és határozottan elutasítom, sőt megbénítóan veszedelmesnek érzem azt a nézetet, mely helytelennek itél minden olyasmit — szót, fordulatot, szerkezetet —, aminek valamely idegen nyelvben többé-kevésbé pontos mása található. Tudomásul kell vennünk, hogy nyelvünk közeledett az indoeurópai nyelvekhez. — S nem vagyok az idegenszerűségeknek a szerelmese sem, éppúgy, mint az előadó sem, noha ő a magyaros vendégszeretet ősi hagyományairól nehezebben tud nyelvünkkel kapcsolatban lemondani, mint én.

Azt hiszem, véleményünk széthajlásának az az oka, hogy előadó kartársunk tanulmányának nagy részében a nyelvet mint a nyersebb értelemben

vett megértés eszközét tekinti. Igaz, hogy magában az itt elhangzott előadásban már inkább vetett elszórva némi nyomatékot a nyelv finomabb feladataira is, mint abban a szövegben, mely nekem rendelkezésemre állt, az általános kép azonban lényegesebben nem módosult. Ha ilyen álláspont helyes volna, nem is volna nyelvhelyességi kérdés. Akár azt mondom: *az indogermán flexió genezisének problémái*, az a kör, melyhez szólok, világosan tudja, mit jelent ez, akár azt: *Te jó isten, ahogy itt te nekem kinézel, az nem egy lányálom!* a megértés körül semmi hiba sincs. A nyelv azonban művészi anyag is, a légváltozatosabb, a leggazdagabb, a legszínesebb, érc és márvány, szín és zene, hangulat és értelem. A nyelvművelés voltaképpen a nyelven mint művészi anyagon dolgozik. De ne gondoljuk, hogy ezzel a nyelvhelyességet csupán az irodalom nyelvére, az irodalmi stílusra korlátozzuk! Csaknem minden gondolatközlés — viszonylag kevés kitételrel — többet akar, mint a merő megértést; a hírlapi hír, a magánlevél, a hétköznapi futó társalgása hatást is akar elérni, s még talán a száraz üzleti levélnek, a hivatalos rendeletnek, vagy a tárgyilagos tudományos prózának sincs kárára, ha formás, tetszetős. Hogy ennek a minden téren tapasztalható, hatásosságra való törekvésnek a nyelv fejlődésébe is milyen döntő beleszólása van, még a hangváltások keletkezését és irányítását sem hagyva ki, azt minden nyelvtörténész tudja. A hatásosságra, hangulat-keltésre az író, sőt a beszélő is elég tág határok között minden eszközt felhasználhat, nemcsak a hintáslegényt beszéltetheti jassz nyelven vagy a Bach-huszárt tört magyarsággal, de saját maga nevében is használhat olyan szót, fordulatot, mely különleges színt és ízt adhat a mondanivalójának. Ámde általában az irodalmi és a beszélt nyelv helyessége szépség kérdése. A nyelvhelyességet abból a szempontból kell tehát első sorban néznünk, hogy egy-egy szó vagy fordulat, szerkezet milyen hatást tesz: ízetlen, lapos, sablonos, ízléstelen, nagyképű, fitogtató, tudálékos vagy színes, eleven, választékos, képszerű, zamatos, símán, hidegen szabatos, előnyösen figyelemkeltő, vagy észrevehetetlenségében nemes. Persze az ízlések különbözők, de voltaképpen a nyelvi tudat fejlesztése, a nyelvhelyesség építése a nyelvi ízlés, sőt általában a z í z l é s fejlesztésének kérdése.

Senki se hivatkozzék arra, hogy ha a nyelvet szabadon engedjük módosulni, a megváltozott szokás éppúgy megtermi a kifejezésmódok, szerkezeti lehetőségek, az új fordulatok között a szépet, a hatásosat, a nyelvileg ízléset, mint a régi. Hiszen — mondhatnánk — a latin irodalmi nyelv szigorú normáival szemben a vulgáris latin a gondatlan, fésületlen, művésztelen közlő eszköz fajképe volt, melyet antibarbarusok kímélet nélkül kárpáltak. S íme mégis ebből az alsórendűnek vélt nyelvből kerekedett ki a francia, a spanyol, az olasz, három igen nagy tökéletességű művészi anyag. Igen ám, de közben csaknem ezer éven át, éppen a nyelvhelyességi eszmény teljes pusztulása miatt a remekbe épített latin nyelv hihetetlen alacsony szintre zuhant, zavaros és formátlan, kezdetleges dadogássá korcsosult, s ebből kellett több évszázados erőfeszítéssel

újából kialakítani egy új nyelvi eszményt, s ezt nyomon kísérve új nyelvhelyességi elveket, hogy a sárból ismét nemes anyag termelődjék ki. Nem azt mondom ezzel, legyünk olyan merevek, mint a latin vagy a XVII—XVIII. századbéli francia grammatikusok és stiliszták, kik az irodalmi nyelvet majdnem változhatatlan, befejezett valaminek tartották, s ezzel mintegy maguk bontogatták alapját, de óvatosoknak kell lennünk, s könnyelműen nem szabad lemondanunk értékekről: a magyar nyelv jellegzetes erényeiről, a képszerűségről, a tömörségről, a hajlékonyságról, a finom, változatos árnyalásról, s az e tulajdonságokat megvalósító nyelvi elemekről, eszközökről. — Azok a példák pedig, melyeket előadó kartársunk arra hozott föl, hogy hiába a nyelv művelők és nyelvtisztogatók minden erőfeszítése, a kutya ugat, a karaván halad, az élet megy a maga útján, s ezt az útját tökéletesen megmutatja az, ami van, — ismétlem: e példák igazán mit sem jelentenek, ha szembe állítjuk őket akár nyelvújításunk hatalmas sikerével, akár Szarvas Gáborék tisztogató munkájának igen jelentős eredményeivel, vagy akár magának előadó kartársunknak magatartásával, aki elvégre a nyelv művelést mégis lehetségesnek, szükségesnek, fontos feladatnak ítéli. Nem volt soha hosszú győzelmes háború részletvereségek, apró kudarcok nélkül. Ha végig gondoljuk a nyelvek története nyújtotta tanulságokat, el kell vetnünk azt a gondolatot, hogy ami a nyelvben keletkezik, az szükségszerű, tehát nem szabad hozzá nyúlni.

Nehéz volna itt, a szűkre szabott idő alatt részletekben válaszolni LŐRINCZE kartársunk mindenegyes olyan nézetére, melyet vitathatónak érzek, ez végeláthatatlan vitákat indítana el, s lezárni a kérdéseket egyhamar úgysem lehetne. Tessék megengedni, hogy itt inkább néhány elvi kérdésre és gyakorlati teendőre mondjam el igen röviden összefoglalt véleményemet, mely talán helyes, talán helytelen, legvalószínűbben egyesít magában helyesnek és kevésbé helyesnek bizonyulót.

Az előadó helyesen állapította meg, hogy az egyoldalú, mondhatni védekező harc, mely csak tisztogatni, hibáztatni, irtani akar, nem lehet helyes vagy legalább is elegendő, hanem tevékeny építő munkát is kell végeznünk. A cél mindenestre kettős: védekezni az ellen, ami csúnya és ezért helytelen, de építeni ott, ahol szükség van rá. Talán, mint említettem, a helyes és nem helyes között a határvonalat nem pontosan ott vonnók meg mindnyájan, ahol az előadó, ez azonban tüzetes megbeszélést igénylő, igen fontos kérdés, és erre csak az elvi oldal tisztázása után kerülhet sor.

Ha tudomásul vesszük, hogy védekező harcunkat is két arcvonalon vívjuk, egyrészt a túlzó irtók, másrészt a közömbösek vagy éppen az idegen-szerűségek kedvelői ellen, kétségtelenül felötlik az első, legfontosabb kérdés: mi a nyelvi helyesség próbája, minek az alapján dönthetünk egyes esetekben, mi a föltétlen hibáztatandó, mi a még elfogadható vagy éppen ajánlatos. Az előadó foglalkozott ezzel a kérdéssel, idézte GOMBOCZOT, aki nem talált szigorúan tudományos kritériumot, mert a nyelvhelyesség szempontjai koron-

ként és nyelvenként változnak. Ez a meggondolás tehát voltaképp a nyelv-
szokást teszi meg döntőbírónak. S amióta irodalom, s ennél fogva nyelvi tudat,
következésképpen nyelvhelyességi kérdés van, azóta valóban minden elméleti
fejtegetés, gyakorlati alkalmazás ide torkollott: ez van meg a már többször
említett horatiusi *i u s e t n o r m a l o q u e n d i*-ben, erre céloz a XII.
században GARNIER DE PONT-SAINTE-MAXENCE, amikor kijelenti büszkén:
„*M i s l a n g a g e s e s t b o n s, c a r e n F r a n c e f u i n e z*“, MALHERBE
és VAUGELAS szerint is a döntő szó az *u s a g e*-é. Az *u s a g e*, a nyelv-
szokás azonban, mint tudjuk, változatos, hiszen ha nem volna az, nem volna nyelv-
helyességi kérdés, s a nehéz éppen azt kiválogatni, hogy az eltérő szokások
közül melyik a követendő. Régen valahogy könnyebbnek mutatkozott a hely-
zet. GARNIER DE PONT-SAINTE-MAXENCE világosan területi kérdésnek látja
a dolgot: az Île-de-France nyelvhasználata helyes, ami ettől eltér, az rossz
(néha ugyan ő maga is eltér tőle, mert büntetlenül nem lehet az ember sokáig
távol szülőföldjétől). Persze a terület kijelölésében is lehet ingadozás, vitat-
hatták, hogy Firenze olasz nyelve-e a mintaadó vagy a *l i n g u a t o s c a n a*
i n b o c c a r o m a n a, de a vita mégis szűk térre vonódott. VAUGELAS
viszont a területi határokon belül még társadalmilag is megsűkíti a helyes
nyelvszokás meghatározását: *b o n u s a g e* az udvaré, *m a u v a i s u s a g e*
a népé. Igaz, hogy ezzel szemben MALHERBE a Place Maubert-i teherhordók
nyelvében keresi a jó franciaság mintáját, de ez az ellentét, mely különben
a francia nyelv pillanatnyi helyzetéből és az irodalmi irányzatok változó igényé-
ből magyarázható, világosan kijelöl két ellentétes sarkot, ezek körül harcolni
és érvelni lehet, s a küzdelmet a társadalmi viszonyok és az ezektől megszabott
irodalmi ízlés amúgy is eldöntik. Jóval nehezebb a helyzet a magyar nyelv
esetében. Nincs olyan nyelvjárás, melyet mintának vehetnénk, nincs társa-
dalmi osztály, sem társadalmi réteg olyan, melynek nyelvhasználatát követendő
példának ajánlhatnók. Szinte mesterségesen kell tehát megteremtünk azokat
az elveket, amelyek alapján ezt a védekező harcot vívjuk, s keresni a sikerre
vezető eljárásokat.

Általános felfogás, hogy az idegen szavak tekintetében főleg minden
olyan küzdelem, mely közkeletű, bár idegennek érzett szavak ellen folyó.
Ez látszólag egyszerű elv, de csak látszólag. Ilyen általános fogalmazásban
követni nehezen lehet. Aligha van valaki, aki ilyen szavakat, mint *rádió*,
telefon, *traktor* és sok más ehhez hasonló, üldözne, ki akarna erőszakosan
küzöbölni a nyelvből. De már nehezen értenék egyet azzal, aki ugyane
csoportba vonná az ilyeneket, mint *vekker*, *sporher*, *filc*, *karmonádli*, *slicc*,
fazon, *komplikált*, *praktikus* stb., noha ezek ott, ahol a fogalomra szükség van,
meglehetősen közkeletűek. Itt főképpen az a körülmény fontos, van-e az illető
fogalomra megfelelő, bár talán kevésbé elterjedt magyar kifejezés, mely
legalább megközelítően egyenlő értékű volna az idegennel, — megközelítőleg,
mondom, mert ha a szó valóban forgalomba kerül, úgyis megtelik a szükséges

tartalommal. Ha van ilyen, segítsük elő elterjedését. Mint minden nyelv-helyességi kérdés, ez is első sorban esztétikai kérdés. E szavaknak nemcsak a jelentését, de hangulatát is figyelembe kell vennünk. Idegen szavaink igen jelentős része ugyanis a művészi anyagként használt nyelvbe nehezen illik bele, hangulatuk méltatlan az irodalmi igényekhez. Ha *K o s z t o l á n y i* egy-egy gondosan felépített, és közkeletű idegen szavak nélkül is természetesen ható szép mondatába behelyettesítünk egy-két nagyjában azonos jelentésű idegen szót, a mondat ellaposodik, színtelenné, sőt akárhányszor kellemetlenné válik. Ilyen szavak nem kívánatosak a nyelvben, mert hatásuk romboló. Egyrészt ugyanis régi magyar szavakat pusztítanak ki. Mert az előadóval szemben azon a nézeten vagyok, hogy a *kalapács* igen is megölte a *verő-t*, a *susztér* a *vargá-t*, a XVI. századi magyar szerszámneveknek, melyek szép számmal találhatóak a leltárakban, a jelentését sem tudjuk, annyira elpusztította őket az idegen eredetű műszókészlet. Hol van a *sógor* régi magyar megnevezése? De a *sógornő* miatt eltűnt már, legalább a köznyelvből, az *ángy* is. Megérti-e a szűcs, ha *hódprémet* kérek *bíber* vagy *nutria* helyett, s nem fojtogatja-e szemünk láttára a *nemez-t* a *filc*, hogy csak néhány példával szolgáljunk arra, hogyan öli a fölösleges jövevényszó az eredetit vagy régen meghonosodottat. Az idegenszerű szólások tekintetében persze még sokkal rosszabbul áll a helyzet. Másrészt ez idegen szavak nagy mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy folyó beszédünk, írásunk lompos, gondozatlan színezetet kap.

Föltétlenül helyesnek tartom a szaknyelvek műszókészletének magyarártását. Ezen a téren, minthogy itt a beavatkozás az intézményeken keresztül sikerrel keveset, föltétlenül működésbe kell lépniük

A köznyelv idegen szavait számba kellene vennünk, megjelölnünk egyenként azokat, amelyeket elfogadunk, esetleg bizonyos határok között (pl. valamely meghatározott stíluszinten), ami nem a nyelv művészei számára jelenthetne korlátot vagy tilalmat, hanem az alkalmi tollforgatók számára józan tanácsot, valamint azokat, melyeket helytelenítünk. Ez utóbbiak ellen pedig iskolában, sajtóban, élőszóban küzdenünk kell. E küzdelem egyik nem kevésbé fontos része, hogy magunk ne használjuk őket sem élőszóban, sem írásban, sőt amennyiben ez tőlünk függ, iskolában, hivatalban stb. akadályozzuk meg használatukat. A nyelvhelyesség elvégre normatív fogalom, és amint a helyesírás hatalmi szóval állapítja meg a helyes és helytelen írásmódot, akként hatalmi szóval lehet dönteni a vitás nyelvi kérdésekben, s a döntésnek, ha az állam minden szerve támogatja, érvényt is lehet szerezni. Eljárásunkban türelmesnek és kíméletesnek, de következetesnek kell lenniük. A magyar nyelv ügye mindnyájunk ügye, s mindenkitől megérdemel egy kis erőfeszítést, önfegyelmet.

De ha az idegen szavak elítélésében óvatosságnak és körültekintően kíméletesnek kell lenniük, másrészt ne legyünk túlságosan merevek az idegen szavak védelmében. Anélkül, hogy üldöznők az elterjedt idegen szavakat, melyek szük-

ségeseknek látszanak, ha esetleg egy-egy megfelelő magyar kifejezés vetődik fel, ne hadakozzunk ellene, hanem ilyen esetekben bízzuk a dolgot a természetes nyelvfejlődésre:

Külön alapos vizsgálatot igényel az a kérdés, mit tegyünk az ezután kopogtató idegen szavakkal. Várjuk-e meg, hogy elterjednek-e, vagy kerül-e helyettük mintegy öntudatlanul megfelelő magyar szó? Avatkozzunk-e azonnal bele, és próbáljunk alkotni ilyet? — Anélkül, hogy itt el akarnám dönteni ezt a kérdést, mely csak látszólag egyszerű, megvallom, hogy inkább az utóbbi megoldást látom kívánatosnak.

Az idegen szavak azonban a nyelvhelyességi kérdéseknek csak egy s nem is a legfontosabb részlegét alkotják. Idegen szavak, ha nem túlságosan nagy számúak, legrosszabb esetben is csak jelentéktelen szeplőcskék, de nem veszedelmes fekélyek. Sokkal fenyegetőbb, súlyosabb a hibás képzésű, idegenből másolt, a nyelv szellemével, ősi hagyományaival, szokásaival nem egyező alkotású szavak, szólásmódok, fordulatok, úgynevezett nyelvi klisék és mondattani szerkezetek elharapódzása. Ezek között is legegyszerűbb az egyes, úgynevezett hibás képzésű szavak kérdése, aminőket a nyelvújítás elég nagy számmal hagyományozott ránk. Itt, úgy vélem, a következő szempontok esnének különösebb súllyal a latba: ha egy szónak már van hosszabb-rövidebb, legalább két-három nemzedékre kiterjedő hagyománya, nem kell hozzányúlni. Hagyományról beszélek ezúttal és nem nyelvszokásról, ez utóbbi lehet múló divat is. Az 1910-es években elterjedt országszerte, várostól faluig a *szépen!* szó 'hogyne! még mit nem!' jelentésben. Hagyomány azonban nem lett belőle, kihullt a nyelvből nyomtalanul. Úgy látszik, mégsem valódi szükség teremtette meg. Persze a dolgot nem lehet mindig a természetes kiválasztódásra bízni, ez a nyelv művelés tagadása volna. Ha tehát egy rút, idegenszerű szó, pl. a *fölvág* 'henceg, kérkedik, nagyzol' vagy jó tájnyelvi egyenértékeseivel 'hözöng' jelentésben még hagyománytalan, bármennyire elterjedt is, érdemes és kell harcolni ellené. De ki gondolna arra, hogy ilyen szavakat, mint *szerep*, *alap*, *állam* stb. újakkal próbáljon helyettesíteni?! — Valamire azonban vigyáznunk kell. El kell fogadnunk a szokatlan képzésű szavakat, mert nemcsak vannak, de hagyományuk is van a nyelvben, nem szabad azonban rajtuk keresztül szentesíteni azokat az elveket, melyek alapján készültek. Ám használja valaki a *vérbő*, *vérszegény* vagy *tiszteletteljes* szavakat, de ne mondjuk ki helyesnek ezt a képzésmódot, ne nyissunk kaput új ilyen képződmények számára, s ha mód nyílik rá, inkább éljünk helyettük megfelelő alkotásokkal. Ugyanúgy kíméletet érdemelnek a megcsonkított tövekből alkotott szavak, összetételek: *tantárgy*, *dicsfény* stb., melyek már régóta élnek, de ilyen szóképzési elv a múlt század ötvenes évei elfajulásának, akár a szócsintannak fölburjánzását idézné elő.

Még sokkal fontosabbak a kifejezések, fordulatok, szerkezetek. Ezeket is a következő szempontokból kell megvizsgálni: 1. van-e múltjuk a nyelvben?

2. szükségesek-e vagy könnyen helyettesíthetők más, kifogástalan fordulattal? Azt hiszem, ezen a téren fokozatosan mind szigorúbbaknak kell lennünk, mert az idegen fordulat lassan kiszorítja a magyart, s a nyelv és a gondolkodás szoros kölcsönhatása következtében nemcsak nyelvünkbe visz be rikitóan elütő, ízléstelen színfoltot, de gondolkodásunkat is gyökértelenné gyúrja. *Jó termésre van kilátás* már föl sem tűnik, mert sokkal gyakrabban halljuk, mint azt, hogy *jó termés ígérkezik*, pedig ez utóbbi a magyar, és bármilyen mértékkel mérjük a helyességet, mindenesetre a szebbik. A helyes magyar kifejezések szorgalmazása amazok rovására ismét átvezet az építő nyelvműveléshez.

A hibák általában sokfélék, elbírálásukra elveket állítani nem könnyű. S ezek az elvek előreláthatólag nem lesznek olyan természetűek, hogy egyszerű közzétételük vagy megtanításuk mindenki számára eldönthetővé tegye a vitás kérdéseket. Ezért azt hiszem, nagyon meg kell gondolnunk, nem volna-e helyes az egyes kérdésekben, szavanként, fordulatonként, szerkezetenként külön-külön jól megfontolt döntéseket hozni, s ezeket a rendelkezésünkre álló eszközökkel, következetesen, noha kellő türelemmel érvényesíteni.

E kérdésekben nem a nyelvészeké a döntő szó. A nyelvész csak szakértői vélemény adására hivatott: megmondja, hogy egy-egy szó vagy szerkezet milyen régi a nyelvben, milyen elterjedtségű, megfelel-e a magyar nyelv szokásainak, szabályainak, fejlődéstörvényeinek, az ajánlott újítás szabályos-e stb. A döntést egy olyan testületre kell bízni, mely józanul hajlandó megszívlelni a nyelvészek tanácsait, de amelyben, ha a nyelvről mint művészi anyagról van szó, a nyelv művészei, ha gyakorlati szókincsről van szó, a gyakorlat emberei is nagy mértékben szóhoz jussanak, és a megállapított elvek határain belül nyelvérzéküket, nyelvteremtő géniuszukat, illetőleg szaktudásukat érvényesítsék.

Megfontolandó az is, nem volna-e taktikai szempontból helyes, ha nem indítanánk harcot egyszerre minden fogyatékoság ellen, hanem csak a kirívókon kezdenénk és fokozatosan járnánk el a tisztogatásban.

Azt hiszem végül, hogy immár megérett az idő arra, hogy a helyes magyar kiejtés normalizálásának kérdését felvessük. Tudom jól, hogy ez rendkívül kényes dolog, hiszen mindenki a saját szülőföldjének kiejtését tartja szépnek, helyesnek. De ha meg akarjuk teremteni a lehető teljes nyelvi egységet, nem szabad visszariadnunk a nehézségektől. Azt hiszem, itt is óvatosan kell haladnunk. A nyelvatlasz-húnkálatokkal kapcsolatosan, minthogy ezekben több gyűjtő működik párhuzamosan, szükségesnek mutatkozott, hogy normalizáljuk pl. az egyes hangok kiejtését, s ezt vegyük fel hanglemezre, ehhez igazodjék minden egyes gyűjtő, s úgy jelölje, amit hall, hogy ezekhez a kétségtelenül önkényesen megállapított normákhoz mérje észleleteit. Ebből a műhelyfogásnak szánt eljárásból talán ki lehet majd fejleszteni az egységes magyar kiejtés normáját. Nem úgy, hogy már most föltétlenül elfogadjuk irodalmi magyar kiejtésnek ezt a különben egyáltalában nem meggondolatlanul és

fölületesen megállapított kiejtésmintát, hanem csiszoljunk rajta, végül hozzunk döntést, s tegyük e döntést kötelezővé színésznek, rádióbemondónak, minden nyilvános szereplőnek. Ezzel párhuzamosan vegyük számba a nyelv hanglejtés-formáit, nézzünk szét a nyelvjárásokban, mit lehet onnan értékesíteni, hiszen tudjuk, hogy az idegenek köznyelvünk hanglejtését egyhangúnak ítélik, tehát e ponton van javítandó, s nyelvjárásaink erre mintát eleget adnak. Így felvetve ez csak ötlet, melyhez a megfelelő eljárást ki kell gondosan dolgoznunk, de azt hiszem, ezt a feladatot nem szabad tovább halogatnunk.

Ami a nyelv-művelés építő tevékenységét illeti, a szóalkotásban, a fordulatkinsz gazdagításában elsősorban íróink leleményére, valamint nyelvjárásaink óvatos, apránként való kiaknázására gondolhatunk. Arról természetesen szó sem lehet, hogy mindent, amit egyik-másik nyelvjárásunk kínál, habozás nélkül elfogadjunk és szentesítsünk. Sok fölösleges, sok nem akármely nyelv-szintbe illő, sok henye cicoma kerülne így nyelvünkbe, s magyarosak helyett könnyen magyarkodókká válnánk.

Nagyon fontos azonban, hogy anyanyelvünk ismeretét gyarapítsuk. Ismerkedjünk meg tehát alaposan anyanyelvünk nyelvtanával, s az iskolai oktatásban juttassuk a magyar nyelvtan tanítását az őt megillető, elsőrendű fontosságú szerephez, nem feledkezve meg nyelvünk múltjáról sem. Azonfelül legyünk minden erőnkkel rajta, hogy a saját nyelvünket, helyesebben írt vagy előszóbeli stílusunkat tegyük gazdagabbá, színesebbé, és azok, akiknek mások tanítása a hivatásuk, a rájuk bízottak magyar nyelvtudását bővítsék, szépítsék, csiszolják. Ezt a nyelv-gazdagítást az iskolában kell kezdeni, mégpedig minél korábban. — Gondolom, közismert, hogy az átlagos francia iskolázott ember anyanyelvismerete, stíluskészsége nagyon meghaladja az átlagos magyar iskolázott emberét. Ennek a titka véleményem szerint az, hogy a francia iskolákban igen nagy teret adnak az *explication de texte*-nek, sőt ezt nagy virtuozitással gyakorolják. Nagy írók nyelvhasználatát magyarázzák színesen, érdekesen, nem megölve, de elevenné téve a szöveget, megértetve minden szó súlyát, megéreztetve minden fordulat ízét. Eerre persze elsősorban tanárainkat kellene ránevelni, tehát nemcsak a középiskolában, hanem az egyetemeken is nagy gondot kellene fordítani rá. Nem szabad visszariadni attól, hogy eleinte az eredmény sovány lesz, esetleg a magyarázat nem egyszer a műalkotás holtta boncolásává fajulhat, hiszen hiányzik az évszázados gyakorlat s az ebből fakadó érzék és ügyesség, a finom munkához való kellő felkészültség, aminőt csak egyes kivételes esetekben az emberrel együtt született készség, ennek híján azonban a gyermekkortól következetesen fejlesztett stílusérvék adhat. De valahol el kell kezdeni, s rajta lenni, hogy az eredmény mind gyorsabban tökéletesedjék.

BÁRCZI GÉZA

II.

Megjegyzések Bárczi Géza cikkéhez

BÁRCZI GÉZÁNAK a nyelv-művelő ankéton elhangzott előadásomról itt közzétett tartalmi összefoglalásával nem azonosítom magam. Lehet, hogy előadásom nem minden részében volt elég szabatos, de azt hiszem, hogy az olvasók általában mégsem ezeket a következtetéseket vonják le előadásomból, annak elolvasása után. Ahhoz azonban, hogy felfogásomat e helyen is kifejtsem s BÁRCZI minden egyes megállapítására válaszoljak, igen kevés az az egy-két lap, amely most rendelkezésemre állna.

De addig is, amíg a nézeteink között fennálló különbség mibenlétének tisztázására sor kerül, talán nem lesz fölösleges, ha az ankéton elhangzott hozzászólásokra adott válaszból, — amely az előadással és BÁRCZI GÉZA hozzászólásával együtt az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II. kötetének 1—4. számában (401—49) és különnyomat-ként is megjelent, — változtatás nélkül közlöm azt a részletet, amely BÁRCZI hozzászólására vonatkozik.

Külön meg kell köszönnöm Bárczi Géza akadémikus részletekbe menő, alapos hozzászólását és kritikáját. Mint ő maga is mondja — de Deme László is rámutatott erre hozzászólásában —, lényeges elvi különbség nincs felfogásunk között. Az itt elhangzott véleményünk egészében és részleteiben természetesen nem fut teljesen azonos vágányon, ez csodálatos is volna éppen olyan — részleteiben egyszersmindenkorra sohasem tisztázható — studium esetén, mint a nyelv-művelés. De azt nem fogadnám el, hogy véleményünk széthajlásának az az oka, hogy én a nyelvet a nyersebb értelemben vett megértés eszközének tekintem, Bárczi Géza pedig művészi anyagnak is, sőt főként annak. Amikor én a nyelvről, mint a „gondolat közlés eszköze”-ről beszélek, s mikor a megértést hangsúlyozom, mindig a teljes megértésre, a beszélő gondolatainak, tudattartalmának a hallgatóval való teljes megértetésére gondolok; arra, hogy a felhasznált nyelvi eszközök gondolataink legfinomabb árnyalatait, érzelmeink minden rezdülését is maradéktalanul közvetítsék a hallgatónak. Ezt ki is fejeztem előadásomban, amikor „a nyelvben rejlő lehetőségek minél alaposabb kiaknázásáról s a gondolat legfinomabb árnyalatainak minél pontosabb kifejezéséről” szóltam. Ha ez valóban sikerül is, akkor a nyelvi kifejezés nemcsak igaz, hanem egyben esztétikailag szép is lesz.

Való igaz — és ez világosan kiderült mind az előadásból, mind a hozzászólásból —, hogy a helyes és nem helyes között a határvonalat nem pontosan ugyanott vonnánk meg mind a ketten. Ez különösen vonatkozik a már nyelvténnyé vált „helytelenségek”-re. S az idegen szavak pusztító hatásáról sem vagyok úgy meggyőződve, mint Bárczi Géza, bár elismerem, hogy ezt a kérdést még alaposan és sok oldalról meg kell vizsgálni. De nem hiszem azt, hogy jövevényszavaink — amelyek végeredményben szókincsünknek több

mint felét teszik — általában vagy csak jelentős százalékukban is egy-egy magyar szót öltek volra meg. Persze ennek a bizonyításához is, tagadásához is adatok kellenének.

Még ha van is kéznél néhány adat, módszertanilag nem megnyugtató, ha az egykor feljegyzett (s esetleg valamelyik mai nyelvújításban is meglévő) magyar szót és a mai köznyelvi (jövövény) szót (pl. *verő* és *kalapács*) feltétlenül mint egymás helyébe lépőt szemléljük és fogjuk fel. Elsősorban nem tudjuk, hogy a feljegyzett szó valóban neve volt-e a szóbanforgó tárgynak, vagy csak körülírása, megnevezése. Nem tudjuk továbbá az egyes esetekben, hogy valóban azt jelentette-e a feljegyzett, a kihalt szó, mint az, amely „kiszorította”. Azt is tekintetbe kell vennünk végül, hogy a feljegyzett, a „kihalt” magyar szó esetleg csak igen kis területen volt általános; ahova tehát az új benyomult — s azután annak a nyelvújításnak egyéb tényezőivel együtt országosan ismertté vált —, onnan egyáltalán nem szorította ki a régi magyart. S a továbbiakban a két szó nem mint magyar és nem-magyar áll egymással szemben, hanem mint két különböző nyelvújítás két szava, később pedig az egyik nyelvújítás uralomra jutásával mint köznyelvi szó és mint táji változat.

De ismétlem, ezeket a kérdéseket még alaposan meg kell vizsgálni mind elméletükben, mind gyakorlatukban.

Ha nyelvünk újabb történetét nézzük, akkor viszont igen sok esetben határozottan fordított előjelű kiszorításról kell beszélnünk, mert hiszen ki tagadná azt, hogy előbb volt a magyarban *horizont*, *pszichológia*, *reláció*, *nótárius*, *prókátor*, mint *látóhatár*, *lélektan*, *viszonylat*, *jegyző*, *ügyvéd* stb. S hogy ma — nagyon helyesen — az utóbbiakat használjuk inkább, mint az előbbieket, ugyancsak nem kétséges.

Tovább menve: Bárczi Gézával együtt én sem vagyok azon a véleményen, hogy ami a nyelvben keletkezik, az mind szükségszerű, s ahhoz nem szabad nözzányúlni. Ezt a túlzott engedékenységet, elnézést a mai nyelvi alakulatokkal kapcsolatban semmi esetre sem tartom helyénvalónak, s ezt — azt hiszem — meg is mondtam. Igen, mert a réginek, a már közismertnek, közhasználatúnak a bolygatásával feleslegesen zavarjuk nyelvünk kialakult egységét, gátoljuk nyelvünket funkciója betöltésében. Ez viszont nem kötelez bennünket arra, hogy a ma jelentkező helytelenségek ellen fel ne vegyük a harcot. Ma minden lehetőségünk megvan arra, hogy valóban beavatkozzunk a nyelv életébe, megvizsgáljuk a keletkező újat, s ha a nyelv életének ismerete azt mutatja, hogy a fejlődés nem jó irányba halad, kötelességünk azt jó irányba terelni. Mégpedig olyan módon, mint Bárczi Géza javasolja: ne várjuk meg, míg a helytelenségek, az idegen szavak elterjednek, vagy mintegy öntudatlanul magyar szó kerül helyettük, hanem alkossunk is ilyeneket s terjesszük azokat. A nyelvi jelenségek (jók vagy rosszak) terjedését tekintve ma egy hét majdcsaknem annyit jelent, mint régen sok évtized:

a rádió, a sajtó révén szinte egyik napról a másikra válnak közismertté a nyelvi jelenségek. Ebben a tényben komoly veszélyek, de még komolyabb lehetőségek is vannak a mi szempontunkból.

Arról persze még sok vita lesz, hogy esetenként mit tartunk helyesnek vagy helytelennek. Bárczi Géza szerint egyformán meggátolandó volna, hogy a *dicsfény*, illetőleg *vérbő* alakulatok mintájára a jövőben szóösszetételek keletkezzenek. Én azt hiszem, hogy az első eset valóban mesterséges szóalkotási elv, a magyar nyelvben szokatlan tőcsonkítás eredménye, s ilyen módon spontán aligha alkotunk a magyarban új szavakat vagy szóösszetétel-elemeket. De a második már természetes szóalkotási módnak látszik, amelynek — mint már erre utaltam — van gyökere a magyar nyelvben, s egyre-másra keletkeznek is hasonló összetételek. A kettőt tehát nem venném egy kalap alá. De ez részletkérdés, és lényegében alig érinti Bárczi Gézának azokat a kitűnő elvi és gyakorlati javaslatait, elgondolásait, amelyekhez én is a legnagyobb örömmel csatlakozom. (I. h. 442—4.)

LŐRINCZE LAJOS

A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz

A magyar nyelvújítás elvi háttérével kapcsolatban van egy alapvető kérdés, amelyre mindmáig nem kaptunk kielégítő feleletet. Azt hiszem, mindnyájunknak az a benyomása, hogy sem nyelvújításunk elvi alapjai, sem szélesebb távlatú európai összefüggései nem részesültek még olyan méltatásban, amelyet valóban korszerűnek nevezhetnénk. Egyszerűbben és világosabban fogalmazva meg e kérdés egyik részletét, azt mondhatjuk, hogy vannak ugyan bizonyos közismert tanulmányok a magyar nyelvújítás német forrásairól (vö. elsősorban THIENEMANN TH., Német és magyar nyelvújító törekvések: EPhK. 1912: 78 kk.), másrészt viszont sem nyelvújításunk szakavatott bűvárai, sem azok, akik hangyaszorgalommal gyűjtötték össze a magyar felvilágosodás történetében megnyilatkozó francia ösztönzéseket, nem méltatták kellő figyelemre a magyar nyelvújítás és a francia felvilágosodás kapcsolatait. Ennek a kérdésnek természetesen első látásra két oldala van: egyrészt vizsgálni kell a közvetlenül francia talajról jövő ösztönzéseket, másrészt pedig szemügyre kell venni — az eddigi kutatásoknál sokkal nagyobb mértékben — azt is, mennyiben voltak átítatva azok a német nyelvű művelők (mint pl. GARVE és JENISCH), akik Magyarországon széles körben ismertté váltak, a francia klasszicizmus és a francia felvilágosodás nyelvi törekvéseivel. Ez a dolgot szerény kísérlet kíván lenni ezen a területen s egyben adalék TOLNAI VILMOS alapvető munkájának egy olyan szakaszához, amelyhez ő műve megjelenésekor semmiféle bibliográfiát nem tudott csatolni (A nyelvújítás 112. §).

Amikor annak idején akadémiai székfoglaló előadásomban az erdélyi román nyelvújítás néhány kérdésével foglalkoztam (Az erdélyi román nyelvújítás. 1943.), felhívtam nyelvészeink figyelmét JORGOVICS PÁL bánsági román nyelv-művelőnek „Observări de limba rumânească“ (Észrevételek a román nyelvről) című kis művére, amely 1799-ben Budán jelent meg, majd később, a Kárpátokon túl nagy hírnévre tett szert, s mintegy a román nyelvbe átkerülő francia és olasz elemek meghonosításának katekizmusává lett. JORGOVICS-ról — aki egyébként a nagy francia forradalom idején Párisban tartózkodott s annak egyetlen ismert román szemtanúja volt — említett értekezésemben megállapítottam, hogy olyan elveket hangoztatott, amelyek lényegében véve JENISCH német nyelvész-tétikus közvetítésével a világosság kereséséből, a „clarté“ franciás kultuszából eredtek. Egyben azt is hozzátettem, hogy szinte teljesen azonos elveket találunk egy kissé elfeledett magyar nyelv-művelőnél, PÁNCZÉL PÁL kendilónai „református prédikátornál“ (ahogyan ő magát nevezte), akinek „A magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről“ című értekezése 1806-ban, tehát néhány évvel JORGOVICS munkája után jelent meg Pesten.

Akadémiai előadásomban — JORGOVICS-sal kapcsolatban — PÁNCZÉL PÁLT „legfranciásabb nyelvújítóknak“ neveztem, s ezt a véleményemet most annak kiemelésével erősíthetem meg, hogy PÁNCZÉL művének egész dokumentációja közvetlenül használt francia forrásokból ered, ami szinte példátlan a magyar nyelvújítás történetében. Ezeket a forrásokat azonban csak akkor tudjuk igazi jelentőségük szerint értékelni, ha PÁNCZÉL művét beállítjuk korába, s röviden megismerjük a szerző egész elgondolását.

Pánczél személyével nem kívánok részletesebben foglalkozni: életrajzá-
nak összeállítása nem lesz könnyű feladat a magyar protestantizmus történet-
írói számára sem. Annyi bizonyos, hogy családja Háromszékből származott: erre utal „albis“ előneve (SZINNYEI, MŰr. X, 256), melyben nyilván Kézdi-
albis és nem egy bihari Albis nevét kell látnunk (vö.: PÁLMAY J., Háromszék
vm. nemes családjai. Sepsiszentgyörgy, 1901. 351; KEMPELEN B., Magyar
nemes csal. VIII, 159). Talán rokona volt P á n c z é l D á n i e l, aki a Magyar
Merkuriust és az Új Bécsi Magyar Musát szerkesztette 1798-ig (NAGY IVÁN,
Magyarország csal. IX, 105—6). Mindenesetre Pánczél 1785-ben (KÁDÁR
JÓZSEF, Szolnok-Doboka vm. monografiája. Dész, 1901. IV, 301) vagy 1786-ban
(SZINNYEI: i. h.) került a Doboka megyei Kendilóna községbe, Kolozsvár és
Dész közé, s itt lelkészkedett 1831-ig (KÁDÁR: i. h.). Kendilónán 1698 óta
a Telekiek egyik nevezetes kastélya állt. Teleki Mihály erdélyi kancellár
fia, Pál építtette, aki külföldi főiskolákon tanult, beutazta Európát, s akit
Cserei Mihály krónikájában „tudósnak“ nevezett (NAGY I. XI, 83). 1727-ben
Pál fia, Ádám állíttatta helyre a kendilónai református templomot, továbbá
paplakot építtetett „s a lelkész és tanító fizetését egészen magára vállalta“
(KÁDÁR: i. h.). Pál unokája, Ádám dobokai főispán Corneille Cid-jének első

magyar fordítója volt (1773.) és a szintén élénk irodalmi érdeklődésű Wesselényi Mária férje; neje Hervey Sírhalmaít ültette át magyarra. Pánczél, aki ifj. Teleki Ádám idejében került Kendilónára, bizonyára jól ismerte a Teleki-kastélyban levő francia könyveket,¹ melyeknek gyűjteménye, ha nem is volt a Teleki Sámuel gyűjtötte marosvásárhelyi Teleki-tékához mérhető, mindenestre bizonyos tájékoztatót nyújtott a francia szellemi életről. TOLNAI (A nyelvújítás 93) Pánczél Pált Péczely József Mindenés Gyűjteményén nevelkedett írónak tekinti, s ezzel magyarázza franciás érdeklődését is. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk Péczely ösztönző hatását, ezenkívül azonban utalnunk kell arra a francia anyagra is, amelyet Pánczél magában a kendilónai kastélyban s esetleg más hasonló erdélyi könyvtárakban láthatott.² Van továbbá nyom arra is, hogy Pánczél amolyan vidéki Kazinczy-szerű jelenség lehetett, aki barátaival serényen levelezett a maga nyelvészeti és művelődéspolitikai problémáiról. A nagy nyilvánosság elé azonban csak egyszer lépett,³ s erre alkalmat Kulcsár István pályázata szolgáltatott.

Amint ismeretes, 1804-ben Kulcsár István a Magyar Kurirban három körkérdést tett közzé. Ebben a korban divatosak voltak az efféle pályázatok. 1782-ben a berlini Akadémia is három kérdést tűzött ki pályatételül, s ez a pályázat eredményezte RIVAROLNAK „Discours sur l’universalité de la langue française” című híres művét, melyet bizonyára Középeurópában is serényen forgattak. Kulcsár kérdései a magyar nyelv művelőket mintegy önkritikára kötelezték, hiszen a három kérdés így hangzott: „Mennyire ment már a Magyar nyelvnek kimíveltetése? — Mitsoda eszközök és módok által kellene azt nagyobbra vinni? — Miképpen lehetne ezen eszközöket foganatosakká tenni?” A pályázat nagy érdeklődést keltett: a pályabírák közt ott látjuk Virágot, Verseghyt, Rév ait (TOLNAI, A nyelvújítás 91). A jutalmat KIS JÁNOS, PÁNCZÉL PÁL és PUTZ ANTAL nyerte. KIS JÁNOS és PÁNCZÉL műve már 1806-ban megjelent, PUTZ dolgozata azonban — amint TOLNAI megjegyzi — „élessége miatt nem jöhetett ki”, s így csak 1824-ben látott napvilágot.

¹ Pánczél Pál francia nyelvtudásának forrására egyelőre nem tudunk teljes bizonyossággal rámutatni. Talán ő is külföldön — esetleg Genfben — tanult, mint pl. Aranka György atyja, zágoni Aranka György erdélyi püspök, aki franciául prédikált is Genfben (JANCsó E., Aranka György élete és munkássága. Kolozsvár, 1939. 5), s élete végéig a francia művelődés egyik buzgó híve és terjesztője maradt.

² Magát Teleki Ádámot, a Cid fordítóját, erős nyelvi érdeklődés jellemezte. Fordításának Előljáró Beszédében ezt olvassuk: „Nem lehetsz pedig Nemzetednek olly’ kegyetlen és igazságtalan ítélője, hogy ezt akár az Elmének tehetségeire, akár a’ Testnek munkáira nézve más Nemzeteknél alább valónak ítélhessed. Az Magyar Nyelvnek szükségét, ’s az erős indulatok nyomos kifejezésére való elégtelenségét sem hántorgathatod, mert félo, hogy azzal magadat el-árúlod, hogy még született nyelvedet sem tudod... Érezzük az Idegen nyelveken írott könyvek’ szépségét; de a magunkét olvasni ne res-teljük! Tanúljunk ’s tudjunk más nyelveket, de a’ magunkét el ne felejtjük; sőt azon igyekezzünk, hogy az Magyar Könyveknek mind bövsége, ’s mind pedig betse lehessen, ha tsak a’ Magyarok között-is.”

³ Nem tudjuk, minő forrás alapján írta KÁDÁR JÓZSEF (i. h.). PÁNCZÉLRÓL: „Hires földrajzi író, 1818-ban egy műve jelent meg”.

A pályázaton, „jutalom kívánása nélkül“, résztvett még TELEKI LÁSZLÓ és MÁTYÁSI JÓZSEF, akik azonban a kérdésekre teljesen német források alapján próbáltak megfelelni.

Nem véletlenül utaltam fentebb RIVAROLra: amint a Discours clején az egyes európai nyelvek és kultúrák jellemzését találjuk (vö. FR. BRUNOT, Histoire de la langue française. Paris, 1935. VIII/2.849 kk.), úgy kezdi Pánczél is értekezését az olasz, francia, spanyol és német nyelv jellemzésével. Ezzel kapcsolatban egyrészt az „Esprit des Nations“ című művére támaszkodik, ahol MONTESQUIEU klímaelméletének mását találta meg, másrészt pedig BAYLE Dictionnaire-jének „Charles V.“ cikkére, hiszen itt olvasta a következő — egyébként közismert — anekdotát: V. Károly „ha Dámákkal akarna (úgy mond) beszélteni, élne az olasz nyelvel; Ha Férfiakkal, Frantz nyelvel. A' lovával németül, az Istennel pedig Spanyol nyelven beszélene“ (4). „On peut juger une nation par son langage“ — mondta RIVAROL, s most Pánczél hosszan értekezik arról a kérdéstről, hogy „a' nyelvbeli méltóság, kedvesség, ékesség, kemény, durva és parancsoló hang bizonytalanság nem a' mesterséges mivelés által nyomódott a' nyelvbe; hanem azzal született, és a' Nemzetnek . . . természete által fen tartatik“. (5). Minden nyelvűvelőnek kötelessége tehát első sorban a gazdagítandó, kiművelendő nyelvnek sajátos természetével megismerkednie, vagyis „a' Nemzetek Caractereit kiesmérni azoknak nyelvekből a' mint tselekedett Toussaint Ur elmés és bátor okoskodással a' Berlini Tud. Akademia Gyűjteményei közzé béiktatott munkájában“ (5). Ezzel Pánczél TOUSSAINTnek „Inductions qu'on peut tirer du langage d'une Nation par rapport à sa Culture et à ses Moeurs“ című munkájára utalt, s mintegy úttörőjévé lett annak az elvnek, hogy a nyelvet nem szabad önmagában vizsgálni, hanem mindig ama társadalmi közösséggel kapcsolatban, amely beszéli.

De vajjon milyen a magyar nyelv „caractere“? Pánczél próbál erre a kérdésre megfelelni, persze korának szokásai szerint. Miután hosszan idézett az „Esprit des Nations“ című munkából, mely közvetlen kapcsolatot tételez fel a táj, éghajlat és egyes nyelvi sajátságok, különösen pedig a hangképzés módja közt,¹ megállapítja, hogy a magyar nyelv „természeti alkotása magában hordoz mind ékességet, mind kedvességet, mind méltóságot, mind keménységet“ (7). Nem idéz példákat: „ennek meg esmerési függ a' jó ízléstől, és az érző tehetőségektől“ (i. h.). Szerinte a magyar nyelv „nem erőlteti a' nyelvet“, mint a szláv nyelvek, a „fülnek gyenge dobját nem verdesi“, mint a német, és „nem Monotomos [o: Monotonos], mint azzal a' frantzia nyelvet vádolja d'Alembert“ (i. h.). PÁNCZÉL ismét RIVAROL vizein evez; ő is negatív módon jellemezte a franciát, mikor megállapította, hogy nincs meg benne sem „la subtilité

¹ „Az Északi Nemzeteknek . . . reketes is [o: és] kemény hangjok vagyon. A' Spanyoloknak Kártágobélieknek Szeretseneknek tiszta és hegyes, a' közép mérsékletű részen a' Szó kedves, harmóniás, és hangos, mint az oloszoké, frantzoké, és Asziának nagy részinn“ (5—6).

qu'on reproche aux peuples du midi“, sem „l'excessive simplicité du nord“ (RIVAROL 33. §; vö. BRUNOT i. m. 854). RIVAROL az „udvariasságot“ és a „bájt“ tartotta a francia nyelv legfőbb erényének, s valami ilyesmire gondolhatott Pánczél is, a rokokóvilág nyelvművelője, amikor kiemelte, hogy a magyar nyelv „az indulatoknak eleven vagy csendes voltához tudja magát alkalmaztatni“ (i. h.). „Az Asszonyi Nemnek természeti szelidsége 's szemérmessége nyájasabb beszélgetéseket nem várhat, mint 'a millyenekkel gyönyörködtetheti érzékeny szivét pallérozott férfaiinknak társaságokban“. Nem tagadja meg azonban a magyar nyelvtől az erélyt sem, hiszen „mellyik Német Dragonyosnak nem illenék a' kemény torka [o : torku] Huszárnak lángokkal 's lántzokkal tzifrázott szitkozódása?“ (i. h.).

Ezekbe a természeti adottságokba kell beleágyazódnia minden nyelvművelő törekvésnek. A „mesterséggel megszerezhető . . . szükséges tökéletességekkel“ kapcsolatban Pánczél két elméleti kérdésre tér ki : egyrészt mennyiben gazdag vagy szegény a magyar nyelv, másrészt mennyiben veendő figyelembe „a szóknak illendő egyben rakása, és a' beszédnek rendes volta“ (10).

Amint már TOLNAI megállapította (i. h.), PÁNCZÉL a magyar nyelvet nem tartja szegénynek : kiemeli, hogy „compositio“ és „derivatio“ dolgában nyelvünk a német és francia nyelvet „tsalhatatlanul meghaladja“ (17). Szerzőnk GYARMATHI Nyelvmesterére hivatkozva vallja : „ez a' mi nyelvünk ditsósége, boldogsága, szépsége, ékessége“ (i. h.). Mindjárt hozzá teszi azonban, hogy a magyar nyelv mégsem elégséges „minden gondolatoknak előadásokra a' miatt, hogy minden ideákat kimeríthető szókkal nem bír“ (18). Ezzel Pánczél eljut a nyelv szegénységének kérdéséhez, de azt nem csupán „beismeri“, amint TOLNAI véli, hanem mindjárt védekező álláspontra helyezkedik : szembeszáll J. D. MICHAELIS német orientalistával, aki „De l'influence des opinions sur le langage et du langage sur les opinions“ című (1762.) művében¹ a magyar nyelvet szerfelett szegénynek mondta. Pánczél véleménye szerint MICHAELIS művének megjelenése óta a magyar nyelv máris oly mértékben gazdagodott, hogy e vélemény alapos módosításra szorul. Hogyan képzelhető el nyelvünk további művelése? RIVAROL francia vonatkozásban főleg az írók döntő szerepére utalt, viszont az enciklopédisták inkább a tudományos műnyelv fejlesztését tartották célravezetőnek. Pánczél, akárcsak hét évvel korábban a román JORGOVICS, e ponton az enciklopédisták felfogását követi és idézi D'ALEMBERT kijelentését : „Egy Genienek keze alatt minden nyelv alkalmas akárminémű munkára ; de azok a' nyelvek nem mind egy formán alkalmasak ugyan azon ideának kitételére“ (20). A fogalmak pontos átültetését Pánczél rendkívül fontosnak tartja, s utal egyik — sajnos meg nem nevezett — barátjával folytatott levele-

¹ A mű eredeti német címe : „Beantwortung der Frage von dem Einfluss der Meinungen in der Sprache und der Sprache in die Meinungen“ (Berlin, 1760.). Pánczél azonban kifejezetten a Brémában megjelent francia fordításra utal, melyet Mérian és Prémontval készítettek.

zésére: „Én egy Baráttal gyönyörködve gyakoroljuk magunkat abban, hogy egy 's más szókat küldözvén egymáshoz nyelvönkre való általtételeket próbálgatjuk: közelébről én ezt a' szót vettem tőle *naiveté*, melyet a' Frantziák annyira ditsérnek a' stylusban. Miben álljon ez, megmagyarázza Marquis Beccaria¹ — én pedig még eddig egy szóval kitenni nem tudom“ (20—1). Ugyancsak gondot okoz Pánczélnek az olyan latin és francia szavak fordítása, mint *eloquentia*, *aether*, *exactitude* és *projet* (21). A problémákat szerinte csakis a tudományok fejlesztésével lehet megoldani, hiszen „nincsen két egymást segítő hívebb társ, mint a' Nyelv és a' Tudomány egy Nemzetben“ (24). Majd hozzát teszi: „Mikor épül az egyik, épül a' másik; ha pedig romlik az egyik, romlik a másik is . . .“ (i. h.). Ezért rajong ő nemcsak a XVIII. századi felvilágosodásért, hanem mindazon korszakokért, melyek a közművelődést és a tudományt jelentős mértékben fejlesztették. RIGOLET DE JUVIGNY, XVIII. századi francia literátor nyomán² utal a karoling humanizmusra, majd a francia klasszicizmus korára, s végül egy „olyan változásnak Epochájára, amilyent véghez vit a' Nagy Péter Muszka Országban . . . A hasznos mesterségek kezdenek virágozni abban az Országban, a' Tudományoknak jóltévő napja is . . . kisütött“ (23). Pánczél a Nagy Péter korára vonatkozó adatot CLAUDE-LOUIS-MICHEL DE SACY magyar történetéből (*Histoire générale de Hongrie*. Paris, 1778.) meríti ugyan, de így is figyelemre méltó, milyen hatalmas körképbe foglalta Európa öneszmélését.

A magyar nyelv szerkezetével sem véletlenül foglalkozott Pánczél: tudjuk, hogy RIVAROL népszerűsítette legjobban a francia „egyenes szórend“, az „ordre direct“ erényeit, mivel ebben látta a francia nyelv világosságának, a sokat emlegetett „clarté“-nak legfőbb biztosítékát. Pánczél azonban RIVAROL sztatikus szemléletét nyelvtörténeti távlatba állítja. Tudja, hogy még a francia nyelv „előmenetele“ is lassú volt: amíg I. Ferenc idejében nem gyámolítottatott „a' Tudósok munkájok“, akik „kinyitották a' világosságnak rejtekeit“ (25), addig a francia nyelv is „bárdolatlan, szövevényes volt . . . mesék, románok, költött történetek készültek tsak azon: a' fenn járó dolgokat fel nem érhettem“. A franciának ezért latin kölcsönözsvaakra — mai terminológiával: mot savant-okra — volt szüksége: „kértelen volt azzal, hogy a' históriákba, actákba, a' köz tractákba, a' régi Római nyelvből költsönözzön“ (i. h.). Nem esoda tehát, ha a magyar nyelv szerkezete tekintetében is sok még a bizonytalanság. Nyelvtanaink távolról sem kielégítőek; szabályaik bizonytalanok és gyakorta ellentmondanak egymásnak. A nyelv szerkezete „még akadémikus, szövevényes“, szókincse „kértelen költsönözni nem tsak a' tudós és kimivelt

¹ T. i. a jegyzetben idézett „Recherches sur le style“ című (Paris, 1771.) munkájában.

² Pánczél forrását így jelöli meg: „Bővebben lehet ezt, és ilyeneket látni Rig. de Juvigni Úrnak azon igen szép Discursussában, melyet a' *Vendier* és *de la Croix du Maine* Frantzia Bibliothekájoknak eleibe tett.“ (25. j.)

idegen nyelvekből, hanem azokból az egyben zűrt zavart nyelvekből is, mellyek között élni kéntelen“ (31)¹. Mindennél fontosabb azonban Pánczél szerint — s ez nála tipikusan francia vonás — az ú. n. »grammatikai stílus« kiművelése: szerzőnkél ez tekinthető a rivaroli „ordre direct“ és más hasonló szempontok megfelelőjének. A „grammatikai stílust“ — francia nyelvhelyességi elvek alapján — változatlanak tartja, mivel ennek alapelvei a kedvesség (vagyis jóhangzás), a világos értelem és a könnyűség. Különösen kiemeli a „világos értelem“ jelentőségét és ezzel kapcsolatban támadja a félreérthető kifejezéseket: a névmást például ne használjuk úgy, hogy egyszerre két szóra vonatkozzék (itt Pánczél példája : „a Fővezér elvesztvén az ütközetet, hagyta a' Sereget a' maga tanátsára“ 50 ; ezt hibáztatja azért, mert „a maga szót lehet venni a' Fővezérre is, a' Seregre is“). Az efféle tanácsok elég ritkák a kor magyar nyelvű munkáiban, de természetesen hatnak Pánczél tolla alatt, aki hivatkozik VAUGELASnak, a XVII. század nagy francia nyelvűvelőjének hasonló jellegű Remarques-jaira (1647.), s még azt is hozzáteszi, hogy VAUGELAS művét THOMAS CORNEILLE magyarázatos kiadásában használta (65).

Pánczél megfelel Kulcsár második körkérdésére is. A magyar nyelv hathatósabb kiművelését célzó eszközök közül rendkívül fontosnak tartja élő idegen nyelvek tanulását: ezek ébresztik fel bennünk a magunk szegényebb nyelvével kapcsolatos hiányérzetet. Pánczél tehát pontosan alkalmazza RIVAROL tanácsát : „Il faut voyager, pour ainsi dire, dans les langues et après avoir savouré le goût des plus célèbres, se refermer dans la sienne“. Haza kell tehát érkezni, vissza kell jutni a nép nyelvéhez, s nem szabad megállni a latin tudományos nyelv használatánál. Pánczél e téren is francia példára hivatkozik : eszménye A m y o t, a XVI. századi francia Plutarchos-fordító, akit szerinte, francia vélemény alapján, „úgy lehetne tekinteni, mint a' Frantz nyelv Mósessét, a' ki megszabadította azt a' Rabiszolgálatból, mellynek járma alatt nyomorgott a' Deák földön“ (53). Ezzel kapcsolatban Pánczél elgondolása teljesen beleolvad egy szélesebb távlatú művelődési programba : A r a n k a G y ö r g y ö t idézi (58), mikor a közművelődés színvonalának emelését kívánja azon célból, hogy „a világosodás, a tudomány hazai plánta légyen, mintegy Polgárrá tétessék, indigenáltassék . . .“ (i. h.). A tudomány s ezzel a nyelv művelésére tudós társaságot kell létesíteni, amint azt B e s s e n y e i és nyomában A r a n k a is kívánta. Ez a gondolat akkor kétségtelenül a levegőben volt, hiszen 1795 körül román vonatkozásban is felvetette M o l n á r

¹ Pánczél ezzel főleg az erdélyi magyar nyelvjárások román kölcsönszavaira gondolt. Ezeket jegyezte fel : *pakulár* 'juhász' < román *păcurar* (BLÉDY G., *Influenta limbii române asupra limbii maghiare*, Sibiu, 1942. 72—3) *pukulár* változatát (45); a borona egyik részének nevét *hermekszár* alakban; *haermekszár* 'első-íja a' boronának, mellyhez a' vonó lánczot szokták kötni' (61) < román *armăsar*, erdélyi alakv. *harmăsar*, *hărmăsar*, *armăsar* (DicțAcadRom. I, 260); *turis*, vö. „a' gyermekek *turis*nak nevezik azt az ódalis helyet, a'hol apró szánkákkal tsuszkálni szokták“ (61) < román *târâș* '(am Boden) schleppend, schleifend, von Tieren : kriechend' (TRKIN, RumDeutschWb. 1607). Az utóbbi két jövevényező eddig — tudomásom szerint — nem volt ismeretes.

János, a kolozsvári főiskola szemész-professzora. Pánczélnál azonban figyelemreméltó, hogy akadémiai terveit szintén történelmi anyaggal támogatja. Oldalakat idéz PELLISSONNAK a Francia Akadémia történetéről írt munkájából, valamint OLIVET és BERNARDIN DE SAINT-PIERRE idevágó megjegyzéseiből. Konkrét példákat említ arra is, minő adományokkal támogatták a XVII. század folyamán a Francia Akadémiát: „a' nagy emlékezetű Balzák Ur [persze a XVII. századi Balzacról van szó!] maga költségéből tette ki azt a' summát, mellyből minden második esztendőben 200 frantzia livrát érő arany jutalom pénz adatott az ékesen szóllásra tartozó legjobb írónak“ (64). A Francia Akadémia nagy buzgósággal fogott hozzá a nyelv műveléséhez, de munkásságának eredményeit Pánczél — VAUGELAS s még inkább a szép régi szavak kiveszését sajnáló LA BRUYÈRE szellemében — így mérlegeli: „A nyelv nyert is, veszett is, azt mondják, mert ha vagynak újjak is: de sok régi szókat kihagyott ez a' nyelven való uralkodás“ (65).

Itt jut el aztán Pánczél művének legérdekesebb kérdéséhez: szabad-e valamely tudós társaságnak beavatkoznia a nyelv életébe?

Ezen problémával kapcsolatban bevezetésül ismét egy külföldi filológust idéz, a már említett MICHAELIST, aki — Pánczél fordítása szerint — azt tartja, hogy „a' nyelv egy Democraticus Status. A' tudós Hazafinak nints hatalma arra, hogy egy bétsuszott szokást elrontson, minek előtte az egész Nemzetet meg nem győzi a' felől, hogy ez a'.szokás hibás; és ha vagy egy új szót tézsen annak helyébe, mellyel élt az előtt minden, miképen kívánhatja meg, hogy minden megértse. — Ez egy olyan Democratia, mellyben a' nagy számnak akarhatja tézsen a' szokás iránt határozást. Horatius is azt mondja, hogy fő törvény a' nyelvbe a' szokás“ (66; MICHAELIS „De l'influence . . . stb.“ című műve nyomán).

A nyelvszokást, a vaugelas-i „usage“-t azonban Pánczél mégsem tartja mindenhatónak: erőteljesen védi a megalapítandó tudós társaság nyelvművelő jogait; azt óhajtja, hogy minél több idegen tudományos mű jelenjék meg magyar nyelven, s hozzáteszi, hogy e munkának hivatalos részről is a legmesszebbmenő támogatásban kell részesülnie. Példaként idézi annak a „brilliantos gyűrűnek“ történetét, mellyel „Orosz Császári Tanácsos Sevaskianof Urat megajándékozta I-ső Sándor Császár azért, hogy a' Linneus Természet Systemájának első darabját Orosz nyelvre fordította . . .“, s megjegyzi, hogy e tett „kétség nélkül nem kevéssé elevenítette a' Nemzet Tagjait illy szép példának követésére“ (67).

A nemzeti nyelvet be kell vezetni a hivatalos életbe is. Pánczél ismét francia példára hivatkozik s VARILLAS nyomán (Histoire de François I. Livre 9) utal I. Ferenc francia király ilyen irányú reformjára, az 1532-i villers-cotteret-i dekrétumra, melynek vezérelve Pánczél fordításában: „Sokkal jobb Frantzia jó szókkal tenni írásban a dolgokat, mint rossz Deáksággal“ (71).

Műve befejező részében Pánczél valóságos művelődési programmal felel Kulcsár pályázatának harmadik kérdésére: „Miképen lehet ezeket a' módokat és eszközléseket fogatosokká tenni.“ Ez az a rész, ahol Pánczél legjobban támaszkodik egyrészt a Mindenés Gyűjtemény általános művelődéspolitikai és nyelv-művelő célkitűzéseire, másrészt kora egyéb nyelv-művelő munkáira. Ha Kis János pályaművét fellapozzuk, szintén megtaláljuk azt a gondolatot, hogy a nyelv kiművelését nem elég csupán egy szűkkörű tudós társaságra bízni, hanem a közművelődés állandó terjesztését, széles nemzeti alapra kell helyezni. Pánczél eredetisége e fejezetekkel kapcsolatban abban áll, hogy itt sem éri be általánosságokkal, hanem szokása szerint francia példákra hivatkozva a gyakorlati tanácsok egész sorát adja. Sürgeti például, hogy a magyar nyelvtan oktatása mélyüljön el és váljék általánosabbá. Megállapítja, hogy „a nagyobb Oskolák ugy lévén formáltatva, hogy a' Deák nyelvvel bajoskodnak a' gyermekek: az Anyai nyelvet közbe lehetne tanítani rövid Grammatica szerént“ (77). Emellett azonban — s mintha Pánczél ezt még fontosabbnak tartaná — megkívánja egy olyan „nagyobb Grammatica“ terjesztését is, melyre „szükségek lehet azoknak, a' kik az Oskolákból hamar kikelvén nem tanulhattak más nyelvekből *Rheticát* vagy *Poesist*“ (i. h.). A „nagyobb Grammatica“ tehát olyan teljesebb tankönyv, mely az irodalom művelésére serkentő ismereteket is nyújt, hiszen éppen ilyesmire lehet szükségük azoknak a népi származású tehetségeknek, akik iskolába ugyan keveset jártak, de tollforgatásra éreznek hajlamot. Pánczél különös szeretettel és gonddal fordul azok felé, akik „természeti vónódást érezvén vagy egyikhez vagy másikhöz [t. i. a retorikához vagy a poesishez] kívánnak rendes úton vezéreltetni, a' millyen volt egy Bouillon nevű falusi Paraszt ifjúi [o: ifjú], a' ki minek utánna 3 vagy 4 esztendeig Téli napokban a' falusi Oskolákban, Nyári napokban pedig az Apja barmai mellett töltötte idejét, nem volt egy vezére a' vers írásra, tsak a Restaut Grammaticája“,¹ egy két irodalmi mű... „és a' maga elméje; még is a' Rocroy ütközetet énekelte ékes versekkel 18 esztendő korában“ (77). Pánczél ezúttal a *Gazette Littéraire* egyik 1785-i számára hivatkozik s így küzd a néptömegek kulturális felemeléséért.

A könyv művelődéspolitikai távlatait az ilyen megjegyzések teszik jellegzetessé. Az író, mint mondtuk, széles népi alapot kíván a nemzeti kultúra, irodalom és tudomány számára, egyszersmind azonban hangsúlyozza, hogy a nyelvünket kiművelő költőknek is „tudós poétáknak“ kell lenniök, „a' kik a' tudományt egybe barátkoztatnák a' Musákkal“ (82). Nem foglal egyoldalúan állást a „kötözött lábú“ görög-római verselés mellett, sőt nyíltan hirdeti, hogy nyelvünk a „rithmosos“ és „kadentziás“ verselésre egyaránt alkalmas (78). Mégis olyan költőket szeretne látni, akik mély humanista műveltséggel rendel-

¹ P. RESTAUT, *Abrégé des principes de la grammaire française*. Paris, 1739. vagy *ua., Principes généraux et raisonnés de la grammaire française*. Paris, 1730.

keznek. Persze ennek sem szabad a nemzeti nyelv rovására mennie; Pánczél óva int Ronsard példájától, aki „görögül énekelt Frantzia nyelven“: itt forrása ismét RIGOLET DE JUVIGNY (ui. ő írta Ronsardról): „Dont la muse en françois parloit Grec et Latin“ (81)¹. De a költőnek is hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a tudományt minél szélesebb körök kedveljék meg, s így Magyarország — HERDER Paramythionjának egykorú fordítása szerint — „felderült (azaz felvilágosodott) ország lenne minél előbb“ (83).

Pánczél jól látja, hogy egyelőre mindez még messzi ábránd. Művelődési szempontból óriásiak a különbségek a nemzet egyes rétegei közt, s Pánczél nem ok nélkül hivatkozik ismét orosz példára, mely arról tanúskodik, mily kevéssé szolgálta az abszolút monarchia a nép igazi érdekeit: „Az Originalis Duval azt írja kedves *Anastásiájának* Pétersburgba, hogy mikor utazik a' nagy városokban, járja a' piatzokat, Komédiákat, templomokat. A' mi pedig a' köz népet nézi, ezt a' minden Nemzetnek tiszteletre méltó fundussát, bément az ő alaton házatskájokba, és a' mint találta azokban a' szegénységet vagy tsinosságot, úgy ítélte az igazgatásnak természetéről . . . A' köz népnek állapotja kimutató tűköre annak a' gondnak, a' melly figyelmez a' Hazának minden állapotú lakosira, a' melly fő Gond legfényesebb sugárokkal ragyog ott, a' hol a' köznép a' vadtudatlanságból [!] ki lévén szabadítva, maga állapotjához illendő módon ki vagyon világosítva.“ (84—5.) Pánczél tehát általános „pallérozottságot“ kíván, s eközben a nemzetiségekről sem feledkezik meg: erdélyi lévén, különösen a románok kiművelését tartja sürgős feladatnak. E téren Pánczél törekvései bevalottan II. József iskolapolitikájába kapcsolódnak, s a szerző őszintén sajnálja, hogy pl. Horvátországban „ez a jó intézet [t. i. József reformja] abba maradt“ (88). Végül a szerző mecénásokat sürget, nagyobb áldozatkészséget, bőkezűséget a nyelvművelő és kulturális törekvések támogatására. Még a költészet felvirágoztatását is pályadíjakkal, költői versenyekkel szeretné elérni: utal a provence-i költői versenyekre, pontosabban a toulouse-i Jeux Floraux-ra, s ehhez hasonló intézményt Magyarországon is szívesen látna. Ez is egyike volna azoknak az eszközöknek, „melyek által egy terjes környülállások között élő nyelv a' kimíveltségnek tökéletesebb pontyára felemeltethetik“ (90).

Meg kell jegyeznünk, hogy Pánczél francia forrásainak pontos jegyzékét a fentiekkel még nem merítettük ki. Érdemes hozzátenni, hogy a felsorolt műveken kívül ismert több francia nyelvtant (pl. P. CL. BUFFIER „Grammaire française“-ét [1709.] [40] és G. GIRARD művét: „Les vrais principes de la langue française“ [Paris, 1747.] [54]), valamint általános nyelvészeti műveket

¹ Pánczél gondolatmenete olyan, hogy talán ismerte a szóban forgó francia szerző következő munkáját is: Discours sur le progrès des lettres en France (Paris, 1772.). Kevésbé jöhet számításba RIGOLET DE JUVIGNY másik műve, mely a „querelle des Anciens et des Modernes“ perújítása: „De la décadence des lettres et des moeurs, depuis les Grecs et les Romains jusqu'à nos jours“ (Paris, 1787.).

is, aminő többek közt A. COURT DE GEBELINnek „Monde primitif, considéré dans l'histoire naturelle de la parole“ (Paris, 1773.) című műve, melyre Pánczél két ízben hivatkozik: először a szófajokkal kapcsolatban (14), másodszor pedig a grammatikai nem keletkezéséről szóló részben (33). Pánczél még szépírók nyelvészeti vonatkozású megjegyzéseiből is merít: a francia alaktan viszonylagos „szegénységén“ pl. D. D u r a n dnak „Histoire naturelle de l'or et de l'argent“¹ című költeményéből vett idézettel sajnálkozik (40). Amint látjuk, jórészt olyan francia szerzőkkel van dolgunk, akik mindeddig alig vagy egyáltalában nem szerepeltek a francia-magyar művelődési kapcsolatok történetében.

Természetesen Pánczél csak egyike volt azoknak a magyar nyelvművelőknek, akiknek elgondolásai szinte teljes egészükben a francia felvilágosodásban, sőt tágabb értelemben a francia művelődés történelmi távlataiban gyökereznek. Meggyőződésünk szerint feltétlenül található hasonló adatokat más nyelvművelőinknél is. Ezúttal példaképpen csupán KIS JÁNOSnak ugyancsak 1806-ban megjelent pályaművére utalunk, amely az olasz és francia irodalmi nyelv kezdeteiről szemmel láthatóan RIVAROL nyomán számol be; többször idézi az Encyclopédie nyelvészeti vonatkozású cikkeit, s még olyan kevésbé ismert forrásokra is utal, aminő pl. ARNAUDnak „Réflexions sur la nature, l'origine et les principes des Langues Anciennes“ című cikke. KIS JÁNOS oly sűrűn hivatkozik GIRARD, DIDEROT, VOLTAIRE és más francia szerzők, különösen az Encyclopédie munkatársainak véleményére, hogy joggal mondhatjuk: jelen cikkünkkel távolról sem merítettük ki a tárgyat, hanem csak utat próbáltunk mutatni a magyar nyelvújítás francia forrásainak további feltárásához.

GÁLDI LÁSZLÓ

Kossuth, az újságíró

Amikor Kossuth Lajos 1841. január elsején elfoglalta a Pesti Hirlap szerkesztői asztalát, a magyar újságírás már néhány évtizedes gyakorlatra tekinthetett vissza; azt azonban rögtön meg kell állapítani, hogy 1841-ig, Kossuthnak a Pesti Hirlap szerkesztőségébe való bevonulásáig a magyar újságírás meglehetősen színtelen, élettelen és érdektelen volt. Ezt a tényt maga Kossuth állapította meg a Pesti Hirlap 104. számában: „Úgy látszik, a magyar időszaki sajtó 1841-ig a nemzet politikai életére . . . nem gyakorlott a mostanihoz is hasonló hatást . . .“ Ennek okát abban látja, hogy „ . . . a szerkesztők s lapvezérek között alig volt valaki, aki practico-politikus életet élt volna; mivel többnyire csak literátorok voltak, publicisták nem“.

¹ A költemény helyes címe: „La chute de l'homme et les ravages de l'or et de l'argent“ (Londres, 1729.).

Kossuth literátor és publicista akart lenni egy személyben, mint fentebb írta, „practico-politicus“, aki az Országgyűlési Tudósítások és a Törvényhatósági Tudósítások szerkesztési gyakorlatából világosan felismerte, hogy a sajtónak a nemzeti közvélemény alakításában igen fontos szerepe van, és éppen ezért eszméi megvalósításáért folytatott harcában legfontosabb fegyverének az újságírást tekintette.

Nem meglepő tehát, ha a magyar újságírás hangja, célja és módszere egycsapásra megváltozott, amikor Kossuth 1841-ben — igen nagy feltűnést keltve — a Pesti Hirlap szerkesztését megkezdte. Szerkesztői munkájával, különösen pedig „vezércikk“-eivel — az angol „leading article“-nek magyar neve tőle való — valóságos forradalmat idézett elő az újságírás gyakorlatában. Újszerű volt az a mód, ahogy Kossuth az újságot felhasználta céljainak, ahogyan Kossuth a nyilvánosságért küzdött, és ahogyan ezt a nyilvánosságot a nemzeti gondolkodás irányítását célzó eszméi számára megteremtette.

Kossuth újságírói modora, főképen pedig vezércikkei hosszú időre divatot teremtettek; a többi egykorú lapok — elsősorban a kormánypárti Világ — egyaránt megpróbálták utánozni, persze kevés sikerrel. Kossuth szerkesztői tollával, írói zsenijével nem vehették fel a versenyt.

Említettük fentebb, hogy Kossuth szerkesztői működése annak idején nem kis feltűnést és meglepetést keltett. Annál is inkább érthető ez, hiszen közismert dolog volt, hogy Kossuthot 1837-ben a Törvényhatósági Tudósítások miatt pörbe fogta és felségárulásért négyévi börtönre ítélte a bécsi kormányzat; onnan csak 1840. májusában szabadult ki. Kiszabadulása után Kossuth egyáltalán nem úgy viselkedett, mint aki a börtönben korábbi eszméit feladta volna. Sőt! Az akkori rendőrminiszter, Sednitzky már három hétre Kossuth kiszabadulása után (június 22-én) azt jelenti az uralkodónak, hogy „Kossuth nem javult“. Pár hónappal később, szeptember 14-én pedig már arról tesz jelentést, hogy Kossuth üzelmei miatt Pest megye ismét központja a radikalizmusnak. (Viszota Gyula: Kossuth és a Pesti Hirlap: Századok 1929: 5.) És ilyen előzmények után Kossuth mégis szerkesztő lett Landerer Lajos Pesti Hirlap címen megindított lapjánál.

Landerer 1840. decemberében kapott engedélyt lapjának megindítására. Ekkor még Kossuth szerkesztői megbízatásáról nem volt szó. Landerer, aki elsősorban üzletember volt — abban az időben zilált anyagi körülmények között, közel a bukáshoz — lapját 1841. kezdetén mindenképen meg akarta indítani természetesen azzal a céllal, hogy lapja minél kelendőbb, az előfizetők száma minél nagyobb legyen. Landerer ismerve Kossuthnak korábbi újságírói működését, tollának erejét, népszerűségét, arra az elhatározásra jutott, hogy Kossuthot kéri fel szerkesztőnek, mert biztosra vette, hogy meginduló lapjának nagyobb népszerűséget, számára pedig nagyobb hasznot ónála senki inkább nem biztosíthatna. Azt is tudta azonban Landerer, hogy Kossuth szerkesztőségéhez nagyon nehéz feladat lesz a bécsi kormánykörökben az

engedélyt megnyerni, hiszen tapasztalhatta, hogy a bécsi kancellária — ismer-
vén Kossuth tollának és szavának nagy meggyőző erejét — a maga részéről
mindent elkövet, hogy Kossuth hangjának erejét a törvényesség látszatának
fenntartásával valahogy tompítsa vagy elvegye. Ezt használta ki ügyesen
Landerer. Sürgősen Bécsbe utazott és ott a következő javaslatot tette:
minthogy a cenzúra-törvény szerint a Pesti Hirlapnak minden cikke átme-
gy majd az előzetes cenzúrán, Kossuth szerkesztősége esetén mi sem lesz könnyebb,
mint annak írásait a megfelelően alkalmazott cenzúrázással ellenőrizni és
hatásukat közömbösíteni. A javaslat a kegfelsőbb helyen tetszésre talált,
Landerer szóbeli engedélyt kapott a kancelláriától Kossuth Lajos szerkesztő-
ként való alkalmazására. (Száz. i. h. 15—20.) — Landerer az engedély birtokában
december utolsó napjaiban tette meg ajánlatát Kossuthnak, akit — képzel-
hető — szerfölött meglepett. Erről később, Széchenyi Istvánnal kifejlődött
vitája kapcsán imígyen számolt be: „És a mult [1840.] december 28 vagy
29-ik napja volt, midőn Landerer ur azon kéréssel jött szobámba: nem volnék-e
hajlandó januárius kezdetével mindenestre megindítandó Pesti Hirlapjának
szerkesztését magamra vállalni? Kérdésre én viszont kérdéssel feleltem:
ha meggondolta-e hogy szerencsétlen nevem bizonyos helyeken nem a leg-
jobb ajánló, s nem tart-e tőle, hogy ha lapjának szerkesztését én rám bizná,
a Pesti Hirlap napvilágot soha nem lát? — Természetesnek fogja ön találni
— felelt Landerer ur — hogy mielőtt önt megszólítanám, erre nézve magamat
biztosítani el nem mulasztottam. Én tegnap este érkeztem Bécsből s ott
— megvallom — egyenesen a végett voltam, hogy biztos legyek, nem veszé-
lyeztetném-e a legfelsőbb királyi engedményezést, ha szerkesztőnek önt kér-
ném meg? . . .“ (Száz. i. h. 18.)

Kossuth vállalta a szerkesztést. Sürgősen összeállította a lap első számát,
megírta bemutatkozó cikkét, és 1841. január 2-án a lap meg is jelent. Lapját
így mutatta be az olvasók előtt: „Midőn a szerkesztéshez fogunk, olly meg-
győződésből tesszük azt: hogy a napnak tömérdek szükségei között alig van
egyegy sürgetőbb, mint . . . olly időszakai lap, melly a nemzet életének hü
tükre legyen; közzé, nemzetivé tegye öröm s bánatnak, hűség s törvényesség-
nek, bajnak s hiánynak minden érzetét, melyet a nemzet szívében egy hang-
rezgésre találni köz, magas és szent érdekek jogositának; és szabad tért nyisson
az észnek, értelemnek és jóakaratsnak, hogy a szűkeblülséget, mint elbizako-
dást egyaránt kerülve, vak előszeretet, vak gyűlölség nélkül higgadt kebel-
l s ama mérséklettel és illedelemmel, mely a jószándék és igazság bélyege,
megvitassák és előkészítsék a napnak nagy kérdéseit, mikben e kornak jöven-
dője rejtezik“. Ezek a szavak új korszakot jelentenek a magyar újságírás
fejlődésében. A hetenként kétszer megjelenő lap második, január 6-i számában
az első lapon, nagyobb betűkkel szedve megjelent az új fogalom neve, mely-
nek az elkövetkező három évben oly nagy szerep jutott a politikai gondolkodás
fejlesztésében, a közvélemény irányításában: **V e z é r c i k k**. Ezekkel kap-

csolta bele Kossuth a magyar hirlapirodamlat a gazdasági és politikai élet eleven áramlatába, ezekkel és szerkesztői eljárásával teremtette meg az első igazán jó magyar hírlapot. Kossuth első cikkeinek a megjelenése előtt egy évvel, 1840-ben a Hasznos Multságok szerkesztője még a következőkben jellemezte a magyar hirlapirodamlat: „A magyar journalistika nem ébreszti fel az emberekben a szebb jövő utáni vágyat, nem ösztönzi őket a dolgok mélyebb vizsgálatára, nem érezteti velük saját gyengeségüket és hibáikat, hanem olyan tárgyakat szellőztet, melyek már tökéletesen kimerítvék s melyek éppen ezért a közönség érdeklődését fel nem ébreszthetvén, a haladásnak kedvező közvélemény és közgondolkodás alakulására befolyással nem lehetnek . . .”¹ A szavakból világos, hogy a pár évtizedes múltra visszatekintő magyar sajtónak — azt mondhatni — Kossuth megjelenése előtt jóformán semmi vagy csak nagyon is kevés hatalma volt. Kossuth cikkei éppen a fent említett „közvélemény és közgondolkodás alakulására” voltak igen nagy hatással. Egy év múlva Kossuth már így mérte le lapjának hatását: „A nemzet eszmél és gondolkodik szélesebb körben, terjedtebb mértékben, mint valaha . . .” (PH. 1841. dec. 29.)

Kossuth szerkesztésében a Pesti Hirlap hamarosan igen hatalmas politikai fegyverré vált. A cenzúra, bár rendkívül különös gonddal nyirbálta, vizsgálta Kossuth cikkeit, nem tudott megbirkózni Kossuth írói modorával, nem tudta a cikkek meggyőző erejét, gyújtó hatását megszüntetni. Széchenyi is nem annyira a tartalmuk, inkább a modoruk miatt támadta a cikkeket, miként azt maga Kossuth megállapította a Kelet Néperől szólva: „. . . a nemes gróf ezen munkája a Pesti Hirlap ellen van irva; de . . . nem az elvei ellen. »a modor az, ami ellen lehet és van kifogás« . . . e modor a magyart gemsemmisítésre vezetheti, e modor a magyart sirba dönti . . .” (PH. 1841. 51. sz.) Kossuthnak ezt a modorát röviden ezzel az újságírói felfogásával lehet jellemezni: Ki a nyilvánosságra! Kossuth ugyanis az elavult nemesi kiváltságokat, az ósdi intézményeket, az elmaradt közállapotokat stb. teljes nyíltsággal tárgyalja, céltudatosan harcol, a sürgős változtatás szándékával azok felszámolásáért. Ezt veti szemére Széchenyi: „Kossuth ur pedig hirlapban az egész közönség elébe terjeszté politikai eszméit, gerjedelmes, izgató modorban s a nagy tömeg elméjét a sziv forró tüzével hevité fel, melly állapotban vajmi sulyos aztán a hideg megfontolás . . .”² Kemény Zsigmond Kossuth vezércikkeiről szólva, azokat „bombavetés“-hez hasonlította.³

Kossuth szerkesztői működése és írásai szerfelett nehéz feladat elé állították a cenzori hivatalt, sőt a nádort és a kancelláriát is. A nádor alig pár hétre a lap megjelenése után már jelenti a kancelláriának, hogy Kossuth

¹ NAGY ELEK, Napi eszmék. 1840. 34.

² Id. SCHRIDDE ÉVA „A magyar vezércikk első évei” című könyvében (16); vö. Budapesti Napló 1841. 73. sz.

³ I. m. 16; vö. Pesti Hirlap 1848. II. 29. sz.

publicisztikai működése „tartós feltűnést keltett ismert irányzata miatt. A feltűnés a lap előhaladtával mindjobban fokozódik és a polgárság minden osztályát annyira elfogja, hogy nem volt az utóbbi időben esemény, mely ily nagy feltűnést keltett volna. Mert ha a lap a cenzura után jelenik meg, és ha a cenzor különösen is őrködik, a lap mégis, bár rejtetten, oly éles, oly sokat mond, hogy... mindinkább aggodalmat kelt...” (Száz. i. h. 21—31.)

Ez a jelentés maga is különösen hízelgő Kossuth cikkírói ügyességére, tollának erejére, melyet a legkörülmönfontabb cenzúra sem volt képes csorbítani. A küzdelemben mindjárt kezdetben a cenzor maradt alul. A Kossuth cikkeit vizsgáló cenzor kérésére — minthogy igen sok nehézség ötlött fel — a cenzori testület elnöke, Mednyánszky Alajos felterjesztést kénytelen tenni a nádorhoz és utasításokat kér a Kossuth-cikkek cenzúrázására vonatkozólag. A kancellária utasítja a nádort, hogy a Kossuth írásait vizsgáló cenzort a legnagyobb gonddal válasszák ki és ernyedetlen buzgalomra és figyelemre szorítsák. Az államtanács később szintén foglalkozott a kérdéssel, és 1841. augusztusi ülésén olyan javaslat született, hogy Kossuth cikkeinek cenzúrázását a pesti egyetem akkori logika tanárára, Werner Józsefekre kellene bízni — bár ez a cenzori testület lebecsülését jelentette —, aki a kormány teljes bizalmát élvezte. Ilyen értelemben döntött azután maga az uralkodó. (Száz. uo.)

A rendelet ugyan nem került végrehajtásra, de a tények világosan mutatják, hogy a cenzúrába vetett bizalom Kossuth írásmódjával szemben esődöt mondott. Éppen ezért idővel mind a nádor, mind a kancellária részéről felerősült Kossuth eltávolításának a kérdése. Kossuth nyílt elmozdítása nem volt megvalósítható, de még a Pesti Hirlap váratlan megszüntetése sem volt tanácsos (ezt is az akkor már igen széles körben népszerű Kossuth ellenes lépésnek tekintette volna a közvélemény), mert alapot adott volna az egyre inkább erősödő ellenzék támadásainak. Más módon kellett Kossuth szerkesztését megszüntetni, ami annál is inkább sürgőssé vált, mert Kossuth cikkeiben a magyar ipar védelmét szolgáló eszméit is kezdte tárgyalni, pedig ezeknek későbbi számokban való bővebb kifejtése nagy veszélyt jelentett volna az osztrák iparra nézve.

Az osztrák kancellária Landerert használta fel céljának. A Pesti Hirlapból meggazdagodott Landererrel — az előfizetők számának jelentékeny megnövekedése következtében — 1843. júniusában Kossuth 6 évre szóló új szerződést fogalmazott meg. Landerer látszólag elfogadta a megállapodást, azonban a szerződést különböző okok folytán az év végéig nem írta alá. Amikor év végén az elszámolás megejtése sorra került, Landerer a bécsi kancellária részéről történt nyomásra és azon ígéret alapján, hogy egy német nyelvű hírlapra kap engedélyt, kijelentette Kossuthnak, hogy nem hajlandó a szerződésben megjelölt összeget fizetni, más szóval, Kossuthnak

kevesebbert kell szerkeszteni a lapot. A Kossuth munkásságából vagyont szerzett Landerer háládatlansága és aljassága bensőikig felháborította Kossuthot, ahogy az 1844. áprilisában Wesselényinek írt levelében, Landerernek adott válaszából kitűnik: „... Uram [Landererre vonatkozik], ha látnám, hogy az ur magából a hirlapból 2—3-szor annyit nem kap, mint egyéb vállalataiból, nem szóllanék; ha nem tudnám, hogy az urat a bukás örvényétől rántottam vissza; ha nem látnám, hogy a hirlap publikuma nemcsak nem fogy, sőt folyton növekszik (5200-on áll, ennyi sohase volt), nem akadnék fel az ur váratlan beszédjén, de így emlékeztetnem kell, hogy szerződésünk-ből még 5 év hátra van, s én magamat úgy, mint az urat kötve hiszem ezen időre. És ő lesütött fővel mondja: Ja, aber unser Contrakt ist nicht untergeschrieben. — Igazán mondom — folytatja Kossuth — békés ember vagyok, de alig tudtam magamat legyőzni, hogy a szeme közé ne köpjek; ajtót nyitottam s ezt mondtam neki: ugy-e? az ur egy alávaló gazember, háládatlan impostor, takarodjék ki a szobámból, illy emberrel egy pillanatig sem leszek a féleven tul összeköttetésben, milliókért sem...“ (Száz. i. h. 27—9.)

A Pesti Hirlapnak 365 száma került ki szerkesztői tolla alól. Olyan sikerek álltak mögötte, amilyenekkel sem előtte, de utána sem igen dicsekedhetett újságíró. Ha a komoly világnézetű lapok jelentőségét az olvasók, de még inkább az előfizetők számának nagysága alapján lehet lemérni, akkor a számok beszédesen mutatják Kossuth munkájának eredményességét. Már 1841. nyarán 550 pesti és 3670 vidéki előfizetője volt. Mikor megvált a laptól, jóval 5000 felett volt az előfizetők száma. Igen nagy szám ez a magyar újságírásban, hiszen a régebbi, korábban legjobb újságnak tartott kormánypárti Világnak legjobb idejében sem volt több, csak 1244 előfizetője; a többi lapok pedig az ezres számot sem érték el, sőt meg sem igen közelítették.¹

Kossuth, akinél jobban senki nem látta a sajtó jelentőségét, aki annyit áldozott a jó magyar újságért, megindultan búcsúzik a keze alól kikerülő lap utolsó, 365. számában, „A szerkesztő búcsúszavá“-ban: „Midőn negyedfél év előtt e lapoknak nem kerestett... szerkesztésére felszólíttatva... kézbe fogtam tollamat, ... éreztem — írja — hogy az időszaki sajtó, miként 1841 előtt volt, ... a szellem igényeinek, a kor követelményeinek nem felel meg. Pedig az időszaki sajtó szabad nemzetnél hivatva van, hogy legyen óramutató a nemzet életében; legyen hajnalcsillaga a világosság napjának; legyen a jelennek izzadó munkása, mely a jövődőt előkészíti; legyen élesztő fuvalma a rejtekben csillámló szellemi szikrának; legyen őre a jogszerűségnek, reményhorga a szenvedőnek, a bűnnek ostora, a szerény érdem koszorúja; legyen zászló, mely körül szellemi tábort üssenek, kiket egyenlő elvek vezetnek, kiknek szívökben egyenlő érzelem ég. És az időszaki sajtó, mindez nem vala!“

*

¹ SCHRIDDE i. m. 23.

Már fentebb utaltunk arra, hogy Kossuth hatását elsősorban a tőle kifejlesztett és magas színvonalra emelt vezércikkeknek köszönhette. Tény az, hogy valamely lapnak a világnézetére nézve leginkább jellemző a lapnak a főhelyén megjelenő vezércikk, vagy ahogyan Kossuth a Pesti Hirlapban megjelenő ilyenmű cikkeit rosszindulatú féltékenységgel szemlélő egykorú, kormánypárti Világ gúnyosan megjegyzi: „a vezérnek a cikke“. Kossuth hírlapírói, szerkesztői gyakorlatában valóban az is maradt, a hírlap legfőbb irányítójának, a vezérnek, a szerkesztőnek a cikke, mely valójában a lapnak — úgy mondhatnók — a lelke. 1848-ban megindított lapjában, a Kossuth Hirlapjában is így fogta fel újságírói feladatát: „...ismét hírlapírónak, journalistának vallom magamat“ — írja 1848. nyarán, amikor tárcájáról lemondott; — „B. J. ur szerkesztése mellett hírlapomat magam fogom vezérelni, folytonos dolgozataimmal ellenőrizni az új kormányt, támogatni, ha jót teszen, ellenezni, ha rosszat vagy rosszul teszen, virrasztani a haza sorsa felett...“ (KH. 1848. 65. sz.)

Kossuth 216 vezércikket írt; ez a 216 vezércikk biztosította mindenkélelt a lapnak a színvonalát, kedveltségét, amivel korábban egyetlen más lap sem dicsekedhetett. Cikkeiben szakított a korábbi száraz, értekező, unalmas modorral. Merészen nyúlt a kérdésekhez, színesen, elevenen írt, páratlan érzékkel használta ki a felvett tárgyban adódó hangulati, érzelmi elemeket. Kossuth — mint SCHRIDDE ÉVA írja¹ — megfelelő formának találta a vezércikket, hogy újságjában az olvasókkal megértesse magát. Sikerének egyik titka ebben van: gondolatainak kifejezéséhez megtalálta a legjobb formát, a másik pedig az, hogy meg tudta ragadni a legkedvezőbb pillanatot, amikor a kérdéssel kapcsolatban legelhatározóbban befolyásolhatta a közönséget. 1842-ben, a Hasznos Mulatságok 13. számában így nyilatkozott a szerkesztő a sajtóról és Kossuth cikkeiről: „Az időszaki sajtó maholnap olly jelentőségű lesz, hogy mindenki, mint kútfőt tekintí azt. A sajtó felfogta már a népnevelést... A Pesti Hirlap midőn keletkezett, minden ujitásokat megkisértve haladott a szabadelvűség vonalán, érdekesek voltak különösen vezércikkei, melyek tetteleg felébreszték az embert a szabadabb gondolkodásra...“ Kossuth abban a hareban, melyet a maradiság, a balitéletek, az elavult törvények és megerendszer ellen folytatott, hogy elmaradt hazájából a népnek új világot építsen, vezércikkeivel a magyarság nagy részének megváltoztatta a gondolkodását.

A nagy polgári lapokban általában szokássá vált, hogy a vezércikk már a címével feltűnést keltsen, mintegy reklámozza magát. Kossuth vezércikkeinek a címében nyoma sincs a reklámszerűségnek: egyszerűek, világosak, nem kiabálók, pontosan megmondják, miről szól a cikk. Pl. Vámszövetség. Megyei hatóságkör. Tiszaszabályozás. Városi polgárjog. Indirekt adó. Ősiség. Fogházjavítás. Adalék a nemzeti önismerethez. Stb. Tárgyukat, céljukat,

¹ SCHRIDDE i. m. 16.

hangjukat tekintve Kossuth vezércikkei rendkívül változatosak, de azt mondhatni, valamennyinek lényeges vonása, hogy mindig az igazságot, a valóságot tárja fel. A valóság tényzerű — nem egyszer száraz — adatait is fel tudja használni meggyőzésre. „Adó II.“ című vezércikkét pl. így vezeti be: „Szár az olvasmányt nyújtunk, uraim! A részletes fejtegetés egy komor mező, hol az érzékcsiklandó éleletnek virág nem virul. De itt edződik meg az akarat, mellynek gyümölcse a cselekvés leend...“ (PH. 1842. 76. sz.). Különösen propagatív célzatú írásaiban szereti az aprólékos boncolgatást. Némelyiknek már a címe is utal Kossuth modorának erre a vonására: Pl. „Eszmeboncolat“. Az adatok, a tények mesteri csoportosításával valósággal elmosza az ellenkező álláspontot; állásfoglalásra, cselekvésre kényszeríti az olvasót, mert azt az érzést kelti benne, hogy az igazságnak feltétlenül ő van a birtokában. A fentebb említett, adózásról szóló cikkében pl. több hasábon keresztül alig tesz mást, mint száraz adótörvénycikkelyeket, számokat sorol fel anélkül, hogy egy pillanatra is elragadtatná magát akárcsak egy szóval is. A száraz tények páratlanul ügyes felsorolásával eléri a célját, talán még jobban, mintha panaszos ódát szerkesztené a súlyos és aránytalan adóterhek miatt.¹

„Pótlék a vámszövetségi kérdéshez“ című vezércikkében, miután kifejtette véleményét a szövetséghez való esetleges csatlakozás hátrányairól, a legcsattanósabb érvet így vezeti be: „... az ígért pozitív véleményhez számbafoglaljuk honunk kereskedelmi mérlegét, mellynek pusztá számaiból a legerősebb logika szól.“ Táblázatba foglalva bemutatja az Ausztria és egyéb külföldi államokba irányuló, 1837—1838-ra vonatkozó kivitel és azokból történő behozatal számadatait. Csupán egy mondatot tesz hozzá, de az minden érvelésnél többet ér: „S a mérleg mindenütt csak veszteségre mutat!“ (PH. 1842. 115. sz.)

Kossuth cikkeinek valóban nem volt szükségük reklámra: a cikk megjelölte kérdés kifejtésében van nála az érdekes; ami az olvasót megfogta, az az volt, amit elmondott és ahogyan elmondta.

Vezércikket időszerű, közérdekű kérdéstről szoktak írni; így a vezércikk általában a jelen pillanatnak szól. Kossuthnak mesteri fogása volt az, hogy vezércikkei állandó fokozatosságot mutatnak. Bármennyire különböző kérdéseket ragadnak is meg, valahogyan összefüggenek, összefűzi őket az elmaradt nemzet politikai és gazdasági viszonyainak megváltoztatását célzó hatalmas szándéka. Mai vezércikkének hatását, benyomásait nem szüntették meg következő vagy még későbbi írásaik gondolatai. Egyik nap megjelent cikke előkészíti a talajt a következő számban tárgyalt kérdésnek. Vezércikkeinek végén gyakran találunk is nála ilyen természetű megnyilatkozásokat. Pl. „Megyei hatóságkör“ című vezércikkét, miután a kérdéssel kapcsolatban a maradi véleményeket ismertette, így fejezi be: „Mi az ellenvetések ellenében a megyei hatóság jogköréről a jövő számunkban megmondjuk véleményünket.“

¹ SCHRIDDE i. m. 16.

(PH. 1842. 106. sz.) Gyakran megesett, hogy a felvetett tárgy terjedelménél fogva nem volt egyetlen szám vezércikkében kimeríthető, azért a következő számok egyikében továbbvezeti a kérdés tárgyalását; kifejleszti a „folytatólagos vezércikk“-et.¹ Ilyen esetekben azt is megteszi, hogy korábbi, néha pár héttel korábbi cikkeire, illetőleg az azokban kifejtett elveire hivatkozik. Pl. „Régi baj, új kórjel“ című cikkében is megteszi ezt: „Az aggódó nemzeti fájdalomra pedig anyagot ismét abban lelünk, mit lapjaink 17-ik számában *N e m z e t i v e s z é l y* nek nevezénk, s miről szeretnők, hogy egy hatalmas istenszózat hangja menydörögné füleinkbe: »ez öngyilkosság«. — Elég súlyos, elég szomorú tárgy, hogy külön elmélkedésre ismét és ismét anyagot nyújtson.“ (PH. 1842. 105. sz.) A befejező mondat egyben utal már arra, hogy a kérdéstről még a jövőben is szólni fog lapjában. Az Ósiségről írt vezércikknek elsőjének a végén olvashatjuk: „Ennyit előre a nagy kérdéshez bevezetésül.“ (PH. 1841. 171. sz.) Az ilyen több számra elnyúló cikksorozat esetében figyelmezteti olvasóit, hogy a kérdés teljes kifejtése előtt, azaz az utolsó, a tárgyat lezáró cikk megjelenése előtt ne alakítsanak ki véleményt. Pl. A „Városi szavazatjog II.“ című cikket így fejezi be: „Kérjük a nézetünkről ítéletet addig felfüggeszteni, míg elmélkedésünket bevégezzük . . .“

*

Természetesen nem gondolunk arra, hogy ennek a cikkek keretében Kossuth újságírói modorának minden jellegzetes vonását megvizsgáljuk. Csupán a legjellemzőbbek közül emelünk ki még néhányat. — Kossuth hatásának forrásait vizsgálva, feltétlenül meg kell említeni páratlan jártasságát, amellyel akár az egykorú, akár a régebbi, akár a szépirodalom, akár a gazdasági és politikai irodalom területén mozog. A megfelelő pillanatban alkalmazott tengernyi idézet, hivatkozás, melyekkel a maga igazát támogatja, megerősíti, valósággal elkábítja, a fölényes tudás, biztonság pedig, mellyel a felvetett kérdést kezeli, szinte kényszeríti az olvasót Kossuth véleményének az elfogadására. Pl. „Vámszövetség“ című cikkében a csupán nyerstermékeket előállító Magyarország nehéz helyzetét a következő hivatkozással, illetőleg idézettel teszi még érthetőbbé: „... egy műiparos nemzet magas állásához mérve, végtelen alacsonytságban hever minden tartomány, melly csak nyers termékeket ad el; mert amannak a munkabér, a produktív erő is megfizetetik, míg emez régi angol közmondás szerint garasért adja el a rókabórt, hogy holnap a rókafarkot forintért visszavegye... A melly nemzet... termékeit is feldolgozással értékben növelni nem törekszik, amiként Franklin New Jersey-ről mondotta — előbb utóbb olly hordóhoz hasonlítand, mellyet szomszédai minden oldalról megfúrtak és lecsapoltak . . .“ (PH. 1842. 110. sz.) Az idézetek, hivatkozások minden esetben Kossuth állításainak megerősítését

¹ A kifejezésre l. SCHRIDDE i. m. 25.

célozzák és céljukat el is érik. Pl. „Iparegyesület“ című cikkében az ipar nélküli Magyarország jellemzésére a nemzetgazdász List tételét idézi: „A mely nemzet csak földmívelést üz, hasonlít olly egyénhez, kinek csak egy karja van.“ „Fogházjavítás“ címen írt gyönyörű cikkét nagyon hatásossá teszi mindjárt kezdetben azzal, hogy Eötvösnek ugyanazon tárgyról készült vitairata megkapó soraival vezeti be. A példák számát tetszés szerint szaporíthatnánk, de nincs is arra szükség.

Kossuth különösen elemében érzi magát, amikor elavult felfogást, idejét múlt intézményeket tesz nevetség tárgyává; a vitában pedig — tudjuk — szinte legyőzhetetlen. Kossuth soha nem használ sértő, kemény szavakat; előadásmódjával, hangjával teszi nevetségessé az ellenfelet. Nézzük pl. „Utak“ című vezércikkének egy kis részletét. A magyarországi utak siralmas állapotáról szólva, gúny tárgyává akarta tenni a nemesi vármegye hozzá-nemértését. A cikk hangja tudatosan szelíd, naiv, mesélő, „olyan, mint egy jó-humoru tárcza“ — mondja róla SCHRIDDE ÉVA.¹ A portengerben elvesző utak karbantartása megyszerte imigyen eszközöltetik: „... És jött egy jámbor, kapával kezében, és a ... port a kerékvágásba ismét szorgalmasan beegyentette, de az ármányos verebeknek egész passiójuk volt mindig a frissen összehúzott porban fürödni, s mit a jámbor épített, kis szárnyaikkal nyomban elvonták; mire ő kimért útdarabján Sisiphus munkáját újakezdette. Mi végre huzogatja azt a sok port... barátom, kérdezők? »Mert commissárius ur parancsolta« — volt a felelet. — De hiszen, jó földim, nem használ az semmit — mondánk. »Nem biz az, uram, egy irgalmas kiáltást!« Közvetlen utána így folytatja: „Nálunk vagy tatarozzák az utakat, vagy nem. Ha tatarozzák: utunk járhatatlan, mert Makk Ádámot gunyolva reá fektetnek egy féllábnyi kőréteget — »glarea facile contundibilis« mint stylo commissariate szokták mondani — s közzé nem ritkán kődarabokat (akinek tetszik, Zemplénben megláthatja) nagyokat, mint egy cretinfej. Ezt a tatarozott utat, ha csak szerét tehetjük, messze elkerüljük, természetesen. Ha pedig nem tatarozzák, no akkor hát nem tatarozzák, ennek nem kell kommentár.“ (PH. 1841. 46. sz.) Ennél hatásosabban nem lehetett volna nevetségessé tenni a nemesi vármegyét a maga elavult nézeteivel. — „Széttékintés“ című vezércikkében a maradi, feudális gondolkodásból fakadó ellenvetéseket, melyekkel az ősiség, az adó, a közlekedés stb. kérdéseinek megoldására irányuló törekvések lépten-nyomon találkoztak, így teszi nevetségessé: „... E munka közben a negatiók természetét különös összeségben vala szerencsénk tapasztalhatni. Mondánk: legyen a föld a honban szabad, miszerint szabad emberek lakhassák; ... és — harczt kiáltanak, mondván: a tulajdon szentségét támadják meg. — De — felelénk, a »szabadföld« eszmének más része is van, töröljük el az ősiséget! »nemzetiségünk meggyilkolása!« — harsogták felénk. — Adjunk egy kis jogo-

¹ SCHRIDDE i. m. 19.

kat azoknak, kik a honnak terheit viszik, tanítsuk őket szeretni, kik most csak félnek, s talán gyűlölnék. »Ágyut, ágyut, nem jogokat« — felelék innen; »előbb nevelni kell« — mondák amonnan. Jó! Hát neveljük, ez jó gondolat. »Igenis jó — igazítá helyre egy nyomadékos szózat tanácsa — de nincs sodrában a teendőknél, előbb jogokat, aztán nevelést.« Azonban sokan a mellett maradtak, hogy nevelni kell . . . Borsod tehát . . . egy kis hamarka indítványt tón, és kiáltának: »rablás, revolutió, vallásgunyolás!« . . . (PH. 1842. 125. sz.)

Figyeljük meg az „Ősiség“ című cikknek alább idézett soraiban jelentkező fordulatosságot: az egymást váltó megszólítások, felkiáltások, feleletek, kérdések előbeszédet idéző elevenségét, mely szintén jellemzi Kossuth írásmódját: „Boldog isten! tekintsünk szét: elmondhatjuk, mikint a londoni Sz. Pál templom építőjéről írva van“. »Emlékét keresed? nézz magad körül.« — Nézzünk mi is magunk körül s meglátjuk, mi karba teszi nagyjainkat, közepvagyonu nemeseinket és szegényebb társainkat az ősiség? Mit hát, mit eszközöl ez az ősiség? megmondjuk, uraim! száraz röviden: eszközli azt, hogy az eladandó jószágot . . . többnyire nem az veszi meg, kit az eladók akartak, hanem más, akit az eladók nem akartak. Gyönyörű, épületes conservatio familiarum! És ennek áldozzuk fel a nemzeti hitelt? ennek a tulajdoni szabadság eszméjét? ennek a birtokbiztonságot? — Miért uraim! ugyan miért mystificálnók magunkat tovább is ezzel a nyomordus ősiséggel?“ (PH. 1842. 171. sz.)

Csak röviden utalunk Kossuthnak Széchenyivel folytatott vitájára, melyben — mint ismeretes — Kossuth talán legnagyobb hirlapírói sikerét aratta. Az „Egy két szó magunkról“ című vezércikkének sajtósági modora megéreztetetheti az olvasóval Kossuth vitaközlési módjának természetét. A cikk szavaiban magukban nincs semmi sértő, Széchenyi érdemei előtt elismeréssel hajol meg: „... szegényenl pirulnék el enmagam előtt, ha csak egy percig is meg tudnék feledkezni a tiszteletről, mellyel gróf Széchenyi István halhatatlan érdemeinek minden magyar tartozik...“ — írta (PH. 1841. 51. sz.). A Kelet Népeben ellene felhozott vádak az azonban kíméletlenül összezúzza, valósággal elmossa. A cikkben Kossuth a valóság igényét egyáltalán nem támasztó álszerűség hangját ölti fel, de a cikknek a stílusából, a dícséretekből kiérezhető a gúny, a felsőbbség, a biztonság érzése az ellenféllel szemben.¹ Már a kezdeti sorok is jól érzékeltetik ezt: „Gróf Széchenyi István munkája, mellyről sokan sokat beszéltek, megjelent. Czime nem »Fonák reform«, mint a »Fővárosi ujdonságok« írója nemrég balul értesülve mondotta, hanem Kelet népe. 1941. 24 és fél iv, a lehető legszebb tipográfiai művek egyike . . . szinte meg kellene ijednem, ha nem érezném parányiságomat . . . És többet ezuttal nem szóllanék . . . ha föl nem szólítana, hogy pontosítsam mindazon nemes indignatiót, mellyet személyemben rejtek,

¹ SCHRIDDE i. 22.

egyenesen reá . . . , ha nem mondaná : tépjem személyét minden ceremónia nélkül, a hogy tetszik . . . Boldog isten! minő véleménnyel van a nemes gróf énfelőlem.“ (PH. 1841. 51. sz.)

Használóképen árad a gúny gróf Dessewffy Aurél ellen a „Viszonzás II.“ címen, fentihez hasonló hangnemben megírt vezércikk bármelyik részéből : „. . . Eddig a ns gróf, — és éljen a tactica és hideg megfontolás! — Igenis gróf ur! azon nemzet, melly magán illymód engedne paczkáztatni, maga magát eltemetné — És azért nem, nem és nem háromszor, de örökre nem! — De azért, hogy örökre nem, tessék a ns grófnak vagy háromszor nem-ező pártja akármellyikének a hazára nézve valami jót és üdvöst indítványozni . . .“ (PH. 1841. 92. sz.)

Kossuth némelyik cikkének hangja mai fülnek kissé szokatlanul hangzik a benne megnyilatkozó pátosz miatt. Abban az időben divatos és célszerű volt ez a hang, és Kossuth hatásos alkalmazásával tömegeket tudott megmozgatni elvei mellett. Kossuth nemes, felsőbbrendű pátoszának érzékeltetésére sok más között idézhetnők pl. „Adalék a nemzeti önismerethez“ című cikkét, melyben mintegy tetemre hívja a magyar kultúra értékeivel mit sem gondoló nemességet.

Kossuth páratlan hatást tudott kelteni az írásaiban és beszédeiben egyaránt művészi alkalmazott gondolatisméltések által elért fokozatossággal. Különösen 1848-ban, a Kossuth Hirlapjában megjelent írásaiban figyelhető ez meg. Két rövid példa : „Csak rajta! rajta! a harc védelmére van pénz, lesz pénz, nem hagy el a nemzet ; s ha elhagyna, teremtünk az egekből, s ha az ég elhagy, a pokolból is! . . .“ (KH. 1848. 1. sz.) Ugyanabból a számból : „. . . A nemzet készen áll a harcra, s ez a békére a leghatalmasabb lépés. A nemzet lelkesülve van az áldozatra, s ez az erőnek kimeríthetetlen forrása. A nemzet lelkesedés közben rendíthetetlen, s ez a magyarnak dicsősége, minővel most más nemzet nem dicsekedhetik. A nemzet tömege fegyelmet ismer, s ez a győzelemnek záloga! . . .“

Amikor 1841 nyarán cikkeinek modora, hangja miatt több oldalról támadás érte Kossuthot, a Pesti Hirlap kérdést intézett a Széchenyitől „hirlapi izgatások“-nak nevezett vezércikkekre nézve Deák Ferenchez. Deák válasza így hangzott : „Örülök az élénk hirlapi mozgásnak s rossz következtetéseitől nem tartok. Izgatás, ha helytelen, ha rosszkor . . . intéztetik, vagy titkon gonosz szándékkal történik, gyűléseken lehet káros és veszélyes következtetésű, minthogy ott az izgató szónak hatalmát azonnal határozat követi . . . de a hirlapok izgatása csak szabad tért nyitott a szabad vitatásoknak, miket azonnal határozat nem követ, sőt gyakran épen azért, hogy a vitatás alatti tárgyaknak minden oldala vizsgálat alá vétetik a hirlapokban, s annak jó és rossz része kimélés nélkül felboncoltatik, ritkább lesz és nehezebb a gyűléseken eddig gyakran előforduló helytelen és rosszul számított izgatás . . .“ (Közli Kossuth : PH. 1841. 51. sz. jegyzetben.) — Deák szavai teljes mérték-

ben igazolják Kossuth hirlapírói eljárásának helyességét, időszerűségét és pontosan rámutatnak a cikkek közvéleményt alakító fontos szerepére.

*

Kossuth vezércikkeinek nyelvezete a szűkebb értelemben felfogott stílári és szóhasználati kérdések vizsgálatához — azt mondhatni — szinte kimeríthetetlen bőségben ontja az anyagot. A legkülönbélebb szempontú vizsgálatok lehetőségét kínálja ez a színes, áradó, gazdag nyelv. A teljesség igényét mégcsak meg sem pendítve, csupán néhány jellegzetességre szeretnénk rámutatni.

Kossuth nyelve páratlanul tömör, kifejező, kevés szóval is sokat mondó, elhatározásra indító. A tömörséget Kossuth többek közt sajátos ízü, gyakran meglepő hatású jelzős szerkezeteivel és szóösszetételeivel éri el. Jelzős szerkezetei értelmükre nézve sokat mondanak, súlyos mondanivalót hordoznak, külsejükre nézve pedig meglepik az olvasót újszerűségükkel. Csak néhány kapásból kiragadott példa: „bosszúszenvedélyes cikk“ (PH. 1841. 92. sz.), „gondolatgyilkos munka“ (uo. 304. sz.), „napdíjazott éljenrivalgás“ (uo. 92. sz.), „osztálykülönözési célok“ (uo. 96. sz.), „az érdekek szertevonulása által szakadozott nemzeti test“ (uo. 96. sz.), „becsületes elmesurlódás faktorai“ (uo. 83. sz.). Egy ilyen természetű jelzős szerkezetével többet leleplez, mint más hosszú mondatokkal; pl. „a régi törvények avas obscuritásai“ (uo. 88. sz.) szinte halálát jelenti az elavult feudális törvények emlegetésének; hasonló erejű pl. „végvonagló feudalizmus“ (uo. 89. sz.). — Szóösszetételei sajátos alakulatok: merészségükkel és az értelem súlyával, melyet Kossuth alkalmazásában nyernek, tömörré és hatásossá teszik Kossuth nyelvét. Csupán néhányat: „végválasz“ (uo. 93. sz.), „munkavihar“ (uo. 5. sz.), „jog- és érdekesség“ (uo. 96. sz.); Kossuth tolla alól kerültek ki: „eszmétársulás“ (uo. 91. sz.), „eszmesurlódás“ (uo. 83. sz.), „alapeszme“ (uo. 92. sz.); az *eszme* és az *elme* szókat nagyon kedvelte összetételek alkotására: „eszmefoncolat“ (vezércikk címe), „eszmemotola“ (uo. 132. sz.), „elmekalandozás“ (uo. 83. sz.), „védvám“, „védvámrendszer“, „nemzetgazdaság“ (uo. 115. sz.), „vezércikk“, „közgazdaság“ és „rendszabályozás“ (uo. 112. sz.; vö. NyÚSz). Külön figyelmet érdemelnek azok a sajátos szóösszetételei, melyek ellentétes, néha egymást kizáró értelmű szavak összekapcsolása révén nyernek tolla alatt újszerű értelmet: „örömbús vágy“ (uo. 89. sz.), „gúnynegédes makacsság“ (uo. 89. sz.), „türelemfárasztó lassóság“ (uo. 89. sz.); avagy hosszabb szerkezetben: „békeszeretet és vastürelem szelid indulata“ (uo. 88. sz.).

Kossuth hasonlatai, jelzős szerkezetei és — mint fentebb láthattuk — szóösszetételei is gyakran érzékletesek, szemléletesek, ebből ered kifejező erejük; bár Kossuth nyelve a rajta előmlő pátosz, továbbá a nagy bőségben használt idegen szavak és újszerű szerkezetek folytán eltávolodik a nép nyelvétől, hasonlataiban, jelzős szerkezeteiben, csattanós mondásaiban igen

gyakran a nép szemléletmódja nyilvánul meg : „aki kéményseprőkkel társalog, maga is kormossá lesz“ (uo. 83. sz.) ; „a politikai charlataneria csörömpölő bádog páncézlába burkolózik“ (uo. 91. sz.); „macskaéletnyulánkságú balítéletek“ (uo. 89. sz.) ; „A megfordult Világ [a szerkesztőt változtató Világ című lapot aposztrofálja így] . . . megfontolása károgó varjúseregként durva-goromba rivalgásból áll . . .“ (uo. 83. sz.) ; „. . . a vagyontalan nemes ne tartsa . . . szégyennek a polgárias műhelyekben keresni fel a jólétet, mely tizbarázdás ősi föld szalagján, három szilvafája árnyékában reá soha nem várakozik . . .“ (uo. 90. sz.). Avagy egy hosszabb hasonlatban : „Mint kinek tátongó mélység szélén lábai alatt a part megindul, halálveritékes desperáció görcsös erejével kapaszkodik minden fűszálba : ugy küzd még egy percnyi életért elavult érdekek természetes vagy zsoldos személyzete, midőn az átalakulás korszakát élő nemzetben a sokáig szunnyadott erők . . . csirákat kezdnek hajtani . . .“ (uo. 91. sz.) Avagy : „B. úr a Jelenkorban a Pesti Hirlapnak ugyancsak dörgedelmes, morgadalmas lándsával nekiugrat“ (PH. 1842. 208. sz.) ; még egy : „. . . engedjétek, hogy a mozgásba hozott eszmemotoláról ismét egy fonalat gombolyíthassak . . .“ (uo. 132.)

Kossuth nyelve — mint ismeretes — erősen színeződik idegen nyelvi elemekkel : szavakkal, kifejezésekkel, véleményét támogató idézetekkel. Kossuth többféle szempontból használ idegen elemeket. A magyar politikai nyelv — mondhatjuk — nagyrészt Kossuth tolla nyomán erősödött meg ; az új politikai, gazdasági fogalmak kifejezésére nem lévén még megfelelő magyar szó, kifejezés, az idegen nyelvűt kénytelen használni ; pl. „. . . a városi institutiok a patricialis nepotizmus hináiraiból kiszabaduljanak . . .“ (uo. 91.sz.). Gyakran azonban a hatás kedvéért használja az idegen kifejezéseket. Kossuth mesterien érti mondanivalójának meglepőbbé, hatásosabbá tételére idegen-nyelvű kifejezésnek a magyar szövegbe való beágyazását ; pl. „. . . a döntvény [Kossuth alkotta szó, vö. NyÚSz.] valósitása kerül sorra, kérdés — diis placet?“ (uo. 91. sz.) ; másutt : „A Pesti Hirlap s pártja, tábora utonállóknak bélyegezetnek, kiknek kebelök »la bourse ou la vie« hangulatban van . . .“ (uo. 91. sz.). Gyakran szükségét érzi annak, hogy az idegen nyelvi kifejezést, illetőleg annak értelmét magyar nyelven is megmagyarázza, nehogy olvasói félreérthessék gondolatát : Pl. „Don Qixotterie sans inspiration — jó szándékú ihletés nélküli szélmalomharcz“ (uo. 91. sz.).

Fentebb utaltunk már röviden arra a pontosságra, mellyel Kossuth cikkeiben dolgozott. Ezt a pontosságot, gondolatainak világos és biztos megértetésére irányuló törekvését megfigyelhetjük szóhasználatában is. Kossuth nemcsak abban járult hozzá a magyar politikai nyelv fejlődéséhez, hogy igen sok új szóval gazdagította azt, hanem azzal is, hogy a nyelvújítás teremtette gazdasági és politikai vonatkozású szavakat cikkeiben belevitte a köznapi élet gyakorlatába, elterjesztette azokat, biztosította számukra megmaradásukat. Pontosságára vall, hogy amikor akár saját maga alkotta vagy mások

tolla alól kikerült olyan politikai, gazdasági, társadalmi tartalmú szavakat használ, melyekről feltételezhető, hogy olvasói esetleg nem ismerik még, így az értelem körül zavar támadhat, zárójelben gyakran megmondja a szót, kifejezést — mint fentebb is láthattuk — latin vagy német nyelven is; pl. „folytatólagos képződés (Fortbildung)“ (PH. 1841. 92. sz.); „sürgetőleg nyilatkozó kellék (Bedürfniss)“ (uo. 93. sz.); „nyárspolgárság (Spiessbürgerlichkeit)“ (uo. 93. sz.); „hasonlók bíraskodása (iudicium parium)“ (uo. 91. sz.). Fentebb említettük a tőle származó „eszmétársulás (associatio idearum)“ szót (uo. 91. sz.); az ugyancsak tolla nyomán keletkezett (NyÚSz.) „bevégzett tények“ kifejezés után ismételten kiteszi a francia megfelelőjét is: „faits accomplis“ (PH. 1841. 89. sz.).

Fentebb, az összetételeknél már felsoroltunk néhány Kossuth alkotta szót és kifejezést; csupán néhányat említsünk meg most már: *tekintély*, *bizottmány*, *adalék*, *érv* (még 'érvény' értelemben), *igényel*, *forgalom*, *élnk-forgalmú*, *hatásos*, *hitrebizomány*, *véleményez* stb. (l. NyÚSz.). Vannak szavak, melyeket Kossuth gyakran, szívesen használ; kedvelt szavai a fentebb jelzettekén kívül: az *elv*, főkép összetételekben: *elobarát*, *elvrokon*, *elvharc* (PH. 1842. 105. sz. és 135. sz.), azután a *nyomadékos* szó, főkép *nyomadékos szózat* (PH. 1842. 125. sz.) kifejezésben. Mai olvasó számára sajátos színezetet kölcsönöz Kossuth nyelvének az *-and*, *-end* jeles jövőidőnek használata. Csak egyetlen példát: „... igent mondandunk minden jó indítványra és »hosannát« kiáltandunk nevöknek...“ (PH. 1841. 92. sz.)

Szerette az *-as*, *-es*, *-ias*, *-ies* képzőkkel alakult szavakat. Bármelyik vezércikkét vesszük elő, bőven fordulnak elő: *kedélyes*, *férfiás*, *polgáriás*, *látszólagos*, *lovagias*, *gazdaságiás*, *mindennapiás*, *urbériés*, *testvéries*, *dörge-delmes*, *morgadalmas* stb. (l. ezekre nézve NyÚSz.-t is).

Kossuth publicisztikai működésének igen nagy, szinte döntő jelentősége van mind a magyar nép politikai gondolkodásának fejlesztésében, mind pedig politikai nyelvünk gazdagításában. A magyar közönség politikai műveltségéről csak azóta beszélhetünk; hasonlóképen gazdag árnyalású, világosan érthető, fejlett magyar politikai nyelvről is csak Kossuth vezércikkírói munkássága nyomán lehet szó.

A modern értelemben vett sajtót kétségtelenül Kossuth teremtette meg Magyarországon, mint a múlt század negyvenes éveinek közéletére, az akkori politikai gondolkodás fejlesztésére oly nagy hatással bíró szervet. Az is tény, hogy Kossuth újságírói gyakorlata nélkül 1848-ban nem lett volna még meg az a már fejlett szókincsű politikai nyelv, melyre a márciusban megvalósult önálló magyar politikai életnek szüksége volt. Kossuth tollát írói gyakorlatában mindig a meggyőződés szenvedélyessége, a hazaszeretet, a nép érdekeinek, a haladás ügyének szolgálata vezette eszmékben, nyelvi, formai szépségekben páratlan gazdag cikkeiben. Ebben mutat példát Kossuth, az újságíró napjaink pártos, néphez hű újságírásának.

TERESTYÉNI FERENC

Az ugorkori sámánosság magyar szókincsbeli emlékei

Kiált

Szófejtésünket kezdjük alapvetésül hangtörténettel.

Sok olyan szavunk ismeretes, melynek eredetibb, velaris *aj* (*âj*) hangkapcsolata helyén ugyanazon szó másik változatában későbbi keletű, palatalis magánhangzó van, *ë* vagy *é* vagy *i* vagy *í*: *rajta* mellett van tájnyelvi *réjta*, *réta*, *ritta*; *hajó* mellett van *héjó* vagy *hëjó* (SzékK. 361, 369, 370) és mai erdélyi *híjó*, *híjjó*; *sajtár* mellett van *sëjtár*, *sétár*, *sítár*; *saját* mellett van *siját*; *ajándék* mellett van *ivándék*; R. *kajált*, R. és Nyj. *kaját* mellett van R. és Nyj. *këát*, *kiát* és mai Kny. *kiált*. Kétségtelen, hogy *këát*, *kiát*, *kiált* alakoknál eredetibb az *-a* hangzós *kajált*, *kaját* éppúgy, mint a *siját*-nál eredetibb a *saját*, a *híjó*-nál meg a *hajó*. Tehát a *kajált*, *kaját* alakból induljunk ki, hiszen ha magyar szótörténet eszközéül nyelvhasonlításhoz folyamodunk, akkor a megfejtendő magyar szó legeredetibb kimutatható alakját kell nyelvhasonlítás tárgyául vennünk.

A *kijált*, *kiált* ígéről könnyen eszünkbe juthat a szintén 'schreien, clamare' jelentésű Nyj. *hujánt*. Ha a *kajáltani*-t a vele rokon jelentésű *hujántani* mellé tesszük, akkor észrevehetjük a kettő között a jelentésbeli egyezésen kívül a szerkezetbeli hasonlóságot is. A *hujánt*-ról tudjuk, hogy az a *huj!* indulatszóból képzett ige; tehát föltehető, hogy a *kajált*, *kaját* is indulatszóból származott. Ez eddig persze csupán föltevés volna, de bizonyossággá teszi az, hogy legközelebbi nyelvrokonainknál, a voguloknál van egy *kaj!* indulatszó, s annak igei alkalmazásban eredeti jelentése: 'kajált, kaját: kiált'. MUNKÁCSI a sámánhitű obi-ugorok istenidéző, illetőleg áldozati szertartásából magyarázta meg ennek a vogul *kaj* indulatszónak igei alkalmazását; fejtegetéseiből idézem a következőket (VNGy. II, 2: 0353): „Midőn a samán istenidézés, illetőleg áldozat alkalmával a bűvölő ígét vagy imádságot elmondja, azt úgy adja elő, hogy minden szólam után vad üvöltés, vagy izgott zúgás hangján *felkiált*; erre azt mondják, hogy *úajt kajji*, vagy *kaji* s ezért a samánnak is szokott jelzése: *kajnə xum*. E mellett *kaj*, vagy *kaj-sáw* (utórérszében... *sáw* ~ magy. szó...) magát az istenidéző ígét jelenti, pl. *Mir-susnə xum kəstənə sətīlīŋ kajə* a Világügyelő-férfiú idéző bűvöletes ígéje... E mondatot *kaj-sáw kajawə* a közlő így magyarázza: az imádság olvastatik (МОЛИТВА ЧИТАЕТСЯ), mi úgy értendő, hogy az imádságot tartalmazó idéző ígét a samán úgy adja elő, mint az orosz pap az ő énekelve olvasott imádságát. REGULY adatai is kiemelik az éneklő előadást... de ez a hang... csak a vogul magyarázó szépítő kifejezésével mondható éneklésnek. Nyilván azonos ez a *kaj* szó a *kaj* (*kai*) indulatszóval, melynek példái: *kaj*, *tīŋ jəjən!* »hé, ide jer!« (ей, иди сюда!), *kai*, *χōlilən?!* »hé, hallod-e?!«, *minimən, kaj!* »nosza, menjünk!« *ja, lāwen, kaj!* »hej, mondd csak, no!« (ну, ну, скажи!),

kaj, *āti* »óh nem« Hasonló ehhez a medveénekek végén felhangzó kiáltás: *kaja-juj! ... kajä-juj ... kaji-juj ...*“

A magyar nyelvben a *kaj!* indulatszó már régóta lehet főnév is 'jajgatás, siralom' jelentéssel, pl. már a XV. századból SermDom.: „*nag yajt kezde*: elevavit p l a n c t u m magnum“. Így lehet a vogulban is a *kaj!* indulatszó főnév is. Ez a vogul *kaj* főnév tehát olyan szótermő módon lett, mint a magyar *jaj* főnév.

Rámutatam egyszer, hogy a magyarban hangutánzó vagy mozgás-érzékítő (úgynevezett hangfestő) tövek képző nélkül is lehetnek igei állítmányok (SzegFüz. I, 225). Példa a régi nyelvből *leh, léh* 'lehel' (vö. SzófSz.); példa a tájnyelvből: *loccs* hangutánzó és: 'loccsa fel a kutya gyöngye leve-sedet' (MTsz.). Így lett a vogul *kaj* indulatszóból a *kajji, kaji* igei állítmány. Ebben az *-i* voltaképen igenévképző. Igenév a *kajna* is a sámán *kajna xum* elnevezésében is; e kifejezés eredeti jelentése 'kiáltó ember', így is mondhatnám: 'kajáltó ember' (vog. *xum* ~ m. *hím*). A *kajna xum* 'sámán' jelentését az magyarázza meg, hogy a sámán *kiáltva hívja*, idézi a bálványistent. A vogul *kajna* és a magyar *kiáltó* között pedig mindjárt nagyobb egyezést találunk, mihelyt kellően értékeljük az eredetibb *kajáltó* változat ómagyar adatát: 135: „Sub pede cuiusdam monticuli *Solumkaialthow* vocati“ (Oklsz.). Ez a *solumkajáltó* a. m. *sólyomkiáltó* nem alanyos, hanem tárgyas összetétel. Az az oklevélben említett kis hegy nem attól nyerte a nevét, hogy sólymok kiáltottak, kajáltottak rajta, hanem hogy a solymászok ottan kiáltották vissza magukhoz, a maguk kezére a vadászó sólymukat. Bizonyítja ezt PP. 1708. két adata is: „Meg *kiáltja* a Karulyt: falconem v o c a t, emissarium accipitrem vocat, accersit“ | „*Kiáltós* madár, Ölyv, Karuly: Accipiter manuarii receptus, i n p u g n u m d e v o l a n s.“ CzF.-ban is olvashatjuk a *kiált* jelentései között: „... *hív*, idéz. Magához kiáltotta a vadászebeket.“ A csak esőzésekör járható malmot régen *felhőkiáltó* malomnak mondták (Takáts Sándor: Rajzok a török világból II, 424).

A vogul *kajna xum* magához *kajáltja* a bálványistent, a magyar *sólyomkajáltó* meg a solymát: tapasztalhatjuk a vogul *kaji* és a magyar *kajált* között nemcsak tövüknek hangzásbeli egyezését, hanem a két ige között a jelentésbeli egyezést is. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar *kiált*, *kajált* olyan származékige, melynek alapszava azonos azzal az ugororkori *kaj!* indulatszóval, mely ma is él a vogulban nemcsak indulatszóul, hanem 'kiáltva hív' jelentésű igéül is és 'kiáltó sámán'-t jelentő igenév alapszavául is. Hogy annak a vogul *kaj-* tőnek van nem *h-*s kezdetű magyar megfelelője, ennek oka az, hogy a *kaj!* — indulatszó. TOIVONEN is megjegyezte, hogy „*kajál* (*kiált*) 'lärmáz, kiabál' usw. . . scheinen . . . einigermassen onomatopoetisch und lautmeta-phorisch zu sein“ (FUF. XXII, 139), s ezzel magyarázza azt, hogy a *kajált*-, *kiált*-ban a szókezdő finnugor (vagy ugor) **k-* a velaris magánhangzó előtt is megmaradhatott magyar szókezdő *k*-nak.

Különben már ERDŐDI JÓZSEF rámutat egyik kitűnő tanulmányában („Huj, huj, hajrá!” Szófejtések 14—9: A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára 33. sz.), hogy annak a tárgyalt indulatszónak van az obi-ugor nyelvekben *h-s* kezdetű változata is, és helyesen állítja a vogul *kaj!*, osztják *haj!* indulatszókkal egy korban és azonos lélektani folyamattal keletkezett „indulatkifejező hangutánzó-szók“-nak a magyar „*hé, hej, hoj, huji* szócsoport“-ot is (i. m. 18). Helyesen mondja azt is, hogy „a vogul-osztják felkiáltással kapcsolatban utalhatunk az ugor adatok magyar kapcsolataira“ (i. m. 16); és joggal tartja ugor eredetűnek és vallásos jellegűnek a merseburgi ütközetben támadó magyarok *huji! huji!* csatakiáltását, így okoskodván: „Feltehetjük, hogy valamiként a keresztények vallásos jellegű kiáltással rohantak az ütközetbe (Kyrie eleison; Jézus, Jézus), szintúgy a magyarok is istenségüket hívták segítségül és akkor istenidéző felkiáltásukat hallatták. Megerősíti e felkiáltás pogány jellegét Liutprand följegyzésének *diabolica* jelzője, vagyis az a körülmény, hogy ő azt a *huji, huji* kiáltást *ördöginek* mondja“ (i. m. 17).

ERDŐDI jó módszerű érveléseit még meg is toldanám. Mivel Liutprandnak ERDŐDI idézte latin szövegéből kimaradt a keresztyének csatakiáltásának „*sancta*“ jelzője, megjegyzem azt, hogy ez a szó a „*sancta ac mirabilis vox* (szent és csudálatos szózat) Kyrie eleison“ kifejezésben még inkább erősíti a „*turpis et diabolica (vox) hui, hui*“ (rút és ördögi szózat: *huji! huji!*) pogány vallási szertartási értékét. Pontosabban azt is megállapíthatjuk, miféle vallási jelentősége volt a magyar *huji! huji!* csatakiáltásnak, ha figyelembe vesszük azt, hogy mi volt a jelentősége a véres áldozatot kísérő vogul és osztják kiáltozásnak. Mint MUNKÁCSI írja: az a kiáltozás, üvöltözés, mely az áldozati állat megölését megelőzte, az istenség számára való „hangos felajánlás, illetve az áldozatnak az áldozó részéről való felüvöltése“... volt (VNGy. II, 1: 0447). Azt is megtudhatjuk MUNKÁCSI nagy művéből, hogy nemcsak az áldozati állatot ajánlották föl azzal a rituálisnak mondható fölüvöltéssel a pogány obi-ugorok, hanem a medvét is és — ez a fontos! — hareban az „ellenfél“ is (uo.). „A vogul-osztják hősénekekben a győző hasonló szertartással végzi ki harci ellenfelét, mint aminők a véráldozatnál szokásosak... Mielőtt a fölülkerekedett hős... a letepert fél torkába döfné, a két Felső-Ég atyjához felnyújtja s az ellenség fejbőrét, illetve lelkét Felső-Ég atyjához felkiáltja, illetéknép szólván a hős-ének szavaival: Ilyenféle fényes szemű napon ilyenféle neves fejedelem fejbőrét im neked kiáltom fel“ (VNGy. II, 1: 0463—4). A merseburgi *huji! huji!* tehát az a kiáltás volt, mellyel a pogány magyarok áldozatul ajánlották föl istenüknek a megölendő ellenséget. Liutprand püspök korának (X. sz.) keresztyén társadalma élő, emberfölötti hatalmaknak tartotta a pogány magyarok isteneit is, de gonoszoknak, pokolbeli ördögöknek, földi emberekre igen veszedelmeseknek, de Jézussal és a szentekkel szemben erőtleneknek, ségyent vallóknak:

ezért „mirabilis“ vox a *Kyrie eleison!* s ezért „diabolica“ a *huj!* *huj!* Liutprand csataleírása e mozzanatának őstörténeti fontosságát SZABÓ KÁROLY még nem látta világosan; ő a tárgyalt jelzőket csak stílusdíszeknek érezte, s ily szavakkal festi a merseburgi összecsapást (Vezérek kora 199): „A keresztyének h a r s á n y kyrie eleison! a magyarok i r t ó z t a t ó hujh! hujh! riadással rontottak egymásra.“

Nemcsak a *hujánt* alapszava él a régi és mai *huj* indulatszóban, hanem a szintén indulatszói eredetű *kaj* is megvan a „lármás“ (azaz kajáltozó) jelentésű *kaj-neszes* tájszóban (HORVÁTH ENDRE, Bakonyalji nyj. 49). Tehát a *kaj*-ból származott *kaját* > *kéát*, *kajált* > *kiáltt* igével is nevezhették a pogány magyarok az áldozók üvöltéseit, s miután már a keresztyéneknek istene, Jézusa és szentjei előtt meghódoltak, ráalkalmazhatták azt a *kiáltt* szót a keresztyén vallási szertartás hasonlóan tapasztalt mozzanataira is, fordíthatták vele a keresztyén latin szövegek *clamo* szavát is. A merseburgi csatamezőn (933.) még ellenségesen csap össze a *kyrie eleison!* és a *huj! huj!*, de a Pray-kódex imádságában (1200 k.) a nagy társadalomtörténeti átalakulás után békésen megfér már egymás mellett a pogány múltú *kaját*-ból lett *kéát* a keresztyén szertartás fölkiáltásaival: „*Kéássátuk* chármul: *Kyrie eleison!*“

Kínál

Amit most a *kínál*-ról írok fejtegetést, szorosán kapcsolódik ahhoz, amit a *kiáltt*-ról írtam. Azt a szófejtésemet hangtannal kezdtem, s a vogulok ősrégi állapotot megőrzött bálványimádásával végeztem; most meg a végire hagyom a hangtani kérdést, kezdeni kezdem ott, ahol a *kiáltt*-nál célhoz értem: kezdem itt a vogulok nemrég még bálványimádó társadalmának olyan szokásaival, melyeket szemmel látott tanúk jegyeztek fel.

Mi volt általában és tulajdonképen az áldozati lakoma? Az odahívott, a bálványban levő istennek vagy istenfinak megvendégelése olyan táplálékkal, amilyent az áldozók a maguk ízlése szerint legjobbnak tartottak. Vogul és osztják nyelvrokonaink a nyers húst és eleven vért mindenk föltt kedvelték, tehát abból rendezték a nagy áldozati lakomákat. „Nevezetes néprajzi jelenség, — mondja MUNKÁCSI — hogy a nyugatszibériai ősnépeknél a v é r i v á s és n y e r s h ú s e v é s szokása egész a jelenkorig fennmaradt“ (VNGy. II, 2: 0455). Ugyanő idézi a vogulok áldozati lakomájának NOSZILOVTÓL való szemléltető leírását: „A rént egy perc alatt kivetkőztették meleg, puha szőrszubájából, a belső testrészeket csészékbe vetették, a bordákat szétvagdalták s ott feküdt az állat a padlón készen arra, hogy nyersen meg egyék... Az áldozó sámán segédei, kik evvel a munkával fáradoztak s már könyökig voltak bemázolva friss vérrel, igazi szakértelemmel forgatták késeiket az állat belsejében s metszték ki a kedves falatokat: a máját, tüdőt

stb., melyeket gyorsan a szájukba tolva, mohón, a nélkül, hogy megrágták volna, nyeltek le. . . . Majd sűrű csoportban odatelepedtek az állat testéhez a többi áldozók is, kik kezeikkel össze-vissza markolászták a húst, belepacsoltak a vérbe, mely, mint valami csészében, gyülemlett össze az állat bordái közt s ami falathoz csak hozzájuthattak, azt amúgy véresen sietve bekapták s lenyelték. Némelyek fejükön keresztül a hátrább állóknak nyújtottak húsdarabokat, mások a vérbe dugdostak húsfalatot s azt gyorsan a szájukhoz emelték, egyesek pedig térdre ereszkedve közvetlenül a testből hörpölték a vért. A rén csakhamar elfogyott, a vér eltűnt, az állat lábain már az öregek rágódtak s a fejét is vagdosták már, hogy a friss agyvelőhöz férközhessenek. Kivörösödve az izzadságtól, álltak újra talpra a vogulok, kiknek ajka, arca teljesen be volt mázolva vérrel, szemük pedig úgy ragyogott, mintha a sok vér élvezete őket megrészegítette volna.“ (VNGy. II, 2 : 0455—6.) A következőket meg már a maga tapasztalatából írja MUNKÁCSI: „Magam a . . . felsőlozvai áldozatnál úgy láttam, hogy miután a szíven szúrt állat első nagy véromlása csillapodott, a nagy fatálban felfogott vért félrevitték, hogy gyors keveréssel megálvását megakadályozzák, aztán az állat hasának fölmetszésénél arra ügyeltek, hogy a még megmaradt vér mind befelé, az állat hasüregébe folyjon. Ennek következtében a belső testrészek, máj, tüdő, belek stb. eltávolításával az állat testüregébe vérrel telt medencévé alakult, melybe a vogulok a mindenünnen lemetszett nyers húsdarabokat, mint valami mártásos tálba mártogatták s a mint csurgott a vértől, ízletes falatként tömködték magukba, miközben össze-vissza mázolták arcukat, kezüket és ruházatukat.“ (VNGy. II, 2 : 0453.) SZOROKIN útleírásából közli MUNKÁCSI a következő áldozati jelenetet: „. . . a felsőlozvai vogulok, miután az áldozati lovat erősen odakötötték az áldozó tér oszlopához, egyenként odajárulnak a lóhoz, éles kést tartva az egyik kezükben s csészét a másikban, azután hajlongások s az istenséghez intézett imádságok következnek, mire mindegyik belemártja kését az állatnak valamely testrészébe s a sebből kiomló vért a csészébe gyűjtve, azt gyönyörűséggel megissza. Így jönnek az áldozók egymás után nagy ügyelettel arra, hogy a lovat valahogy halálos dőfés ne érje, hanem hogy lassan múljon ki a vérveszteség következtében“ (i. m. II, 2 : 0451). GONDATTI is följegyezte, hogy „. . . az északi vogulok nem ritkán az áldozati lovat még elevente döfködi késükkel s összegyűjtve a kicsurgó vért, azt megisszák“ (i. m. II, 2 : 0451—2). Nagyon sok ilyen adatból állapítja meg aztán MUNKÁCSI, hogy a pogány obi-ugoroknál „. . . a vér . . . mint az áldozati lakoma egyik itala-étele . . . fölötte értékes“ (i. m. 0452).

Mivel pedig ilyen ínyire való volt a nyers hús meg az eleven vér a vogulnak meg az osztjáknak, természetesen úgy hitték, hogy azon kap legjobban az áldozati lakomában velük részt vevő bálványisten is, hogy azzal lehet legbizonyosabban a kedvében járni. „Az áldozatból leginkább a vér az, mire

az istenség vágyakozik s mivel neki a hívó leginkább kedveskedhetik“ — írja MUNKÁCSI (i. m. II, 2: 0453). Ezért az áldozás szertartásának folyamán úgy tesznek, mintha a bálványt is megetetnék a vérrel. „Már GUAGNINO említi 1578-ban megjelent könyvében, hogy a vogulok és osztjákok bálványaiknak szarvasokat áldoznak s hogy ezeknek vérével a bálvány száját, szemét és egyéb tagjait bekenik. Szintígy tudósítanak NOVITZKIJ, J. B. MÜLLER és PALLAS is arról, hogy az áldozati állat vérével a bálvány száját bemázolják s ezzel mintegy neki is enni adnak belőle“ (MUNK. i. m. II, 2: 0453). „Egy Munkeszben tartott házi véráldozatról szintén írja NOSZILOV, hogy az állat szívét, máját és kirántott fülporcogóit egy festett facsészébe rakva a házi bálványt tartó szekrény elé helyezték, továbbá hogy a sámán ugyanekkor Csudatevő Szent Miklós szentképének is bemázolta száját az áldozat vérével“ (MUNK. i. m. II, 2: 0454). (Ugyanaz a hit ez, mint a megkeresztelt Géza fejedelemé, ki egyenlő bőkezűséggel áldozott ősi istennek és új istennek is.)

A főtt étellel való áldozáskor a főtt ételnek is javát juttatják a bálványnak. „Midőn a hús eléggé megfőtt, következik a bálványnak megvendégelése.“ A legjobb részeket kiválasztva — írja NOVITZKIJ — megkenik vele a bálvány száját, míg J. B. MÜLLER szerint a bálvány száját a zsírral kenik“ (MUNK. i. m. II, 0457).

A házon kívül való köz áldozások részvevői nem feledkeznek meg az otthon maradtakról sem, sem emberről, sem bálványról. „Amit künn az áldozó téren meg nem ehetnek, hazaviszik s odaadják az asszonyoknak, gyermekeknek és szomszédoknak, kik az áldozaton jelen nem lehettek s megvendégelik vele a házi bálványt is zsírral kenvén szája táját“ (i. m. II, 2: 0459).

Mindezekből láthatjuk, hogy az áldozati ételnek a bálvány szájához kenése tulajdonképen a bálványistennek étellel való kínálása volt: ez volt az obi-ugorok bálványimádó áldozati szertartásának áhítatos mozzanata a maguk torkos gyönyörűsége mellett. Az a kínálás — imádás volt. Megfordítva is mondhatom: az az imádás — kínálás volt.

Ha pedig a finnugorság ugor ágának két népénél, a vogulnál és osztjáknál ezt a világosan régi hagyománynak látszó gondolkodást észleljük, fölvehetjük azt a kérdést, hogy annak a primitív gondolkodásnak az emléke nincs-e meg a harmadik ugor népnek, a magyarnak nyelvében. E kérdésre aztán az a válasz, hogy csakugyan magyar tájnyelvben és régi nyelvben a 'valamivel imád, megimád' azt jelenti, hogy 'valamivel kínál, megkínál'. Dunántúl nyugati vidékeiről jegyezték föl erre adatokat a népnyelv tanulmányozói, a régi nyelvre nézve pedig megtaláljuk XVII. századi magánlevélben és SZENCZI MOLNÁR ALBERT Dictionariumában az *imád*

'kínál' jelentését, s a törvénykezés XVII—XVIII. századi írott emlékeiben is megfigyelhetjük, hogy az *imád* és *kínál*, *megimád* és *megkínál* ugyanazt jelenti.

Az *imád* 'enni-innivalóval *kínál*' jelentését bizonyítja a következő két adat: „*Imáttam* a komát egy pohár borral, s meg is itta“ (MTsz.); „Ölöget *imáttom* neki, de ha nem küő neki!“ (HORVÁTH, Bakonyalji nyj.). Régen a nagyurakat *kínálgatták* vagy *imádták* főtisztségekkel, a szegény ember meg a fiát inasnak *kínálta* vagy *imádtá* oda valamelyik mesterember keze alá. A költő Zrínyi meghitt embere, Vitnyédy István írja Keczer Menyhértnek 1663-ban: „Tudakozom Kegyelmedtül, ha az én uramat az kassai generálissággal *megimádnák*, jó volna-e, ha fölvenné és szolgálhatna-e valamit hazájának és nemzetének“ (TörtTár XVI, 43). Veszprém vármegyéből van följegyezve: „*Imádták* neki eszt a gyereket inasnak“ (MTsz.). MA. m.-l.: *kínálom* is 'offeró', „*imádom* vele“ is 'offeró'. VERES BALÁZS Verbőczi István Magyar Decretumának fordításában (1636.) az „Admonitio“ cím alatt magában a fordítás szövegében csak „*megkínálás*“—ról beszél: „Szükség ennek okáért az jószágnak eladásában... törvény szerint *megkínálni* vele az fiakat leányokat és atyafiakat... hogy inkább ők vegyék hozzájok. Kik ha az ilyen *megkínálás* után... hozzájck akarnák venni, minden egyéb vevők és árosok ellen legelsőben is ők vehetik meg magoknak.“ Az *admonitio*-t tehát itt *megkínálás*-nak fordítja Veres Balázs, de hátul az Index verborumban azt a latin szót ezzel a három magyar szóval is értelmezi: „intés, *kínálás*, *megimádás*.“ TAKÁTS SÁNDOR a török világbeli régi magyar adás-vevés szer-tartásáról egyebek között ezt írja: „A vevő a marha mellé állott s a míg ő onnét nem távozott, más oda nem jöhetett. Erre az eladó *megkínálta* a vevőt. Ezt akkor úgy mondták, hogy *megimádtá* a marhával a vevőt.“ Megemlíti ottan TAKÁTS, hogy a komáromi régi jegyzőkönyvek tele vannak az ilyenekkel: „A várost *imádjá meg* házával... *imádás* nélkül eladta... nála lévő fegyverével *imádtá meg*... ha az nála való örökséget maga sajátjának praetendálja lenni, keresse elő *imádatlevelét*... *megimádatván* I-t... az ki nagyobb részt bírja az házból, törvény szerint *megimádjá* a kiváltással stb.“ (TAKÁTS SÁNDOR, Rajzok a török világból III, 19). Ugyancsak 'kínál', 'megkínál' jelentésű jogi műszó az *imád*, *megimád* ebben az 1672-i Győr városi statutumban (az adatra CSEFKÓ GYULA figyelmeztetett): „Hogyha valaki szöllejét el akarná adni, mindenekelőtt a szomszédokat tartozzék *megimádni* a hegy-mesterek által, ha pedig *meg* nem *imádná*, az vevő eltiltassék a szöllőtől“ (Kolosváry—Óvári: Corpus Statutorum V, 2: 281). „Ha valaki a szöllejét nem munkáltatná négy esztendeig... szabad legyen... másnak, a ki tudni-illik munkálódtatni akarná, eladni... hozzátévén, hogy ha afféle szőlőnek szomszédja *megimádatván* nem akarná hozzávenni, másnak adhassák“ (uo. 281). JAKUBOVICH EMIL Pozsony vármegyei 1717-i oklevélből közölte: „... akarván kiváltani... az rajta levő pénzzel *megkínáltatta* őket, mely

megimáadásra ilyen választ adtak...“ (MNY. X, 276). Különösen ebben az utóbbi adatban a *kínál* és *imád* jelentése teljesen azonos.

Ha ezek után az *imádás* és *kínálás* cselekvésének a bálványozó obi-ugoroknál való egyezésével összevetjük a magyar *imád* és *kínál* szó jelentésbeli egyezését, akkor — a bálványok előtti áldozás jelentőségének és lefolyásának ismeretében — megállapíthatjuk azt, hogy a bálványozó magyarok nyelvében nemcsak az *imád*, hanem a *kínál* is az áldozás egyik fő mozzanatának nyelvi megjelölése volt, mind a kettő azt jelentette, hogy 'a bálványt eteti, itatja' → 'a bálványistennek enni-innivalót ajánl föl' → 'áldozatot ajánl föl'.

A *kínál* igének ezt az áldozati szertartásbeli jelentését tartjuk szem előtt, hogy biztos úton haladhassunk a szó hangalaki és szerkezeti keletkezése felé.

A bálványimádó vogulokról és osztjákokról. szóló régibb és újabb ut-leírások sorra megemlékeznek arról, hogy az áldozat föla j á n l á s a , vagyis a bálványnak áldozattal való k i n á l á s a kiáltozással is járt. MUNKÁCSI írja : „Közvetlenül az állat leölése előtt történik az istenségnek való hangos felajánlás, illetve az áldozatnak felüvöltése az istenidéző igék és imádságok mondása közben. Annál a felsőlozvai áldozatnál, melynek 1889 január elsején szemtanuja lehettem, a samán ezt az üvöltést az istenség minden díszjelzésének elmondása után hallatta, ilyenformán : ... Hét égtájat körüljáró férfi, *húúúh!* Hét földtájat körüljáró férfi, *húúúh!* Tó nagyságú szemes férfi, *húúúh* stb. Minden egyes üvöltésnél erőset toppantott a lábával s nagyban hadonászott a kezével is. Ezek az üvöltések az istenidézésnek legfeltünőbb mozzanatai s többször szólnak róla a néprajzi leírások is. Így említi már NOVITZKIJ, hogy a bővölés céljából megkötözött samán némi varázsigéket kiáltoz az ő szövetségesét, a sátánt idézván. I. B. MÜLLER (1716) a tárgyra vonatkozólag azt írja, hogy midőn az áldozati állatot a bálvány elé állítják, a papok teli torokkal kiáltják, hogy mi a kívánalmuk s hogy mily okból hozzák az áldozatot s szintígy olvasható PALLAS könyvében, hogy midőn az áldozatul kiszemelt rént megkötött lábbal a bálvány elé viszik, a samán odaáll a bálvány elé s teli torokkal kiáltozza a bálványnak az áldozók kérelmét s vele együtt kiáltoznak a körülállók is... GONDATTI szerint... az összes előkészületek befejeztével mind az áldozók három ízben erős hangon fölkurjantanak s a harmadik kurjantásnál ütik le az állatot; NOSZILOV a vogul áldozat leírásaiban szintén kiemeli, még pedig többször, azokat a vad, fülsiketítő, kétségbeesett üvöltéseket, aminőket előbb a samán, utóbb a kísérő nép tesz, egyszerre kiáltván fel ugyanazt az egy szót, mintegy a halálnak ajánlva föl a rénszarvast. Ez a vad kiáltás — írja NOSZILOV — végre elviselhetetlenné vált az én idegeimnek... Az Arany-Fejedelem osztják idéző igéjében szintén olvassuk, hogy midőn a nép áldozni kezd, a samánemberhez ekképen szól: A rénborjud fejét üvöltésd fel!“ (VNGy. II, 02 : 0447—8.) Ez az utolsó kifejezés azt is mutatja, hogy az

áldozás szertartásának nyelvében az 'üvöltve följánl', 'üvöltve kínál' helyett röviden úgy mondták, hogy az áldozatot 'fölvölti' vagy 'fölkialtja' és így is: 'üvölti' vagy 'kiáltja'. MUNKÁCSI ilyen esetekben a pusztá 'üvölt' vagy 'kiált' jelentésű szót némi magyarázó körülírással így fordítja: „ajánlva fölkialtja“ vagy „kiáltva följánlja“ (VNGy. II, 1: 233, 251). — Ez utóbbi helyeken levő illető igéknek pusztán ennyi az eredeti jelentésük: 'üvölti' vagy 'kiáltja', — t. i. az áldozatot a bálványnak.

Láthatjuk ezekből, hogy az áldozat följánlásának csak egyik mozzanata az ételnek a bálvány szájához kenése, egy másik mozzanata pedig a bálványhoz való üvöltés, kiáltás. Ennek a jelenségnek nyelvtörténeti szempontból való teljes értékelése végett utalok itt „Az ugorok vadászélet magyar szókinésbeli emlékei“ című cikksorozatomra (Ethn. XLII, 277—90) s legyen szabad abból a következő sorokat idéznem: „A vadászás több, nem egyszerre érzékelhető mozzanatokból állott. A primitív életmódú ember lelkében a különböző időben érzékelhető mozzanatokból hol egyik, hol másik mozzanat, jelenet képe villant föl hirtelen, s az illető beszélő ember csak az éppen fölvillant mozzanatbeli cselekvést jelölte meg nyelvi jellel arra a célra, hogy ő más emberekkel közölje a több mozzanatokból álló vadászás teljes folyamatának fogalmát. Így ősi, primitív korszakban fogalom és elnevezés közt nem igen lehetett állandó, kizárólagos kapcsolat. Egy fogalomnak több szó is volt az elnevezése... és egy szó több fogalomnak is volt az elnevezése... Az elnevezés pedig természetesen éppen nem volt meghatározás, éppen nem jelölték meg ilyenkor nyelvi eszközzel a fogalom minden meghatározó főbb jegyét, tulajdonságát, hanem tulajdonképpen, közvetlenül csak egy jegynek, egy tulajdonságnak volt nyelvi megfelelője az illető elnevezés, az illető szó, s az a szó csak ráértéssel válhatott a több, nyelvtanilag jelöletlen jegyet, tulajdonságot magában foglaló fogalomnak állandóbb elnevezésévé.“ Ezt én több finnugor nyelv 'vadászni' jelentésű, különféle etimonú szava vizsgálatának eredményéül írtam s ezt alkalmazom mostani tárgyunkra.

Láttuk, hogy a bálvány előtti áldozás eredetileg megvendégelés volt, az ételnek, italnak a bálvány számára való följánlása, a bálványnak étellel, itallal való kínálása, illetőleg egy másik azonos jelentésű szóval mondva: a bálványnak étellel, itallal való imádása. Ennek a több mozzanatokból álló imádásnak vagy kínálásnak csak egyik mozzanata volt a kiáltás, de — mint láttuk — ennek az egy mozzanatnak nyelvi jellel való megjelölése elég volt az egész följánlás fogalmának kifejezésére: 'a kiált' jelentésű igékkel kifejezheték az ugor nyelvek a bálványok áldozattal való imádása, kínálása cselekvésének fogalmát. Fölteszem hát azt a kérdést, hogy az áldozat följánlását kifejező *kínál* igének nem 'kiált' volt-e eredeti jelentése.

Erre a választ ezen a ponton már a magyar hangtörténet adja meg. A *ritta* eredetibb alakja *rajta*, a *híjó* eredetibb alakja *hajó*, a *sítár* eredetibb

alakja *sajtár*, a *siját* eredetibb alakja *saját*, a *kiált* eredetibb alakja *kajált* — így a kétségtelenül eredeti igéink közé tartozó *kínál* > *kínál* szavunk eredetibb alakjának **kajnál*-nak kellett lennie. Annak a primitív nyelvi állapotnak megfelelően, mely szerint „egy fogalomnak több szó is volt az elnevezése“, az ’áldozásnál kiált’ fogalmat több ’kiált’ jelentésű szóval kifejezheték és kifejezhetik a bálványimádók, pl. a vogulok *kaj-*, *ajj-*, *raŋxil-* igékkel; így lehetett a magyarban a *kiált*- < *kajált*-on kívül a *kínál* < **kajnál* igével is kifejezni ugyanazt a bálványimádásbeli fogalmat. A *kajált-*, *kaját*-ban *-ált*, *-át* a képző, *kaj-* az alapszó, a *kínál*- < **kajnál*-ban, mely a *sajnál*-hoz hasonló képzés, *-nál* a képző és a *kínál*-ban is ugyanaz a *kaj* volt az eredeti alapszó, mint a *kiált*-ban. Ennek a magyar *kaj-* tőnek megfelelő vogul *kaj* ma is élő indulatszó a voguloknál és élő, legalább is nemrég élő fölkiáltás a vogul áldozásnál, a bálványnak áldozattal való i m á d á s á n á l, azaz áldozattal való k i n á l á s á n á l.

VISKI KÁROLY bebizonyította azt, hogy a *hegedű* < *hegedő* azonos a *hejgető* igenévvel, a *hejget* igének pedig a *hej!* indulatszó, fölkurjantás az alapszava (GUNDA : Kodály-emlékkönyv 43—54). Ezt az indulatszót mi már nem érezhetjük a *hegedű* szóban, s éppúgy nem érezhetjük a *kaj-* indulatszói eredetű alapszót a *kínál*-ban.

A *kiált* és *kínál* eddigi magyarázatai a társadalomtörténeti háttér vizsgálásának elhanyagolása miatt sikertelen próbálkozásoknak tekinthetők.

Ajándok

Ezt a szót is csak úgy fejthetjük meg, hogy magunk elé idézzük az obi-ugor bálványimádó társadalomnak vallási szertartásait és kutadjuk azoknak a vogulban, osztjákban és magyarban való nyelvi maradványait.

„Midőn a samán (a voguloknál és osztjokoknál) az istenidézés, illetve áldozat alkalmával a bűvölő igét vagy imádságot elmondja, azt úgy adja elő, hogy minden szólam után vad üvöltés, vagy izgatott zúgás hangján felkiált“ (MUNK., VNGy. II, 2: 0353). Ilyen áldozati fölkiáltásul többféle indulatszó is szolgálhat, a vogul *kaj!* is. Ezért lett ebből: 1. az áldozati szertartás szövegét jelentő szó: „*kaj* istenidéző ige, imádság, hősének“; 2. az áldozati szertartás mondanivalójának mondását jelentő ige: „*kaji*: üvöltve felkiált, huhog, imádkozik (a samán)“; 3. az áldozati szertartás tevőjének elnevezése: „*kajna xum*: samán“ (MUNK., VNGy. Vogul Szómutató).

Szokott áldozati fölkiáltás az obi-ugoroknál az elnyújtott és ismételt *ū* indulatszó is (MUNK., VNGy. II: II, 0447—8). Ennek is olyan szócsaládja van az obi-ugor áldozás nyelvkészletében, mint a *kaj!* indulatszónak: „héttagú kurjantó ü v ö l t é s t (*ū*) kiáltunk akkor“ (PÁPAY, ONGy. 180); tehát

az eredetileg indulatszó *ü*-nak itt jelentése az áldozati szertartáshoz tartozó 'üvöltés'; „a magunk *ü v ö l t ö t t e* (*üwəm*) héttagú kiáltó *ü v ö l t é s ü n k e t* (*üwəu*) ismét megfigyeljük“ (238). „A nép áldozni kezd, a sámánemberhez miképpen szól: A rénborjúd fejét *ü v ö l t s d - f ö l* (*üwǝ*)!“ (271). Itt látjuk tehát ugyanannak az indulatszónak főnévi alkalmazását is, melléknévi igenévi és igei alkalmazását is: 'üvöltés', 'maga üvöltötte', 'fölvölti (az áldozatul leolendőt, — azaz üvöltve följánlja a bálványistennek)'

Azt már kimutattuk, hogy *kiált* szavunk, melynek eredetibb alakja *kaját*, közös eredetű a vogul *kaj*- igével, s az ugorkori sámános társadalom vallási életének szókincsünkbeli emléke. Ha pedig az osztják *üw*- 'üvölt' jelentésű igét a magyar R. és Nyj. *üvöt* ~ Kny. *üvölt* mellé tesszük, ugyanolyan közös származást állapíthatunk meg köztük, mint a vogul *kaj*- és magyar *kaját* > *kiált* között. Hogy az *üvöt* éppúgy sámános korbeli eredetű vallási szavunk volt, mint a *kaját*, azt mutatja a mai köznyelvi jelentésétől eltérő egyik régi nyelvi és egyik népnyelvi alkalmazása is. Nevezetesen a keresztyének énekelte zsoltár 'clamo' szavát is azért fejezhatték ki még *üvölt* igével a XV. századbeli magyar fordítások, mert annak a szónak vallási áhitatú tartalma már a keresztyén korszak előtt kifejlődött, és így a sámános áldozás üvöltésével azonosfajta varázslatnak láthatta a magyarság a keresztyén pap ceremóniáját is, valamint a pogány vogul és osztják is az orosz pap éneklésével tartja egy stílusúnak a sámán *kaj-saw*-át és *hü-ü-ü-ját*. FestK. 241: „Ténékéd khérubin és szeráfin szénetlen szóval *ivéltnek* (yweeltnek): Szent, szent, szent seregéknék Úr Istene“ | AporK. 18: „Velős áldozatokat áldok ténékéd, kosoknak gérjesztetével áldok ténékéd teheneket bakokkal. Jövetek, hallgassátok méné, kik féliték Istent, és hirdetem, ménéjeket tött én lélkémnek. Óhozjá én számmal *üvöltöttem* és vigadtam én nyelvem alatt“. Az *üvöltkiált* hangalakja az én szülőfalumban, a fehérmegyei Tabajdon, *öt-kajátt*. Tapasztaltam ott azt a szokást, hogy egy-egy haragos a haragosán vagy a jegyzőn úgy töltötte bosszúját, hogy annak a háta mögött, de valami nyíltabb helyen: udvaron, kapuban, utcán *ött-kajátott* rá, egyvégtiben félóráig is. Ez az *öttés-kajáttás* tele torokkal való gyalázkodás, átkozódás volt, istennel veretés, fenével etetés, tehát szokásbeli és nyelvbéli emléke az ősi varázslásnak, áldozati barom vagy ellenség feje fölk i á l t á s á n a k, f ö l ü v ö l t é s é n e k. Részeg emberek ordítózására, vidám legények kurjongatására nem mondták, hogy *ötenek-kajáttonak*. *Öttés-kajáttás* nem volt szitok, átok nélkül a tabajdiak nyelvében, az átok pedig tulajdonképen isten idézése volt mások ártalmára. Istenhez fohászok voltak a keresztyén áldás-kívánások is. A MTsz. szerint a *bakter* is *ött-kátt*, a *sebes-kódás* is *ött-kiátt*: ezek is azért *ötttek-kajátottak*, mert vallásos eredetű szöveget mondtak, megnyilatkozva a vallási szertartású előadásmód a szöveg mellett az éneklő előadásokban is.

Az obi-ugorok üvöltözései közben hallatott, elcifrázott indulatszók között nemcsak azzal találkoztunk, hogy: *kaj* és *ū*, *uj*, hanem azzal is, hogy: *aj*; például „*kajajuj!*“ (MUNK., VNGy. III, 96, 282, 380, 453) és „*kaj-ajjuk!*“ (IV, 3). Valamint tehát az *ū* indulatszóból lett az osztjákban *ūw*- ige és a *kaj*-ból a vogulban *kaj*- ige, a magyarban meg a vogul *kaj*- megfelelőjéből *-át* képzővel *kaját* ige, úgy lett a vogulban az *aj* indulatszó *áj*- változatából *-γ* képzővel a szintén 'kiált' jelentésű *ájγ*- ige (VNGy. II, 512). Valamint az osztják *ū*- és vogul *kaj*- nemcsak a kiáltás cselekvését jelentő ige lehet, hanem a kiáltást magát is jelentheti mint főnév, úgy az *ájγ*- igeből származott a vogulban 'kiáltás, rikoltás' jelentésű főnév is: „állatot (t. i. medvét) illető (állat-féle) hét rikoltást (*ájγal*) rikoltottak (*ájγesγa*) most ők“ (VNGy. IV, 254). Tudjuk, hogy nemcsak a megöleendő áldozati barmot *kiáltották föl*, hanem a megöleendő ellenséget is, tehát az *ájγ*- igével ebben az értelemben is találkozunk: „Te kiáltva a jánid föl (*nonkhäl ajγelen* — szóról-szóra: 'kiáltsd föl') az én lelkemet!“ (VNGy. II, 1: 233). Mivel pedig a vogul *kaj*- és osztják *ūw*- igék közös társadalomtörténeti korszakból eredt megfelelőit megtaláltuk a magyar *kiált* > *kaját*, illetőleg *üvölt* és *üvölt* igékben, nézzünk most utána annak, hogy bevált módszerünkkel nem találjuk-e meg a vogul *ájγ*- magyar megfelelőjét is. Van-e a magyarban a vogul *aj*-hoz hasonló hangalakú indulatszó, s előfordul-e az régi énekeink még régibb előadó hagyományokat őrző szövegében?

Az *aj!*, *ajha!*, *ajnye!* fölkiáltások ma is époly közönségesek nyelvünkben, mint az *ej!*, *ejha!*, *ejnye!*, *ujha!*, *ujnye!*, *hujnye!*, *hej!*, *hejnye!* stb. Az *aj!* pedig székely népballadáinkban is oly gyakori, mint általában a magyarság népdalaiban a *hej!* A Bíró Szép Annáról szóló székely népballadából idézem:

Mögállnak, mögállnak három hajdu legén
Bíró Jánosnének kötött kapujába.
Oda leülének, ahajt kísétála,
Aj, Bíró szép Anna s szóval így fölmondja:

Szóval így fölmondja nagyobb hajdu legén:
„*Aj*, bizon mi vagyunk mező-detrehemi.“

Szóval így felmondja, *aj*, Bíró szép Anna:

Ahajt besétála, *aj*, Bíró szép Anna,

El es elindula, *aj*, Bíró szép Anna.

Szóval így fölmondja nagyobb hajdu legén:
„Ne üljünk, ne üljünk, *aj* Bíró szép Anna!“

Szóval így fölmondja nagyobb hajdu legén:
„Öljük meg, öljük meg, *aj*, Bíró szép Annát!“

Szóval így felmondja nagyobb hajdu legén:

„Bizon megöljük mü, bizon megöljük mü.
Aj, Bíró szép Annát, *aj* Bíró szép Annát!“ stb. stb.

Ezek után már fölvehetjük azt a kérdést, hogy nincsen-e a magyarban olyan származékige, melynek gyökere *aj-*, jelentése pedig 'áldozni', mégpedig véres áldozattal áldozni, elevennek leölésével áldozni. A választ megadja olyan nyelvemlékünk, mely szent tekintélyű latin szöveg szó szerinti hűségre törekedő magyar fordítása.

A latin *immolare* mai magyar nyelven való fordítása 'áldozni', nem pedig 'ajánlani', de a XV. századeleji magyar Huszita Biblia az *immolare* igét még *ajánlani*-val fordítja: BécsiK. 27: „azért *ajánl* (*aiánl*) ő varsájának: propterea *immolabit* sagenae suae“ (Hab. 1: 16.). Ez a jezsuita Arndt XX. századbéli német fordítása szerint: „Darum *bringt* er seinem Garn *Schlachtopfer*“; a *Schlachtopfer bringen* pedig véres áldozattal való áldozást jelent, ezt jelenti tehát a Huszita Biblia idézett *ajánl* szava is. Ez a régi jelentése tűnik ki a következő részből is: MünchK. 100: „És a pogácsaételnek elő napján, mikor a *bárány ajánlatik vala*; et primo die Azymorum quando *Pascha immolabant*“ (Márk 14: 12.); a Károlyi-fordítás mai átdolgozott szövegében: „És a kovásztalan kenyerek ünnepének első napján, mikor a *husvéti bárányt vágják vala*.“ Ezekből következik, hogy az *ajánl* igéből származott főnév, az *ajánlat*, régen 'véres áldozat'-ot is jelentett. FINÁLY latin szótárában a *victima* áldozatbarom, *véráldozat*, a Huszita Bibliában pedig még *ajánlat*: MünchK. 90.: „mëndén *ajánlat* sóval sózatik: omnis *victima* sale salietur“ (Márk 9: 48.).

Megállapítható ennyiből, hogy az *ajánl* igének a 'véres áldozattal áldoz' nemcsak régi, hanem egyben eredetibb jelentése is, és így a magyar *ajánl* az ugor nyelvek azon szavai közé tartozik, melyeknek gyökere véres áldozat szertartásakor kiáltozott *aj!* indulatszó volt, 'áldozatul fölajánl' jelentése pedig az ugorokori bálványimádó társadalom vallási életében fejlődött ki, éppen úgy, mint a magyar *kaját*-nak megfelelő vogul *kaj*- ige és a magyar *üvölt*-nek megfelelő osztják *üw*- ige 'áldozatul fölajánl' jelentése. Hogy így a vogul *ájy*- igének nemcsak hangtani, hanem jelentéstani szempontból is mennyire megfelel a magyar *aj!* indulatszóból világosan származtatható magyar *ajánl* ige, ezt az is bizonyítja, hogy MUNKÁCSI a vogul *ájy*-igét, mikor az véres áldozat szertartása nyelvében fordul elő, nem pusztán *kiált* igével fordítja, hanem — mint láttuk — magyarázólag így: „kiáltva *fölajánl*“.

Magyar etimológiai szótáraink az *ajánl* igét ismeretlen eredetűnek tartják. Ennek oka az lehet, hogy nem veszik figyelembe az *ajánl* régi 'immolare' és az *ajánlat* régi 'victima' jelentését és azt, hogy következésképpen az *ajánl* és *ajánlat* vallási szertartásnak voltak szavai nemcsak a magyar keresztyénység első századaiban, hanem a magyarok keresztyénségre térését megelőző sámános korszakban is.

Hogy mármost az *ajándok* szóhoz érjünk — tudjuk, hogy az *ajándok* ugyanazon igetöből származott főnév, mint az *ajánlat*, tehát nemcsak az

ajánlat, hanem az *ajándok* szó is jelenthetett 'áldozat'-ot. Csakugyan az *ajándok* szónak efféle vallási természetű régi jelentésére van is bizonyágunk, nem ugyan köznévi adat, hanem régi személynév, az egyházi birtok szolgálói és szolgálói közt gyakori *Ajánduk* név.

PAIS DEZSŐ „Régi személynéveink jelentéstana“ című tanulmányát így kezdi: „Valamely nép tulajdonnevei, mint általában egész nyelvrendszer, a legszorosabb, legszövevényesebb összefüggésben állnak történeti életének változásaival, különösen pedig művelődésének történeti élete folyamán végbemenő fejlődésével...“ (MNY. XVII, 158.) Ugyanebben a magyar kereszténység első századairól szólván ezt mondja: „A szolgaság és az ehhez kapcsolódott munka, illetőleg az ezektől való mentesség szabja meg a kialakulóban lévő társadalmi rétegek életsorát. Tehát az életsort feltüntető nevek legtöbbször a szolgaság és munka... fogalmaira vonatkozó kifejezések... Vannak olyan nevek, melyek a szolga megszerzésének a módját határozzák meg: *Ajándok*-nak vagy *Adomás*-nak (együtt is!) olyan szolgát hívtak, akihez ajándékozás, *Vásár*- vagy *Vásárd*-nak pedig olyant, akihez vásárlás útján jutottak.“ (MNY. XVIII, 99.)

Hogy mi volt a vallási oka annak, ha egyház kapott ajándékba szolgát, vagy kapta annak valamely ingyen munkaszolgáltatását, arra PAISNAK egy másik fejtegetése világít rá (Megtorol: MNY. XVIII, 160–2): „A *megtorlás* a keresztény középkorban a hála megnyilvánulásának egyik v a l l á s o s t e r m é s z e t ű kegyes szokása volt. Ez a szokás az Egyháznak abból a törekvéséből hajtott ki, hogy a rabszolgaság megszüntetése révén minél szélesebb rétegeket vonjon a maga erkölcsi és anyagi érdekkörébe. (Jegyzetben: BÉKEFI: TörtÉrt. XIX, 4: 6–17.) A rabszolgák felszabadítását leginkább azzal segítette elő, hogy azt a f e l s z a b a d í t ó lelki ü d v ö s s é g é n e k előmozdítására hatékony eszközül jelölte meg. Ezzel a felfogással járt, hogy a felek a közbenjáró Egyházat bizonyos anyagi kedvezményekben részesítették. Így támad olyan részleges formája a felszabadításnak, hogy a rabszolga személyére ugyan szabaddá lett, de köteles volt v a l a m e l y i k e g y h á z - n a k megszabott időben egyet-mást adományozni vagy bizonyos szolgálókat teljesíteni. Az ilyen szláv neve a *duša* a. m. 'lélek' szóból eredő *dušnik* volt, ami nálunk a *dusnok* alakot öltötte és több helynévben mai napig fennmaradt. Magyarul *torlóknak* hívták őket.“

„Az ilyen szabadosoknak rendszeresen élelmiszereket vagy italneműeket kellett az egyház számára szolgáltatniok, a halott lelki üdvéért való misék megtartásáról gondoskodniok, vagy az egyházi szertartásokban valami módon, többnyire harangozással, közreműködniök. — Idézzünk egy példát! Az 1199-ik évben a lőrentei torlók a veszprémi egyház részére a káli bort saját szekereiken szállítják s mindegyikök ad egy hizott ökröt, egy éves malacot, öt ludat, tíz tyúkot, száz kenyeret, negyven vödör bort és amennyi sóra a káptalannak szüksége van. A harangozók egy része csak harangoz; de vannak, akik köte-

lesek a végrendelkezők sírjának a meglátogatására is. Másoknak az a feladatuk, hogy az egyház oltárruháit mossák, továbbá ünnepnapokon az oltárra három gyertyát, egykori uraik sírjára pedig koszorút tegyenek. Az élelem- és italomományok kétségtelenül azt a célt szolgálták, hogy a halott lelki üdvösségéért könyörgő vagy miséző egyház papjai a halott emlékére lakomát tartsanak, *tort ülhessenek*. Az adományok előteremtésére kötelezett szabadosok pedig, mint e *torok* létesítői, nyerték a *torló* nevet. A felszabadítók a torlók szolgáltatásai révén nemcsak az egyházat bírták jóindulatú közbenjárásra lelki üdvösségük érdekében, hanem a *halotti torok* megismétlését is biztosították és ezzel egyszersmind egy a p o g á n y h a g y o m á n y b a n g y ö k é r e z ő s z o k á s n a k h ó d o l t a k. Ugyancsak PAIS: „Hogy az ilyen halotti emléklakoma jóval később is szokásban volt, tanúsítja Alvinczi Péter Itinerariumának (1616.) e megjegyzése: »Az holt emberekért esztendőnként való *tor csinálás* ő r d ő g i t a l a l m a n y o k« (NySz.)“ (A *torok* szó rokonságából: MNy. XXXIX, 345).

A sámános vogul a sámánjai kezébe a bálványistenek jóakarátának megnyerésére értékes áldozatokat szokott szolgáltatni a végre, hogy földi ínségtől és testi betegségtől meneküljön. A keresztyén régi magyar királyok és főurak is becses javaikat adták vagy hagyták áldozatul az egyháznak, az egyház papjai rendelkezésére, abban a reménységben, hogy a pokol kínjától úgy szabadulnak meg. A vogul áldozatja az volt, amiye neki volt: rén-szarvas, ló, prém, posztó, pálinka, ezüstpénz, sőt a múlt században emlékeztek némelyek régi emberáldozatra is. Az első magyar királyok és hajdani magyar főurak áldozatja faluk, nyájuk, kincsek, különféle míveket értő és munkát végző szolganépség. Akitől a legrégibb magyar nyelvű végrendelet maradt ránk, Drágffy István, a sok misealapítványon kívül még egyik leányát és egyik fiát is — tulajdon vagyoni helyzetének és a kornak megfelelő módon ugyan — egyházi szolgálatra szánja azzal a kívánsággal, hogy Magdolna „imádjon Istent érettem“ és Gáspár is „imádjon Istent értem és ez nemzetért“ (MÉSZÖLY: MNy. XIII, 124). Ezt 1524-ben írta, de 1526-ban a mohácsi ütközet előtt a táborban még egy pótvégrendeletben megtoldja a régit, mert az — úgymond: „ü d v ö s s é g n e k d o l g á b a n e g y k e v é s h e l y e n n e m t e t s z i k é n n e k e m , m e l y e k e t r ö v i d e n e l ő s z á m l á l o k . . . “ és újra rendeli: „az isteni szolgálatok meg ne alodjanak, mert a z é n l e l k e m n e k ü d v ö s s é g e e z e k b ő l l e s z e n.“ (ZOLNAI GYULA, Nyelveml. 255—6.)

Drágffy korjellemező sorai után megjegyzem azt, hogy akik halál utáni üdvösségükért maguk gyermekeiből is mintegy áldozatot hoztak, annál inkább tették azt szolgálkkkal, illetőleg szolgálk munkaerejével; innen van az, hogy Árpád-kori egyházi szolgálk nevei között a *Dusnok* és *Torló* néven kívül ott találjuk az *Ajánduk* nevet.

A *tor* és *torló* szóról tudjuk, hogy azok az ugorkori sámánosság magyar nyelvi emlékei (MÉSZÖLY: NNy. III, 83—92 és PAIS: MNy. XXXIX,

346), s ugyanazt mondhatjuk az *ajánl* és *ajánlat* szóról meg az Árpád-kori *Ajánduk* személynevről. Könnyen érthető az *ajánlat*, *ajánduk* > *ajándok* ~ *ajándék* szónak a 'véres áldozat, victima' jelentésből származó minden más jelentése is, melyek a társadalomfejlődés folyamán keletkeztek.

MÉSZÖLY GEDEON

Áld — átkoz.

1. BUDENZ, MUSz. 731—3 és az ő nyomán MUNKÁCSI: Nyr. VIII, 433—6 *áld* és *átkoz* szavunkat a következő finnugor nyelvelemekkel családositja: Vogul K. *jolent-* 'bitten, zureden'; *joles-* 'bitten, fléhen, anflehen'; *jolt-* 'schaffen, erschaffen; vergleichen [für etwas erklären]'; — L. *juolntaxt-* 'beten'; *jält-* (*jállt-*) 'beschuldigen'; — B. *jolt-* (*jollt-*) 'sprechen, befehlen'. — Zürjén *jcl-* 'schelten, anschelten'; *jor-* 'fluchen, verfluchen, beschwören'; *jorsi-* 'schwören, Eid leisten'. — Cseremis M. *ult-* 'precari, beten'; *ultimaš* 'precatio, preces'. — Mordvin E. *alta-*, *alvta* 'versprechen'. BUDENZ megjegyzi, hogy az eredetileg csak 'mond' jelentésű ige többféle szorosabb értelem kifejezésére is szolgálhat. MUNKÁCSI pedig természetesen mondja, hogy az ugor *jsl-* tő magyar *ál-* alakja könnyen válhatott 'bizonyos intencióval való mondás' jelölőjévé az *áld* és *átok* szókban. BUDENZ szerint a vogulból a gyakorító *-nt* ~ *-nd* képzős *jolent-* származék magyar megfelelője az *áld*, az intenzív *-t* képzős *jolt-* származéké pedig a nomen verbale alakulatnak tekintette *átko* > *átk* szó *ált > *át-* alapszava.

MUNKÁCSI BERNÁT „A samán istenidézés és bűbájosság a vogul-osztják hitéletben“ című közleményében (1910. Ethn. XXI, 97 kk.; ugyanez VNK. I, 0343 kk.) azt mutatja ki, hogy mikép igazolhatók a samán hivatásos működése s az ehhez fűződő képzetek a vogulok és osztjákok hitéletében adatszerűen, egyebek közt a nyelvi kifejezések vallomásai alapján. MUNKÁCSI (i. h. 98—100, illetőleg 0344—8) adataiból kitetszően a vogul samán tevékenységével kapcsolatos kifejezések között sűrűn szerepel egy *süt* ~ *soât* ~ *soät* ~ *süt* ige és több tartozéka. Az igének az alapjelentéséül 'mond' következtethető ki. Azonban a vogul samanizmus műnyelvében a MUNKÁCSI-féle adatok szerint a 'mondás' fogalomkörébe vágó egész csomó különféle jellegű, irányú, nyomatékú jelentésváltozat, jelentésárnyalat kifejezője az: 'ráolvas, igéz, bűvöl; imádkozás, imádság; áld, áldásrontó varázslat; odaigéz, rendel; teremt, teremő ige'. MUNKÁCSITÓL (100) idézzük: „Hogy a *süt* értelmében a bűvös »mondás« a lényeg, az kitetszik abból is, hogy a *lawi* 'mond' és *jolti* 'rendel, parancsol; rendelve alkot, teremt' igékkal váltakozik... Sőt az 'imádkozni' és 'megrontani, átkozni' értelem is igazolható a *jolt-* igénél...“ Ehhez a következő megjegyzést fűzi MUNKÁCSI: „Látnivaló, hogy helyes

nyomon járt BUDENZ, midőn magyar *áld-* és *átkoz* szókat e *jolt-* igével családositotta.“

JACOBI GYULA Komjáti Benedek nyelvét tárgyalva arra hívja fel a figyelmet, hogy az *átkoz* adatokon kívül kétszer *adkoz* van nála, s ezen az alapon lehetségesnek véli, hogy az *áld* és *átkoz* ugyanazon frekventatív *-d* képzős formára megy vissza (Nyr. XVIII, 360).

Az EtSz. I, 67 szerint a MUSz.-ban felhozott többi finnugor szók nem tartoznak össze a vogulokkal, de hogy miért nem, nem jelzi. Az EtSz. azt is megjegyzi, hogy a magyar hangtörténet nem támogatja a BUDENZ feltette vogul **jol-* > magyar **ál-* megfelelést, mivel az *áld*-nak és származékainak *l* nélküli változatai „s különösen az *átkoz* ige, amely csak **ád-koz* s nem **áld-koz* alakra mehet vissza, valószínűvé teszik, hogy *ád-* > *áld-* fejlődéssel van dolgunk, s az *áld* *l*-je olyan másodlagos hang, mint az *imáld* < *imád*, *kiált* < *kiát* ~ *kéát*, *Nyáráld* < *Nyárád* esetében“. Az EtSz. ugyanilyen felfogást nyilvánít az *átkoz* címszó alatt (I, 174—5), s *ádáz* címszava alatt (I, 16) így vonja be velük egy szócsaládba az *ádázik*, *ádázkodik*, *ádáz* szókat is HORGER (MNY. IX, 421) után. — LOSONCZI ZOLTÁN (MNY. XXV, 317—8) az *áld*, illetőleg *áldozat* szók két *l* nélküli adatát idézi: BécsiK. 39: *Ággon meg* (helyesen: „*Aggon meg* tégedèt vr: Benedixit te Dominus“) és ThewrK. 238: *adozattya* a. m. *áldozatja*. LOSONCZI ezeket az EtSz.-nak az *l* hang másodlagosságára épített magyarázata mellett szóló bizonyítéknak tartja. (Egyébként a ThewrK.-ben a következő mondatban *aldoth* van és valamivel alább *aldatyk*. — P. D.)

Az EtSz.-ban az *áld*—*átkoz*—*ádáz* szócsoporttal kapcsolatosan tett megjegyzések ellenében SIMONYI (Nyr. XLIII, 219) azt hangoztatja, hogy az *l* nélküli alakváltozatok újabb fejlemények, meg azt, hogy *átok*, amely korábban volt, mint *átkoz*, **áld-k*-ből keletkezhetett az *l*-nek a mássalhangzótorlódás miatti kiesésével.

BÁRCZI, SzófSz. a vogul *jolti*-val összevetett *áld*-nak ugor eredetét valószínűnek tartja, továbbá az *áld* származékát látja az *átkoz*-ban meg az *ádáz*-ban. Az *átkoz* jelentésfejlődésének egyik lehetőségül a nyelvekben gyakori szépítő szólásmódot jelöli meg.

BEKE ÖDÖN „Átok és áldás“ címen népszerűsítő cikkben (Nyr. LXXIV, 291) a BUDENZ- és MUNKÁCSI-féle magyarázatra utalva szól arról, hogy az *áld* eredeti jelentése 'áldoz' volt, s az *áld* meg az *áldoz* egyaránt szerepelt és szerepel kedvezőtlen értelemben. BEKE továbbá BUDENZcel és SIMONYIVAL együtt úgy vélekedik, hogy nem az *átkoz* ige az *áld* származéka, hanem az *átok*.

2. Magam egy „Hogyan lesz a bolondból okos?“ címen 1922-ben közölt hírlapi cikkben írtam az *áld* és *átkoz* összefüggéséről.¹ Fejtegetésemet azzal

¹ A cikk első részében az *agyafürt*-féle kifejezésekre vonatkozólag 1914-ben (MNY. X, 414—7) közzétett véleményemet ismertetem és a vallásos okokból csinált trepanáció szokásával való kapcsolatát fejtem ki (Magyarország 1922. január 8.).

vezettem be, hogy a Jókai-, Bécsi, Müncheneri Kódexben megjelenő *átkoz* előbb *áldkoz volt, vagyis a XV. századtól előforduló *áldoz*-zal együtt az *áld* ige gyakorító származéka.

Induljunk ki abból, hogy az *áld* meg az *átkoz* összefüggenek egymással!

Szerintem igen is helyén valók SIMONYI-nak a tekintetben kifejezett kétségei, hogy az *l* nélküli formák volnának az eredetibbek. — Én tudniillik úgy gondolom, hogy az *á* + mássalhangzó kapcsolatban az *á* valóban több esetben felbomlott *ál*-ra, de csak annak a jelenségnek az analógiás reciprokumaként, viszonyosaként, hogy az *ál* + mássalhangzó kapcsolatokból az *l* kiesett: és ez csak későn történt meg, akkoriban, amikor a *volt* > *vólt*-ből *vót*, a *holt* > *hólt*-ből *hót* lett. — Tehát ha az *áld* és *átkoz* valóban összefüggenek, akkor szinte bizonyosan csak egy *l*-es alapszóból hajthattak ki.

Ami az *áld* és *átkoz* szónak a vogul *jolent*- és *jolt*-nyelvelemekkel való összevetését illeti, hangtani szempontból a szókezdő vogul *jo* ~ magyar *á* megfelelés felvételét nem látom egészen kielégítőnek. Inkább magyar *i* megfelelést várhatnánk, mint pl. a *joxon > *jonh* > *ih*- vagy a *jorg*- > *irg*- stb. esetében. ZSIRAI MIKLÓS arra hívta fel a figyelmemet, hogy van vogul *jal* ~ magyar *al* (*alja*, *alatt*) megfelelés. De ennél a szónál a vogul *i* és a magyar *ø* finnugor, sőt szamojéd *η* előzménnyel áll szemben (vö. NyH.⁷ 33), amely tehát, mint a lapp *vuolle*-ben, a magyarban is *v*-vé lehetett, majd a *vimád* > *imád* változáshoz hasonlóan eltűnt. — Ezek szerint a mi *áld* — *átkoz* szócsoportunk meg a vogul szók is finnugor *ηsl-ban vagy *ηsd-ban gyökerezhetnek (vö. NyH.⁷ 33, 37, 48—9).

Említett hírlapi cikkemben az *áld* és *átkoz* jelentéstörténetének indítékait és mozzanatait következőképpen törekedtem megvilágítani.

Az *áld* és *átkoz*: ugyanazon szócsalád két tagja közül az egyik jót, a másik rosszat jelent. De ezen csak akkor a^hadhatunk fenn, ha azt hisszük, hogy az *áld* eredeti jelentése 'jót kíván' vagy 'jót ad'. Tudnunk kell azonban, hogy az *áld* régen abban az értelemben szerepelt, mint ma az *áldoz*. Így az Árpád-kori oklevelekben emlegetett *áldó-kutak* olyan források, amelyeknél a pogány ősök áldoztak.¹ A kódexek nyelvében is előkerül az *áld* ilyen jelentéssel: Apork. 13: „Velos aldozatokat *aldok* teneked: kofoknak gerieztéteuél *aldok* teneked teheneket bakokkal: holocausta medullata o f f e r a m tibi cum incenso arietum, o f f e r a m tibi boves cum hircis“ (65. zsoltár) | JordK. 55: „földböl zerezyetek ennekem oltarth, es azon *algyatok* ystennek ty tyztosseeghtoketh, es aldozattokath, mynd ty johotokath es okrotoketh: Altare de terra facietis mihi, et o f f e r e t i s super eo holocausta et pacifica vestra, oves vestras et boves“ (Mózes II. 20: 24.) | JordK. 503—4: „Es az aldozathnak else napyan, mykorö az hosswetot *algyak* vala: Et primo die azymorum, quando pascha i m m o l a b a n t“ (Márk 14: 12.) |

¹ 1193: *aldo cut*; más adatok 1114, 122?, 1427-ből (OklSz.).

ÉrdyK. 616: „Mykoron az zenth Myse *meg aldatot* volna“. — Az *áldomás* szintén tulajdonképen *áldozás*, és csak később vált az áldozás mellett rendezett 'lakoma', majd a minden vallásos szertartástól független 'eszem-izsom' nevévé.¹

De az 'áldoz' érteleméből sem bírjuk a részben ellentétes jelentéseket mind levezetni. Kellett lenni egy még, ősbibb jelentésnek is! S ezt csakugyan megtaláljuk, ha a kezdetleges vallásoknak egyik legáltalánosabb alapjelenéségéhez: a „tabu“-hoz fordulunk.

A polinéziai szigetlakók „tabu“ szava alá foglalja a néprajzi és néplélektani tudomány mindazt a szokást, erkölcsi szabályt és törvényt, amely megtiltja bizonyos tárgyak érintését vagy igénybevételét, továbbá némely szavak kiejtését. Ilyen tabuk a mi rokon népeinknél ma is meglevő áldozóberkek és áldozó-kertek, áldozó-források, az áldozatok felaggatására szolgáló szent fák, oltárkövek. Nálunk is messze be a keresztény királyság idejébe viszi a hagyomány az *igy-fák*, *igy-kövek*, vagyis 'szent fák', 'szent kövek' emlékét. Az *igy* ugyanis a régi magyarban 'szent'-et jelentett, és ez az *igy* változott el az *égyház*, azaz *szentégyház* kifejezésben is, melynek előtagja csak véletlenül hangzik azonosan az *égy* számnévvel.

A tabu, vagyis a vallásos tilalom a gonosz szellemek, a démoni hatalmak befolyásától való félelemben gyökerezik. A tilalom megszegése, a tabu megsértése felkelti a mögötte lappangó gonosz szellem haragját. S a bosszút a tabu helyreállításával kell elhárítani. Ezen a ponton nő ki a tabu intézményeiből az *áldozat*. Az *áldozat* voltaképen nem egyéb, mint a gonosz szellemek haragjának kiengesztelése bizonyos tárgyaknak, sőt személyeknek az ő tabujukul, más szóval az ő tulajdonukul való nyilvánításával. A tabuvá tétel azonban korántsem mindig jár együtt az illető tárgyak megsemmisítésével. Így az emberáldozat sem jelenti okvetlenül az élettől való megfosztást és a test megsemmisítését. De ha nem megy is mindig a tabuvá nyilvánított, azaz *feláldozott* ember bőrére, illetőleg húsára a dolog úgy, mint a kannibáloknál: tabunak lenni nem éppen elsőrangú élvezet, mivel az rendszeren az élet örömeiről való lemondással vagy terhes feladatok végzésével jár. A polinéziaiaknál a főnök mint szent személy tabu. Őt érinteni bűn, de ő maga is a legszigorúbb tabu-törvényeknek van alávetve. Pl. szolgálival kell magát etetnie, mert az étel az ő érintésétől tabuvá, vagyis élvezhetetlenné válik. A fejéhez közelíteni, sőt az emeleten elmenni a feje fölött: tabu. Valóban egy boldogtalan fidzsi vagy maori főnök alig tehet egyetlen lépést anélkül, hogy a megszámlálhatatlan tabuk valamelyikébe bele ne ütközzék. Bizony elmondhatnók róla, hogy a tabusággal ugyancsak *meg van áldva!*

Az áldozat pogány elődeinknél sem szorítkozott pusztán fehér lovak leszúrására és elhamvasztására. *Áldoztak*, azaz egyik vagy másik szellem

¹ Anonymus 16.: „magnum *aldamas*“ és 22.: *aldumas*. 1324: *Aldumas* szn. (Oklsz.) és latinisított formák, pl. 1310: *aldamasium* (uo.).

tulajdonává, tabujává tettek ők embert is, ámbár akkor, amikor a történelem színpadán feltűntek, a feláldozás aligha került az Isten vagy a gonosz szellemek tabujává avatott egyén életébe. Mégis: akit abban az időben tabuvá tettek, illetőleg az ő szavaikkal: *megáldottak, feláldoztak* vagy *elátkoztak* (*eláldkoztak), az a tilalmaktól korlátozott tabu-állapotban aligha érezte magát jobban, mint az imént említett maori főnök.

A kereszténység elhozta őseink közé az evangéliumok kegyes, szeretettől áradó Istenét. Valakit az ő tabujává nyilvánítani, vagyis szóbeli megnyilatkozással *neki áldani* (akkor még így!) vagy *áldozni*: a lehető legjobb kívánság, az *áldott* egyén legfőbb öröme. De éppen nem volt felemelő érzés valakire nézve, ha az *áldás*-nak valamelyik olyan formájával emlékeztek meg róla, amely a pogányságból örökölt vagy a bibliából megismert gonosz szellemnek figyelmébe ajánlotta őt. Mindezekből nyilvánvaló: előbb az ember volt az, aki *áld*, vagyis 'jót kíván', és csak később kezdtek így beszélni: az *Isten áld*, vagyis 'jót ad'. — Az Isten jóságának és a fentemlített rosszaságnak éles szembeállítására vonja maga után a szócsalád szétválasztását olyanképen, hogy az *áld* az újabban fejlett: 1. 'a jó Istennek ajánl' és 2. 'jót kíván, jót ad' jelentéskörre szorítkozik, az *átkoz* meg a régebbi: 1. 'a rossz szellemnek ajánl' és 2. 'rosszat kíván' értelmet örökíti tovább.

A „Hogyan lesz a bolondból okos?“ című cikkben adtam elő az *áld* és *átkoz*, valamint az *agyafúrt* szóra vonatkozó — itt ismertetett — tárgy-, illetőleg jelentéstörténeti észrevételeimet. Ezeket és velük kapcsolatban az *áld* és *átkoz* ily módon való származtatásának lehetőségét HCRGER ANTAL vitte bele a tudományok forgalmába azzal, hogy meglehetősen híven átvette őket Magyar Szavak Története című 1924-ben megjelent könyvébe.¹ — HORGER könyvére utalva jegyzi meg BÁRCZI, SzófSz., hogy az *átkoz* jelentésfejlődésének egyik magyarázata a vallásos hitben kereshető: abban, hogy „a megáldott, Istennek szentelt ember tabu lett“.

Az annak idején közöltek az alábbiakkal egészítem ki.

A jelzett fejlődés révén lett az *áld* a latin *benedicere alicui*, az *átkoz* a latin *maledicere alicui* megfelelőjévé. De korántsem rögtönösen. KönTör.: „*aldut* uog te . . . : *benedicta* tu in mulieribus“ AngyÜdv. A JókK. 136 szerint: „*aldot* vr yezus criftus . . . *mendennek alduan* auagy *yol monduan*: o m n i b u s b e n e d i c e n s“ (NySz.). A Bécsi, Münchener és Aporkódex, valamint későbbi kódexek nem ritkán használják a *jól mondani valakinek*, illetőleg *gonoszul* vagy *gonoszt mondani valakinek* kifejezéseket. Apork. 138: „Vrnak mynden dolgý *algjyatos* vrnak . . . Vrnak angýaly *algjyatos* vrnak . . . Nap

¹ HORGER a „népszerűsítő kiadvány“-ban nem tartotta szükségesnek a rá való hivatkozást, ahogy egyébként velem együtt más etimológia-szerzőket is csak az előszóban említ meg. — HORGER talán nem egészen járt el helyesen: a közforgalomban nem levő magyarázatok leelőhelyét a könyv végén néhány jegyzetben a népszerűség veszedelmeztetése nélkül megjelölhette volna.

ees hod *algijatok vrnak*...: *Benedicite, omnia opera Domini, Domino...*, *benedicite, angeli Domini, Domino... benedicite, sol et luna. Domino*“ (Dániel 3: 57—90.): még az eredetibb részeshatározós vonzattal. BécsiK. 4: „*Algon még tégédèt vr: Benedicat tibi Dominus*“ (Rút 2: 4.) | BécsiK. 116: „*fem megnem aldathattac fem megnē atkozhattac a kira. lokat: Neque enim regibus maledicent, neque benedicent*“ (Baruch 6: 65.) | MünchK. 190: „*Megatkozac azert ötèt: Maledixerunt ergo ei*“ (János 9: 28.): a latin részeshatározós szerkezetekkel szemben a magyarban tárgyas szerkezet van. — Az *áldomás*, amely még a Bécsi, Müncheni, Döbrentei- és Kulcsár-kódexben szerepel 'áldozat', a JókK.-ben pedig 'collatio' jelentésben, több kódexes és nyomtatott emlékünkből jelentkezik mint a 'benedictio' egyértékese az *áldás*-nál korábban és többször (NySz.), pl. JókK. 48—9: „*ystennek aldomasauat*“.

Az először a Bécsi Kódexben megjelenő *átok* 'maledictio, maledictum' főnév¹ az *átkoz* igéből keletkezett a névszóból igét alkotónak felfogott -z képző elvonásával (vö. EtSz. I, 175). Kevésbé valószínű, hogy közvetlenül az *áld* ~ *áld* igéből való -ku képzős alakulat volt *áldku ~ *áldku, s belőle *áldk, ebből *ádk, majd *átk* és *átok* lett (az utóbbi esetben belőle is származhatott volna az *átok*).

Az előadottakból következőleg az *áld*-nak és *átkoz*-nak lehetett 'mond' az eredetibb jelentése, illetőleg az *áld* lehetett egy 'mond' jelentésű alapszó származéka. Egész természetesen számolhatunk egy 'mond, szól' értelmű igének olyanféle jelentésfejlődésével, aminőt a latin *dico: dicere* 'nevez, mond': > *dico: dicare* 'felajánl, szentel, az istenek közé emel' esetében tapasztalunk. Így az *áld* vagy az alapszáva rokonítható az ugyancsak eredetibb 'mond' értelműnek kikövetkeztethető vogul igecsoporttal. Sőt az EtSz.-től eltérően lehetségesnek tartom, hogy a magyar és vogul szókhöz hozzákapcsolható a BUDENZTÓL idevont cseremiszi *ult*- 'imád', valamint mordvin *alta, alvta* 'ígér' is.

3. MÉSZÖLY GEDEON „*Áldó az ágyú, alkú az áldozás, áldozat az alkonyat*“ című dolgozatában (Nép és Nyelv III, 161—83) az *alkalmas, alkú, alkuszik, alkot, áldó* ~ *ágyú, alkonyodik* szók közé családositja be az *áld, áldoz, áldomás* szókat. A szócsoport tárgyalásában foglalt fejtegetésekkel és eredményekkel jelentékeny részben egyetérthetünk, de nem mindenben. Így az *áld*-ra vonatkozóknak sem. — MÉSZÖLY elsiklik valami fölött. Ez a következő: Az ő magyarázata szerint a R. *áldé* ~ *álggyú* ~ *ágyú* 'structura, instrumentum, machina' igenévi alakulat egy 'összeillik, összeilleszkedik' jelentésű magyar *áld* igéből (167, 176). (Nem mondom, hogy az *ágyú*-nak egy ilyen megfejtése nem jöhet számba, de hogy jobb volna, mint a törökből való származtatása, nem merném

¹ Érdekes Born: Evang.: „Ha előszámlálnám, mint idezet, azután mint *áldot atoc alat* [excommunicavit], ream harangoztatuan es gyertyat el oltuan, minden mosolygana az ki értelmes“ (NySz.).

állítani.) Azonban tegyük fel, hogy volt egy ilyen 'összeillik' jelentésű *áld* igénk, MÉSZÖLY szerint (166—7) a vogul *alt ~ ált ~ ólt* '(illeszt) alkot' műveltető (!) ige rokona, akkor meg kellene magyarázni, hogy át nem ható jelentése mellett ez hogyan illik, hogyan *alkalmazkodik* a valóban meglevő *áld* igéhez, amely első ténylegesen értelmezhető adataiban áthatónak mutatkozik. — MÉSZÖLY a két *áld* ige összeegyeztetése végett hivatkozik (176—9) MUNKÁCSINAK azokra a tudósításaira, hogy a vogul és osztják ember az *áldozatok* *kapcsolatban* egyezséget, szerződést köt, *alkuszik*, *megalkudik* az istenekkel. Igen érdekes mozzanat, de a magyarázat szempontjából aligha erősebb, különösen pedig aligha döntőbb, mint hogy a *mondásnak*, a *felajánlásnak* a szerepére utalunk az áldozattal összefüggésben.

MÉSZÖLY helyesen felhívja a figyelmet arra, hogy nemcsak az ember áldozott, hanem a nap is (179), de hogy a kifejezéseggyezésnek ez esetben az volna az alapja, hogy a nap „napszállatkor — [áldozati] tüzet rakván a felhőben — *áldozott*, mint az ember“, költői felfogásnak szép, azonban nem egészen meggyőző. — A napra vonatkozó SzD.: *nap leáldozattya*, Tsz.: *eláldozás* (vö. KISPÁL: MNy. XXXIV, 230), közny. *leáldozik*, *leáldozóban van* kifejezéseket HUNFALVY (MNyszet IV, 211) és BUDENZ, MUSz. az *al*, *ál* 'dormire' ige-tőhöz vonja.¹ HORGER pedig „Alkonyodik“ című cikkében (MNy. XXXIII, 49) ezt jegyzi meg: „Hogy ez az *áldozik* ige az 'opfern' jelentésű *áldoz ~ áldozik* igével volna azonos, ezt egyáltalán nem tartom valószínűnek.“ — Én nem tudnék sem pozitív, sem negatív irányban határozottan nyilatkozni a két *áldoz(ik)* viszonyáról. Mindenesetre megszívlelendőnek gondolom, hogy az ige a nappal kapcsolatban *le* és *el* igekötős formában jelentkezik.

4. Az a kérdés, hogy megálljunk-e a tőlem előadott és MÉSZÖLY-lyel szemben is fenntartott magyarázat mellett. Én kielégítőnek tartom a fentebbi származtatást. Azonban az *átkoz*-ra, illetőleg az *átok*-ra nézve számbavehetőnek gondolom és jelzem is a következő két lehetőséget.

Szerintem az *átok* és az *átkoz* *át- alapszavának a megfelelőjéül elképzelhető volna a MUNKÁCSINAK a vogul-osztják samanizmust ismertető cikkében előforduló *sāt ~ soāt ~ soāt ~ sāt*. Ennek 'mond' alapjelentése és samanisztikus jelentésfejeményei megengednek egy ilyen összevetést. Hangtani tekintetben pedig szintén feltehető egy vogul *sāt*- ~ magyar *át-megfelelés úgy, hogy a finnugor alveolaris *s* a vogulban ritkán *s*, a magyarban $\emptyset$, mint vogul *saï, säï* ~ magyar *ev, év* 'gennyedtség' (NyH.⁷ 26) esetében. A vogul *sāt ~ soāt ~ soāt ~ sāt* igének a finnugorságban nem találok megfelelő-

¹ CzF. I, 261—2: „Mondjuk a napról: *leáldozik*, midőn lenyugszik. Ezt kétféleképp elemezhetni, vagy tulajdon értelemben am. *áldozik*, azaz, alászáll, vagy mintegy *alunni álomra* megy, minélfogva alapfogalomban hasonló hozzá az *alkony alkonyodik*; vagy átv. ért. égő áldozathoz hasonló tüzes alakban letűnik.“ (Az utóbbira emlékeztet a MÉSZÖLY-féle megfejtés.)

jét, hacsak a finn *satu* 'monda, mese' nem vonható hozzá. Ellenben úgy látszik, hogy összekapcsolható vele a jurák szamojéd *CASTR. heatau* 'sagen'. Szókezdő vogul *s* ~ szamojéd *h* megfelelés esetén azonban finnugor *s előzményt és magyar *sz-es*, nem pedig magánhangzós szókezdetet várhatnánk (NyH.⁷ 27). Tehát vogul *sāt* stb. ~ szamojéd *heatau* rokonítás mellett a vogul *sāt* stb. meg egy magyar *át nem egyeztethetők.

Az előzőnél még kevésbé valószínű, de mint nem lehetetlen szóba hozható egy olyan magyarázat, hogy az *áld* meg az *átok* nem függ össze etimológiailag és az *áld* finnugor : a vogul *jol-* rokona, az *átok* pedig török jövevény. Mégpedig ezzel a török nyelvelemmel vethető össze : tar., kirg., tob., oszm., turki *ataq* 1. 'Ruf, Ruhm, guter Name'; 2. 'schlechter Ruf, Verleumdung' (RADL. I, 452); a török *at* 1. 'Name' és 2. 'Ruf, Ruhm' származéka.

PAIS DEZSŐ

Az eszközök és a velük végzett műveletek elnevezésének kérdéséhez

REJTŐNÉ HUTÁS MAGDOLNA MNy. XLVII, 281—4 megjelent dolgozatában igen érdekes és időszerű kérdést vetett fel : az eszközök és a velük végzett műveletek, illetőleg ezeknek etimológiailag összefüggő elnevezései közül melyik volt az első. A dolgozat szerzője történeti szempontból az eszköznek és az eszköz elnevezésének ítélte az elsőséget (i. h. 284), szerintem egyoldalú állásfoglalással. A magam részéről — és ebben talán társaim is akadnának — nem találok olyan természetesnek a dolgozatban kapott választ, mely HUTÁS szerint természetesnek tetszik. Bevallom, nem is értem minden részletében a magyarázatot. Például : „... ezek az elnevezések (eszközöké és műveleteké) kölcsönös viszonyban állnak egymással, de minden esetben (névétől függetlenül) az eszközé az elsőség.“ Gondolom, hogy a „de“ utáni rész nem az elnevezésekre vonatkozik, hanem magára a tárgyra és folyamatra. — Az eszközök és műveletek viszonyának kérdése nem is magyar nyelvészeti kérdés, nem is csak magyar történeti, hanem az egész emberiség anyagi művelődésének történeti kutatásába tartozik. Amit alább HUTÁS véleményével szemben mondok, azt első sorban nem nyelvészeti szempontú megjegyzésnek szánom, hiszen az eszköz és a vele végzett művelet elnevezésének kérdésével nemcsak a főzés tárgykörén belül, de egyáltalán nem foglalkoztam. Mint olyan valaki szólok most, akit az emberiség múltja általában érdekel, és észrevételeimet nemcsak nyelvész szakembereknek mondom, hanem e szerintem fontos és általános érdekű kérdésre mindenkinek a figyelmét szeretném felhívni, aki az emberi múltat bármely tudományág felől igyekszik megközelíteni.

A főzés tárgykörét és az elnevezések kérdését egyelőre nem tekintve, nézzük meg először általában az eszköz és a vele végzett művelet viszonyát! Ma már a kettőt annyira összeforrottnak látjuk, hogy a laikus szemlélő számára

az elsőség kérdése olyan fölöslegesnek tűnik fel, mint a tyúk és a tojás esetében. Történeti szempontból jogosult a vizsgálat. Azonban így nézve a dolgot, egyáltalán nem természetes az a megoldás, hogy az eszköz előbbi a műveletnél. Kezdetben egy-egy természeti környezetben adott tárgynak eszközül használata a pillanatnyi cselekvés folyamata során alkalmi volt. A különböző, természet szolgáltatja eszközök közül a legalkalmasabbnak a kiválasztása az éppen aktuális művelet szempontjából történt. A szerszámkészítés a már előbb is végrehajtott, illetőleg az elgondolás szerint, a tervezett szerszám segítségével módosítandó cselekvésre, vagy szűkebb kört vonva: munkafolyamatra való tekintettel történt. Természetesen egy-egy új eszköz alkalmazása alakíthatta és alakította a műveletet, s feltárhatta és feltárta a művelet fejlesztésének újabb lehetőségeit, tehát kölcsönhatás a kettő közt van, — de művelettől függetlenül eszköz létre nem jött, s teljesen új műveletet nem teremtett. Az általános 'eszköz' fogalom abstrakció eredménye, a 'valaminek az eszköze' az eredetibb, — eszköz csak valamilyen művelet szempontjából nézett tárgy lehet.

A dialektikus és történelmi materializmusnak a termelés sajátosságairól szóló egyik alaptétele szerint a termelési mód fejlődésében az első lépés a termelő erők, ezen belül is a termelő eszközök fejlődése. Ebből azonban nem következik az, hogy az eszköz előbb volt meg, mint a művelet. Hiszen az eszközkeresés, eszközteremtés, eszközfejlesztés szükséglete éppen a munkafolyamat során merült fel. Hogy „minden szerszám társadalmi termék“, ez is már magában foglalja azt, hogy a szerszámot a munkafolyamat során egymással kapcsolatba jutó, termelési tapasztalatokat szerzett, a munkafolyamatot javítani akaró emberek csinálják, a szerszámkészítés tervezésében és végrehajtásában az előbbi munkafolyamat során felmerült szükségleteknek, javítási elgondolásoknak megfelelően. A továbbiakban mutatkozó állandó kölcsönhatásra már utaltam.

A műveletek és az eszközök viszonyának vizsgálatakor nemcsak azt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ugyanaz a szerszám különböző műveletekben szolgálhat eszközül (erre HÚTÁS helyesen utal, de szerintem ez nem az ő véleményét igazolja), hanem azt sem, hogy egy műveletet — a fejlődés sorát tekintve, de egyidejűleg is — különböző módokon, különböző eszközökkel végezhetünk. Az ételkészítéssel kapcsolatban például sok esetben még ma is ahány ház, annyi szokás. Ez utóbbi több szempontból fontos. Egyik, hogy például a *nyújtófa* esetében nemcsak a *nyújtó* jegy volt megkülönböztető elem, amellyel a különböző szerepű és ennek megfelelően különböző alakítású faeszközök közül kiemelték a *nyújtófá*-t, hanem a *fa* jegy is, amellyel a különböző nyújtóeszközök közül kiemelték a *nyújtófá*-t. A másik szempont, hogy mivel a nyújtás nemcsak nyújtófával végezhető, a nyújtás műveletét és a művelet elnevezését még az ételkészítés körében sem a „nyújtófa“

megléte, illetőleg neve teremtette meg. Sokkal korábban és esetleg még egyidejűleg is más módokon és más eszközökkel, vagy eszköz nélkül meglehetett. Például a tésztaanyag lappá alakítása történhetett kézi sodrással, nyújtással, szétlapítással, tapicskolással, edény aljával való nyomogatással, késsel történő szeleteléssel, kanál nyelére sodrással, kanál fejének domború részével végzett elegyengetéssel stb., és a tapasztalatok sora után következett a megállapodás a legalkalmasabbnak bizonyuló eszköz mellett. Persze ez a példa légbőlkapott, mert a jelenséget nem vizsgáltam meg, és a nyújtófa nem is a legjellegzetesebb eset arra nézve, hogy egy művelet nem egy eszközhöz kötötten végezhető. De tudnék még több példát találni, amelyekkel kapcsolatban részletekbe menő vizsgálat nélkül is hozzászólhatunk a kérdéshez. Például a pecsenyeszárazítás is bizonyára előbb volt, mint a *pecsenyeszárazító rúd*, csak később jöhettek rá arra, hogy rúdon célszerűbb a húst szárítani, még később kellett erre a célra külön rudat alkalmazni, és még később az ilyen rúdnak nevet adni. Vizet feltehetőleg melegítettek *vízhevítő üst* nélkül is.

Műveleteket nemcsak különböző eszközökkel, de mint említettem, eszköz nélkül: pusztá kézzel is végeztek és végeznek, sőt valamikor sokkal jelentékenyebb számú műveletet végeztek így, többek között különösen a főzés körében is. Például a *sajt- és túrómorzsoló szerszám* alkalmazása előtt valószínűleg morzsolták már a sajtot, túróat pusztá kézzel.

Ami az úgynevezett tapadás útján alakult eszközneveket illeti: ezek sem igazolnának mást, mint a jelzősek. Egyébként ezeket: *szűrő, törő, reszelő, fődő* stb. nem tekintem tapadással keletkezett kifejezéseknek. A **szűrő-edény, *törő-rúd?, -szerszám?, -fa?, eszköz?, -mozsár?* és ehhez hasonló alakok ha nem is éppen szótári vagy szakácskönyvbéli alkotások, az élő beszédben nem igen szerepelhettek. Amivel szűrnek, az egyszerűen: *szűrő*, amivel reszelnek: *reszelő*. A mindennapi beszédben természetesen alakult szavak nem magyaráznak, nem pontoskodnak úgy, mint a mesterségesek. (Erre MÉSZÖLY GEDEONnak cikkeiben elszórt megjegyzései és az 1951—1952. tanévben a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen tartott előadásai hívták fel a figyelmemet.) Tehát ezek ugyanolyan egyszerű, többnyire eredetileg is egy szóból álló elnevezései az eszközöknek, közvetlenül a művelettel kapcsolatos szemlélet alapján, mint például a *tölcsér*. Azt pedig, úgy gondolom, az én hozzászólásom nélkül sem hinné el senki, hogy a tölcsér megvolta előtt nem töltöttek volna az emberek szűkebb szájú edénybe folyadékot. Akkor minek kellett a tölcsért kitalálni?

A főzéssel kapcsolatos eszköz- és műveletnevek köréből hozott példákból úgy látom, — nemcsak első pillanatra, — hogy a műveleteknek az eszköznév származékával való elnevezése meglehetősen ritkán és sajátos jellegű folyamatok esetében történt, amikor ugyanis az illető eszköz csak azzal a művelettel kapcsolatban volt használatos, illetőleg időnként azt a bizonyos műveletet csak azzal az egy eszközzel lehetett végezni.

Újabb szempont, amely a *szita: szítál* példáról jutott eszembe: jövevényszavakat nézve azt is meg kell gondolnunk, hogy talán olyan jelenséggel van dolgunk, hogy a másoktól megismert művelet és eszköz esetében az átvett eszköznévnek a magyar nyelvben (ezzel az átvétellel egy időben vagy később) keletkezett tartozéka jelöli a műveletet vagy fordítva.

Első pillanatban formalizmusnak látszik, ha az eszköz és művelet elsőségének kérdését kizárólag nyelvészeti alapon és ezen belül is első sorban a szó vagy többtagú kifejezés szerkezetének vizsgálatával próbáljuk eldönteni. Tovább nem elemezhető-e a név, vagy képzett szó? Ha képzett, mi az alapszó, mi a jelentése az alapszónak, mi a funkciója és a jelentése a képzőnek? Többtagú kifejezések esetében mi az alaptag? A meghatározó elem által jelölt fogalom csak a meghatározottal együtt szerepel-e az illető tárgykörben? Melyik tag milyen más szószerkezetben volt vagy van használatban? A fogalomnak nincs-e más neve? — Ezeknek a kérdéseknek esetről-esetre való rendre végigvitele a nyelvi jelenségeket nem ismerő ember számára formalizmusnak tűnhetik. Meg kell azonban állapítanunk, hogy e kérdésekre való válaszolással, ha tárgytörténeti fogódzó egyáltalán nem lenne is, a valóságról sokkal gazdagabb, bonyolultabb, és bár kevésbé élesen rajzolt, de hívebb képet kaphatunk, mint ha egy-két vonalat a kelleténél erősebben húzunk meg egy logikusnak látszó elmélet igazolása kedvéért.

Azt gondolom, hogy ha alaposan megvizsgálják a különféle eszközök és a velük végzett műveletek, illetőleg a különféle műveletek és az ezek végrehajtásában szereplő eszközök neveit, akkor az elnevezéseknek nem is két, hanem jóval több típusát állapíthatnók meg. Például a *vágókés, nyújtófa* eseteket a vegyüléktípus egy fajtájának tekintenők, külön kellene szólnunk az analógiás alakulatokról stb. Lehetséges, hogy több lenne az olyan megjelölés, amelynél végső fokon a cselekvésfolyamat elnevezése volt a kiinduló pont. Megvallom, hogy én ezt természetesebbnek látom. Az elnevezésekben az embe-
rek szemléletmódja tükröződik. Egy-egy művelet lefolyásának módjára, a munka minőségére, fejlődési lehetőségeire és ennek a társadalom életében megmutatkozó következményeire nézve kétségkívül igen fontos, hogy milyen eszközökkel folyik. Azonban a műveletek szemléletével, felfogásával és elnevezésével kapcsolatban lélektani és logikai szempontból (az utóbbi nem ellentéte az előbbinek, és ez sem mellőzendő a nyelvi jelenségek vizsgálatában!) mégis elsőrangúbb, hogy mit csinál valaki (itt nem eredménytárgyra gondolok, bár sokszor ez is fontosabb, hanem a cselekvésfolyamatra), tehát elsőrangúbb, hogy mit csinál, mint az, hogy milyen eszközzel csinálja. Természetes, nem ritkán előfordul, hogy a szemléletben valamilyen oknál fogva az eszköz kerül előtérbe, és ennek nevééről kap elnevezést, helyesebben: új, sajátosabb jellegű elnevezést a művelet. Az ok lehet például az, hogy a régebben ismert műve-

letet lényegesen módosító eszközt, vagy magát a műveletet és a neki azon a fokon sajátosan megfelelő eszközt más nyelven beszélő néptől ismeri meg az illető nép; az eszköz nevét is átveszi, s az ebből teremtett szóval jelöli a műveletet, — bár előfordul ugyanilyen körülmények mellett is, hogy a művelet kifejezése az eredetibb (vö. nálunk a *kapál*: *kapa*). Belső keletkezésű elemeket tekintve lehet ok például, hogy a művelet az új szerszám használata révén lényegesen módosul, sőt éppen az által valósítható meg. De még az utóbbi esetek többségében sem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy az eszköz előbb volt meg, hiszen megteremtésének szüksége éppen egy végre nem hajtható, vagy jól végre nem hajtható művelet végzése közben merülhetett fel.

HEXENDORF EDIT

Szovjet antropológus a finnugorok származásáról

Mi a szerepe az embertannak az etnogenezis kutatásában? Kétségkívül fontos szerepe van, de jellegét tekintve feladata inkább az ellenőrzése a három történeti szaktudomány: a nyelvészet, a régészet és a néprajz mellett, melyek szorosabban összesímülnek. Emezekkel mint tiszta természettudomány áll szemben, s ez a módszerbeli különállása fokozza az eredet kérdésben való tanúságtételének súlyát. Szavazatának súlya magában véve mégsem oly döntő, mint ezeké együttvéve, mert a nyilvánvaló állandó fajkeveredés miatt csak a régi sírleletekből következtethet — mint a régészet is — nagyobb múltra vissza, ezeknek a leleteknek a száma pedig nem nagy, s ezért a többé-kevésbé merész általánosítások mindkét tudományban elkerülhetetlenek, amiktől a nyelvtudomány meg a néprajz jobban meg van óva. Másfelől azonban éppen ez a kronológiai tényező az, ami véleményének viszonylagos nyomatékot ad. Ha — mint ez általánosan elfogadott dolog — mindenkor a nyelvészetet tekintjük legbiztosabb útmutatóknak, mellette az embertan sem hagyható figyelmen kívül, a régészet nyomában pedig a társadalomtudománnyal karöltve a néprajz hivatott művelődéstörténeti jelenségek magyarázatával szolgálni.

Hogy a származtatás képe hű legyen és meggyőző, e tudományok eredményeinek nyilvánvalóan összhangba kell kerülniök egymással. Az embertan a csontokból az embert állítja elénk. Elröppenő beszédét, beszédének s versének ritmusát, énekének dallamát, táncának mozdulatait, szerszámait, műveltségét, gondolatait és szokásait a régészettel párosult néprajz meg a nyelvészettel társult folklór képes felderíteni. Hanyagoljuk el a nyelvészetet: népünk eredetének iránytűjét hagyjuk veszni! Hallgattassuk el a néprajzot: a múlt összefolyik előttünk, s nem tudjuk megérteni, milyen volt a régi magyarság hétköznapi élete! Ejtsük el az embertant: lemondunk róla, hogy magát

az embert: küszködő, harcos, daloskedvű meg bankódó ősünket — úgy amint koponyája szemüregéből reánk néz és mintegy kérdőre von — megismerjük vagy legalább is a tudomány segítségével elképzeljük.

Habár az etnogenezis tudományai az elérendő cél: a nép eredetének kutatása szempontjából ennyire egymásra vannak utalva, együttes részvételük a közös munkában viszonylag későn indult meg. A XVIII. és XIX. században a finnugor etnogenezis megállapítását csak a nyelvtudomány mozdította elő. Először az úttörők: SAJNOVIC és GYARMATHI, akik a nyelvészeti feladatot tűzték ki a következő század kutatói elé, majd a fejlődés második mozzanataként: az 1860—1870-es években BUDENZ JÓZSEF, aki a török problémát leválasztotta a finnugor nyelvrokonság törzséről, s magát e nyelvrokonságot széles alapon bebizonyította. De a néprajznak, régészetnek és embertannak felsorakozása az összehasonlító finnugor nyelvészet mellé egyenlőtlen kezdetek után csak a XX. században s annak is főként csak az első világháborút követő évtizedeitől fogva következett be.

Ha megpróbáljuk megjelölni, hogy ezen a téren mennyit haladtunk előre, azt hiszem, századunk első felében is a fejlődésnek két mozzanatáról számolhatunk be. Az egyiket röviden a kutatások kiszélesedésével, a másodikat pedig a problémák bonyolódásával, majd pedig összekuszálódásával jellemezhetjük. Egyik mozzanat sem független a külföldi hasonló kutatási mozgalmaktól, hanem azokkal való kölcsönhatásban jelentkezik nálunk.

Ami először a kör tágulását illeti, őstörténeti ismereteink nagy gyarapodását jelentették azok a munkák, amelyekben a nyelvészek a nyelvi tényekből történeti megállapításokat igyekeztek levonni és kísérletet tettek a finnugor ősműveltség képének felvázolására, megállapították a finnugor őshaza valószínű helyét és idejét, azután pedig részletesen kidolgozták a finnugor rokonnépek szétvándorlásáról és kialakulásáról alkotott első tudományos érvényű elképzelésüket. E kutatások súlypontja Finnországban az 1920-as évekre esett; a „Suomen suku“ című félkenmaradt sorozat első kötetei ekkor jelentek meg. Eredményeik magyar szempontú kidolgozásának és népszerűsítésének örvendezhettünk 1937-ben, mikor ZSIRAI MIKLÓS „Finnugor rokonságunk“ című ismert műve napvilágot látott. Ugyanebben az időszakban jelentkeznek az együttes első elmélyült törekvések régészeink és antropológusaink részéről arra, hogy honfoglaláskori sírokban talált tárgyi leletek és koponyák összehasonlító vizsgálata révén a távolabbi múltba, finnugor rokonaink felé is tegyenek őstörténeti következtetéseket, és ilyen módon áthidalni próbálják az Árpád-kor és az ugorkor, a népünk itteni megtelepedése és Urál vidéki léte között tátongó hatalmas idő- és térbeli távolságot. Megjegyezni kívánjuk azonban, hogy nyelvészet és régészet, nyelvészet és embertan egymást kiegészítő termékeny együttműködésére ebben a korszakban — nevezhetjük a magyar etnogenezis fejlődése harmadik korának — még nem került sor.

Egészen másképp illeszkedett be az etnogenezis munkájába a néprajz. Ennek előzménye volt már a század elejéről (JANKÓ JÁNOS „A magyar halászat eredete“ című munkája 1900-ból), de korszerű módszere, összehasonlító anyaga a mondott időszakra még nem alakulhatott ki (lévén az összehasonlítás néprajzunknak mindenkor gyenge oldala). Így inkább kísérletképen, külföldi munkák anyagába bekapcsolódva jelent meg egy-két dolgozat a második világháború előtt, olyan, amely a finnugor feladatokat inkább felvetette, mint valójában megoldáshoz juttatta. A munka folytatásának, voltaképeni izmosodásának útját állta a háború. Eközben pedig kitört (mint a NyK.-be írt rövid cikkben vázoló) nem ugyan Magyarországon, hanem Finnországban és a Szovjetunióban, de mindenesetre reánk is kiható érvénnyel, az a kritikai ellenhatás, amelyet etnogenezisünk kutatásának története úgy jegyezhet fel, mint a finnugor néprajz válságát.

Nyelvészetben inkább szöveg- és szótárpublikációk, mint fejtegető művek, néprajzban finnugor krízis, őstörténetben több-kevesebb mozdulatlanság, amit a feladatkörök parcellázása (a LIGETI LAJOS-féle „A magyarság őstörténeté“-ben) sem tud mozgalmassabbá tenni, általában veszteglő nyugtalanság — nemcsak az egyének, hanem az egész kor hibájából is — s az a bizonytalansági tudat, hogy a szaktudományok eredményei még nincsenek kellőképpen összehangolva, a finnugor korról alkotott képünk még sok javításra, módosításra szorul: körülbelül ezek volnának azok a hangulati és objektív tényezők, amelyek etnogenezisünk kérdésének mostani állapotát — negyedik, de bizonyára csak nem sokáig tartó átmeneti korszakát — meghatározzák.

És most itt van előttünk a jövő, amelytől a vitás kérdések kiélézését, majd az ellentétek kibékítését várjuk!

*

Hogyan fog alakulni a jövő: nem tudjuk előre. De éppen tájékozódásul talán érdekelhet bennünket CSEBOKSZAROV N. N. szovjet antropológusnak a Szovjetszkaja Etnografija 1952. évi 1. számában megjelent, „A finnugor nyelvsoport népei származásának kérdéséhez“ (K voproszu o proizhozsdenii narodov ugrofinszkaj jazükovoj gruppü) című műve, melyet e folyóirat szerkesztőjének felszólítására az alábbiakban részletesen ismertetek.

A szerző nem ismeretlen előttünk. A közelebbi években, éppen finnugor területről, számos dolgozata jelent meg (többek közt a zürjének és az obi-ugorok etnogeneziséről). Néprajzi és embertani tájékozottságát érvényesítette nemrég a balti népekről adott etnogenetikai áttekintésében. Mint a szovjet néprajznak egyik ily irányban tevékeny munkása BUBRICHAL, a szovjet nyelvészet finnugor ágának képviselőjével is ő vívta meg néhány évvel ezelőtt a Szovjetszkaja Etnografija lapjain elvi jelentőségű csatáját a finnugor néprajz jogosultságáról. (A marrizmus fegyvertárából kölcsönzött érveit azóta elmosta az idő.)

1. Átugorva dolgozatának elejét, ahol korábbi munkásságának egyes téves szempontjai felett önkritikát gyakorol, s a finn néprajzi törekvéseket helyteleníti, térjünk rá mindjárt a finnugor rokonságot általánosságban meghatározó fejtegetéseire!

Idézem: „Nyomatékosan emlékeznünk kell arra, hogy maga a »finnugor« fogalom első sorban nyelvészeti és nem néprajzi, még kevésbé ember-tani fogalom. Miként a műveltségi, azonképen a faji különbségek is oly nagyok a finnugor nyelvcsoporthoz tartozó népek között, hogy ha nem tudnánk e népek nyelvrokonságáról, soha bennünk fel sem merülne a kérdés, hogy ezeket mint reális közösséget, mint etnikai összességet tanulmányozhatjuk, s hogy tagjai, ha még oly távolról is, kapcsolatban állhatnak egymással. Mi az egyező, valóban, az osztjások és az észtek vagy a magyarok és lappok között egy bizonyos (krome nektorogo) nyelvi rokonságon kívül? Kinek ötlenék eszébe összehasonlítani e népek műveltségét, amelyek egymástól földrajzilag elkülönülnek, és teljesen eltérő természeti és történeti feltételek között élnek, ha az összehasonlító nyelvtudomány nem mutatott volna rá egy nyelvcsaládba tartozásukra? Ily módon a finnugor nyelvcsoporthoz tartozó népek származásának problémáját úgy kell meghatározni, mint nyelvészeti, vagy pontosabban szólva, mint történeti-nyelvészeti problémát, amennyiben reális genetikai rokonság által összekapcsolt nyelvcsoporthoz tartozásának történetéről van szó.“ (41.) — A problémák eldöntéséhez azonban — folytatja — a nyelvészeti anyag mellett a néprajzi és ember-tani adatokat is fel kell használni. Dolgozatának célja éppen az, hogy megmutassa: a finnugor etnogenezis kérdéseinek kidolgozásánál mit vullanak a konkrét antropológiai adatok, amelyeknek a régészeti anyag mellett iránymutató jelentőséget tulajdonít arra a korra, mikor a jégkor utáni időkben az ember először veszi birtokába Nyugat-Szibéria és Északkelet-Európa erdőövének széles területét.

Fejtegetéseinek kiinduló pontja mármint az a tétel, hogy ezen a területen már az időszámításunk előtti IV. és III. évezredben két nagy rassz: az europid és a mongoloid keveredett egymással. Mongoloid nyomokat többfelé találtak, pl. az Onyega-tónál, a vologdai kerületben, Lettországból, az Urál mögötti Sigir-tőzgegzálláson, sőt még Kelet-Németországban is. „Ily módon a mongoloid komponensek jelenlétét az északi erdőövben Kelet-Európában és az Urálon túl a neolitikus lakosság faji összetételében biztosan megállapítottunk vehetjük.“ Mongoloid és europid típusok nem keletkezhetek egyszerre egy területen. A mongoloidok csak keletről terjedhettek el, az Urál mögött, Közép-Ázsiából, a típus keletkezési helyének irányából, europidok viszont rövidebb úton, dél felől kerültek az északi erdőövekbe, ahol közöttük a keveredés nemcsak Kelet-Európában, hanem Nyugat-Szibériában is, már a neolitikus korban végbemehetett.

Az antropológusoktól kikövetkeztetett, az erdőövön keresztül keletről nyugatra meg délről északi irányban haladó utakat a régészek is megerősítet-

ték. Az uráli szállások legrégebb műveltségi rétegét ezek az V. és IV. ezredre teszik, s az Urálon át keletről jövő betelepedéssel számolnak, egy későbbi időben, a III. és II. ezredben pedig egy a Volga és Oka folyók közti területől északra húzódó települési hullámmal. Azokat uráli, ezeket indoeurópai nyelveket beszélő törzseknek fogja fel a szerző. Az i. e. VII—II. században azután a Káma mellett a mongoloid elemek új hulláma jelentkezik az Urálon túlról: ezeket finnugoroknak tartják; ez az úgynevezett ananyinói műveltség korszaka.

Az a vezérlő szempont, hogy a finnugorság a mongoloid és europid elemek keveredéséből állt elő, s hogy elterjedése keletről nyugatra következett be, irányítja szerzőnket a középkori finnugor embertani anyag taglalásánál is. Megkülönböztet három embertani csoportot: átmeneti mongoloid-europid (a Volga- és Káma mellett és a Baltikum északi határán), szélesarcú europid (a Baltikumtól a Volga középső folyásáig) és keskenyarcú europid típusokat (a Volga- és Oka-terület déli részén). Innen tér át tanulmányának legfontosabb és — tegyük hozzá — legforradalmibb mondanivalójára: az általa, mint láttuk, részleteiben is tanulmányozott élő finnugor ember-típusok osztályozására.

„A keleteurópai és nyugatszibériai etnikai antropológia főként szovjet tudósoktól származó legújabb munkái világosan mutatják, hogy e népek embertani típusai legalább három csoportba sorolhatók“ — így kezdi osztályozását. Azután rendre meghatározza és jellemzi az uráli, fehértengeri-balti és atlanti-feketetengeri csoportot.

„Az első közülük, mely a tudományos szakirodalomban gyakran az »uráli« elnevezéssel szerepel, sok ismertetőjegyével közbülső helyet foglal el a mongoloidok és az europidok között.“ Reá jellemző a következő összkép: síma, de egyenes, nagyrészt fekete vagy sötétszőke haj, európai mérték szerinti gyenge terminális szőrzet, sötétbarna vagy kevert szem, némileg kiszélesedő, gyakran alacsony arc, erősen ráncolt felsőszemhéj, szórványos epicantus (a mongol redő nyoma), közép magas orrtő, homorú orrhát, hajlam az álesont előreugrására. Ide tartozik: a vogulok és osztjások többsége. Kevésbé jellegzetes alakban követhető előfordulása a votjakok és cseremiszek között, továbbá a mordvinok és zürjének egyes csoportjaiban (a Káma felső folyásánál, az Invánál, a Szizolánál és a felső Mezeny mellékén). Vannak hosszú- és rövidfejű változatok: az utóbbiakhoz tartozik többi közt az úgynevezett laponoid típus: igen kistermetű és alacsony arcú. A finnugor nyelvcsalád határain kívül az uráli csoport különféle típusai széles körben elvannak terjedve a jurák- és osztják-szamojédok között, a toboli és barabatatároknál, soroknál, altajiaknál és hakaszoknál, valamint a baskiroknál, volgai tatároknál és csuvasoknál.

„A második embertani típus-csoport . . . , a fehértengeri-balti, az europid nagy rasszhoz tartozik, de néhány olyan sajátságot tüntet fel, mely arra mutat,

hogy faji összetételében némi ősmongoloid keveredés történt.“ E csoportra jellemző a síma, egyenes vagy kevésbé hullámos haj, melynek színe sötét vagy világos szőke, mérsékeltlen fejlett terminális szőrzet, világos szem, abszolút méretekhez képest nem nagy arc, mely vízszintes metszetben közepesen profilírozott, eléggé határozottan ráncolt felsőszemhéj, középmagas orrtő, homorú vagy egyenes orrhát. Különbféle típusai széltében el vannak terjedve az összes balti-finnek között, valamint az udorai, izsmi és vicegdai zürjéneknél, meg a volt lukojanovi járás erzä-mordvinjai körében. Fehértengeri-balti összetevők azonkívül nagy mennyiségben szerepelnek a lettek és litvánok, lengyelek, fehéroroszkok és északi nagyoroszkok fajiságában.

A harmadikat a szerző nevezte el atlanti-feketetengeri csoportnak. Ez is az europid nagy rasszhoz tartozik és színezetre nézve közbülső helyet foglal el fő alosztályai: az indo-földközítengeri barnák és az észak-európai (balti) szőkék között. Jellemzői a sötét, rendszerint hullámos vagy egyenes haj, erősen fejlett terminális szőrzet, barna vagy kevert szem, keskeny, rendszerint hosszúra nyúlt arc, mely vízszintes metszetben erősen profilírozott, a felső szemhéj gyengén fejlett ránca, magas vagy közepes magasságú orrtő, egyenes vagy kevésbé domború orrhát. Nyugati és keleti alcsoportja van, s a feketetengeri vagy pontuszi keleti alcsoport elemeit találja meg a finnugorságnál. Nevezetesen: az ivgyeli (azaz lozvai) voguloknál, az invai zürjén-permjákoknál, az izsevszki votjákoknál és különösen a narovcsati moksa-morvinok között. Az atlanti-feketetengeri típusok sajátos vonásai a felsorolt népeknél közép vagy mérsékelt rövidfejűséggel járnak együtt. Analóg kombinációk figyelhetők meg a déli nagyoroszkok, a volgai tatárok körében, valamint egyes balkáni és kaukázusi népeknél (bolgárok, adigei cserkeszek). „Ugyane típus-csoportnak rövidebb fejű változatai, amelyeket az embertani irodalom alpi meg dinári néven jelöl meg, nagy szerepet játszanak a magyarok és a velük szomszédos szláv és német nyelveket beszélő közép-európai népek között.“

2. Eddig a tipológia CSEBOKSZAROV tanulmányában. Amit most ehhez hozzátesz, az a finnugoroknak általa felállított embertani etnogenezise: származási tana. Első következtetése a finnugorok igen régi kevertségére vonatkozik. Ez kizárja azt, hogy a távoli múltban faji egységet alkothattak volna. De ha a nyelv közös eredetű, akkor az alapnyelvet beszélő népeknek is reális közösségben kellett élniük. „Nehéz elképzelni, hogy ez a közösség, mely természetesen teljesen meghatározott, földrajzilag elhatárolt területet foglalt el, antropológiailag olyan heterogén lett volna, mint a finnugor család mai népei. Sokkal inkább hihető, hogy a szóbanforgó közösség a három embertani típus-csoport közül csak az egyiket foglalta magában.“ De melyiket? Az atlanti-feketetengeri csoport nem jöhet szóba, a választás a balti és uráli csoport között van. A fehértengeri-balti csoportban azonban annyi más nép — szláv, balti és germán — vesz részt, hogy kevésbé tartja jellemzőnek a finnugorságra.

A Fehér- és Balti-tenger melléke különben sem lehetett kiinduló pontja a finnugorok szétvándorlásának. Így jut arra a gondolatra, hogy BUNAK V. V. szovjet antropológussal együtt az uráli csoportot tartsa annak a finnugor alapnak, amelyről az összes finnugor nép kialakulása elindult. Ez sem ősi rassz, hanem kevert. A keveredés a paleolitikor végén kezdődött és megelőzte a finnugor közösség felbomlását, amelyben a kezdettől fogva megvolt europid és mongoloid elemek mindjobban összefonódtak. A finnugorság kialakulása helyének a szerző — az Urál európai oldalán levő őshaza álláspontját védő nyelvészek, pl. N. SEBESTYÉN IRÉN felfogásával szemben — Nyugat-Szibériát gondolja. „Az a tény, hogy a finnugorok faji összetételében megvannak ugyanazok az uráli embertani típusok, mint a jurák- és osztják-szamojédok, szibériai tatárok, sorok, valamint részben az altajiak és hakaszok összetételében, arra mutat, hogy mindezek a népek mélyen gyökerező etnogenetikai kapcsolatban vannak egymással. Arra kell gondolnunk, hogy a múltban közel-rokon nyelveket beszéltek, amelyek azután részben kivesztek. Az embertani anyag ekként egész sor nagyfontosságú problémához vezet el bennünket a finnugorok és Nyugat-Szibéria meg az Altaj-Szajáni felföld más népei etnikai történetét illetőleg.“ (49.) — Az Urál mögül áttelepülő már eredetileg kevert fajú finnugorok a nyugatra mozgás mértéke szerint szívták fel magukba olyan europid összetevőket, amelyeknek az uráli alappal való egyesüléséből keletkeztek már jóval a szlávoknak északra húzódása előtt a fehértengeri-balti embertani csoporthoz tartozó nyugati finnek. Ezzel szemben az atlanti-feketetengeri csoport finnugor tagjai, pl. a moksák egyes törzsei embertani szempontból déli, szeppe-vidéki, valószínűleg iráni hatások következtében alakultak ki.

*

Ismertetésünket rövid hozzászólással fejezzük be.

Magyar antropológusaink a magyar fajtság vizsgálatában tudvalevőleg egészen más terminológiával élnek. Népünk összetételében, különösen a legrégibb időkre nézve, egyrészt keletbalti, másrészt turanid elemeket mutatnak ki, s a magyarság származását ezekből vezetik le. Ha az úgynevezett keletbalti elem gyakoriságához, úgy látszik, nem férhet is kétség, mégis szóvá kell tennem, hogy benyomásom szerint ez a kifejezés antropológusaink szóhasználatában körülbelül oly értelmet nyert, mint „finnugor“ szavunk a nyelvészek megjelölésében, viszont a taurid, turanid elnevezések voltaképpen nem egyebek, mint a „török“ szó embertani fedőnevei. — Így azonban embertani kutatásunk alapvető szempontjait tulajdonképpen nem maga termelte ki, hanem a nyelvészettől vette kölcsön, s csak antropológiai mezben, az önelvű tudományosság színében szerepelteti. Félő, hogy őstörténeti tanításai sem annyira az övéi, mint inkább a történeti társtudományoké, azok megállapításainak az embertanra való vetületéből, projiciálásából

támadnak. Hogy ez a szemléleti mód és eljárás az exakt embertani vizsgálatok világánál mennyiben védelmezhető, s mennyiben rejt magában a tudományra káros következményeket, arra nézve elég annyit mondani, hogy a finnugor embertan a magyar nyelvészettől köleszöngött szempontokkal már valóban semmire sem megy; annak, hogy tudománynak legyen nevezhető, teljesen a maga lábára kell állnia.

Hlyen értelemben bizonyára örömmel üdvözölhetünk minden olyan kezdeményezést, mely bennünket a mi szűkebb látókörünkől kiragadva olyan tudományos látásmódhoz szoktat, amelyben a magunk múltja, de a másoké is, az egész keleteurópai népközösség egybefonódottságában szemlélhető, s mely szempontjaival és részünkről még kiegészítésre váró eredményeivel lényegesen segítheti antropológusainkat etnogenezisünk embertani kérdéseinek a kibogozásában.

A régibb magyar és finnugor embertani rokonítások (WINKLER, KOLLMANN) nyilvánvaló hiányosságának róhatjuk fel, hogy egyoldalúan csak a magyar és finn (szélesarcú és rövidfejű) típusok összehasonlítására terjeszkedtek ki a többi finnugorság kellő figyelembevételével nélkül, miközben nem számoltak azzal a valószínű ténnyel sem (amit BARTUCZ LAJOS tesz szavá „A magyar ember“ című könyve 409. lapján), hogy a magyarság a honfoglalás óta is vett fel magába északról beszüremlett keletbalti elemeket. A finnekkel kimutatott bármiféle öröklött (nyelvi, néprajzi, embertani) kapcsolatok tudományos hitelének mindenkor az szokott az érték-mérője lenni, ha a kapcsolatra jogosító egyező jelenségek nyomai a nyelvi legközelebb eső s földrajzilag ősi elhelyezkedésű rokon népek tulajdonában sem hiányoznak teljesen, hanem több-kevesebb folytonossággal felfedezhetők. Az olyan finnugor összehasonlításoknak, melyek kizárólag csak magyar és finn vonalon mozognak, ma már eleve ki kell hívniuk a legkomolyabb kritikát. Ezért talán nem fölösleges ezen a helyen rámutatnunk arra, hogy a magyarság „keletbalti“ elemeinek kérdését hasznos volna újra összefoglaló vizsgálatnak alávetni, különös tekintettel a kérdés finnugor vonatkozásaira. KOROMPAY BERTALAN

Šarkel

Részlet a kazárok eredetét és nyelvét tárgyaló kiadásra kész tanulmányból¹

A kazár kérdésben a Šarkel név K o n s t a n t i n o s császár „De administrando imperio“-jának és a „Theophanes continuatus“ című munkának (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. I, 214) XVII. századi közzététele óta játszik

¹ Hálás köszönettel tartozom LIGETI LAJOS professzornak, aki volt szíves átnézni értekezésem első fogalmazványát. Értékes megjegyzései nagyon elősegítették e részletnek és egész dolgozatomnak végleges kialakítását.

nevezetes szerepet. Konstantinos munkájának 42. („földrajzi“) fejezetében mondja el részletesen az erőd építésének történetét (ed. MORAVCSIK 182—5). *Sarkel*-t a kazár kagán kérésére építették a bizánciak Theophilos (829—842.) uralkodása alatt.¹ Az építkezés vezetője, Petronas, bizonyára a helyszínen hallotta a *Sarkel* nevet, amelyet az ő jelentése nyomán a császár is közöl. A császár irodalmi iskolájából származó „Theophanes continuatus“ a jelentés kissé átstilizált változatát tartalmazza (ed. Bonn 122—4).

A két munkából megtudjuk, hogy *Sarkel* valahol a Don alsó folyásának vidékén épült. Romjait már régebben is keresték Cimljanszk körzetében,² de csak nagyszabású újabb ásatások után erősödött meg szovjet régészek körében az a nézet, hogy a Cimljanszkaja Sztanyica melletti romok *Sarkel* maradványai.³

Konstantinos elbeszélése szerint (ed. MORAVCSIK 42₂₄) a *Sarkel* névnek „náluk“ (a kazároknál) ’fehér tanya’ a jelentése: ἐρμηνεύεται δὲ παρὰ αὐτοῖς τὸ Σάρκελ ἄσπρον ὀσπίτιον’. A „Theophanes continuatus“ szerzője, aki kisebb-nagyobb stiláris javításokat (pl. ismétlések kiküszöbölése stb.) végzett a jelentés szövegén (vö. pl. De adm. imp. 42₃₄₋₅ τὸ κάστρον helyett τὴν πόλιν; 42₃₅ κτίσαι helyett οἰκοδομεῖν; 42₅₅ κτίσις helyett οἰκοδομή; vö. MORAVCSIK szövegkritikai apparátusát), Petronasnak a Konstantinosnál megőrzött ἄσπρον ὀσπίτιον-ja helyett a klasszikus λευκὸν οἶκημα ’fehér ház’ kifejezést használja.

A *Sarkel* névhez fűződő kérdések a XVIII. század óta foglalkoztatják az orosz tudományt. Ennek a századnak a során két fontos új forrással gazdagodott az orosz történetkutatás: Konstantinos munkájával és a Nagy Péter rendelete nyomán gyűjtött és kiadott orosz krónika-szövegekkel.⁴ Ezeknek összehasonlító tanulmányozása során hamarosan ráirányult a figyelem a bizánci *Sarkel* névre is. *Sarkel* földrajzi azonosítását már Konstantinos korai magyarázója, G. DE L’ISLE megkísérelte (A. BANDURI „Imperium orientale“-jában [1711.] a II, 1017-hez): szerinte a régi *Sarkel* a Donec felső folyásának vidékén levő mai Belgorod helyén volt. Ugyanezt a nézetet képviselte az orosz történetírók közül V. N. TATISCSEV és I. BOLTIN,⁵ a külföldiek közül pedig T. S. BAYER,⁶ A. L. SCHLÖZER⁷ és J. THUNMANN⁸ is. Korán felmerült azonban az a gondolat is, hogy a bizánci *Sarkel* az orosz forrásokban említett valamelyik *Belaveža* nevű helyel lehetett azonos. Ezt a gondo-

¹ Vö. G. OSTROGORSKY, Gesch. des byzantinischen Reiches 144.

² Vö. M. HRUŠEVSKYJ, Gesch. des ukrainischen (ruthenischen) Volkes I (Leipzig, 1906.), 160. 2. jegyz.

³ Vö. Sz. P. TOLSZTOV, Az ősi Chorezm, ford. BALÁZS JÁNOS (Bp., 1950.) 253; vö. még Повесть време и их лет, szerk. V. P. ADRIANOVA-PERETC (Moszkva-Leningrád, 1950.), II, 311.

⁴ Nálunk is körülbelül ugyanakkor (a XVIII. század közepén) kezdődött a két fontos új forrásnak, Konstantinos munkájának és Anonymus gestájának tanulmányozása.

⁵ TATISCSEV és BOLTIN munkáit idézi LEHRBERG, Untersuchungen 83.

⁶ Commentarii Acad. Sc. Imp. Petropolitanae IX (1744.), 399—402.

⁷ AllgNordGesch. (Halle, 1771.), 59—60.

⁸ Gesch. der östlichen europ. Völker I (Leipzig, 1774.), 529—30, 157.

latot BAYER már 1745-ben megpendítette,¹ módszeres kifejtését azonban csak A. C. LEHRBERG végezte el 1816-ban.² Bár pontos adataink a Don vidéki *Belaveža* földrajzi helyzetéről sincsenek, LEHRBERG igen figyelemreméltó érveket sorakoztatott fel az azonosítás mellett. Az Orosz Krónika (vö. az idézett szovjet kiadást, II, 311) Szvjatoszláv 965-i kazár hadjáratával kapcsolatban említi a kazárok *Belaveža* nevű erődjét. A név jelentése az oroszban 'fehér sátor' vagy 'fehér torony'. A bizánciak *Sarkel*-je a Don mentén volt, tehát azon az útvonalon, amelyet Szvjatoszlávnak is érintenie kellett, s a *Sarkel* név jelentése is erősen emlékeztet a *Belaveža*-éra. LEHRBERG nézetét N. M. KARAMZIN is magáévá tette nevezetes munkájában.³ Ettől kezdve a *Sarkel* ~ *Belaveža* azonosítást szinte az egész szakirodalom bebizonyítottként tekintette. Az azonosság legfőbb bizonyítéka a két név jelentésének hasonlósága. Ezzel kapcsolatban azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a *Belaveža* név nem pontos fordítása a *Sarkel*-nek, s hogy a *Belaveža* orosz területen másutt is előfordul (vö. A. N. NASZONOV, Русская земля [Moszkva, 1951.], 221). Számolnunk kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy a kazár *Sarkel* és az orosz *Belaveža* párhuzamos névadás eredményeként, egymástól többé-kevésbé függetlenül váltak az erőd nevévé. Ebben az esetben mind a kazár, mind pedig az orosz név valamilyen szembetűnő sarkeli építményre vonatkozik. Hivatkozhatunk ezzel kapcsolatban Konstantinosra is, aki szerint a besenyők egyik várát azért nevezték *Fehér*-nek, „mert egészen fehér kőből épült“ (vö. MELICH, HonfMg. 8—9).

Az *ἄστρον ὀπίτιον* kifejezés első tagja Akkermannak a bizánciaknál használatos nevében, az *Ἀσπρόκαστρον*-ban is előfordul (Phrantzes 308). A város orosz neve: Българод pontosan megfelel a török: koman eredetinek: *Aq kermen; vö. koman *kermen* 'város' CodCuman (ed. K. GRØNBECH 141); J. BENZING (OLZ. 1942.; 146—7) nem teljesen meggyőző érvelése szerint a *kermen* bolgár-török eredetű szó (vö. még V. MINORSKY: BSOAS. XIV [1952.], 230).

'F e h é r': arabul *al-Baiḏā*, 'a fehér' nevű kazár városról az arab források is beszélnek (vö.: MARQUART: WZKM. XII, 194; MINORSKY, Hudūd 452; Z. V. TOGAN, Ibn Fadlān 295—303), földrajzi helyzetét azonban nem jelölik meg pontosan. Tabarī szerint (ed. DE GOEJE I, 2668₁) kétszáz farszakhra (kb. 1200 km) volt a Kaukázusban levő Balangartól. Kmoskó MIHÁLY (KCsa. I, 284, 1. jegyz.) szerint *al-Baiḏā* azzal a várossal azonos, amelyet a bizánciak *Sarkel*-nek, az oroszok pedig *Belaveža*-nak neveztek. Kmoskó magyarázatának erőssége az, hogy mind a három névben van egy 'fehér' jelentésű elem. Ellene szól viszont az, hogy *al-Baiḏā*-t az arab történeti források (Ibn al-Aṭīr,

¹ Comment. Petróp. X (1747.), 418.

² Untersuchungen 385—462.

³ История государства российского¹ I (St. Pbg., 1833.), 175 és 361. jegyz.

Ibn A'tam al-Kūfī, Ṭabarī; — vö. MARQUART, Streifzüge 18, 199, 491—2; Z. V. TOGAN : i. h.) már Marwān hadjárata (737) alkalmából említik. A IX. században épült sarkeli erőd körzetében ugyan már előbb is lehetett egy hasonló nevű település, erre vonatkozó bizonyítékokkal azonban egyelőre nem rendelkezünk. Az is az azonosítás ellen szól, hogy a Marwān hadjárataról szóló ősforrásban *al-Baiḏā'* a kagán rezidenciájaként szerepel. Legalább is erre lehet következtetni Ibn al-A'tīr és Ibn A'tam egyik azonos szövegezésű helyéből: „*intahā ilā l-Baiḏā'i llatī yakūnu fī-hā l-hāqān* : eljutott al-Baiḏā'-ba, ahol a kagán tartózkodni szokott“. A kagán székhelye pedig a mohamedán források egybehangzó tanúsága szerint nem a Donnál, hanem előbb a Kaukázus, majd a Volga-torkolat közelében levő fővárosban volt.

A *Baiḏā'*-t kapcsolatba hozták a Volga menti főváros egyik felének nevével: *Sār. g. š. n.*-nel is (MARQUART: WZKM. XII, 194; NÉMETH, HonfKial. 208; MINORSKY, Hudūd 452). E szerint a magyarázat szarint a *Sār. g. š. n.* első fele a köztörök *sariy* 'sárga' szóval azonos. NÉMETH (HonfKial. 212) szerint az egész név helyes olvasata *Sariyšin (vö. oszm. *sarišin*,¹ 'szőke, sárgás, szép külsejű'), jelentése pedig 'sárgás', esetleg 'fehéres'. Ennek a magyarázatnak kronológiai nehézségei nincsenek. Ellene szól azonban a *Baiḏā'* és a *Sariyšin nevek közötti jelentéskülönbség. Az arab *abyaḏ*-nak (fem.: *baiḏā'*) 'sárga' vagy 'sárgás' jelentése nincsen, a *sariy*-nak viszont a köztörök nyelvekben 'sárga' a szokásos jelentése (a *sariy* szónak a török nyelvekben található alakváltozatait és a magyarba átkerült származékait tárgyalja PAIS DEZSŐ: MNyTK. 50. sz. [1939.] 20—1). Ez a nehézség PELLIOU szerint kiküszöbölhető, ha feltesszük, hogy a név a kazárban *Šariyšin-nek hangzott.² Ebben az esetben a név első eleme egy óbolgár *šari volna, amelynek 'fehér' jelentése az arab *Baiḏā'* pontos megfelelője. PELLIOU magyarázatához csak az arab feljegyzésű *Sār. g. š. n.* névvel kapcsolatban jegyezzük meg annyit, hogy amennyiben a szókezdő *s*- ebben a változatban hiba egy eredeti *š*- helyett, akkor ez a hiba már *Š a i h ā n i* eredeti munkájában is megvolt. A későbbi kivonatolók ugyanis mind *s*-szel jegyezték fel ezt a nevet. A *-g*- egyébként a régi kéziratokban mindenütt megvan, a *Sarkel* névben viszont egy *-iy* nélküli első elem mutatkozik.

A *Baiḏā'* nevet más városok is viselik az arab forrásokban. Volt *al-Baiḏā'* nevű város Moszul mellett (Yāqūt I, 793), Indiában (Yāqūt I, 762), Andaluziában (BGA. VI, 90), Perzsiában Isztahr körzetében (BGA. VI, 46—7) és másutt. *K ā š γ a r i* is említ egy *Baiḏā'*-t, a Szir-darja közelében épült, egykor fontos szogd központ, Ispēč-āb ('fehér víz') nevét. C. BROCKELMANN (Mitteltürk. Wortsch. 246) tévesen vonatkoztatta ezt a *Baiḏā'*-t a kazár fővárosra. Téve-

¹ A. ZAJĄCZKOWSKI utal a Kašyarīnál található *kōkšin* szóra is: Ze studiów nad zagadnienim chazarskim (Kraków, 1947.) 48, 6. jegyz.

² Vö. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or : Œuvres posthumes de PAUL PELLIOU (Paris, 1950.) 214.

dését már többször helyreigazították,¹ de azért még mindig találkozunk vele a szakirodalomban (legutóbb : K. H. MENGES : Byzantion XVII [1944—1945.], 258—9).

A *Fehérvár* típusú helynevek természetesen mindenütt közönségesek. Különösen gyakoriak voltak azonban a steppe népeinél (vö. MELICH i. m. 9).

Az eddigiek tanúsága szerint a kazár *Sarkel* név valószínűleg ugyanazt a várost jelölte, mint az orosz *Belaveža*. Az arab *al-Baiḏā'* ezzel szemben aligha vonatkozott *Sarkel*-re. Nem lehetetlen, hogy *Baiḏā'* a kazár főváros egyik felének a *Sār.g.š.n*-nek az arab neve.

A *Sarkel* név etimológiáját már az első magyarázók is a törökben keresték. T. S. BAYER szerint² „*Scher* urbem significat, *Kil* lutum, argillam“. Amint azonban ma már tudjuk, ez a két orientális szó az oszmánliban perzsa eredetű. Így nem hozhatjuk őket kapcsolatba a *Sarkel* névvel.

A második magyarázó, LEHRBERG, a köztörök *sarī* és a török *gal'a* ('vár') szavakban kereste a *Sarkel* név etimonjait.³ Az előbb mondottak azonban itt is érvényesek : a *gal'a* szó csak *Sarkel* építése után évszázadokkal került az arabból az anatóliai törökség nyelvébe.

LEHRBERG magyarázatát nem fogadta el J. KLAPROTH, aki a kazárokat a hunokkal együtt finn eredetűnek tartotta. Szerinte a *Sarkel* név első elemében a vogul *sar*, *sarni* 'fehér' szót (vö. szamojéd *syr*, *sirr*, *siri*), a *kel*-ben pedig a vogul *kell*, *huel*, *kual*, *kol*, illetőleg csuvas *kil* 'ház' szót kell keresnünk.⁴

Egy másik finnugor nyelvből, a magyarból származtatta *Sarkel* nevét C. D'OHSSON.⁵ Szerinte *Sarkel* magyarul annyi, mint 'sárga hely'. Magyar eredetűnek tartotta a *Sarkel* nevet később JERNEY JÁNOS is, szerinte azonban 'szárhely' volna a név magyar jelentése.⁶ JERNEY magyarázatát eleinte sokan elfogadták, a századforduló óta azonban már csak elvétve beszélnek róla.⁷ *Sarkel* magyar etimológiája csak a legutóbbi években bukkant fel ismét : K. H. MENGES (i. h.) kísérelte meg módszeres igazolását. MENGES, aki nem ismerte D'OHSSON és JERNEY magyarázatát, a *Sarkel* név első felében a magyar *sárga*, a második felében pedig a magyar *hely* szót kereste (i. h. 258).

A vogul és a magyar etimológia hívei helyesen hivatkoztak arra, hogy a kazár nyelvemlékek között finnugor eredetűek is lehetnek. A hatalmas kazár birodalomnak minden valószínűség szerint voltak finnugor alattvalói is. A vogul magyarázatnak azonban leküzdhetetlen történeti és földrajzi nehéz-

¹ Vö. W. BARTHOLD, 12 Vorlesungen 141; H. H. SCHAEDEER, Die Welt des Islams (1941.) Sonderband, 4, 4. jegyz.; ZAJACKOWSKI i. h.

² Comment. Petrop. IX, 399.

³ Untersuchungen 404.

⁴ Nouv. Journ. Asiat. II (1828.), 413—8.

⁵ Des peuples du Caucase (Paris, 1828.), 203.

⁶ Jerney János' keleti utazása II (Pest, 1844—1845.), 82.

⁷ Vö. PAULER GYULA : MHK. 453; MELICH i. m. 50.

ségei vannak, a magyar etimológia pedig összeegyeztethetetlen a *Sarkel* névnek Petronastól származó 'fehér tanya' fordításával.

A *Sarkel* név etimológiájával kapcsolatban 1835-ben C. M. FRAEHN vetett fel új és figyelemreméltó gondolatokat.¹ FRAEHN a *Sarkel* név mindkét elemét egyetlen török nyelvből, a csuvasból magyarázta. Az első elem szerinte a csuvas *šura* 'fehér', a második pedig a csuvas *kil* 'ház' szóval azonos. FRAEHN etimológiája 1835-től mindmáig szerepel a *Sarkel*-kérdés irodalmában. Legfőbb erőssége az, hogy a két csuvas szó jelentése pontosan egyezik P e t r o n a s értelmezésével. Ellene szól legalább is FRAEHN idejében az, hogy a *šura* és a *Sarkel* név első eleme hangtanilag nem mutatnak teljes egyezést. Ez a nehézség is megszűnt azonban akkor, amikor a magyar nyelv honfoglalás-előtti jövevényszavainak tanulmányozása során kiderült, hogy a jövevényszavainkat átadó régi csuvasos nyelvben is a volt ott, ahol a mai csuvasban *y*-t találunk.

Időközben egy orosz hebraista, A. HARKAVY fontos új adatot közölt: a héber nyelvű kazár levelek egyikének úgynevezett hosszabb változatában a *Šarkil* név is előfordul.² Szemben a bizánci adattal, amelynek Σ-ja egyaránt jelölhet idegen nyelvi *s*-et vagy *š*-et, a héber alak *sin-šin*-je a X. század táján (sőt már előtte is évszázadokkal)³ csak egy idegen nyelvi *š* átírata lehet. Ez az új héber adat döntő lehetett volna a *Sarkel* név etimológiája szempontjából. Felhasználását azonban megakadályozta az, hogy az újonnan közölt héber szövegek, különösen a hosszabb változat hitelessége körül heves vita kezdődött, amely csak évtizedek múlva zárult le, illetőleg bizonyos vonatkozásokban még ma is tart. A csuvasos jövevényszavainkkal foglalkozó nyelvészek azonban a héber adat nélkül is a *Sarkel* név csuvasos jellege mellett foglaltak állást: legfőbb bizonyítéknak ők is a *Sarkel* név Petronas-féle értelmezését tartották. Ez volt HUNFALVY PÁL (MgÉthn. 394—7) nézete is.

A csuvasos magyarázattal szemben foglalt állást VÁMBÉRY ÁRMIN (A magyarok eredete², 70, 440), aki a *Sarkel*-t a köztörök nyelvekből magyarázta. Az első elem szerinte a köztörök *sari* 'sárga' szó, a másodikat az araból kölcsönzött *gal'a*-val hozta kapcsolatba, azonban kissé hozzáigazítva a *Sarkel* második tagjához, *kil'á*-nak írta át. — Más utakon keresték a *Sarkel* név etimológiáját MARQUART,⁴ BÁLINT GÁBOR⁵ és N. MARR⁶.

¹ Mémoires de l'Acad. imp. de St. Pétersb. Sér. VI, t. III (1836), 21, 56. jegyz.

² Russische Revue VI (1875.), 79—98; vö. KOHN SÁMUEL, Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez (Bp., 1881.), 40, 1. jegyz.

³ K. ABRECHT, Neuhebräische Grammatik (München, 1913.), 8.

⁴ WZKM. XII (1898.), 194, 3. jegyz. Szerinte a két elem: perzsa *sahr* 'város' és perzsa *kala*, örmény *k'alak'* 'vár'. Ez az ötlet már előbb is felmerült V. DE ST. MARTINNAI: Nouv. Annales des Voyages 1851/I, 165.

⁵ A honfoglalás revíziója (Kolozsvár, 1901.), 82. A *Sarkel*-t is az adighéből magyarázza. Jelentése szerinte 'habituaculum lucescens'. A kérdés esetleges adighe vonatkozásaira már B. DORN is utalt (Caspia 119).

⁶ Csak történeti érdekessége miatt idézzük két magyarázatát: Az egyik szerint

A századforduló után két ellentétes nézet alakult ki a kérdésben. Az egyik szerint a *Sarkel* név csuvasos jellegű török nyelvből való. Ezt a nézetet MUNKÁCSI BERNÁT fejtette ki részletesen (Ethn. VI, 372; KSz. I, 217; vö. még KCsA. II, 82). A név két eleme MUNKÁCSI szerint is a csuvas *šurā* és *kil* szavakkal függ össze. MUNKÁCSI tárgyalta a vogul *kwül*, *kwol* szavak eredetének kérdését is és arra az eredményre jutott, hogy ezek a szavak zürjén és votják megfelelőikkel együtt kaukázusi eredetűek.

A másik nézetet GOMBOCZ ZOLTÁN képviselte (BTLw. 200, 1. jegyz.). GOMBOCZ szerint, mivel a kazár nyelv z-török jellegű volt, a *Sarkel* nevet sem a csuvasból kell magyaráznunk. A bizánci Σ- természetesen egy köztörök *sarā* szókezdőjét is jelölheti, az pedig, hogy a *kil* (<*käl) szó csak a csuvasban van meg, „még nem bizonyítja a csuvasok kazár eredetét“. GOMBOCZ később sem változtatott nézetén. 1930-i egyetemi előadásaiban ugyanezt a magyarázatot ismételte meg.

GOMBOCZ magyarázata nem talált egyhangú helyeslésre. K. SCHÜNEMANN (MARQUART nyomán) újra hangsúlyozta azokat a forrásadatokat, amelyeknek tanúsága szerint a kazárok nyelve a bolgárokéval volt azonos. Ebben az összefüggésben utalt SCHÜNEMANN a *Sarkel* név csuvasos jellegére is (UJb. V, 295–6). A csuvasos magyarázatot fogadta el NÉMETH GYULA is 1930-ban (HonfKial. 214).

Nevezetes állomás a *Sarkel* név megfejtésének történetében P. K. KOKOVCOV szovjet hebraistának 1932-ben megjelent műve.¹ KOKOVCOV a héber nyelvű kazár levelezéshez fűződő forráskritikai, szövegkritikai és nyelvi problémákat vizsgálta és arra az eredményre jutott, hogy a héber levelek ugyan lehetnek hamisítványok, de tekintettel arra, hogy már a XII. században is idézik őket, van bizonyos forrásértékük.² A héber *Šarkil* tehát azt bizonyítja, hogy a bizánci forma Σ-ja egy eredeti š-et ír át.

A *Sarkel* név csuvasos eredetének legfontosabb nyelvi bizonyítékait LIGETI LAJOS (MNY. XXXII, 45) és P. PELLIOU állították össze (i. m. 214–5). LIGETI utalt arra, hogy Konstantinos *ἀσπροῦ δασπίου*-ját Theophanes *λευκὸν οἶκημα*-ja is megerősíti. Minthogy más török nyelvben a *šar*-elemnek 'fehér' jelentése nincsen, ez az adat döntő fontosságú az egész kérdés szempontjából. PELLIOU KOKOVCOV nyomán utalt a héber adat szókezdő š-ére,³ és szintén arra az eredményre jutott, hogy a *Šarkel* név egy csuvasos nyelvből

(Избр. раб. 367) *Sarkel* annyi, mint 'a *har*-ok (kazárok) városa (*kel*)'. A *har*, *qar*, *qaz* törzsnév pedig a *szal-ber qaz-var* archetípusnak felel meg, ugyanúgy, mint a vele összefüggő *sar-mat*. Másik magyarázata szerint (Иштар. Избр. раб. III, 323) a *Sarkel* név 'város'-t jelent.

¹ Еврейско-хазарская переписка в. X. в. (Leningrád, 1932.).

² I. m. XVIII–XIX.; a hosszabb változat körüli vitát ismerteti és bírálja TELEGGI ZSIGMOND: Évkönyv, kiadja az Izr. M. Irodalmi Társulat. 1940. 273–4.

³ KOKOVCOV nyomán utalt a héber adatra Z. V. TOGAN is (Ibn Fadlān 200).

származik. GOMBOCZ magyarázatát az utóbbi időkben már csak ZAJĄCZKOWSKINÁL (i. h.) találjuk meg. Új érveket azonban ő sem sorakoztat fel mellette.

Az utóbbi évtizedek vizsgálatai tehát kielégítően tisztázták a *Šarke*? név eredetét. Hátra van még a *Šarkel šar-* eleme és a feltett ócsuvas *šari forma közötti viszony pontosabb meghatározása. A második elem, a *kel* a héber *kil* változatból ítélve a kazárban zárt *e*-vel hangozhatott. Tisztázandók még azok a kérdések is, amelyeket MUNKÁCSI és KLAPROTH vetett fel a csuvas *kil* és finnugor megfelelőinek eredetével kapcsolatban.¹ Mindez azonban nem változtat azon, hogy a *Šarkel* nevet a határozottan csuvasos jellegű kazár nyelvmaradványok közé kell sorolnunk.

CZEGLÉDY KÁROLY

A székely-derzsi rovásírásos téglakora

Az Orsz. Néprajzi Múzeumban készülő néprajzi bibliográfiából nekem jutott a Magyar Nyelv és a Nyelvőr átböngészése. Ennek során többek között újra a szemem elé kerültek a székely-derzsi rovásírásos tégláról való beszámolók. Sajnálom, hogy annak idején elkerülte a figyelmemet az, amiről most — húsz éves késéssel — beszámolni akarok.

Székely-Derzs Udvarhely megyei község falakkal körülvett és bástya-tornyokkal megerősített régi unitárius templomának falából, az 1929. évben történt tatarozása alkalmával, kikerült egy „székely betűkkel rótt“ régi téglak. Erről a szenzációs leletről akkor beszámolt JAKUBOVICH EMIL a Magyar Nyelv 1932-i évfolyamában (XXVIII, 264—74). Ehhez csatlakozott PAIS DEZSŐnek „Derzs apa-pap“ című közleménye ugyanott (274—7).

A csúcsíves stílusú derzsi templom a XIV. században vagy a XV. század legelején épült. Ezt HUSZKA JÓZSEF állapította meg, aki a templom freskóit másolta. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a templom egyes részei még korábbi időből ne származnának. A XVI. század első felében hozzátoldották a templomhoz a mostani szentélyt, s ez alkalommal befalazták a déli falon levő apró ablakokat, mert helyettük hosszú csúcsíves nyílásokat vágtak. Egy ilyen berakott régi ablaknyílásban találták meg 1929-ben a kérdéses téglát. A leírásból az tűnik ki, hogy itt egy Árpád-kori templom átalakítása történt a XVI. században. Ekkor kerülhetett az írásos téglak más téglákkal együtt a románkorbéli ablaknyílásba falkitöltésnek. — PAIS DEZSŐ (i. h. 276—7) három kérdésre óhajt tájékoztatást. Közülük a harmadik: „a meg-

¹ KLAPROTH a vogul és a csuvas nyelveket a „finn-uráli“ kifejezéssel foglalja össze. Ezért úgy gondolja, hogy magyarázata megelőzte FRAEHNÉT.

bolygatott falrészben valóban fülke volt-e — amint HAÁZ FERENC REZSŐ mondja —, nem pedig ablak, mert ha fülke volt, nagyobb a valószínűsége annak, hogy az emlékeztető felirattal ellátott téglát a régi templomrész készültkor és nem egy későbbi átalakítással kapcsolatban tették oda“ (i. h. 277). Tehát úgy gondolja, hogy a téglakor helyének fülke volta esetében az emlékeztető felirat mint alapító-okmány kerülhetett a falba.

Mint tapasztalt ásató és középkori építéstörténettel foglalkozó múzeológus erre a következő megjegyzéseim vannak: Alapító okmányt abban a korban sohasem tettek a templom külső részein levő fülkébe, hanem szokás szerint mindig az alapfalba. De ilyen feltételezett külső fülkék teljesen ismeretlenek e korbéli építményeken. A kérdéses falnyílás tehát kétségtelenül ablak volt (ahogy HUSZKA mondja) és nem fülke. A téglakor tehát nem emlékszerűen, hanem csak közönségesen faltölteléknek került a helyére. Az is nyilvánvaló, hogy a rovásírásos téglakor egy régebbi falrészletből — talán a lebontott régebbi szentélyből — került elő. JAKUBOVICH felveti ugyan a XIII. századból való eredet kérdését, de kételkedik a téglakor ilyen korai származásában s nem hiszi, hogy egy XIII. századi téglakort használtak volna a XVI. század első felében történt restauráláskor. „De talán még ábrándnak is sok volna egy Árpád-kori, XIII. századi, székely rovás-betűs emlék . . .“ (i. h. 269).

Megjegyzésem erre a következő: Minden ásató régész előtt ismeretes az a szokás, hogy a középkori templomok gyakori át- és újraépítése alkalmával mindig újra és újra felhasználták a lerombolt vagy összedőlt régebbi templomrész építőanyagát, köveit, tégláit. Ez nemcsak a szegényebb falusi templomokra vonatkozik, hanem még a híres és fényes kassai dómrára is. A szegedi Demeter-templom ötszöri át- és újraépítésénél is így történt, még a XVIII. századi barokk falakba is befalazták a korábbi, román és gót korbéli köveket és téglákat.

PAIS DEZSŐ a felírás alapján úgy gondolja, hogy a rovásírásos téglakor esetleg a XIII. századból származhat, de érdekes fejtegetései végén néhány tárgyi feltételtől teszi függővé ezen sejtését vagy állítását. Megnyugtathatom PAIS DEZSŐT, felesleges minden aggodalma: a felhozott feltételek nélkül is igaz van: a téglakor valóban a XIII. századból származik. Felesleges az aggodalma, mert sem a téglakor anyaga, sem a templom többi téglájához való viszonya, sem a falban való elhelyezkedése, de még az a kérdés sem, hogy ablakban vagy fülkében volt-e elhelyezve, nem határozza meg a téglakor korát. Egyedül csak a téglakor hosszúság-, szélesség és vastagság-mérete dönti el ezt a kérdést.

Tudnivaló dolog, hogy egy-egy régi építmény keletkezésének, építésének idejét okiratok hiányában az épület formáiról, szerkezetéből, műrészleteiből, építőanyagából, köveiből és tégláiból lehet sokszor egészen pontosan megállapítani. Az építéstörténet ismer számos példát, amikor meglepő pontossággal

állapították meg egy-egy építmény építésének idejét ilyenképen, amit azután utólag előkerült okiratok igazoltak. Ezen kormeghatározó részletek között nem utolsó, hanem igen gyakran főfontosságúak a felhasznált téglák méretei. Tudni kell, hogy minden kornak, csaknem minden századnak megvolt a maga téglamérete. Szegeden végzett ásatásaim során volt alkalmam ezzel a kérdéssel is alaposan foglalkozni, s ennek segítségével sikerült a város középkori építményeinek egyes át- és újrabeépítésének korát meghatározni. Ha tehát a derzsi téglá ép és csonkítatlan, azaz eredeti méreteiben maradt (ami valószínű, mert különben a közlők ezt megemlítették volna, mikor még a karcolást is megjegyzik), akkor a téglá méretei a XIII. századra utalnak. Hogy a század mely szakaszára, azt sajnos nem tudom megmondani, mert építéstörténeti jegyzeteim és szakkönyveim is a fővárosi ostrom alatt elpusztultak. Ebben csak a szegedi Dolgozatokban (1925., 1927., 1929., 1931.) és az 1938-ban megjelent „Szeged középkori templomai“ című könyvemre hivatkozhatom. Azt azonban határozottan állíthatom, hogy a derzsi téglá méretei a XIII. századra utalnak és semmiesetre sem a XVI. századra.

Ezzel, azt hiszem, fokozott jelentőséget nyer és úgyszólván tárgyi bizonyítékot kap PAIS DEZSŐ feltevése, aki a téglá feliratában a XIII. században élt személyek megörökítését látta.

CS. SEBESTYÉN KÁROLY

Örömmel és sajnálkozással olvastam s vettem tudomásul a Cs. SEBESTYÉN KÁROLY barátom közleményében foglaltakat. Örülök, hogy az ő tárgy-történeti megállapítása engem igazol abban, hogy a székely-derzsi rovásírásos téglában XIII. századi emléket kerestem. Sajnálom pedig azt, hogy az illetékes szakembernek ez a felvilágosítása nem ezelőtt húsz esztendővel kelt, megboldogult kedves JAKUBOVICH EMIL barátom életében.

Akik akkoriban közelebbi érintkezésben álltak velünk, emlékeznek rá, hogy a derzsi téglára nézve kitűnő és kedves barátom meg én nemcsak más véleményen voltunk, hanem a „téglá-ügy“ miatt egy időre némi villongás is „dült“ közöttünk. Ő tudniillik annyira türelmetlenül és az egyéniségétől idegen fölényel utasította el az én észrevételeimet és a tőlem felvetett lehetőségeket, hogy azt én már nem tarthattam a tudományos tárgyilagossággal összeférhetőnek. Ezért tettem közzé az ő dolgozatával együtt „Derzs apapap“ című cikkemet, minthogy az ő nála található cáfolatok a tőlem barátilag előtárt adatokra és érvekre vonatkoznak — megnevezésem nélkül, többes harmadik személyű formák alkalmazásával. — Természetesen a villongás nem tartott soká. Erről kettőnk cikkeinek közösen megjelentetett különnyomata — részben „k ü l ö n b é k elenyomat“ megjelöléssel — is tanúskodik.

NÉMETH GYULÁnak „A magyar rovásírás“ című tanulmányában (MNyK. II/2.) az én magyarázatommal kapcsolatban ezt olvassuk: „A derzsi téglá és felirata e szerint Árpád-kori volna. PAIS olvasatának és magyarázatának

helyessége nem lehetetlen. A mutatkozó egyezések lehetnek a véletlen művei, de mindenesetre feltűnőek s a derzsi téglá és felirat kora a nikolsburgi ábécé előkerülése után az 1500 előtti időre — akár századokkal előbbre — tehető. Ha egy Árpád-kori latinbetűs emlékből előkerülne az *apa-pop* kifejezés, PAIS magyarázatának helyességét aligha lehetne kétségbevonni.“ (I. h. 5—6.)

Amit én 1932-ben gondoltam, és amire a fenti idézetből kitetszően NÉMETH GYULA is 1934-ben hajlott, a Cs. SEBESTYÉN megjelölte alapon eldönthető, sőt — reméljük — el is dőlt pozitív irányban: abban, hogy van egy rovásírási emlékünknél a XIII. századból. — És hogy a magyar, illetőleg székely rovásírás adatolásának ideje ennyivel korábbra tolható, éppen nem közömbös a magyar művelődés- vagy népiségtörténet szempontjából sem.

Hogy a derzsi téglán levő három rovásírási *p* jegy nem *pap*, hanem — ahogy én gondoltam és gondolom — *apa-pop* a. m. *apa-pap* s az 'esperes' egyházi tisztség jelölője, szerintem nem volt különösebb probléma akkor sem, amikor egykori cikkemet írtam, és még kevésbé az most, Cs. SEBESTYÉN közlése után. Tudniillik annak a lehetőségét, hogy korai — XIII. századi — rovásírási emlékünknél egy más forrásból ki nem mutatható szót tartalmazhat, valamiféle módszertani „szabály“ alapján kétségbe vonni aligha lehet. Az meg, hogy a feltett *apa-pop* vagy *apa-pap* alakulat hangzásánál fogva JAKUBOVICH-nak és másoknak is humoros hatásúnak tűnt vagy tűnik fel, nem lehet valami-kori megléte ellen szóló bizonyíték.

PAIS DEZSŐ

A mondat funkciója

Út a nyelvi valóság felé

Ez a tanulmányom abban a formában jelenik meg, ahogy azt még 1948-ban — régebbi egyetemi előadásaim anyagának felhasználásával — főiskolai próbaelőadás-ként megfogalmaztam. A Magyar Nyelv szerkesztőségébe 1950. februárjában küldtem be közlésre. Ez az oka annak, hogy nem hivatkozom jti PAIS DEZSŐNEK a Magyar Nyelv 1950. októberi füzetében megjelent tanulmányára (Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez: MNy. XLVI, 196—210), bár több ponton érintkeznek fejtegetéseink egymással. Hogy külön utakon hasonló eredményekre jutottunk, ez talán azt igazolja, hogy sikerült az igazságot megközelítenünk.

Mi a mondat? — a nyelvtudománynak és az iskolai nyelvtani gyakorlatnak egyik legtöbbször vitatott és legbonyolultabb kérdése. Hogy milyen feleletet adunk erre a kérdésre, az attól függ, milyen szempontból vizsgáljuk általában a nyelvi jelenségeket, milyen mélyre sikerül lehatolnunk a nyelvi kifejezés lényegébe. A nyelvi eszmélkedés története azt mutatja, hogy a szempontok fokozatosan mélyültek s magasabb egységbe illeszkedtek az újabb magyarázó kísérletekben.

I. Grammatikai magyarázat: a mondat alakí szerkezete.

A laikus eszmélkedés számára a mondat nem egyéb, mint valami hangtanilag lezárt s értelmes egésznek alkotó szókapcsolat. Az első tájékozódás azt a tisztára külsőleges jegyet ragadja meg a mondatképletben, hogy az legalább is két szóból áll. *Eső*: puszta szó; *Esik az eső*: szókapcsolat, tehát mondat. *Kék*: egyetlen szó; *Kék az ég*: szókapcsolat, vagyis mondat.

Sok esetben valóban érvényes az a meghatározás, hogy a mondat szavak kapcsolata. Ha azonban a tények világában kissé behatóbban megvizsgáljuk, kitűnik, hogy ez a meghatározás egyfelől szűk, másfelől pedig tág. Szűk, mert nem fér bele mindenfajta mondat. Nem minden mondat áll több szóból: vannak egyszavú mondatok is. *Esik*: egy szó, de mondatként is állhat, s ilyenkor egyértékű ezzel a többszavú mondattal: *Esik az eső*. Meghatározott helyzetben tehát egyetlen szó is lehet mondat. Sőt nyugodtan állíthatjuk: nincs olyan szó, amely bizonyos beszédhelyzetben ne állhatna teljes értékű mondatként. Rámutatok az égre, s azt mondom: *Kék*. A rámutatás révén — egy meghatározott szituációhoz kötve — a *kék* szó mondatértéket vett fel. Bemutatkozáskor a nevemet mondom: *Papp*. A bemutatkozás beszédhelyzetében ez már nem egyszerű szó többé, hanem mondat, azonos azzal a többszavú mondatképlettel, hogy *Én Papp vagyok*. Kérdésre adott feleletben *Nyolc* azzal a többszavú mondat szerkezettel ér fel, hogy *Most nyolc óra van*. Tehát a kérdés-felelés beszédhelyzetében a *nyolc* szó mondatértékben áll. A rámutatás, a bemutatkozás, a kérdés-felelés tiszta nyelvi természetű helyzetek: bennük a beszélő én, a hallgató másik és a beszéd tárgy szőnek meghatározott viszonyokat egymással. Ilyen sajátosan nyelvi szituációkban tehát a szó — mégpedig bármely szó — mondatná válhatik. Viszont a többszavú mondatképlet is éppen csak egy meghatározott beszédhelyzetben nyeri el mondatértékét. *Kék az ég*: ez a több szóból álló mondatalakzat is csak az adott, illetőleg elképzelt szituációban bír jelentéssel. Önmagában — a szituációból kiszakítva — azt jelentené, hogy tér- és időkorlátozás nélkül, bárhol és bármilyen időben *kék az ég*. Ez azonban nyilvánvalóan nem igaz, és nem is ezt akarta vele a mondat megalkotója kifejezni. Petőfi ismert versében ez a mondat azt jelenti, hogy ő most, éppen a mondatalkotás pillanatában éli át az ég kétségét: számára a mondat „itt“- és „most“-érvénnyel bír. S mi olvasók vagy hallgatók csak úgy értjük meg igazán ezt a mondatot, ha a költő helyzetébe képzeljük át magunkat, s most már ebben az elképzelt helyzetben nekünk is „most“- és „itt“-érvénnyel fog bírni a fenti mondatképlet. Ha tehát a többszavú mondatot kiszakítjuk a valóságos — vagy valóságosan elképzelt — szituációból: az is értelmetlenné válik. Más szóval: nem töltötte be mondat szerepét.

Másfelől azonban tág is a grammatikai mondatmeghatározás: nem igazi mondatképletek is bele vannak foglalva. Vannak ugyanis olyan hangtanilag,

sőt esetleg értelmileg is lezárt szókapcsolatok, amelyek nem tekinthetők mondatnak. Nem minden szókapcsolat mondat. *A piros háromszög kör*: ez egészen szabályos szókapcsolat; *piros háromszög* grammatikailag éppoly kifogástalan jelzős viszony, mint például *piros alma*; *a háromszög kör*, ez meg éppoly predikatív (alany-állítmányi) viszony, mint például az, hogy *a háromszög síkidom*. S mégsem fogja senki mondatnak minősíteni *a piros háromszög kör* szókapcsolatot. Miért? Mert nincs *v a l ó s á g a l a p j a*. Nincs olyan beszédhelyzet, amelyben a beszélőtársak és a dolgok valóságos viszonyába be tudnók illeszteni ezt a nyelvi képletet. Olyan szókapcsolatokat is el lehet továbbá képzelni, amelyeknek nemcsak hogy valóságalapjuk, hanem még grammatikai érvényük sincs: ilyenféle kapcsolatokba a *nyelvszókás* (ami megint csak a dolgok valóságában gyökerezik) nem szokta állítani a szót. *Magasan daru repül nagy*: itt sem a *magasan daru*, sem a *repül nagy* szókapcsolat nem helyes, nem grammatikai természetű kapcsolat, így hát az egész nyelvalakzat nem mondat. Zrínyi mondata — *Földre megtompítván esék maga vasát* — idegen (latin) nyelvszokásnak hódolva keveri a szót annyira, hogy a magyar nyelvérzék számára már grammatikailag formátlan nyelvi képletnek hat. A mi nyelvünkben ugyanis sem *földre megtompítván*, sem *esék maga vasát* kapcsolat nincs, így a magyarul értő olvasó e nyelvi képlet valóságalapját sem tudja megfogni. Csak ha valahogyan rájön — a latin *inversio* nyomán — arra, hogy Zrínyi azt akarja jelezni: *Vasát megtompítván, maga földre esék*, — csak akkor fogja mondatnak érezni *a Földre megtompítván esék maga vasát* képletet. Kimondhatjuk tehát, hogy nem tekinthető mondatnak az olyan szókapcsolat, amelynek nincs valóságalapja (szituációtlan, mesterséges nyelvi képletek), vagy amelynek nincs gyökere a nyelvszokásban (grammatikátlan szerkezetek). De ha a szituációból kiesett meg a grammatikátlan alakulatokat nem tekintjük, még akkor is akadnak olyan értelmes szókapcsolatok, amelyek önmagukban még nem mondatok. Teljes, zárt szókapcsolat keletkezik, ha elsorolom a hét napjait vagy az állatkör tizenkét jegyét, vagy akár ha egytől tízig számlálok. S ezek önmagukban mégsem mondatok, — csak esetleg valami különleges beszédhelyzetben válhatnak azzá: pl. a rámutatás vagy a kérdésre adott felelet helyzetében. Kimondhatjuk hát, hogy nem lényeges a mondatnak az a külsőleges jegye, hogy szavak kapcsolata, mert nem ez a jegy teszi a mondatot mondatná. A lényeges mondatjegyet az ellenkező oldalon: a mondatképlet jelentés oldalán kell keresnünk.

II. Logikai magyarázat: a mondat jelentés-szerkezete

A logikai szemlélet a mondat belső, jelentéses oldalát ragadja meg. A mondatot egy gondolat — mégpedig egy teljes, egész gondolat — nyelvi kifejezésének tekinti. Itt most már valóban lényegtelen mozzanattá süllyed, — helyesebben: kellene süllyednie annak a körülménynek, hogy egy szó

vagy pedig szavak k a p c s o l a t a alkotja-e a mondatot külsőleg. A logikai nyelvmagyarázat szerint *Dörög éppúgy mondat, mint Dörög az ég*, hiszen mindkét nyelvi képlet ugyanazt a gondolategészet fejezi ki, — az teljesen közömbös, hogy az egyik egy szóval, a másik két szó kapcsolatával jelzi ugyanazt a tényállást. Érdekes azonban, hogy a gyakorlatban — az iskolai és a tudományos mondatelemzés gyakorlatában — mégsem egészen ez a helyzet a logikai mondatmagyarázattal.

A logikai mondatelemzés gyakorlata ugyanis könnyen eltolódik a formális logika síkjára. A nyelvi mondatot azonosították a logikai ítélettel. Az ítéletről pedig azt tanították, hogy az háromtagú gondolatalakzat. Áll: 1. egy tárgyi fogalomból, amelyről azt állítjuk, hogy egy tulajdonság érvényesen hozzátartozik (alany = subiectum = S); 2. egy tulajdonságfogalomból, melyet az alany érvényes tulajdonságának állítunk (állítmány = praedicatum = P); 3. a viszonyítás mozzanatából, mely a tulajdonságnak a tárgyhoz való érvényes hozzátartozását jelzi (kötőige = copula = c). A mondatnak ez a formális logikai értelmezése persze igen erőszakolt mondatelemzésekhez vezetett. A *Sol oritur* latin mondatról például azt állították, hogy tulajdonképpen egy háromtagú mondattal ér fel, azzal, hogy *Sol oriens est*. Az utóbbiban aztán *sol* = a tárgyfogalom, az alany, *oriens* = a tulajdonságfogalom, az állítmány, *est* = a copula. Így a nyilvánvalóan kétszavú, tehát nyelvileg mindenképpen kéttagú *Sol oritur* mondatot erőnek erejével háromtagú gondolatalakzattá formálták — csak azért, hogy kijöjjön az ítélet hármasszerkezetű: S — c — P.

A magyarban még nagyobb erőszakot kellett elkövetni a mondatokon, hogy belegyömöszölhessék őket a logikai ítélet hármasszerkezetének Prokrustes-ágyába. Az indogermán nyelvekben még vannak szép számmal copulás mondatok, amelyek mintha nyelvileg is igazolnák a logikai hármasság tanát. A német így beszél: *Der Himmel — ist — blau*, míg a magyar csupán kéttagú mondat szerkezetet használ: *Kék — az ég*. Nosza, előállottak a túlbuzgók és a túlokosak, s egyszerűen azt állították, hogy igazában és eredetileg a magyar mondat értelme is annyi, mint *Az ég — kék — van*. Hogy hova lett a *van* létige, illetőleg kötőige?! Hát egyszerűen kiesett, kihagyódott, mint ahogy a gyorsaságra és a rövidsége törekvő nyelvgyakorlat más téren is léptenyomon — valósággal a szemünk láttára — termel ilyenféle kihagyásos nyelvi képleteket (elliptikus szerkezetek). *Jó napot!* — ez a köszönési forma — mindenki tudja — abból az alkalomadtán még ma is használt teljesebb formulából rövidült kihagyás útján, hogy: *Jó napot kívánok!* vagy: *Jó napot adjon az Isten!* Az *Alázatos szolgája!* vagy még tovább rövidült formában *Alászolgája!* illetőleg *Ásszolgája!* — a régi úri világnak, a szolgai érzésre épült társadalmi szerkezetnek ez a jellegzetes köszönési módja — abból a teljesebb formulából rövidült, amely a régiségben sokszor előkerül, hogy: *Alázatos szolgája vagyok az úrnak!* Kétségtelen, hogy vannak nyelvünkben kihagyásos szerkezetek, de a *Kék az ég* mondat típus nem tartozik ezek sorába. A régiségben — ha

lámpással keressük, sem találjuk meg a feltett eredeti alakzatot — azt, hogy : *Kék van az ég*. S nem csupán a magyar régiség hagyja cserben a kihagyásos elmélet híveit, hanem ugyanez az eredmény akkor is, ha a rokon nyelvek segítségével évezredek távolába tekintünk vissza nyelvünk múltjában. A magyar nyelvhasználatban ősidőktől fogva állító (praedicatív) ereje van a névszónak önmagában — minden létige segítsége nélkül. *A könyv — a legjobb barátunk. Tarisznya — a vállán. A kutya — hűséges. Három — a magyar igazság*. Ezekben a mondatokban névszó (főnév, melléknév, számnév) az állítmány, az alany pedig minden esetben harmadik személyű. Tételünket tehát így kell szűkitenünk : a mai magyar nyelvhasználatban a névszónak a harmadik személyű alannal kapcsolatban predikatív ereje van. Első vagy második személyű alany esetén a magyar is igére — a létigére — szorul az ilyenféle mondatokban : *Én vagyok a gazda. Egy-két merevült szerkezetben azonban első és második személyű értékben is találkozunk névszós mondat típussal — kivált ilyen ősi eredetre utaló népmesei fordulatokban : Te az enyém; én a tied. Te is jó katona, én is jó katona. Vagy ebben a gyermekcsúfoló mondókában : Te is pisze, én is pisze (gyere, pisze, vesszünk össze).* A legközelebbi rokon nyelvekben még közönségesebbek a névszós mondat szerkezetek.

Mindez azt bizonyítja, hogy a *Kék az ég* típusú kéttagú mondat ősi magyar szerkezet. Nyelvünknek ősidők óta egyik alapvető jellegzetessége a névszói állítmányú mondat. A *Kék az ég*-féle mondatban tehát a *kék* állítmány, pontosabban névszói állítmány, nem pedig — ahogy még ma is hallani olykor az iskolában — kiegészítő. Mit egészítene ki? A hiányzó *van* igei állítmányt?! Ami sohasem volt a mondatban? Aki még ma is állítmánykiegészítőről beszél, az elárulja ezzel azt, hogy a formális logika és idegen nyelvek sémái szerint értékeli s így természetesen meghamisítja nyelvünk sajátos szerkezetét : anyanyelvünknek egyik fontos kifejező értékét törli és hazudja el a tanulók előtt.

A logikai mondatmagyarázat első nagy veszélye tehát — láttuk — az, hogy igen könnyen merev és hazug formalizmusba, élettelen smatizálásba téved. A logikai szemléletmód azonban tisztán tartalmi szempontból sem állja meg a helyét. Hát valóban úgy állana a dolog, hogy minden mondat gondolatot rögzít, t. i. a megismerő, az értelmi tevékenység eredményét? A nyelvi mondatok egy része kétségtelenül ismeretről, megismerésről, tehát értelmi műveletről ad számot. *Zöld a föld, kék az ég* — ezek a mondatok azt jelzik, hogy a föld üde zöld színe s az ég kék volta éppen most hatolt be érzelmeimen keresztül a tudatomig. Az észrevétel, a tudatosulás értelmi műveletéről adok számot első sorban ezekben a mondatokban. Persze, már itt is kíséri az értelmi műveletet némi érzelmi rezdület is : egyfajta kellemes életérzés. Vannak azonban olyan mondatok, amelyek első sorban érzésképet jeleznek, s csak legfeljebb másodsorban, mellékesen közölnek értelmi élményt. Ha a költő így énekel: *Mi kék az ég! Mi zöld a föld!* — akkor ezekkel a nyelvi képletekkel

nem azt akarja jelezni, hogy benne egy bizonyos észrevétel, ismeret tudatosulása megtörtént, hanem hogy kicsordul belőle az a kellemes életérzés, amit benne a szemléleti kép támasztott. A tényeket hamisítaná meg, aki az efféle felkiáltó jellegű mondatokat logikailag elemezné. Hát azt állítja itt a beszélő, hogy az *ég* tárgyfogalomhoz érvényesen hozzátartozik a *kék* tulajdonság? Dehogyan! A mondat azt jelzi, hogy az égnek ez a most észrevett kéksége, ennek a tulajdonságnak soha ennyire nem észlelt intenzitása meglepetést, csodálatot, elragadtatást támasztott, valóságos érzelmi viharzást keltett a beszélőben, s most kicsap belőle az érzés, kiárad mások felé. *Mi kék az ég!* — ez a mondat semmiképp sem azonos a *Kék az ég* mondatszerkezettel, illetőleg annak logikai gondolattartalmával. Hát még az olyan felkiáltások, mint: *Gyilkos!* Vajjon csupán azt jelezné ez a felkiáltás, hogy én az adott helyzetben tudatosítottam s logikailag megformuláltam a szóbanforgó észrevételemet?! Nem inkább azt a felháborodást, azt az ijedelmet, azt a megdermedt szorongási élményt jelöli, amely kirobban belőlem a kellemetlen észrevétel hatása alatt? Vagy itt van egy másfajta mondat: *Takarodjatok innen!* Hát itt csakugyan azt akarja a beszélő mondani, hogy ő tudatosította magában azt, hogy „ti“ innen „kitakarodók“ vagytok vagy lesztek?! Lehet az ilyen mondatot közömbös, hideg, tárgyilagos értelmi művelet eredményének magyarázni? Hát nem éppen ellenkezőleg azt jelzi ez a mondat, hogy bennem ellenállhatatlan vágy támadt, s ez a vágy tudatos akarati elszánássá erősödött, hogy a jelen helyzet tarthatatlanságán mindenképpen változtatni fogok, s hogyha szépszerivel nem, majd elmentek innen csúnyán? Nem egyszerű értelmi műveletről van tehát szó, nem is egyszerűen egy kellemetlen érzelmi állapotról, hanem egy tudatosan kitűzött cél megvalósítására feszülő akarati élményről. A logikai mondatmagyarázat tehát a mondatoknak csupán egy részére: az értelmi mondatok csoportjára érvényes — ott sem formailag, csak tartalmilag. Vannak azonban olyan mondattípusok is, amelyek nem értelmi, hanem érzelmi vagy akarati élményt jeleznek. Most már teljesen meghamisítanók ez utóbbiak nyelvi értékét, ha pusztán a logikumot emelnők ki belőlük, vagyis mellőznők a beszélő szubjektív érzelmi vagy akarati állásfoglalását.

Ha a nyelv, a mondat valóság alapját szem előtt tartjuk, akkor nem egy gondolat nyelvi kifejezését fogjuk látni a mondatban, hanem egy élmény nyelvi jelölését. Az „élmény“ szó határozottan utal rá és sürgetően követeli, hogy a mondat valóság alapját idézzük mindig magunk elé, s hogy ne szakítsuk ki a mondatképletet a valóságos beszédhelyzetből, amelyben a maga meghatározott létszerepét betölti. Az élmény három fő faja szerint aztán a mondat is három-, illetőleg négyféle: 1. a felkiáltó mondat érzésélményt hordoz, 2. a kijelentő mondat értelmi vagy ismeretélményt, 3. a felszólító mondat akarati élményt, míg 4. a kérdő mondat egyenlő arányban vegyíti a háromféle élményt: attól a bizonytalansági vagy hiányérzéstől, amelyet az ismereteinkben támadt hiány vagy kétely támaszt bennünk, úgy

akarunk megszabadulni, hogy a másikhoz fordulunk felvilágosításért. Ennek a gondolatsornak továbbfejtése azonban már a mondatfajok vizsgálatához vezetne, ami kívül esik jelen feladatunk körén.

III. Lélektani magyarázat: a mondat lelki alkata.

A mondat tartalmának lélektani szerkezetét egyik oldalról az összetevő, más oldalról a szételemző tevékenység művének látjuk. Eszerint két főiránya van a lélektani mondatmagyarázatnak: szintetikus és analitikus mondatmagyarázat.

1. A mondat: szintézis. A szintetikus mondatmeghatározás különálló képzeteknek egymással való egybekapcsolását, részképzetektől átfogó képzetegész szervezését látja a mondatban, illetőleg annak lélektani lefolyásában, lelki előzményeiben. Ekként tehát minden olyan nyelvi képlet, amely azt jelképezi, hogy a tudatban két képzet vagy képzetcsoporthoz egybekapcsolása megtörtént — mondat. *Ejnye!* — ez az egyszerű indulatszó is mondattá válik akkor, ha egy meghatározott beszédhelyzetben azt jelenti például, hogy: *Te fiú, mit rendetlenkedel mindig!* azaz ha annak jelképeként szerepel a nyelvhasználatban, hogy a tudatban egy meghatározott „fiú” képe a „rendetlenkedés” cselekvésképzetével egy egésszé kapcsolódott. *Péter!* és a hasonló megszólítások szintén mondatalkzatok, de csak akkor és csak annyiban, amennyiben azt jelölik például, hogy „Péter, gyere ide!” vagy „Péter, figyelj ide!”, tehát ha a meghatározott személy képzele és az idejövétel vagy a figyelés cselekvésképzele egy nagyobb, átfogóbb képegészé tevődött össze. *Süt a nap*: nyelvi kéttagú, két szónak a kapcsolata, akár csak lélektanilag: két képzetnek — egy tárgy- és egy cselekvésképzetnek — a szintetikus egysége. A mondat külső, nyelvi kéttagúsága azonban nem lényeges kelléke a mondatnak. Csak az a fontos, hogy a mondat lélektani tartalma legyen kéttagú lelki alakzat: egy egybefoglaló, egységesítő lelki művelet eredménye.

Ez a felfogás tehát külsőlegesnek, esetlegesnek ítéli a mondat külső, nyelvi szerkezetét a belső, a lélektani szerkezet mellett, s így a mondatnak mélyebb értelméhez nyit utat, mint a grammatikai mondatmagyarázat, amely szókapcsolatot lát a mondatban. *Esik*: ez az egyszavú alakzat lélektani tartalmára nem igen különbözik az *Esik az eső* kéttagú szerkezettől, a *Szemerkiél* egyszavú mondat a *Szemerkiél az eső* mondatalkzattól. Az is feltétlenül igaz, hogy a hallgató szempontjából sokszor valóban két képzet utólagos egybekapcsolását jelenti a mondat lélektanilag. Ha azt hallom például: *Ég az erdő*, akkor az *ég* szóindítására először is az „égés” képe képződik meg a tudatomban, azután az *erdő* szó az „erdő” képét állítja a lélek síkjára, de a hallgató csak akkor érti meg igazán az egész mondatot, ha ezt a két egymásután a tudatába vetődött képet egymásra is vonatkoztatja, ha tehát a két képzetből

egy mindkettőt magába fogó képegészlet tud megszerkeszteni magának: az „égő erdő“ képét. Aki idegen nyelvet tanul, hányszor megesik vele, hogy tudván tudja a hallott vagy olvasott idegen nyelvi mondatnak minden egyes szavát, azaz a szók nyomán felidéződnek tudatában a megfelelő képzetek, azonban sehogysen akarnak a szavak értelmes egésszé, azaz a képzetek egy átfogó képegésszé összcállani: a hallgató vagy az olvasó nem tudja elvégezni a képzetek egésszé alakításának, a nagy egység megalkotásának mondatalkotó műveletét. Az ilyenfajta tapasztalat eléggé igazolja, hogy a mondatalkotás, helyesebben: a mondatmegértés valóban első sorban összetevő, szintetizáló lelki művelet — legalább is a hallgató oldaláról. A beszélő tudati tényeinek elemzése azonban sok tekintetben ellenkező eredményre vezet.

2. A mondat: analízis. Ha a beszélő álláspontjára helyezkedünk, akkor azt kell mondanunk, hogy a mondatalkotás nem más, mint egy átfogó, egységes képegészlet széttagolása legalább két képzetre. *Repül a madár*: ennek a mondatnak megteremtése a beszélő lelki világában azt jelenti, hogy a) a tudat elé áll mint szemléleti vagy mint emlékkép a „repülő madár“ teljes képe; a figyelem erre a képre, illetőleg a kép egyes részeire szegződik, mégpedig úgy, hogy b) a „repülő madár“ először mint tárgyi valóság, mint az illető tünemény állandó mozzanata, a „madár“ volta vetődik a tudat gyújtópontjába; c) a következő pillanatban ugyanannak a jelenségnek — a „repülő madár“-nak — egy másik, mégpedig most már a változó mozzanata kerül a tudat gyújtópontjába, a figyelem teljes fényének megvilágításába: a „repülés“ mozzanata. A mondat a beszélő lelki életében a figyelemnek pillanatról-pillanatra nekifeszülő szegződését, illetőleg e működés eredményét: a figyelem által feltagolt képegészlet jelenti.

A mondat tehát a beszélő oldaláról tekintve tagolás. Láttuk, hogy a hallgató oldaláról nézve — a mondat épp ellenkezőleg: különálló képzetek egybefogását jelenti. Másképp ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy a mondatalkotás szételemező művelet, a mondatmegértés pedig összerakó tevékenység.

A közelebbi vizsgálódás azonban ennek a mereven elkülönítő tételnek az érvényét is feloldja. Lehetetlen meg nem látnunk, hogy a szintézis nem szűrítkozik pusztán a mondatmegértés mozzanatára, hanem szerepe van a mondatalkotás tevékenységében is. Viszont az analízis nem csupán a mondatalkotás tevékenységében található fel, hanem fellelhető a mondatmegértés tényében is.

A beszélő oldaláról ugyanis a mondatalkotás lélektani lefolyásában két egymásutáni mozzanatot kell megkülönböztetnünk. A mondatalkotás lélektanilag két fázisban folyik le:

1. A tudat mezejébe vetődött képegészlet egyes mozzanataival elvonul a tudat gyújtópontjában. A képegészlet így a figyelmi művelettel alkatrészeire tagoljuk. A tagolás eredményeként válik ki a képegészletből: a) a tárgyképzet,

b) a tulajdonságképzet, c) a cselekvés- vagy történésképzet. Például a „piros rózsza“ képegészből a nyelvtudat a „rózsza“ tárgyképet és a „piros“ tulajdonságképet elemzi ki, a „repülő madár“ képegészből pedig a „madár“ tárgyképet meg a „repülés“ mozgásképet.

2. A mondatalkotás következő mozzanata a kielemezett képelemek tudatos egybefogása (szintézise). Nem elég ugyanis, hogy kielemeztem a „repülő madár“ egységes szemléleti képéből a „madár“ és a „repülés“ képzeteket, hanem ezeket egymásra is kell vonatkoztatnom. Tudatosítanom kell, hogy a „madár“ nem akármiféle „madár“, hanem éppen a mostani mozgásállapotnak, a „repülés“ cselekvésnek az előidézője; a „repülés“ hasonlóképen nem akármilyen elvont „repülés“, hanem éppen az imént tudatosított „madár“-nak a cselekvése. A két kielemezett képzetet — a tárgy- és cselekvésképzetet — a cselekvő és a cselekvése logikai egészébe fogom össze. Ezt fejezem ki nyelvileg azzal, hogy a kielemezett tárgyképet a *madár* főnév ragtalan alakjával (alanyeset) jelölöm, a cselekvésképzetet pedig az egyes 3. személyű *repül* igealakkkal. A szám- és személyegyeztetés mellett még sajátos hangdinamikai eszközökkel is jelzem, hogy logikailag lezárt, egységes egészet képeztem: a mondathangsor megképzése előtt és után tartott szünettel, továbbá a hangképzés dinamikájának kétsúcspontú kiképzésével. Így jön létre — ilyen utólagos szintézis révén — az a mondat, hogy *A madár repül*. A mondatalkotás szintetikus mozzanata nem egyéb, mint a széttagolt képzeteknek logikai természetű viszonyítása, egymásra vonatkoztatása. *Háta mögött farkas, feje fölött holló*: ebben a mondatpárban a költő két-két tárgyképzetet térbelileg viszonyított egymáshoz. *Kék a kökény*: itt a tárgy- meg tulajdonságképzetet a substantia és accidentia viszonyába fogtuk. *Száll a madár*: ez a mondat a tárgy- meg mozgásképzetet a cselekvő és cselekvés oksági viszonyába állítja.

Hát vajjon a hallgató tudatában mi történik, ha egy mondatot megért? Ott sem csupán képzetösszerakó művelettel van dolgunk — ez éppen csak a legszembetűnőbb, a legjellegzetesebb mozzanat —, hanem a szintézist egyfajta analitikus művelet váltja fel. A hallgató tudatának gyűjtőpontjában egymásután vonulnak el a hallási tudomásulvétel sorrendjében a mondat szavai által felidézett képzetek, s ezeket a képzeteket igyekszik a hallgató egységbe összerakni (szintézis). Azonban azt sem lehet tagadni, hogy az elhangzott mondat mint hangtani egész is odaáll a hangsor lezárása pillanatában a tudat elé, s ebből a hangtani és tudati képegészből kell a hallgatónak kielemezni az egyes szókat, illetőleg a szók hordozta képeket. A megértés tehát valóban széttagoló művelet is (analízis). Ha idegen nyelven beszélnek előttem, akkor eszmélek rá igen sokszor arra, mily nehézséggel jár olykor az egységes, lezárt mondathangsornak szavakra s részképzetekre való szételemezése.

Lélektanilag tehát annyi derült ki az eddigi vizsgálódásból, s ez most már egyformán érvényes a beszélés és a megértés tényére: hogy a mondat egy szételemező s egyúttal egy, az eredeti képegységet helyreállító összetevő tevé-

kenység együttes eredménye. Analízis és szintézis egymásután, egymással ellentétes irányban, de ugyanabban a mederben: ugyanarra a képegészre irányulva folyik le. A beszélő nyelvtudatában az analízis, a hallgató nyelvtudatában a szintézis lép előtérbe, de itt is, ott is fellép kiegészítő tevékenységként az ellenkező irányú lelki művelet is. Mert az igazság az, hogy a mondat lélektani szerkezetén mindkét lelki művelet: az analízis és a szintézis egyképen munkál, csak más hangsúllyal és más egymásutánban a beszélő meg a hallgató tudatában.

IV. F u n k c i o n á l i s m a g y a r á z a t : a m o n d a t é l e t s z e r e p e .

Már az eddigiekből is kiderült, hogy a mondat mivoltát csak akkor ragadjuk meg eléggé mélyről, ha az életben betöltött szerepét vizsgáljuk. Nem az a legfontosabb jegye a mondatnak, hogy külsőleg szavak kapcsolata; még csak az sem, hogy a dolgok logikai összefüggéseit leplezi le; azzal sem hatoltunk a mélyére a mondatproblémának, ha a mondatalkotás, illetőleg a mondatmegértés lélektani lefolyását elemeztük. Ezeken túl, illetőleg mindezeket a szempontokat egyesítve a mondat valóságalapját, a valóságos életben betöltött szerepét kell külön vizsgálódás tárgyává tennünk.

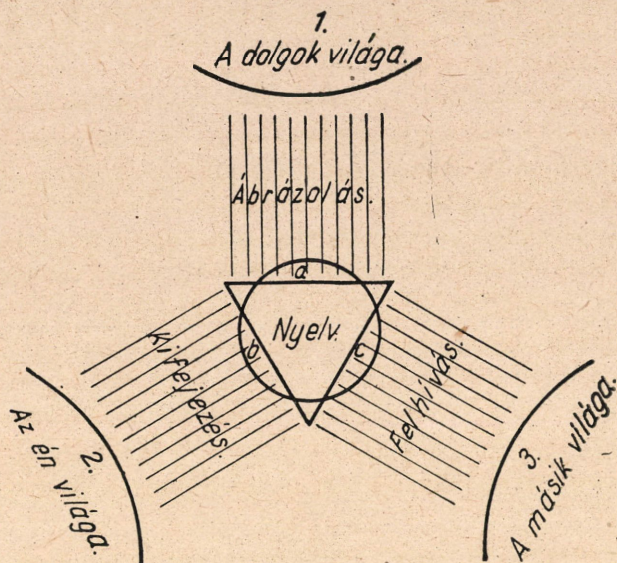
Mi hát az a szerep, amelyet a mondatnak be kell töltenie?

A mondat első sorban konkrét — érzékelhető — nyelvi jel, egyfajta hangzós tünemény, amely azonban túlmutat önmagán, a maga szűk, konkrét körén. A mondathangsor ugyanis három életmező felé tár kaput: 1. a dolgok világa, — 2. a beszélő világa, — 3. a hallgató vagy a beszélőtárs (beszélő partner) világa felé.

Nemesak a mondatnak, hanem általában a nyelvnek is két értelmezését kell adnunk. A nyelv mindenekelőtt hangzós, konkrét, érzékekkel felfogható s szervi tevékenységgel megképezhető tünemény, — a nyelvi jel ezen konkrét voltát az alábbi funkcionális sémában körvonallal jelezzük. A nyelv azonban emellett funkcionális, meghatározott életszerepet betöltő alakzat is: különféle életmezők felé nyit perspektívát. A funkcionáló nyelvet egy, a körbe rajzolt háromszöggel jelezzük a sémán. A nyelvnek nem minden hangzós, érzéki eleme funkcionál, azaz nem minden hangelem vagy hangsjátosság vesz részt a nyelvi életszerep betöltésében: a háromszögből kimaradtak a kör egyes részei. Másfelől a nyelvi funkcióban a nyelvnek nem csupán az érzéki oldala vesz részt, hanem az érzéki nyelvet ki kell egészítenünk érzékileg nem adott adalékokkal is: ez az értelme annak, hogy a funkcionális nyelv háromszöge többet is foglal magában, mint a kör, csúcsaival kilép a körből.

A f u n k c i o n á l i s n y e l v n e k három arca van (a háromszög három oldala): egyik arca a dolgok világa felé mutat (a), másik arcával a beszélőre utal (b), harmadik arcával a hallgató felé néz (c). A nyelvnek ezt a három oldalát a következőleg nevezhetjük: a). Szimbolum-nyelv, amennyiben a

nyelv a dolgoknak, illetőleg a dolgok összefüggéseinek jelképe. b) Szimptóma-nyelv : amennyiben a nyelv a beszélő lelkiségének áruló jele. c) Szignál-nyelv : amennyiben a nyelv a hallgató részére jeladás. — A három irányban betöltött nyelvi szerepet pedig így fogalmazhatjuk meg : a) Van a nyelvnek ábrázoló funkciója : a dolgokat és azok összefüggéseit állítja elem. b) Van továbbá kifejező funkciója : a beszélő pillanatnyi vagy állandóbb jellegű vonásait fejezi ki. c) Van végül felhívó funkciója : felhívja a hallgatót magatartásának valamilyen megváltoztatására.

Elemezzük például ezt az egyszerű mondatot funkcionális szempontból : *Süt a nap.* Ez a mondat mindenekelőtt a dolgok világa felé mutat : a hangsor, a szavak kapcsolata azt jelképezi, hogy a rajtam kívül álló világban ott van és működik a „sugárzó nap“. A mondat tehát mintegy megképezte számunkra a dolgok világának egyik jelenségét. Ez a mondat azonban nemcsak a dolgok világa felé mutat, hanem a beszélő meghatározott magatartását is jelzi. Maga az a tény, hogy a beszélő egyáltalán kimondta ezt a mondatot, pedig el is hallgathatta volna, — továbbá még inkább az, hogy milyen hanghordozással mondta : egyértelműen jelzi, hogy a beszélőnek — mondjuk — nagy öröm a napsütés, felszabadulási élmény, mert mehet napozni, fürdőzni, sétálni a rossz idő elmúltával. Így a *Süt a nap* mondat valóban tünete a beszélő lelki állapotának : ki lehet rajta tapintani — mint ahogy az orvos kitapintja az ütőér verésén a betegséget — a beszélő érzelmeit, vágyait, hangulatát. Végül a *Süt a nap* mondatnak a hallgató felé is megvan a maga meghatározott, sajátos szerepe. Akinek ez a mondat szól, azt felhívja arra, hogy figyelmét és tekintetét

esetleg az ablak felé irányítsa, vagy hogy menjen egyet sétálni. Most már akár eleget tesz a hallgató az ilyenféle felhívásnak, — amelyet főképp a dinamikus hangnyomaték mondatbeli eloszlása közvetít számára, — akár ellenáll, s nem teljesíti azt: mindenképen változás történt a magatartásában. A közömbös magatartásból a mondat meghallása és megértése mindenképen kilendítette a hallgatót az engedelmeskedés vagy az ellenállás magatartásába. Így a mondat a hallgató felé is betöltötte szerepét: jeladás volt a hallgató számára egy meghatározott magatartás kialakítására.

A nyelvi szerep világában most már könnyű meglátni a mondat mivoltát. A mondat az a legkisebb nyelvi képlet — úgy is mondhatjuk: a nyelvbeli egyén, — amely mind a három életmezőt feltárja előttünk, amely mindhárom nyelvi szerepet betölti: van ábrázoló, kifejező és felhívó szerepe.

A szó felé is elhatárolhatjuk most már a mondatot. A szó a három-tényezős beszédhelyzetből (én — te — a világ) kiszakított, tehát elvont nyelvi jel, amely legfeljebb csak egy szerepet tartott meg: az ábrázoló szerepet. A szó képzetet kelt, a mondat képzetet vagy képzetkapcsolatot, de azon túl még a beszélő lelki állapotát is jelzi, s a hallgató számára is tartogat valami felhívást. Az egy szóból álló nyelvi jel is lehet tehát mondat, ha a mondat hármass szerepét betölti. Ha szótárból olvasom ezt a szót: *nemezis*, akkor az nem más, mint egy elvont, t. i. a szituációból kiemelt nyelvi jel, azaz puszta szó. Bár képzetet kelt, de az egészen általános, azaz nem meghatározott, való-ságos élethelyzetre vonatkozik; azonkívül nincs belső kapcsolatban a beszélő lélkivilágával, nem hordozza annak valami élményét; végül a hallgató szá-mára — magatartása formálásában — sines semmi jelentősége. Ha ellenben egy meghatározott élethelyzetben, annak tárgyi adottságaira vonatkoztatva s a beszélő állásfoglalásának jelölőjeként meg a hallgató viselkedésének irányító tényezőjeként jelenik meg — életesen, az életből nem kiszakítva: akkor *A nemezis!* mondatként áll előttünk. Ilyenkor jelez például egy meghatározott, váratlanul bekövetkezett szerencsétlenséget, amit a végzet bosszuló kezének tulajdonítunk. Jelzi továbbá a beszélő megrendülését, esetleg kárörömét a szerencsétlenül járt ember sorsán. S végül jelent felhívást a hallgató felé, — ha csak annyiban is, hogy a beszélő ezzel a mondattal részesévé akarja tenni a hallgatót ugyanazon felismerésnek és érzelmi viszonyulásnak, amely benne támadt.

Viszont van szókapcsolat is olyan, amely még nem mondat, mert a mondat hármass funkcióját nem képes elvégezni. Az ilyen szókapcsolat éppoly kiszakított, a beszédhelyzetből kiemelt, elvont nyelvi jel, akár a szó. Ha például csak holmi grammatikai céllal emlegetem az *enni a kenyérből* szerkezetet (hogy egybevevünk — mondjuk — a régi magyar *enni a kenyérben* szerkezettel, vagy ennek finn *syödä leipää*, esetleg francia *manger du pain* megfelelőivel), akkor ez jelent ugyan egy bizonyos tényálladékot, képzetkapcsolatot, de egészen általánost, — anélkül, hogy valami meghatározott élethelyzet felé mutatna,

s még kevésbé jelöli a beszélő állásfoglalását vagy a hallgató állásfoglalásának irányítását. Itt tehát a szókapcsolat, — bár logikus és nyelvtanilag is kifogástalan egész-alakzat, — még mindig nem mondat, mert nem életes, azaz nem mindhárom életmező felé funkcionáló nyelvi jel. Mondatnak tehát nem, csak kifejezésnek tekinthető. Azonban el lehet képzelni olyan konkrét élethelyzetet, amelyben ugyanez a kifejezés már mondat, mert mondatszeretpet tölt be. Például ha a türelmetlen anya így szól rá a kenyeret megkóstolni sem akaró gyermekre : *Enni a kenyérből!* akkor ez már mondat, mert egy meghatározott élethelyzet tárgyi dolgaira, a beszélő sajátos lelkiállapotára és a hallgató magatartásának megváltoztatására határozottan utal, s így egyszerre három életmező felé tár kaput.

*

A mondat grammatikai, logikai és lélektani elemzése csak akkor nyeri el igazi értelmét, ha egyszer már eljutottunk a mondat életszerepének megragadásáig, tehát : ha e más szempontú elemzések közben is mindig a mondat valóságalapját idézzük.

A mondat grammatikailag egy lezárt hangsor, sokszor két vagy több szó kapcsolata. Bármely szókapcsolat azonban csak akkor mondat, ha a három nyelvi szerepet betölti. Viszont egy szó is lehet mondat, ha egy meghatározott beszédhelyzetben a tárgyi világot is leképezi, a beszélő lelkiségét is kifejezi, s a hallgató felé is meghatározott értékű jeladásnak tekinthető.

Logikailag a mondat egy gondolat nyelvi kifejezése, — csak hogy nem a beszédösszefüggésből kiemelt gondolaté, hanem az életes, a meghatározott élethelyzetben megszületett és működő gondolaté : az é l m é n y é. Az „é l m é n y“ szónak itt nemcsak az az értelme, hogy valami tárgyi tény jut tudomásunkra, hanem hogy ezt megéljük, egész magatartásunkkal viszonyulunk hozzá, s hogy az élménynek részesévé igyekszünk tenni — épp a nyelvi megformálás segítségével — a másik embert, a beszélőtársat is. Tehát csak akkor helyes a logikai mondatelemzés, ha a benne szereplő „gondolat“-ot kiemljük egyoldalú elvontságából, értelmi formalizmusából, s „élmény“-nyé tágítjuk, azaz mindig a mondat életes voltára, tehát megint csak a három irányú életszerepére utalunk.

A lélektani mondatmagyarázat is egyoldalú mindaddig, míg akár kizárólag a beszélő álláspontjáról akarjuk megragadni a mondat lélektani mivoltát, akár a hallgatóérol : mert a beszélő és a hallgató egyaránt hozzátartozik a mondat valóságalapjához, a valóságos élethelyzethez. Éppen ezért a mondat lélektani eredetét nem jelezhetjük sem az analízis, sem a szintézis szóval : hiszen ez a két ellentétes irányú lelki tevékenység együttesen munkál a mondatalakzat létrejöttén. A mondat megteremtése a beszélő részéről és a mondat megértése a hallgató oldaláról — együttesen adja a mondat lélektani geneziséét. Ez azonban eddig még mindig egyoldalúság, elvonás, absztrakció

akkor, ha nem vesszük figyelembe a kész mondatalakzatot is, amely a tárgyi világ valamely meghatározott jelenségét ábrázolja, jelképezi. A beszélő és a hallgató lelki folyamata mellett a mondat tárgyi vonatkozásait sem hanyagolhatjuk el, ha nem akarunk az egyoldalú pszichologizmus hibájába esni.

A mondat vizsgálatában tehát a grammatikai, a logikai és a lélektani szemlélet szükséges és hasznos segítőnk, de csak akkor, ha egyúttal állandóan a mondat életszerepére függesztjük tekintetünket. A funkcionális vizsgálat oldja meg véglegesen a mondatproblémát, s viszont ez minden mondatproblémát megold azzal, hogy a mondat általában a nyelv valóságalapját, a beszéd-szituációt, illetőleg a három életmezőt (az én — a másik én — a világ) állítja a nyelvi kutatás előterébe. Míg ha nem a nyelvi életszerep fényében vizsgáljuk a mondat grammatikai, logikai vagy lélektani alkatát, akkor kikerülhetetlenül merev, hamis tételekhez jutunk, s a valóság lépten-nyomon meghazudtol majd bennünket. Éppen legfőbb ideje volna már, hogy elinduljon útjára egy bizonyos grammatikai realizmus, hogy a száraz, lélektelen és élettelen nyelvtani magyarázatok és elemzések helyét olyan nyelvtan foglalja el az iskolában és a tudományban, amely a nyelvi jelenségekben mindenkor az életet igyekszik leleplezni, s mindenféle nyelvi elemzésben az életközelséget érezteti és mutogatja. Akkor majd — de csakis akkor — nem fog többé hátborzongást kelteni tanulóban és tanárban a nyelvtanóra.

A régebbi — grammatikai, logikai és lélektani — mondatmeghatározások rövid áttekintését megtaláljuk KLEMM ANTAL „Magyar történeti mondattan“ című könyvében (6—8). KLEMM maga WUNDT analitikus meghatározását fogadja el, s ezt részletesen ismerteti (i. m. 2—6). A két ellentétes lélektani magyarázatot különben érdemes legfőbb képviselőiknél az eredetiben is fellapozni. HERMANN PAUL fogalmazta meg leghatásosabb módon, persze kirekesztő érvénnyel, a szintetikus mondatmeghatározást „Prinzipien der Sprachgeschichte“ című könyvében (5. kiadás 1920. 121 kk.). WILHELM WUNDT viszont az analitikus mondatmagyarázatot képviseli, s ő is teljesen elutasítja a másik lélektani magyarázat lehetőségét „Völkerpsychologie I. Die Sprache“ című művének 2. kötetében (4. kiadás 1922. 242—51). A funkcionális nyelvmagyarázatot nálunk GOMBOCZ ZOLTÁN képviseli első helyen „Mi a mondattan?“ című (MNY. XXV, 1—7) és főleg „Funkcionális nyelv szemlélet“ című (MNY. XXX, 1—7) tanulmányával. GOMBOCZ azonban a mondattan kutatás előterébe a mondat helyett a syntagmát — a szó szerkezetet — állította, a mondatot szó szerkezetté oldotta, s így a mondat sajátos funkcióját nem is igyekezett tisztázni. A mi célunkra fontosabb KARL BÜHLER tanítása a nyelvi funkciókról. Ezt legújabb megfogalmazásában „Sprachtheorie“ (Jena, 1934.) című könyvében nyújtja, ahol a nyelv funkció-sémáját is megtaláljuk (24—33). A nyelv három szerepét különben BÜHLER tanítása alapján LAZICZIUS GYULA is részletesen bemutatja „Általános nyelvészett“ című akadémiai értekezésében (1942. 29—34). A fentiekre vö. még PAPP ISTVÁN következő tanulmányait: A nyelv lélektani alkatát és a mondatjelenségek elemzésének nevelő értékét mutatja meg „A magyar nyelvtan nevelőereje“ című tanulmányának (1934.) 26—33. lapjain. A mondat szerkezet fő kérdéseit vizsgálja a nyelvi valóság alapján „A mondat részei“ című tanulmányában (MNY. XXVI, 200—4). A GOMBOCZ-féle funkcionális nyelvelmélet egyik főtételét bírálja, s a szó funkcióját tisztázza „Mi a szó funkciója?“ című tanulmányában (MNY. XXXVIII, 178—91, 272—6).

Az állítmányi mellékmondatról

1. A tudományokra általában és így a nyelvtudományra is érvényes megállapítás, hogy valamely kérdésben nem lehet addig teljes világosságot teremteni, amíg az azzal szorosan összefüggő más kérdések tisztázatlanok. Így állunk leíró nyelvtanunkban az állítmányi mellékmondat kérdésével. Annak ellenére, hogy KLEMM ANTAL már csaknem három évtizeddel ezelőtt alapvetően rámutatott az állítmányi mellékmondat mivoltára (Van-e állítmányi mellékmondat?: MNy. XIX, 29—32), még ma is akadnak, akik meggyőződéssel hirdetik, hogy állítmányi mellékmondat a magyarban (vagy esetleg: egyáltalán) nincs. E tagadó álláspontnak az az oka, hogy az állítmányi mellékmondatot rendszerint nem ismerik fel, illetőleg nem tudják megkülönböztetni az alanyi, esetleg a jelzői mellékmondatoktól. Ez ismét arra vezethető vissza, hogy az alany-állítmány viszony nem tekinthető véglegesen tisztázottnak, s így sok esetben az alany és állítmány felismerése is problematikus. Nem lesz érdektelen, ha az alábbiakban rámutatunk arra, hogyan függ össze az állítmányi mellékmondat problematikája az állítmány kérdésével, s egyzersmind felhívjuk a figyelmet arra a bizonytalanságra, amely leíró nyelvtanainkban, nyelvtankönyveinkben az állítmányi mellékmondat felismerésében tapasztalható, kiemelve, hogy egyes munkákban már régóta helyesen tárgyalták e kérdést.

2. A mellékmondat valamely mondatrésznek mondat alakjában való kifejezése. Az állítmányi mellékmondat az állítmányt fejezi ki mondatformában, de csak a névszói állítmányt, illetőleg az igei-névszói állítmány névszói részét. Az állítmányi mellékmondat felismeréséhez ezért a névszói, illetőleg igei-névszói állítmányos egyszerű mondat vizsgálata vezet el.

A névszói állítmány lehet főnév (főnévi névmás és főnévi igenév), melléknév (melléknévi névmás és melléknévi igenév), számnév (számnévi névmás) és határozószó (névmási határozószó és határozói igenév). Az alany-állítmány viszony helyes felismerése általában nem nehéz, mert az alanyhoz mint főnévhez vagy főnévi értelemben használt más szófajhoz kapcsolódik a melléknév, számnév stb. mint állítmány. A szavak jelentése tehát teljes eligazítást nyújt az alany és az állítmány felismerésében. Nem így van a dolog a főnévi állítmány esetében. A főnévi állítmányos mondatokban főnév kapcsolódik főnévhez, az alany-állítmány viszonyt nem a szavak jelentése szabja meg, hanem lélektani-logikai szerepe a mondatban.¹ Igaza van KICSKÁNAK (A subjectum és praedicatum a grammatikában. 1908.), amikor azt mondja, hogy ezekben a mondatokban a leírásból nem állapítható meg az alany és az állítmány, csak a hangsúlyból: „A hangsúly az

¹ A lélektani-logikai szempont más mondatfajták elemzése közben is felmerül, ennek a vizsgálata azonban mostani tárgyunktól messze vezetne.

egyetlen megkülönböztető jele az ítélet állítmányának“ (38). A következő mondatokban: *A ház őrzője a kutya. Magyarország legnagyobb tava a Balaton. Amerika felfedezője Columbus.* — a Nyelvőr szerkesztői üzenete szerint (Nyr. XXXVII, 192) — az utolsó főnév az alany, s ebben igen nagyot téved, mert normális hangsúlyozási viszonyok között éppen az utolsó főnév: *a kutya, a Balaton, Columbus* kapja a nyomatékot, s ezzel együtt az állítmány szerepét is. Persze a mondat végén álló főnevek alany szerepét is betölthetik, ebben az esetben azonban a mondat első részén a szokottnál erősebb hangsúly van¹: *A ház őrzője a kutya. Magyarország legnagyobb tava a Balaton. Amerika felfedezője Columbus.* A következő mondatokban: *Szolgabíránk az agyunk. A simogatás az én lobogóm. Kerengő bolygó friss humusza lelkem.* (József Attila.) *Az öröm az óceán kis gyöngye.* (Petőfi.) *Csillagunk a hideg hold. A lelkem ódon babonás vár.* (Ady.) — csak a szöveg összefüggéséből lehet eldönteni, hogy melyik az állítmány, hogy a mondatnak melyik része a hangsúlyosabb.

A hangsúlyon kívül felismerhetők az állítmányok úgy is, ha kérdést szerkesztünk a mondatához. Az effajta mondatokhoz szerkesztett kérdésben ugyanis mindig az alannal kérdezzük az állítmányra, s az állítmányt a kérdőnévmás helyettesíti: *Ki a mi szolgabíránk? Mi az én lobogóm? Mi az öröm? Mi a mi csillagunk? Mi a lelkem?*

A verbo-nominalis állítmányú mondatokban a létige szórendje a biztos eligazítónk az alany és az állítmány felismerésében. A létige ugyanis — FOGARASI szórendi törvénye értelmében — ezekben a mondatokban mindig az állítmányt követi. Ady írja:

*Ma: bárkinél külömb vagyok,
Holnap: törpülhet érdemem,
Ma: bárkinél külömb vagyok.*

*Holnapután: más jön talán,
Ma: én vagyok a legkülömb,
Holnapután: más jön talán.*

(Akarom: tisztán lássatok.)

Az első versszakban az állítmány: *különb vagyok (Milyen vagyok ma?)*, a másodikban: *én vagyok (Ki ma a legkülömb?)*.

A pártütő te vagy. Te pártütő vagy. Pártütő vagy te. Te vagy a pártütő. — e mondatokban hol a *te*, hol a *pártütő* az állítmány névszói része, aszerint, hogy melyikhez csatlakozik a létige. A pusztán névszói állítmányos mondatokat is átalakíthatjuk igei-névszói állítmányos

¹ Az erősebb hangsúllyal rendszerint együtt jár a dallam emelkedése is.

mondatokká, ezekben is az állítmány után következik a létige: *Apám molnár (volt)*. × *Mi (volt) apám?* - *A molnár a pá m (volt)*. × *Ki (volt) a molnár?* - *A pá m (volt) a molnár*. × *Ki (volt) a molnár?* - *Molnár (volt) az apám*. × *Mi (volt) az apám?* | *A legjobb tanuló Jancsi (volt)*. × *Ki (volt) a legjobb tanuló?* - *Jancsi (volt) a legjobb tanuló*. × *Ki (volt) a legjobb tanuló?* - *Jancsi a legjobb tanuló (volt)*. × *Mi (volt) Jancsi?* - *A legjobb tanuló (volt) Jancsi*. × *Mi (volt) Jancsi?*

A létige szórendjének ezt a nagy szerepét az állítmány felismerésében egészen így tárgyalja NAGY J. BÉLA nyelvтанának (Magyar nyelvтан I. Fiú-és leányközépsk. számára é. n.) a névszói állítmányról szóló fejezetében: „A magyar nyelvben nem ritka a névszói állítmány, vagyis az ige nélkül való mondat, de az ilyen állítmányt nem mindenki tudja mindjárt felismerni. Aki bizonytalanságban van, próbálja meg az efféle mondatot átalakítani úgy, hogy összetett állítmány legyen benne, akkor könnyebben ráismerhet az állítmányra. Például: *Bandi a nevem*. *Bandi volna a nevem*. Minden csak *hiúság*. Minden csak *hiúság marad*. *Igaz az*. *Igaz lehet az*. *Ki az?* *Ki volt az?* Amelyik névszó a mondatba betoldott igével együtt állítmány, az az állítmány akkor is, ha maga van.“

A hangsúly, a kérdés, a létige szórendjének figyelembevételére képtessé tesz tehát bennünket a főnévi állítmányos mondatok biztos elemzésére. Bizonyos esetekben a névelő is eligazít az állítmány felismerésében. A következő mondatokban: *Az asztal bútor*. *Bútor az asztal*. *A bútor asztal*. *Asztal a bútor*. | *Az én fiam éltanuló*. *Éltanuló az én fiam*. *Az éltanuló az én fiam*. *Az én fiam az éltanuló*. | *Jancsi verekedős*. *Verekedős Jancsi*. *A verekedős Jancsi*. *Jancsi a verekedős*. — a *bútor*, *éltanuló*, *verekedős* szók állítmányi szerepben névelő nélkül, alanyi szerepben névelővel fordulnak elő. Ennek az az oka, hogy a határozott névelő „arra szolgál, hogy vele valamely fogalomra mint ismertre és határozottra rámutassunk“ (KLEMM, TörtMondt. 318). Mivel az „ismert“, „határozott“ fogalmat jelölő főnév szokott lenni általában az alany, bizonyos mértékben a határozott névelő is hozzásegít az állítmány felismeréséhez. A határozatlan névelőnek éppen fordított a szerepe ezekben a főnévi állítmányos mondatokban. Pl. *A bánat egy nagy óceán*. (Petőfi.) (Vö. KLEMM i. m. 294.)

Az eddigieket összefoglalva: a hangsúly, a létige szórendje, a mondat-hoz szerkesztett kérdés és bizonyos mértékig a névelő biztos eligazítást nyújt az egyszerű mondatban a főnévi állítmány felismeréséhez. Ez azonban nem azt jelenti, hogy akár a hangsúly, akár a szórend esetében ne találkoznánk olyan nyelvi tényekkel, amelyek az általános törvényszerűség alól kivételt jelentenek. A kivételek nem a törvényszerűségek szabályozó értékét csökkentik, hanem csak azt mutatják, hogy sokszor másfajta törvények érvényesülnek, mint amilyenekhez hozzá vagyunk szokva, s amelyeket pontosan ismerünk. Ezért az alany-állítmány viszony helyes felismerése csak akkor

válik lehetővé, ha az összes előbb ismertetett szabályosságokat figyelembe vesszük.

3. Ezekután rátérhetünk azoknak az állítmányi mellékmondatoknak a vizsgálatára, amelyek főnévi állítmányt helyettesítenek, s megnézhetjük, hogy a hangsúly, a szórend és a kérdés alapján hogyan különböztethetők meg az alanyi mellékmondatoktól.

Jancsi a verekedős. × *Ki a verekedős?* : *Jancsi (volt) az, aki verekedni szokott.* × *Ki (volt) az, aki verekedni szokott?* Alanyi mellékmondat. — *A verekedős a Jancsi.* × *Melyik a Jancsi?* : *Az (volt) a Jancsi, aki verekedni szokott.* × *Melyik (volt) a Jancsi?* Állítmányi mellékmondat.

A Kékes (volt) az, amit tegnap megmáztunk. × *Mi (volt) az, amit tegnap megmáztunk?* Alanyi mellékmondat. — *Az (volt) a Kékes, amit tegnap megmáztunk.* × *Melyik (volt) a Kékes?* Állítmányi mellékmondat.

A tanács elnöke (volt) az, aki középen ül(t). × *Ki (volt) az, aki középen ül(t)?* Alanyi mellékmondat. — *A tanács elnöke az (volt), aki középen ül(t).* × *Ki (volt) a tanács elnöke?* Állítmányi mellékmondat.

Aki középen ül(t), az a tanács elnöke (volt). × *Ki (volt) az, aki középen ül(t)?* Alanyi mellékmondat. — *Aki középen ül(t), az (volt) a tanács elnöke.* × *Ki (volt) a tanács elnöke?* Állítmányi mellékmondat.

Nézzünk még néhány példát az állítmányi mellékmondatra: „Az a kérdés, vajjon a belforma alkalmas volt-e arra, hogy az írott költészetnek a magyar műdal megteremtésében csirául, alapul, induló pontul szolgáljon“ (Arany: A magyar népdal az irodalomban.) - „Nekem ily eposz már régi eszmém, hőseim Trencsényi Csák Máté és Rákóczy. Az a szerencsétlenségem, hogy egyiket is másikat is agyonütné a cenzura . . .“ (Petőfi levele Aranyhoz, Pest, 1847. február 23.) - „Ha így bevégzed Toldit, Homér és Ossian szerencséjének fogja tartani, ha kezet fogsz velök. Ezt én mondom, és én *az vagyok*, a ki soha sem hazudik. . . Tisztelünk, csókolunk benneteket, mindnyájotokat, apraját, nagyját, s én *vagyok*, a ki voltam, *leszek* a ki vagyok, igaz barátod.“ (Petőfi levele Aranyhoz, Pest, 1848. április 18.)

*Az volt a hír az Azov partján,
Hogy Dál király vén csont és konok.*

(Ady: A Dál-kisasszonyok násza.)

Régebbi nyelvtanainkban alanyi mellékmondatként vannak elkönyvelve sokszor az állítmányi mellékmondatok. Így: *Az a baj, hogy vezérök nincs.* (RIEDL SZENDE, Magyar Nyelvtan. 1864. 277.). *Az a kérdés, eljön-e.* (SIMONYI,

Kis Magyar Nyelvtan. 1884.). *Az a kérdés, megtaláljuk-e?*¹ (HALÁSZ I., Rendszeres Magyar Nyelvtan. 1897. 95) *A színjátéknak feladata, hogy tükröt tartson mintegy a természetnek* (SIMONYI, Magyar Nyelvtan. 1879. 139).

Máskor meg az alanyi mellékmondatokat keresztelik el állítmányinak: *Kolumbus tulajdonképpen, aki Amerikát felfedezte. Ki lesz az, ki fogyasztó bánatimat megorvosolja? Mi az, ami a hatalmasok parancsát gátolja?* (SZVORÉNYI, Magyar Nyelvtan. 1864. 340.) *Őn és volt az, ami ebben a tétében vezérelte. Ez a fiú volt az, aki minket megmentett.* (HALÁSZ I., Rendszeres Magyar Nyelvtan. 1897. 95.) *Ő lesz az, aki a legalkalmasabb erre. A hús az, amit legszívesebben eszem.* (TOMPA JÓZSEF, Magyar Nyelvismeret. 1948. 52.)

SZINNYEI kiegészítő mondatként tárgyal sok alanyi mellékmondatot. (A kiegészítő mondat azoknál, akik a névszói állítmányt állítmánykiegészítőnek nevezik, az állítmányi mellékmondatot pótolja.) Ezek a példái: *Ez az ember volt az, aki minket elárult. Ő volt az, aki téged megmentett. E meggondolatlanság volt az, ami vesztét okozta.* (Rendszeres magyar nyelvtan. 1901. 107, 118.)

KICSKA (NyK. XXXIII, 428) helyesen veszi észre, hogy az olyan mondatok, mint pl. *Ez a fiú volt az, aki minket vezetett* nem állítmányi, hanem alanyi mellékmondatot tartalmaznak. — KLEMM (TörtMondt. 478, 579) több mint két tucat példát hoz fel az állítmányi mellékmondatra, s ezek valóban mind állítmányi mellékmondatok. Pl.: *Nem az vagyok, ki voltam egykor. A Rigó sem az volt, aki tegnap estve.* (Arany.) *Az a rossz szokása, hogy csak a saját nemzetbelit szereti megenni.* (Jókai.) Stb. — Egészen jól tárgyalja az állítmányi mellékmondatokat KELEMEN JÓZSEF (Magyar Nyelvkönyv. 1939. 35). Észreveszi, hogy „A főnévi állítmányt helyettesítő állítmányi mellékmondatok és az alanyi mellékmondatok megkülönböztetése igen nehéz. Gyakorlatilag rendszerint eligazíthat bennünket a főmondat hangsúlya: A hangsúlyos az állítmányi mellékmondatra utal (pl. Az a baj..., Az a kár...); ha a főmondatban nem a mutatónévmás a leghangsúlyosabb, a főmondatához alanyi mellékmondat tartozik.“ — Szintén egészen kifogástalan példákat találunk NAGY J. BÉLA egyik legújabb nyelvtanában (Magyar Nyelvtan III—IV. o. 1945.) az állítmányi mellékmondatra: *Két Zrínyi Miklós volt. Az egyik, aki Szigetvárt védelmeyzte. A másik, aki költeményt írt erről. (Az egyik a szigetvári hős. A másik a költő.)* stb. Ő is megjegyzi: „az állítmányi mellékmondat nem gyakori, nem is könnyű felismerni.“ — SZABÓ ÁRPÁD egyszerűen kihagyja tankönyvéből az állítmányi mellékmondatot; ugyanakkor alanyi mellékmondatai között szerepel a következő állítmányi mellékmondat: *Az a leg-*

¹ HEXENDORF EDIT felhívta a figyelmet arra, hogy e mondatfajták meghatározásánál a *Kérdés, megtaláljuk-e* (= *Kétes az, hogy megtaláljuk-e*)-féle összetett mondatok zavarhatták meg a nyelvtanírókat. Az utóbbi összetett mondatok ugyanis alanyi mellékmondatot tartalmaznak.

nagyobb baj, hogy nincs rá időm (Magyar Nyelvtan az általános iskolák V—VIII. osztálya számára. 1950. 61). — Legújabb középiskolai nyelvtankönyvünkben KÁLMÁN BÉLA már helyesen tárgyalja az állítmányi mellékmondatot (BENKŐ LORÁND—KÁLMÁN BÉLA, Magyar Nyelvtan a gimnáziumok I—IV. osztálya számára. 1951. 179).

A főnévi állítmányt helyettesítő állítmányi mellékmondat kötőszava: *aki, ami* vonatkozó névmás vagy *hogy* kötőszó. A főmondatban az mutató-névmás fordul elő.

Az *-é* birtokjellel ellátott főnévi állítmánynak megfelelő állítmányi mellékmondatra azé mutatószó utal a főmondatban, a mellékmondatban pedig *aki* vonatkozó névmást találunk. Pl.: *Az é a veréb, ki megcsípheti.* (Arany: Vojtina levelei öcsséhez.) *Nem az é a madár, aki elszalajtja.* (Arany: A hámis tanu.)

Gyakran előforduló, állítmányi mellékmondatra utaló főmondattípusok a következők: *Ennek az az oka, hogy... Ennek az a következménye (akadály, ... magyarázata, ... lényege, ... eredménye stb.), hogy... Az itt a nehézség (a bökkenő, a kérdés, az érdekes stb.), hogy...*

4. A melléknévi és számnévi állítmányt helyettesítő mellékmondat felismerése nehézséget nem okoz. A főmondatban *olyan, akkora, annyi* mutatószó, a mellékmondatban *amilyen, mint, amekkora, ahány, amennyi, hogy* vonatkozó névmás illetőleg kötőszó fordul elő: „... családi életemben a boldogabbak közé számíthatom magamat, ez a boldogság még sem *olyan*, hogy kitörő örömét versbe önteni, hanem csak *olyan*, hogy jóltevő melegét folytonosan érezni lehet.“ (Arany levele Petőfihez, Szalonta, 1847. szeptember 7.)

Nagy távolban a malom zúgása

Csak olyan volt, mint szünyög dongása.

(Petőfi: A Tisza.)

KLEMM példái: *A m i l y e n a mosdó, o l y a n a törülköző. Péter o l y a n, a m i l y e n Pál. Péter a k k o r a, a m e k k o r a Pál.* — Itt meg kell említenünk, hogy KLEMM kétféleképpen vélekedik ezekről a mondatokról. Egyik helyen (479) azt mondja, hogy névszói állítmányt helyettesítenek e mellékmondatok, tehát állítmányiak. Máshol (516) hasonlítóhatározó mellékmondatként tárgyalja ezeket. A példákból úgy látszik, csak a *mint* kötőszós mellékmondatokat nevezi hasonlítóhatározóinak. Pl.: *orczája m i n t pünkösti rózsa.* (Balassa.) *zemey valanak m y n t az tyznek langya.* (JordK.) *M i n t viasz, o l l y a k ök.* (Gvadányi: Rontó Pál.) — Helyesebb volna csak az ilyeneket nevezni hasonlítóhatározóinak: *P i r o s, m i n t a rózsa. S e b e s, m i n t a szél. O l y a n szép színe, m i n t rubint.* (Balassa.) — Továbbá idevonható: *A h á n y a ház, a n n y i a szokás.* A közismert úttörődalban: *A n n y i a mi seregünk, m i n t fűszál a réten.*

5. A létige valamely névszó tőalakjával (*Rozmarinbokor van gyászos ablakában.* Arany: Toldi 6:1.), ragos vagy névutós alakjával (*A legszebb rózsá mellett is van túske.* Arany: Toldi szerelme 1:39.), határozószóval, személyragos határozóraggal vagy névutóval (*ott vagy on telletes vigaság.* JókK. 31) együtt szerepelhet lélektani állítmányul (KLEMM, TörtMondt. 51–3). Ebből következik, hogy ha az ilyen típusú mondatok lélektani állítmányának névszóval kifejezett részét mellékmondat alakjában fejezzük ki, szintén állítmányi mellékmondatokat kapunk. Pl. *Az van az asztalon, amit odatettem.* (*Az asztalon ceruza van.*) × *Mi van az asztalon?* — *Ott van a ceruza, ahova tettem.* (*A ceruza az asztalon van.*) × *Hol van a ceruza?* — *Úgy van a ceruza, ahogy letettem.* (*A ceruza le van fektetve.*) × *Milyen állapotban van a ceruza?*

6. Az állítmányi mellékmondatnak különböző idegen nyelvekben való előfordulását nagyon tanulságos volna áttekinteni, ez azonban túlnő a tanulmány keretein. Itt csak utalunk KLEMM előbb említett tanulmányára (MNy. XIX, 30), amelyben német példákra is hivatkozik. — Felhívjuk még a figyelmet arra, hogy a szovjet tankönyvek is tárgyalják az állítmányi mellékmondatot. SCSEBBA „Az orosz nyelv grammatikája“ című tankönyvének (Moszkva, 1948.) 2. részében a következő példamondatokra hivatkozik:

Он теперь не то, чем был три года назад. (*Ő most nem az, aki volt három évvel ezelőtt.*) — Стадо таково, что трудно перечесть. (*A nyáj olyan, hogy nehéz utána számolni.*) — Он такой, что все его любят. (*Ő olyan, hogy mindenki szereti.*)

7. Az állítmányi és az értelmező jelzői mellékmondatot határozottan elkülöníti KLEMM: „Ha... az az mutatónév más helyett a főmondatban ez van, akkor már nem állítmányi mellékmondatról van szó, hanem értelmező mellékmondatról, pl. *Ez hát a jutalma száz meg száz életnek, hogy a megmentőnek alamizsnát vetnek = Ez, t. i. a megmentőnek vetett alamizsna, hát jutalma száz meg száz életnek.* Vö. LEHR: Toldi magyarázata 319.“ (Id. tan. MNy. XIX, 31–2.) KLEMM itt csak a főnévi ez mutatónévmásról beszél, de természetesen felsorolhatta volna a többi (*ilyen, ennyi, ezé, ekkora*) közelre mutató névmásokat is. — ZOLNAI GYULA (MNy. XX, 6) nem tesz ilyen különbséget a távolra és közelre mutató névmások mondattani használata között: „Az és ez névmásaink között mondatbeli értékük szerint nyilvánvalólag semmi különbség sincs.“ ZOLNAI-nak ez a megállapítása „nyilvánvalólag“ téves. A mellékmondatokra utaló főmondatbeli névmások mai nyelvhasználatunk szerint¹ majdnem kivétel nélkül távolra mutatók. Csak egészen kivételes esetekben fordul elő ez, *ilyen* mutatónévmás mellékmondatra utaló szerepben, ezek azonban valóban, úgy ahogy azt KLEMM megállapítja,

¹Nem beszélek itt nyelvjárásainkról, ezek ugyanis mutathatnak különbséget a köznyelvi használattal szemben.

értelmezős szerkezet tagjainak is felfoghatók. Történeti mondattanában mégis sok közelre mutató névmásos példát is felsorol állítmányi mellékmondatok között: *E z legyen en penetenczeem, hogy az poclosual egyem egy talban.* (JókK.) *Oka e z, hogy zálogot soha nem kivantam.* (TörtT. 1907: 542.) *A Kőrt- uélync természetü e z, hogy igen hidegitő.* (Mel: Herb. 1.) *E z hát a jutalma száz meg száz életnek, hogy a megmentőnek alamizsnát vetnek.* (Arany: Toldi 9: 12.) Ennek az az oka, hogy az *az, ez, ilyen, olyan* mutatónévmás használatában a régi nyelvben nem található meg az a következetesség, amely a mai irodalmi nyelvet jellemzi. (Ez kitűnik a Jókai-kódexből is.) Ez a megállapítás a szórendre is vonatkozik. (Vö. KICSKA uo.)

Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű,
De oly tiszta is, mint a puszták harangja,
Melynek csengése a rónákon keresztül
Vándorol, s a világ zaja nem zavarja.

*S e z az igaz költő, ki a nép ajkára
Hullatja keblének mennyei mannáját.*

(Petőfi: Arany Jánoshoz.)

Egy jó darab májat kilöktek elébe,
S menjen onnan, mondták, „anyja keservébe“.
„*E z hát a jutalma száz meg száz életnek,
Hogy a megmentőnek alamizsnát vetnek* —“
Gondolá s a májat ott a földön hagyta.

(Arany: Toldi 9: 12.)

Ezekben az *ez* a vers szövege szerint az előzményekre való utalást is magába foglalhatja; t. i. 'ez az igaz költő, akinek a dala olyan egyszerű, mint a puszták harangja, s ki a nép szájaíze szerint énekel' vagy 'ez a jutalma száz meg száz életnek, hogy májat löknek elébe, azaz alamizsnát vetnek oda neki'. Ilyen mondattani helyzetben a mutató névmás tehát értelmező mellékmondatra is utalhat.

A régi nyelvből vett példák s egy-két irodalmi példa ellenére is helyeselhetjük KLEMM álláspontját a közelre mutató névmások és az állítmányi mellékmondatok viszonyára vonatkozólag. Van KLEMM említett tanulmányában azonban olyan részlet, melyet ZOLNAI arra használt fel, hogy egészen téves megvilágításba helyezze az állítmányi mellékmondat mivoltát. KLEMM ugyanis e tanulmányban egy helyen (31) így ír: „Az állítmányi mellékmondat a főmondatban állítmányul előforduló *az* mutatónévmás tartalmának mellékmondat alakjában való kifejtése.“ ZOLNAI (i. h. 4–7) ebből azt a következtetést vonja le, hogy minden olyan mellékmondat, amelyre mutatószó utal

a főmondatban, értelmező mellékmondat, mert a mutatószó a főmondatnak mondatrészéül tekintendő, s a mellékmondat csak ennek a mondatrésznek a bővebb kifejtése. Szerinte az ismert népdalban :

Cserebogár, sárga cserebogár,
Nem kérdem én tőled, mikor lesz nyár,
A z t sem kérdem, sokáig élek-e,
Csak a z t mondd meg, rózsámé leszek-e

csak a *mikor lesz nyár* igazi tárgyi mellékmondat, a többi értelmező. ZOLNAI tehát ilyen két mondat közül: *Mondtam neki, hogy üljön le. Azt mondtam neki, hogy üljön le.* — az elsőt tárgyi mellékmondatnak, a másodikat értelmezőnek venné. ZOLNAI-nak ez a magyarázata teljesen formalisztikus, mert a mondat tartalmának, jelentésének figyelembevétele nélkül, csupán a viszonyító elem meglététől teszi függővé, hogy milyen mellékmondatall állunk szemben. Pedig KLEMM ilyen következtetésekre nem akart alkalmat szolgáltatni, mert tanulmányát így fejezi be: „Ha akkor is értelmezőknek vennők az ilyen mellékmondatokat, mikor a főmondatban az mutatónévmás fordul elő, akkor az ilyeneket is értelmező mellékmondatoknak kellene venni: Az hírlik, hogy háború lesz. Azt mondta, hogy nem jön el. Azon gondolkodik, hogy mitévő legyen.“ (MNY. XIX, 32.)

Igaz, hogy KLEMM Történeti Mondattanában még mindig felveti annak a lehetőségét, hogy az állítmányi mellékmondatokat „tágabb értelemben“ értelmező mellékmondatoknak is tekinthetjük, de utána mindjárt kiderül, hogy csak a „szűkebb“ értelmezést fogadja el, s a könyv felépítése és példái is ezt az álláspontot tükrözik. Azt mondja, hogy „szorosán véve csak oly mellékmondatokat veszünk értelmező mondatoknak, amelyek a főmondat valamely tartalmasabb névszói fogalmát fejtik ki közelebbről, nem pedig a tartalmatlan, csupán rámutató névmást. Pl.: ... Az a hír járja, hogy háború lesz. Itt a második mondat értelmező, jelző mellékmondat. ... Az a szerencséje, hogy nem látják. Már nem az vagyok, aki voltam. Ezekben a második mondat állítmányi mellékmondat.“ (I. m. 457.)

8. Az állítmányi mellékmondat kérdése szoros összefüggésben van az egyszerű mondat alany-állítmány viszonyának és az összetett mondat főmondat-mellékmondat viszonyának kérdésével. Az állítmányi mellékmondat léte ugyanis azt jelenti, hogy a főmondatból hiányozhatik az állítmány is. Pongyola megfogalmazásnak kell tehát tekintenünk BALASSÁ-nál (A Magyar Nyelv² 156) a következő sorokat: „*l e g r i t k á b b* az állítmányi mellékmondat, mert hisz az állítmánynak ott kell lennie a főmondatban, amely nélküle csonka volna.“ BALASSA is érezhette, hogy nem elég biztos a mondani-valójában, mert akkor nem került volna el a figyelmét az az ellentmondás, amelyet a fenti sorok tartalmaznak: az állítmánynak ott kell lennie a

főmondatban, de mégis előfordul állítmányi mellékmondat, habár csak a leg ritkább esetben. Láttuk, az állítmányi mellékmondat nem is olyan ritka nyelvünkben, a mindennapi beszédben is lépten-nyomon előfordul. Ha pedig van állítmányi mellékmondat, akkor a főmondatban nem kell mindig ott lennie az állítmánynak, mint ahogy nincs is mindig ott. Az állítmány éppúgy hiányozhatik a főmondatból és kifejezhető mellékmondattal, mint akár az alany vagy bármely más mondatrész. Ezért helyesen állapítja meg KLEMM, hogy „A főmondat és mellékmondat elnevezés logikailag nem helyes, az ú. n. főmondat ugyanis nem mindig mondat: *Aki korán kel, aranyat lel. Nem bizonyos, hogy eljön* összetett mondatokban *aranyat lel, nem bizonyos* magában nem mondat, mert magában nincs alánya, hanem a mellékmondat alkotja alanyát.“ Hozzátehetjük, hogy a főmondatban állítmány sincs mindig. Az állítmányi mellékmondat is bizonyítja, hogy az alárendelő összetett mondat tagjai külön-külön nem mondatok, mert hiszen a mondatnak lényeges fogalmi jegye az alany-állítmány viszony. KLEMM (453) ezt így fejezi ki: „Az alárendelt mondatviszony lélektanilag *egy* teljesképzet apperceptív taglalásából keletkezik.“ Ennek a dolgozatnak a keretei nem engedik meg, de nagyon tanulságos volna a továbbiakban a főmondat és a mellékmondat egymáshoz való viszonyát vizsgálni, miben áll az alárendeltség viszonya az alárendelő összetett mondatban; az állítmányi mellékmondat esetében ugyanis élesen vetődik fel a kérdés, mennyiben van alárendelve a mellékmondat formájában kifejezett állítmány a főmondat alanyának.

Az állítmányi mellékmondat kérdése, mint láttuk, szorosan összefügg az egyszerű mondat állítmányának kérdésével. A főnévi állítmányos mondatok esetében a mondatrész lélektani-logikai szerepe határozza meg, hogy melyik az állítmány, ugyanúgy, mint a főnévi állítmányt helyettesítő mellékmondat esetében. Ez a jelenség arra hívja fel a figyelmet, hogy az alany-állítmány viszonya, a grammatikai és a lélektani (logikai) állítmány körül még a múlt században kialakult vita nem tekinthető lezártnak.

KÁROLY SÁNDOR

Régi adatok a *-ni*, *-nit*, *-nol* rag erdélyi elterjedtségéhez

A magyar népnyelvi terület északi és keleti peremvidékén, Barstól Háromszékig, de nem összefüggő területen jelentkező címszóbeli határozóragok, illetőleg változataik régiségbeli elterjedésére az erdélyi levéltárakból már több, eddig ismeretlen adat került elő. Nemrégiben néhány idevonatkozó adat közlése után még azt kellett írnom, hogy e ragoknak az erdélyi okleveles forrásokban való szórványos jelentkezése nagyon feltűnő, hiszen e ragok használata szinte az egész erdélyi magyar népnyelvi területen még ma is

megfigyelhető (MNy. XL, 76—7). Azóta azonban néhai BOGÁTS DÉNES fáradságtalan levéltári kutató munkájának a XVI. század közepéig visszamenőleg az adatok százait sikerült csak a háromszéki régiségből is kibányásznia (l. tőle: A *-ni*, *-nit*, *-nul*, *-nül* rag a háromszéki régiségben: Dolgozatok a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből. 16. sz. Kvár, 1947. 15 l.). Megjegyzendő, hogy e gazdag történeti adattár megjelenéséig is BOGÁTS kutató munkájának eredményéül ismertük a *-nit* ragra vonatkozó legrégebb, 1640-ből való adatot (l. MNy. i. h.). Újabb adatközlésével azonban BOGÁTS a *-ni* rag erdélyi életét 1568-ig, a *-nit*-ét 1601-ig, a *-nul*, *-nül*-ét pedig 1645-ig vitte vissza (i. m. 9—10, 14). BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXIV, 55—6) BOGÁTS adatainak részleges újraközlése után hangsúlyozza: „fontos volna a további kutatás annak megállapítására, hogy a többi székely és más erdélyi megyében is vannak-e régi adatok e ragsoportra“ (i. h. 56). BEKÉNEK nyilván elkerülte a figyelmét az, hogy ilyeneket már eddig is ismertünk: az erdélyi népnyelvi terület legnyugatibb feléről, Kalotaszegről 1765-ből, a Székelységből pedig Csíkből 1757-ből (MNy. XL, 77). Ezek után előre várható volt, hogy az újabb erdélyi levéltári kutatás ennél még több és érdekesebb adatot hoz felszínre.

1944 óta is szakadatlanul folytatott levéltári kutató munkám során a *-ni* ragra vonatkozólag ugyan nem találok a BOGÁTS közlött adatoknál régebbieket (XVI. századival egyet sem!), viszonylagos régiségük és a legkülönbözőbb erdélyi területekről való származásuk miatt azonban az újabb előkerült adatok is figyelemre méltók. A legrégebbieket egy dési paráználkodási ügyben 1610-ben tartott vallatás jegyzőkönyvének vallomás-részletei foglalják magukba. Ebben egy Gal Margit nevű asszony a kérdésben forgó ügyben egyebek között ezt vallja: „Az vtan sokszor el Jeót Kun Peter Mihaly *deakni* astue kesseo(n), hun Niolcz es hul kilentz orakor“ (ErdMúz. Dés város lt. 321. sz.). Ugyancsak ő vallja, hogy „Buday Mihalne Margit Azonj oda ahoz az hazhoz Jart az Santa *Zaboni*“ (uo.). Minthogy pedig a forrás Gal Margit asszonyt „Gykeniesben lako Romany Janos“ feleségének és Nemety Gergely jobbágyának mondja, kétségtelen, hogy a forrás egy, alkalmasint rumén jobbágy magyar feleségének nyelvéből őrizte meg ezt az adatot (Alsó- és Felsőgyékényes ugyanis már ebben az időben is rumén lehetett, az asszony viszont Désről származhatott oda). De hogy ez a raghasználat társadalmi rétegződésre való tekintet nélkül jellemezhetette a dési nyelvet, arra bizonyíték az, hogy ugyanakkor „vitezleo Szpahia Demeter Desen Belseo Zolnok varmegieiben lako nemes zemil (is) Ereos heóttel megh eskovin heotty vta(n) Igy val“: „... latam hogj Kvn Peter Jart oda Mihaly *deakni*“ (uo.). Egy századdal később, 1707-ben ugyancsak Désen lefolyt másik vallatás egyik tanúja Ladanj László (40 éves) vallomásában is ezt olvastam: „Gaal Mihaly Vr(am) kuttyabul Bakos Istva(n) Ur(am) vasait ki vótte Orosz *Janosni* vittek által hova tóttek ne(m) tudom“ (i. h. 488. sz.).

A régebben közölt, legnagyobb valószínűséggel Csíkból való adat megerősítésére három, kétségtelenül csíki és gyergyói adatot is idézhetek. Íme : Csíkszentkirály 1710 : „En is be terek Bors Gjorgj *uramni*“ (ErdMúz. Bornemisza és Csutak lev.). - Gyergyóalfalu kör. 1762 : „Bé ment volt Alfaluba Gáftona *Jánosni*“ (i. h. Lázár lt. Jelzet nélkül a 68 Litt A után). - Ditró 1745 : Baiko Anna (12 éves) vallja : „... egy földből csenalt fazak fenek formát ... Adamfi *Adamni* hozott be az Adám Tamás Fia ...“ (uo. Litt. Z után). — Maros-Tordából a következő adatokat iktathatom ide : Nyárádszentlászló 1763 : „... látta bé menni *Kelemenni*“ (i. h. Pókai Sárosi lev.). 1769 : „... eged-bort ... Gyordak *Peterni* vettek volna ...“ (uo.). - Kisgörgény 1827 : „... Vasarnap estve Nagy Gergely részegen fel men *Jánosi Antalni* ...“ (i. h. Cs. Sándor lev.). — Udvarhely megyéből való adataim ezek : Szentdemeter 1629 : Egy jegyzékben felsorolják azokat, akiknél „bor vagion“ így : „*Rosa Balasni*, *Rauaz Balasni*, *Bal Janosni*, *Lukacz Istvanni*, *Phulop Janosni*, *Kadar Peterni*, *Gergeli Istuanni*, *Szaz Mihalini*, *Mathe Gergelini*“ (i. h. Lázár lt. jelzet nélkül). - Kőrispatak 1634 : „... el ontak az Gothart Balas szekerereol az buzat mert igen megh raktak vala Leorincz *Andrasni* es vőnek latam szememmel ...“ (i. h. T. Pálffy lev.). 1689 : Szekel Ferenc (75 éves) vallja : „... Gaspar Janos ... Ugron Ferencz *Uramni* ment szolgálni ...“ (uo.). - Tarcsafalva 1720 : Szederjesi Jánosne Annok asszony vallja : „... az Karda Ferencz ökrét Palfi Mihallj *Uramni* hajtotta ...“ (uo.). Ugyanebben az ügyben Karda István (38 éves) így vall : „Az ökröt ... el hajtotta Gagyba Palfi Mihally *Uramni* ...“ (uo.). 1775 : „... akkor nem ment bé többször a Katona Karda *Janosni*.“ „... Datzó Kristof kesebben erkezven Karda *Janosni* ...“ (uo.). Varga György 16 esztendősz szolga így vall : „Kováts István arra erőltet vala hogy mennyek el Bentzedi *Janosni* a kamarabol lopjak kendert ...“ (uo.). - Szentlélek 1784/1796 : „Honesta Faemina Eva Illyés Agilis Josephi Márton ex Sz Lélek consors annorum 61“ vallomásából írtam ki ezt a részletet : „... egyszer oda mentem vala Sándor *Istvanni* ...“ (uo.). — A Cseherdfalváról (ma : Csehétfalva) való Petrus Gothárd (65 éves) vallomásában pedig ilyen mondatocskát olvastam : „... gyakorta mentem Szedresi *Peterni*“ (uo.).

A *-ni* ragra vonatkozó itt közölt adatok e rag földrajzi elterjedésére nézve kétségtelenül érdekesek. Még figyelemre méltóbbak azonban a *-nit* ragra vonatkozó adatok. Legfontosabb ezek között egy Désről való, igaz, hogy egyetlen adat. Egy házasságtörési ügyben 1589-ben tartott, nyelviileg egyébként is rendkívül érdekes vallatás során „Nagi Bereczkne Desi Eorsebet Azzonj“ így vall : „Lattam aztis hofi mikor Matias deakne giermek agyban fekszik vala akkor Matyas deak az Ban anna hazanal az Bak anna Agyaba fekszyk vala de Akkor Anna Matyas *deaknith* volt“ (ErdMúz. Dész város lt. 226. sz.). — Többi adataim már mind a XVII—XIX. századból, de Erdély különböző vidékeiről valók. Az eddigi egyetlen kalotaszegi adat mellé e

terület keleti széléről, Kisbácsról 1796-ból egy újabbat írhatunk: „... égykor Gál Ferentz a Léányal Gál *Istoknit* a' pajta hijjára fel mentenek“ (i. h. Régi kincstári anyag). — Maros-Tordából Mezőbándról való a következő adat: 1741: „... ideji dézma ősz buza van Hegedüs *Istavnnit* bé rakva“ (i. h. Lázár lt. 146 Litt B). — Ugyane megyéből Szentrontásról (Szentháromság) 1763-ból származik ez: „... ha láttaé Kelement Marton *Ferenc(né)nit*“ (i. h. Pókai Sárosi lev.). — A többi székely megyék közül BOGÁTS háromszéki adatait kiegészítik az Albisról való 1785-i adatok. Íme: „... én Vén András *Bátyámnit* sokat forgottam“. Majd ugyanott egy másik valló szájából való ez: „Enis sokat forgottam Vén András *Bátyámnit*“ (i. h. Marosvásárhelyi lev. Hszéki anyag 8. cs.). — Több adatom van Udvarhely megyéből is. Székelyderzsen egy vallatás alkalmával öt, 30—60 év közötti tanú vallomásában is olvastam *-nit* ragos alakot; az egyik ide tartozó vallomásrészlet így hangzik: 1730: „Az Gjermek (Mihaly) szabad helyt született, Demeter *Janosnenit*“ (i. h. T. Pálffy lev.). — Medesér 1768: „Varga Mihály (60 éves) Medeséri Martonosi Gálffi József jobbágya vallja: „En ott haltam Zetelakan Ferenczi *Istvánit*.“ — Tarcsafalva 1785: Anna Duma consors Jacobi Mészáros (42 éves) vallja: „... a Leanyom hallotta hogj Palffi *Gjurnit* nevezetesen Palffi Susa Kuskonak nevezte az Exponens Urat“ (uo.). Ugyanitt Kibédi Ferenc (30 éves) zsellér egy 1796-ban tartott vallatás során egyebek között ezt is mondotta: „Kovats Josi mikor Pálffi Ferencz *Uramnit* tséplet a Fekete Gyurka dohánnyát el lopta...“ (uo.). — Annak idején néhány udvarhelyszéki adatot tartalmazó cédulámra nem írtam rá a községneveket, de azért mint kétségtelenül e szék területéről, Tarcsafalva vidékéről származókat annál is inkább ide iktatom őket, mert ezek a legrégebbi udvarhelyszéki adatok. Íme: 1648: „gai *peternit* 12 eytel bor“. „Kelemen *Janosnit* öt eytel bor“. „Adorjan *Janosnit* 4 ejtel bor.“ „Birtalan *Jakabnit* 11 ejtel bor.“ „... eteden Kazas *Istvannit* ot eytel bort nioc penzert...“ (uo.). 1665: „Tudom hogi egy olykor Janos *papnit* az falu közöt evszsze veszenek Kelemen Georgy Kelemen Andrassal“ (uo.). — Sőt van egy olyan cédulám is, amelyre, sajnos, még a megye-jelzést sem írtam. Viszonylagos korai volta miatt mégis ide iktatom: 1703: „... Takács *Mihálynit* menvén szolgának...“ (ErdMúz. Lázár lt. jelzet nélkül a 68 Litt A után). — E cikkecske megfogalmazása után került elő ez a kései, udvarhelyszéki adat: 1840: „... Póke *Mosesnit* lármát hallék...“ (ErdMúz. Kolozs. m. lt. 6. cs.).

Legkevesebb adatot a *-nol* ~ *-nul* ~ *-nül* ragra vonatkozólag találtam. Legkoraibb egy Etéd vidékéről (Udvarhely m.) való 1648-i forrás két itt következő adata: „Szabo *Janosnul* 6 penzes bort (hozattam).“ „Adorjan *Janosnul* hozattam három eytel bort a bíraknak 6 penzes bort“ (i. h. T. Pálffy lev.). — 1713 körül Tarcsafalván Gergely János 30 éves primipilus így vall: „Ez az Karda Ferencz ökre fele (értsd: féle), *uramnul* hajtom...“ (uo.). Ugyanott 1796-ban Kibédi Ferenc 30 éves zsellér vallomásának egyik részleteként

írtam ki ezt: „... tudom honnat loptad mert Sofalváról Nagj *Palnul* loptad...“ (uo.). Ugyanez évben ugyanott meg Kerekes István 26 esztendőös zsellér ezt vallja: „... Kováts *Istvánnul*, Sőröstőr *Andrásnul* egy néhány ispárga dohánt el loptak volt...“ (uo.). — Csíkból származó adatom egy sincs, de van három Maros-Tordából való. Íme: Nyárádszentlászló 1763: „Kelemen Mihály Marton *Ferencznül* jöve“ (i. h. Pókai Sárosi lev.). - Kebeleszentiván kör. 1786: Moldován Gábor (27 éves) zsellér vallja: „Kőrösi Josi mikor a' mostani uj házat tsinálta *nallunknol* a' Kebele Szt Ivanyi Erdejiből ő Nagyságának épületre valo fát hordot“ (ErdMúz. Cs. Sándor lev.). - Kiszgörgény 1827: „... egy katona ki jöve János *Antalnol* (uo.). — Van e ragra vonatkozólag is két cédulám, amelyre, sajnos nem írtam rá a forrás keltezési helyét, de most, rajtam kívül álló okokból nem tudom céduláimat kiegészíteni.¹ Mégis ide sorozom őket: 1781: „... láttam *hazumnul*, hogj az Apját a Földhez csapta...“ (i. h. Kolozs m. lt. 10. cs.). 1807 k.: „... *hazunnol* Lisztet nem vitt...“ (uo.).

Az előbbieken közölt adatok legnagyobb része egy-egy vidékről való népi vallók, kisebb része városi polgárok ajkáról úgy került be a felhasznált forrásokba, hogy a források szerkesztői semmiféle megjegyzést, magyarázó értelmezést nem fűztek a vallatások szóban forgó szövegrészeihez, hanem a *-ni*, *-nit*, *-nol* ragos névszókat mint közvetlenül érthető és érett nyelvtani alakokat jegyezték fel a szövegbe. Ebből szerintem nyilvánvaló, hogy ezek a ragok nemcsak a korabeli népnyelvben, hanem a műveltek, az értelmiségiek mindennapi nyelvhasználatában is meglehettek. A falusi, bennszülött értelmiség mindennapi nyelve sok helyt még ma sem különbözik sokban a népi környezet nyelvétől, a múltban pedig a különbség a levéltári források tanúsága szerint még kevesebb lehetett.

*

Ami e ragok Erdélyen kívüli életére vonatkozó kutatások szükségességét illeti, magam is fontosnak tartom, hogy más, főként a palóc nyelvterületen keletkezett okleveles forrásokat is minél alaposabban kutassák át, hogy aztán meg lehessen állapítani a szóban forgó ragoknak a palóc régiségben való elterjedését is. Az ilyen kutatásoknak azonban egy nehézségük van. Aligha lehet a kutatáshoz úgy fogni, hogy csak *-ni*, *-nit*, *-nol* ragra vonatkozó adatokat keressünk. Ilyen kutató módszerrel hetek, sőt hónapok is eltelhetnek, míg a kutató egy-egy adatra bukkan. Nem tudom, milyen gazdag és milyen természetű a palóc nyelvterületen keletkezett okleveles anyag, de bármilyen gazdag is, nem tartom célra vezetőnek az egy-egy nyelvi sajátosság eltrejedésének bizonyítására irányuló kutatást. Mint ahogy ma már az egész magyar népnyelv összefüggéseibe beállítva, de mégis külön egységként tárgyaljuk egy-egy népnyelvi pont vagy terület nyelvi kérdéseit, illetőleg egyes jelenségeit,

¹ Különböen mindkét adat legnagyobb valószínűséggel Kolozs megyéből való (l. a forrásjelzetet).

éppen úgy a népnyelv történeti szempontú vizsgálatában is ennek a szemléletnek kell érvényesülnie. Az újabkori XVI—XIX. századi forrásokban a népnyelv történeti életének olyan gazdag világa tárul elénk, hogy ezt minél mélyebben, minél teljesebben ki kellene aknázni. A palóc forrásanyagban is tehát a palóc tájnyelv teljességére tekintő, történeti népnyelvkutatást kellene végezni ahhoz, hogy eredménnyel kecsegtessen a kutatás különlegesen az itt tárgyalt ragokra vonatkozó történeti adatok tekintetében is.

Bár ezúttal nincs szándékom a ragok eredetére vonatkozólag valamit is mondani, mégis BEKE fejtegetéseivel kapcsolatban két megjegyzést kell tennem. Mikor magam előbbi cikkecskémben e ragokat legalább ugorkoriaknak mondtam; nem saját egyéni nézetemet nyilvánítottam, hanem pusztán csatlakoztam tekintélyes kutatóknak e ragok eredetére vonatkozó nézetéhez. E ragoknak a kódexekben való hiánya és az, hogy olyan régies színezetű nyelvjáráások, mint amilyen a szlavóniai magyar nyelvjárássziget és a moldvai csángó egyáltalában nem ismerik, mindez meggondolkoztatott s meggondolkoztat ma is. De másfelől meg az, hogy most már e ragokat, legalább is Erdélyben a XVI. század második feléig vissza tudjuk vinni, arra mutat, hogy itt a középkorig visszanyúló nyelvi jelenséggel van dolgunk. S ha a palóc levéltári anyag átvizsgálása nem is indul meg, vagy nem vezet olyan gazdag eredményre, mint az erdélyi, akkor is feltűnőnek kell tartanunk, hogy a szóban forgó ragok peremjelenségként a magyar népnyelvi terület olyan egymástól távoli vidékein jelentkeznek, mint Bars és Háromszék. Rejtélyessé teszi a kérdést még az is, hogy az eddig folytatott erdélyi nyelvföldrajzi kutatások e ragok jelentése és szerepköre tekintetében is sokkal bonyolultabbnak találták az erdélyi magyar népnyelv jelenkori állapotát, mint amilyenek eddig láttuk. Mindez arra int, hogy e ragok kérdésében alaposan igazán csak a nyelvföldrajzi kutatások eredményeinek birtokában és a levéltári anyag gondos kiaknázása után lehet valami újat és érdemlegeset mondani.

És most befejezésként a további levéltári kutatásoktól várható eredményekkel kapcsolatban közlöm még azt a hiedelmet, hogy — legalább is erdélyi vonatkozásban — nem lehet az eddigieknél lényegesen korábbi új adatokra számítani. Mint az eddigi közlésekből is látható, az ilyen ragos alakokban főként a vallatások, kisebb mértékben a számadások bővelkednek, az ilyen természetű magyar nyelvű forrásanyag azonban az erdélyi levéltárakból a XVI. század közepe előtti időkből nem ismeretes, és semmi valószínűség nincs arra, hogy ilyen ezután is előkerüljön. Aligha lehet kedvezőbb a helyzet az Erdélyen kívüli magyar forrásanyaggal kapcsolatban is. Ez és a kódexszövegek nemleges tanúsága már előre is valószínűvé teszi, hogy e ragokra nézve ezután sem bányászhatók ki még XVI. század eleji adatok sem, s természetesen még kevésbé remélhetők ennél korábbiak, a középkor századaiból valók.

Adalék a -ni igenévképző eredetéhez.

MÉSZÖLY GEDEON (Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. 19) fejtette ki részletesen és meggyőzően, hogy a -ni képzős igének, tehát a mai főnévi igenévek eredeti jelentése célhatározás: „Az abstract célt concret célhatározóval, térbeli célt jelölő helyhatározó-raggal fejezi ki a primitív gondolkozás emlékeivel teljes nyelv. Térbeli, konkrét cél: 'erdőre megy'. Abstract cél: 'fa-vágásra (azaz fának vágására, ad ligna caedenda) megy' — ez a nem tárgyra, hanem cselekvésre irányuló, tehát abstract célhatározó is a térbeli célt jelölő lativusi -ra raggal van. Mikor még a -ra rag helyén, mely a magyar nyelv külön életében fejlődött ki, a már ugor korban meglévő -ni rag lehetett, akkor a 'megy' hely- és célhatározó bővítmenyét ezzel a -ni raggal mondhatták eleink: 'erdőni megy' (mint 'papni megy'), 'favágásni megy' (mint régen: 'egy hajításni megy', azaz: 'egy hajításra megy'); ezt pedig ma is mondjuk: 'favágni megy'. Nyilvánvaló tehát, hogy a fa-vágni -ni suffixuma azonos a fa-vágásni -ni suffixumával: lativus ragja célhatározó szerepben. A vág valami ősi korban azt is jelentette, hogy 'vágás', mint *les* még ma is azt, hogy: 'er lauert' és 'das Lauern'.

MÉSZÖLY elgondolását egy nyelvjárási adattal erősíthetem meg. A Heves megyei Ivád községben jegyeztem föl a következő mondatot: *Elmentem á Bálindvól kukoricászárnyi*. A kifejezés értelme: 'Elmentem kukoricaszár é r t', illetőleg 'kukoricaszárát hoz ni vagy vág ni'. A *kukoricászárnyi* kifejezés tehát nyilvánvalóan c é l h a t á r o z ó. Meg kell jegyezni, hogy a *kukoricászár* az ivádi nyelvjárásban természetesen nem nomen-verbum, azaz nem olyan szó, amely lehet ige is, névszó is, mint a *les*, *nyom* stb. A -nyi ragnak ez a főnévhez kapcsolása azonban azt jelenti, hogy a -nyi rag célhatározói jellege még olyan erős, hogy áttöri a szófaj-határt.

Ivádon is, — mint általában a palóc nyelvjárások nagy részében igen eleven a -nyi helyhatározórag a 'chez' értelemben, tehát a *kovácsnyi*, *bírónyi*, *Kisnyi* 'kovácsékhoz, bírókhoz, Kisékhez' értelemben. Noha a *bírónyi* 'bíróékhoz' és a fenti *kukoricászárnyi* 'kukoricaszárt vágni vagy hozni' határozók nem azonos értelműek, mégis hasonlók abban, hogy a cselekvés célját, végső pontját fejezik ki. A *bírónyi męgy* kifejezésben a cél, irány: a bírókhoz való eljutás; a másokban pedig: a kukoricaszár elhozatala.

A fenti kifejezés lehet egyedi jelenség, lehet véletlen, de nem nyelvbotlás, hiszen adva van a nyelvben — különösen ebben a nyelvjárásban — a lehetőség: a rendszerint célhatározót jelentő -nyi igenévképző és a célhatározó ősének, a hova? kérdésre felelő helyhatározónak -nyi allativusragja.

KÁLMÁN BÉLA

Imperativus a nyelvészetben

Ez a közlemény adalékul akar szolgálni annak a megvilágításához, hogy amíg az imperativus fontos szerepet játszik a nyelvben és a nyelvtanban, addig az imperativusokban való gondolkodás, állásfoglalás és megfogalmazás helytelen és káros következményekkel jár a nyelvtudományban. Rá akar mutatni arra, hogy SZTÁLIN sorsfordító megnyilatkozása után éppenséggel nem mozdítaná elő nyelvtudományunk haladását, ha önmaguktól kiválasztott tényezők imperativusai vagy tiltó igéi szerint kellene hinnünk vagy nem hinnünk valamit, vagy ha felfogásainkat, véleményeinket közénk csapott idegen imperativusokhoz kellene igazítanunk a nyilvánosság előtt.

Mielőtt időszerű bizonyító anyagomat előtárnám, az előadandókkal kapcsolatban szeretném néhány szempontra felhívni a figyelmet, ami tudományos etikámban eddig is irányított, s amit a nyomtatott betű révén is néhány esetben kifejezésre juttattam.

„Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád“ című 1935-ben közzétett dolgozatom bevezetése: „Régóta, jóformán nyelvtudományi törekvéseim megindulásától kezdve irányít etimológiai munkálataimban több-kevesebb tudatossággal az a felfogás, hogy nem elég, sőt igen gyakran helytelen néhány innen-onnan kikapogatott nyelvelemet rokonná ütni, hanem mivel minden nyelv szervezetekben él, az etimológiai kutatás terén is szervezeteket kell felismerni. Az etimológiai szervezetek felismerésének, sőt szinte érzékelésének módját, — mondjuk — módszerét pedig abban látom és láttam, hogy nagy terjedelmű nyelvi anyagot vonjunk vizsgálódásunk körébe. Ha ezt megtesz-
szük, a szórványos nyelvelemek összevetése alkalmával mutatkozó látszólagos hangalaki, alakotani és jelentésbeli nehézségek majdnem maguktól kiküszöbölődnek, a nyelvelemek kiszabadulnak a darabosság, töredékesség állapotából, egy élő szervezet tagjaivá símulnak össze, s érezzük róluk, hogy ugyanannak a vérnek a keringéséből születtek meg. Midőn ilyen szemlélet mellett a nyelvi és lelki folyamatok természetes bonyolultságukban világosodnak meg és nem elméleti fikciók szerint rájuk vetett fénymintákban tűnedeznek fel, akkor pl. a finnugor és török nyelvek etimológiai viszonyainak a földérintése közben nem zavarják tisztánlátásunkat a névszó és ige, a denominális és deverbális alakulatok, a névszóképző és igeképző formansok grammatikai kategória-ellentétei. Ne riasszon vissza bennünket, hogy a kevés, válogatott mozzanat figyelembevételével készült fikciók vázlatosságuknál fogva könnyebben áttekinthetők és jobban is hatnak, mint a nagyméretű anyaggal, számos lehetőséggel bíbelődő fejtegetések. Az igazság egyszerű, de a hozzávezető utak szövevényesek. És ha ezekben a szövevényekben esetleg el is tévedünk, még mindig hasznosabb munkát végzünk, mint ha kívül maradva, felületes rátekintés alapján rajzolgatunk tetszetős, de hamis vázlatokat róluk. Némely szerényen megfogalmazott tévedés többet érhet, mint sok

dogmaszerűen tanított szinigazság, amelyről előbb-utóbb kiderül, hogy a szin szó benne nem tisztát jelentett, hanem olyan valamit, ami a nap fényétől megfakul, sőt egészen el is tűnik.“ (NyK. XLIX, 295.)

„Rengeteg“ című 1943-ból való értekezésem befejezése: „Az előadottakat latra vetve a *rengeteg* szó eredetére, illetőleg jelentésfejlődésére vonatkozó véleményemet ebben alakítottam ki: Amíg később esetleg előkerülő adatok más irányba nem mutatnak, legvalószínűbbnek tartom az 5. szakaszban kifejtett azt a lehetőséget, hogy a *reng* ige *-eteg* képzős származékának 'ingovány-féle' jelentéséből indulhatunk ki. Hangsúlyozom: ezt a megoldást csak valószínűnek értékelem, valószínűbbnek, mint a többit.

Kérdezhetné valaki, sőt — meg vagyok győződve — többen kérdezik is, hogy miért foglalkoztatom tudományunk nyilvánosságát lehetőségek, valószínűségek hánytorgatásával. Hát igen! itt is megnyilvánul az a rossz tulajdonságom, hogy nem ragaszkodom a kategórikus elintézéshez. Hogy miért? Az akármilyen szigorúan kihirdetett »igazságok«-ról sokszor kiderült és kiderül a jövőben is, hogy nem igazak. Az én szerény »valószínűség«-emről meg kiderülhet, hogy nem járt túlságosan távol az igazságtól. Vagy ha a valószínűség valószínűség marad is, akkor sem volt talán egész haszontalan számot adni arról, hogy mikép jutottam el hozzá.

A *rengeteg* szó fejtegetését egyébként különösen alkalmasnak tartottam annak a felfogásnak (természetesen korántsem akarom ezt a felfogást magamnak kisajátítani) példázására, hogy az etimológia mennyire nem merülhet ki annak a megállapításában, hogy valamely nyelvelem miből lett. — A »miből?« mellett fontos a »hogyan?« is. S a »hogyan?«-hoz nem elegendő csupán az alapszó és a formans vagy formansok megjelölése. Szükség van arra, hogy a jelentésfejlődés mozzanatait lehetőleg minél összefüggőbb menetben tisztázzuk. Itt aztán a módszer tani előírások gyakran cserben hagynak bennünket. Sokszor egyedi körülményekre, esetlegességekre kell vadásznunk, mert nem egyszer ezekben — és nem szép szabályok szerint eszkeskedő általánosításokban — tapinthatunk rá a nyelvben lüktető, a nyelvet valóságban formáló életre.

A *rengeteg* ilyen irányú magyarázatát felette megnehezíti, hogy a szónak igen szűk jelentésköre ismeretes, s ami ismeretes, az nagyon távol esik az alapszóként kínálkozó *reng* jelentéstartományától. A jelentésszegénység bizonyára azzal függ össze, hogy a szó — a mi számunkra! — történetelen, noha szinte kétségtelenül régi nyelvelemmel van benne dolgunk. A jelentésfejlődésnek a történetelenség következtében homályba vesző átmeneti mozzanatait más — jól tudom — nem egy helyen ingoványos utakon próbáltam megközelíteni: a szótári, a nép- és műköltészeti, a népnyelvi adatok számbavételével, továbbá analógiák felmutatásával, amelyek az alapszóval rokonértelmű nyelvelemek jelentésfejlődésében merülnek fel.“ (Magyar

Népnyelv IV, 331 és A Debreceni Tudományegyetem Magyar Népnyelv-kutató Intézetének Kiadványai 20. sz. 25. l.)

A SZTÁLIN nyelvtudományi nyilatkozatainak egy éves fordulója alkal-
mából, 1951. június 29-én tartott akadémiai ülésen elhangzott „Mit tettünk
és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat
után?” című előadásom egyik részlete: „MARXtól idézzük: »A filozófusok
a világot csak különbözőképpen magyarázták. de a feladat az, hogy
megváltoztassuk« (MARX—ENGELS, Válműv. II, 401). A változta-
tásra való törekvés beletartozik a tudományok, így a nyelvtudomány feladat-
körébe is. A tudomány kötelessége, hogy az élet előtt járjon mint annak egyik
legfőbb fejlesztője. De hogy e kötelességének eleget tehessen, ahhoz szabad-
ságra van szüksége. — És senki sem látja ezt jobban Sztálinnál. A szempontok,
amiket Sztálin kifejtett, nem megkötik, nem bizonyos irányokban meghatá-
rozzák a nyelvtudósok munkásságát, hanem egészséges és széles alapot nyúj-
tanak nekik arra, hogy tudásuk és meggyőződésük szerint a legjobbal áll-
janak elő. — Lehet, hogy akik Sztálin után tovább akarnak dolgozni, sokszor
tévednek, vagy tévedünk, de előttünk, akik különféle tudományokkal fog-
lalkozunk, világos, hogy vannak termékeny tévedések, amelyek többet
használhatnak, mint semmitmondó közhelyek vagy tetszetősen megfogal-
mazott álgazságok. A dialektikus felfogásnak velejárója, hogy értékeli,
hasznosítja a tévedéseket is, amint nekünk, nyelvészeknek fölötte sok tanul-
ságot foglal magában a Marr-féle áltudományos irányzat is abban a tekin-
tetben, hogy miképpen nem kell és nem lehet nyelvtudományt művelni.“
(Akadémiai Értesítő LVIII, 375 és MNy. XLVII, 114.)

Szárcsa

1. „Szint jelentő melléknevek lappangó kicsinyítői“ című 1912-ben meg-
jelent dolgozatomba beillesztve (MNy. VIII, 304—6) foglalkoztam a *szárcsa*
madárnév magyarázatával. — BEKE ÖDÖN 1939-ben közölt egy „A szárcsa
neveiről“ című cikket (Népünk és Nyelvünk XI, 138—40).

BEKE cikke elején SUOLAHTI, NAUMANN—HENNICKE, WEIGAND és
KLUGE—GÖTZE nyomán felsorolja a *szárcsa* és a homlokfoltos (hóka) ló
német *Bläss, Blässe, Blesse* stb. neveire vonatkozó, illetőleg velük kapcsolatos
adatokat, amelyekre hasonlóságként részben CzF.-val együtt már én is utal-
tam. Azután a *szárcsa* német *der Belche* és *die Belchen* neveivel össze-
függő indogermán szócsoportot mutatja be úgy, hogy a szerzőket még
WALDE—POKORNYVAL pótolja ki.

Cikke második felében ezt írja BEKE: „A *szárcsa* [a 'kopasz' jelentésű]
szár melléknévnek a kicsinyítője, s eszerint a *szárcsa* tkp. a. m. 'kopaszka'.
Ezt a gondolatot már a Czuczor—Fogarasi-féle nagy szótár is felvetette, arra
hivatkozva, hogy a fehérfoltos homlokú fekete lovat némely vidéken szintén

szárcsá-nak nevezik.“ Ehhez el lehetett volna képzelni valami olyan folytatást, melyben BEKE jelzi, hogy a CzF.-től felvetett gondolatot megpróbálta igazolni vagy kifejtetni és adatokkal támogatni PAIS DEZSŐ (MNy. VIII, 304—6 : két lapon). Ő azonban megtakarítja ennek, valamint annak az említését, hogy lényegében azon vagy olyan adatokra, illetőleg mozzanatokra hivatkozik, amelyek az én szóban forgó dolgozatomban megtalálhatók.¹

BEKE közleményébe csak a vége felé von be engem illetéknéppen : „A *szár* melléknévnék a régi nyelvben 'sáfrányszín' jelentése is volt, s az OKISz. szerint a fenti adatokban is ezt jelentette. Pais szerint (MNy. 8 : 304) ez a *szár* azonos a 'kopasz' jelentésű *szár*-ral. Ez a feltevés az idézett indogermán nyelvi adatok tanúsága szerint valószínű, azonban ettől teljesen független az a megállapítás, hogy a *szárcsa* madárnév a 'kopasz' jelentésű *szár* származéka.“ Hozzákapcsolódó jegyzete BEKÉNEK : „P a i s és a CzF. szerint a madár »csőre tövén levő fehér folt úgy látszik a többi fekete szín között, mintha kopasz volna«. A megjegyzésből kiderül, hogy egyikük sem látott szárcsát, legfeljebb képen, azért nem tudják, hogy az a fehér folt nemcsak kopasznak látszik, hanem az is. Azonban az a folt csak az eleven madáron fehér, a megölt állaton csakhamar sötét lesz.“

Megjegyzem : a f o g a l m a z á s o m b ó l BEKE nem éppen jogosan következtetett arra, hogy én tollnak vagy nem tollnak tartom-e azt a fehér foltot. Azonban ördöge volt, — és igaza lett. Beismerem, sem 1912-ben, sem azóta nem láttam eleven szárcsát, kitömöttet is csak legújabban. Bevallom, azt hittem, hogy az a bizonyos fehér folt a madár tollzatának a része. Két kitömött példányon megállapítottam, hogy nem így van, BEKE „helyreigazítását“ tehát magamra vonatkozólag ezennel nyugtázom. De hogy szerinte CzF. sem látott volna szárcsát, az korántsem „derül ki“ abból, amit a madárról általában és annak a fehér foltjáról mond.

Mindenesetre örömmel tölt el, hogy BEKE valószínűnek ítéli azt a feltevésemet, hogy a 'sáfrányszín' jelentésű *szár* azonos a 'kopasz' jelentésű *szár*-ral. Talán még pozitívabbul nyilatkozott volna e tekintetben, ha ismerte volna, amit „A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék“ című 1939-ben kiadott tanulmányomban írok a „különféle“ *szár*-ok egymáshoz való viszonyáról (MNyTK. 50. sz. 20—2).

Hogy „a *szárcsa* madárnév a 'kopasz' jelentésű *szár* származéka“, nem tekinthetem — amint BEKE kifejezi — „megállapítás“-nak. Magam annak idején szintén úgy vélekedtem, hogy a *szárcsa* a később fejlődött 'kopasznak tetsző' vagy az ebből való 'kopasz' értelemben vált a madár nevévé. Ezt lehetetlennek most sem mondom, azonban különösen az 2. alatt jövődők alapján sokkal, de sokkal valószínűbbnek gondolom, hogy a sötét színezetből

¹ Az, ami nálam „Kölesden, Tolna megyében“, ő nála hibásan „a tolnamegyei Kölkedről“.

szembeszökő 'fehérség' képzetében, illetőleg a 'fehér csőrű és fehér homlokú madár' vagy 'fehér homlokú madár' szemléletben gyökerezik egyebek közt a 'Fulica atra' szárcsa neve.¹

Én a MNy. 1940. évi februári számában (XXXVI, 46–8) „Szárcsa“ és „Szekszárd“ címen újra hozzászóltam a szárcsa madárnévhez és a szár tartozékaihoz. A „Szárcsa“ című közleményben Kiss GÉZA „Ormányság“ című művében levő adatokra hívtam fel a figyelmet, melyek szerint a név alakja *sárc*, és a vele kapcsolatban közölt szövegnek a név keletkezése szempontjából fontos mozzanata: „[a *sárc*-nak] olyan a feje, mint a sárga lónak: hókás“. Hogy az ormánysági *sárc* a *sárca* változatból a végső *a* hangnak 3. személyű birtokos személyragként való elvonódásával támadt volna, — amint BEKE „nyilván“-nal gondolja, — nem tartom valószínűnek. Szerintem (MNy. i. h.) az nem *-csa*, hanem *-cs* kicsinyítőképzős alakulatra megy vissza. — Még azt jegyzem meg, hogy az utóbbi közleményben nem utalok BEKÉRE, mégpedig azért nem, mivel amikor 1940. február 15-ig a magamét közzétettem, nem ismerhettem az ő — a Népünk és Nyelvünk 1939. július-decemberi jelzésű füzetében napvilágot látott — cikkét.

2. Ebben a szakaszban arra óhajtok rámutatni, hogy eddig be nem vont adatok megvilágításában a szárcsa szó története és jelentéstörténete homályosabbá, illetőleg jóval bonyolultabbá válik, mintsem azt hihetnők, hogy a *szár*-nak *szárcsa* kicsinyítőjét a BEKÉTŐL kívánt 'kopasz' vagy 'kopaszka' értelemben valamikor a 'Fulica atra' megkapta és ezt a nevet háborítatlanul viselte századokon át.

Állítsuk össze (sem én, sem BEKE nem tettük meg eddig) a *szárcsa* szó szójegyzékekbeli és régi szótári adatait!

Besztszój. 1175—7: „Ana: *fiw* | aneta: *reche* | Mergus: *zarka*“. A legutóbbi tétel magyarja bizonyára hiba *zarcha* helyett, és nem a *szár* szó *-ka* képzős kicsinyítőjét rejti (nb. 1188: „Pica: *zarka*“). — SchlSzój. 1763—5: „ana: *fiw* | mergus: *zarcha* | aneta: *reche*“. SZAMOTA jegyzete: „merges = ducher (Taucher), wasserstelcze (Bachstelze) (Lexer) Dief.“ — Tehát két XIV. század végi — XV. század eleji szójegyzékünkben a *szárcsa* latinja „mergus“ és nem „fulica“. Ami pedig a „mergus“-t illeti, ez SZIKSZF.: „Mergus: *Buar*“, MA. 1611., PP. 1708., PPB.: „Mergus: *Buár*“, illetőleg *Buvár*, magyar-latin részeikben: „*Buár*: Mergus.“

¹ LOVASSY SÁNDOR „Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai“ című munkájában így ír a *szárcsa*-ról: „Közepes récenagyságú. Egész tollruhája szürkés-fekete, csak a szárnyán van keskeny fehér csík. Homlokán fehér húsos pajzs. [A kiemelés LOVASSYÉ.] ... A fiatalok színe barnába hajló s homlokpajzsuk fejletlen.“ (557.) Továbbá: „Kitűnően úszik és bukk; az úszó szárcsa a sötét szín ruhás récékhez hasonló jelenség, de fehérülő homlokpajzsát távolabbról is felismerhetővé teszi.“ (Az utóbbi kiemelés az enyém. A LOVASSY-féle adalékokat LUKÁCS KÁROLY barátom ismertette meg velem.) — A BREHM—CHERNEL ISTVÁN-féle „Az állatok világa. Madarak“ című műben meg az van, hogy a szárcsa csőre felső kávájának töve a homlokon folytatódik s hókát alkot (i. m. II, 615).

MURM. 1070—2: „Ficedula: *Fu madar.* | Fulica: *Haragus madar.* | Gryps: *Buuar.*“ — Az EtSz. II, 518 (*fú* al.) szerint „lehetséges, hogy MURM.-ban az egymásra következő *Ficedula*, *Fulica* magyar értelmezése fel van cserélve“. Ezen a helyen MURM.-nál valóban zavar van: A „Ficedula“ magyar megfelelője SZIKSZF.-ből és más későbbi szótárakból következtethetően *seregély* lehetett. Ennek és a következő tétel latinjának átugrásával kerülhetett előre a *Fu madar.* A „Gryps“ SZIKSZF.-nál „Gryphus, Gryphs: *Griph madar.*“ A „*Haragus madar.*“ vagy a. m. *haragos*, vagy esetleg hiba, amely a görög γρόψ és γροπίος etimologizálásával csinált *Hargas [a. m. *horgas*] *orro madar* (vö. MURM. 1015: „Volucres aduncae, carniuorae: *Hargas orro madarak.*“) meg a bibicre vonatkozó *Hargas nyako madar* (SZIKSZF.: „Vanellus: *horgas niaku madar.*“) kifejezéseknek az összekeverésével és torzításával keletkezett.¹ A „Gryps“-tól így a *Buuar* a „Fulica“ mellé helyezhető át.

SZIKSZF. 77: „Vria, Querquedula, Fulica: *Szarczia.*“ MA. 1611., PP. 1708., PPB. 1767.: „*Szárcza: Uria, Querquedula, Fulica.*“ Vagyis a SZIKSZF.-féle tétel MA. stb.-eknél egyszerűen meg van fordítva. — SZIKSZF. első „Vria“, utódai „Uria“ szavát különféle latin szótárakban hiába kerestem. Végül SACHS—VILLATTENÁL (Hand- u. Schulwb. 1901.) találtam nyomot: „*urie* [grch.] orn. Lumme (= guillemot)“ | „*guillemot* I orn. Lumme, Tauchervogel (Uria).“ Így jöttem rá, hogy görög eredetű szóval van dolgunk. Mégpedig ez a görög szó STEPHANUS, Thesaurus Graecae Linguae szerint: „*Οὐρία: Nec vero πνοή tantum, sed et avis quaedam dicitur Οὐρία, de qua Athen.*“ 9, [p. 395, E], loquens de anatibus: ‘*H δὲ λεγομένη Οὐρία οὐ πολὸν λείπεται νήπιος* [= latin »anas«]...“ PAPE görög szótárában csak ennyi van: „*οὐρία: ein Wasservogel.*“ — A SZIKSZF.-féle második latin szóval vö. CAL. 887: „querquedula: *Tsirke fu.*“ és MA. 1611.: „Querquedula *κερκίς: Csirkefu, vizimadar, Szarcza, Fu.*“ Hogy mi az a *Tsirke fu*, bizonytalan; sőt a *fú*-ra vonatkozólag is meglehetősen zavaros képet mutatnak az adatok (vö. EtSz. II, 517—20 és I. alább). MA. 1611.: „*Fu, vad réce: Anas sylvestris.*“ PP. 1708., PPB. 1767.: „*Fú, Vad rétze: Fulica, Anas sylvestris, Lacustris anaticula. eine wilde Ente.*“ PP. 1708., PPB. 1767.: „Querquedula: *Vizi madár, Szártsa, Apró fú.*“ Az *Apró fú* o: *fú* valószínűleg a *csirke fú* helyébe lépett (vö. Balassi: „Mint sólyom *kis fuat.*“ NySz.). FÖLDI, TermHist. 1801. 204: „*Anas querquedula: teledő réce, makk réce.*“ (EtSz. II, 518). Innen: MÁRTON, Lex. 1818.: „Querquedula i. e. anas, *teledő rétze, makk rétze: die Winterhalbente, Tauchente Varr.*“ Baranya: *Fúrécze.* — Tsörgő kácsa...“ (Tud Gyüjt. 1826. II, 45; vö. EtSz. II, 518).³

¹ SZIKSZF. 31: „Volubilis, vel, conuoluulus: *Harag fú, vag folyó fú.*“ Valószínűleg a. m. *horog fú* ’görbe, görbülően futó növény’. A *horog* szó *harag* ~ *harog* változatát I. Máramaros m. Visk *harag*, illetőleg Gömör megye *hárog*, Göcsej, Zala megye, Székelyföld *harog* (MTsz.). Van: Székelyföld *hargas magu szilva* ’magvaváló’; Hunyad megye Lozsád *el-hargasít* ’elgörbít’; Göcsej *hargaszó* (MTsz.).

² Athenaios az i. u. II—III. században.

³ CzF. I, 1073: „*Csörgőkácsa. Csörgőrécze. Csörgőrucza. Vadkácsák kisebb faja, mely igen sokat kiáltoz.*“ Vö. *fú-réce* (MTsz.).

A BREHM—CHERNEL „Az állatok világa. Madarak“ című műben ezt olvassuk : „Miskolczi Gáspár is említi a *fút* avagy vízityúkot. A valószínűség amellet szól, hogy a *fú* nem annyira réce-, mint vízityúk-féle madár.“ (I. m. II, 615.) Ugyanannak másik helyén meg ezt találjuk : „A vízityúkokkal és szárcsákkal közel rokon következő nemnek (Porphyrío) magyar megjelöléséül a régi *fú* nevet újítjuk föl, mert jelentősége ma már biztosan el nem dönthető, csak annyit tudunk, hogy szárcsa vagy vízityúk-féle madarat jelentett, de hogy melyik fajra vonatkozott, szabatos feleletet e kérdésre nem adhatunk.“ (I. m. II, 623.) — A SZIKSZF.-nál harmadiknak feljegyzett latin „*fulica*“ szóról l. a következő részben.

CAL. 440: „*fulica*: *Szártsa*“ | 583: „*larus*: *Szartza*“ | 797: „*phalacrocorax*: *Viziuariu*, *auacy*, *zartsa*“. — A „*fulica*“ — mint láttuk — SZIKSZF.-nál a *Szarcsia* harmadik latinjaként tűnik fel. MA. 1611.: „*Fulica* *λάρος*: *Szárcsa*, *Fú*.“ és „*Fulix* *λάρος*: *Szarcsa*.“ PP. 1708., PPB. 1767.: „*Fulica*: *Szártsa*, *Fú* [PPB.: *Fü*.]“ és „*Fulix*: *Szártsa*, *Vizi tyúk*.“ — MA. 1611.: „*Larus* *λάρος* [Möve]: *Vizi madar*, *Lebotz*“ és PPB. 1767.: „*Larus*: *Libotz*.“: ezekben a magyar szó = R. *liboc*, *léboc*, N. *libuc*, R. *bébic* stb. 'bibic': Kiebitz' (vö. EtSz. I, 391). — Ami CAL. harmadik *szárcsa* adatát illeti, azt a többi nyelvekbeli megfelelőkből világhatjuk meg bizonyos mértékig. Idézzük a szótár 1627. évi kiadásának idevágó tételét: „*Phalacrocorax*. *Aquaticus* *corvus* *φαλακροκόραξ*. Gall. *Cormorant* ou *corbeau pescheret*. Ital. *Coruo aquatico*. German. *Ein Wasserrapp*: etlich nennen diesen Vogel *ein Schwemmergans*. Belg. *Een Schwemmergans*. Hisp. *El cuerco caluo*. Polon. *Wodni kruk*. Vng. *Viziuariu*, *auacy*, *zartsa*. Angl. *A watter crow* or *cormorant*.“ HERMAN OTTÓ (Nyr. XXXII, 556—7) a *tarvarjú*-hoz kapcsolja CAL.-nak ezt a tételét, nem egészen világos megfogalmazással. A CAL.-beli különféle adatok, köztük a magyar nyelvi, aligha az úgynevezett *tarvarjú*-ra vonatkoznak. Mind a *vízivarjú*, — amely a több nyelvből idézett *Wasserrapp* stb. nevek tükörszavának látszik, — mind a *szárcsa* a 'közönséges kormorán' (*Phalacrocorax carbo*, karakatoná) megjelölője akar lenni, amelynek a torka és a vékonya fehér színű. Ellenben SZIKSZF. 76: „*Cornix nigricans*: *Fekete tar varjú*.“ („*Cornix*: *Variu*.“ után.) Itt nyilván az úgynevezett *tarvarjú*-ról van szó, amit az *ág*-gal, *karó*-val kapcsolatban emlegettek.¹ MA. 1611.: „*Phalacrocorax* *φαλακροκόραξ*: *Vizi varju*. *Tarvarju*.“ Az első magyar megfelelő CAL.-ból jött ide; a második megfelelő etimológiailag azonos jelentésű a latin, illetőleg görög szóval. Úgy látszik, bizonyos tárgyi hasonlóságnál fogva névkeveredés történt. A *tarvarjú* („ex Illyrico missus“) „*Phalacrocorax*“ néven szerepel ALDROVANDUSNÁL (l. HERMAN OTTÓ: Nyr. XXXII, 551). Csak „*Tarvariu*: *Phalacrocorax*.“ van meg MA. 1611. m.-l. részében, utána ezzel: „Egyébkor is

¹ Ez lehet az az adat, amit HERMAN OTTÓVAL közölt BALLAGI ALADÁR a forrás megjelölése nélkül (Nyr. XXXII, 552).

láttam ágon *tarvarjat*. Prov. Complurium Thriorum ego strepitum audivi.“ Ez megy át PP. 1708.-ba és PPB. 1767.-be, csak az utóbbi ezt a német értelmezést fűzi hozzá: „eine schwemmere Gans, Wasser-Rapp.“ — bizonyára CAL. hatása alatt (vö. HERMAN: i. h. 557). PP. 1708. és PPB. 1767. 1.-m. részében nem fordul elő a „phalacrocorax“. MÁRTON, Lex. 1818.: „Phalacrocorax: vizkörül lakó holló neme, eine Art Raben, Wasserrabe.“

MÁRTON, Lex. 1800.: „Fú, Hóda, egy madár Nem: Fulica, Wasserhuhn.“ Uo.: „Szártsa, a' Fu, v. Hóda faj. Fulica atra, das schwarze Blasshuhn, der Blässing.“ MÁRT., Lex. 1816.: „Hóda, Fú, vízi madár, das Wasserhuhn; Fulica.“ Uo.: „Szártsa: das schwarze Blasshuhn, der Blässing; Fulica atra.“ Uo.: „Wasserhuhn: fú, hóda, (Fulica) v. szártsa: Fulica atra.“ MÁRTON, Lex. 1818.: „Fulica: fú, hóda, szártsa; das Blässchen, Blässhuhn, eine Art Wasservogel.“ Érdekes, hogy MÁRTON 1800. és 1816. évi kiadásában a „szártsa: Fulica atra“ mint a „fú és hóda: Fulica“ nemnek a faja van kiemelve.

MA. 1611., PP. 1708., PPB. 1767. a *Szártsa* tételben a SZIKSZF.-féle latin megfelelők után ezt a szólást közlik: „Oly tarka mint a *Szártsamony*.“ Majd a tételt így fejezik be: „Pr(ov). Attagen. ein anderes Hasel-Huhn.“ Tehát MA. és követői a *szártsa* szóhoz nyelvjárási 'nyírfajd, császármadár: bonasia' értelmet is jeleznek.

Figyelemre méltó, sőt meglepő az a jelentésbeli és tárgyi tarkaság, amit a *szártsa* szó latin és egyéb idegen nyelvi megfelelői mutatnak a fentebbi emlékekben. Ez aligha magyarázható azzal, hogy a szerzők mind helytelenül tudták vagy tévesen szedték össze és osztották be az idevágó anyagot. Inkább az teszi érthetővé, hogy a szó különféle madarak jelölőjeként volt használatban, esetleg nyelvjárásiilag. Ez pedig azért lehetett így, mivel a fekete vagy sötét színezetben jelentkező k i s e b b f e h é r s é g (nem okvetlenül kopasz-ság) nem a Fulica atra kizárólagos sajátossága volt, s emiatt a *szártsa* szó sem tapadhatott csak öhozzá.

1. A nagy és közép búvárkacsa (*Mergus merganser* L. és *M. serrator* L.) nyakának alsó része és a melle fehér; a kis búvárkacsa (*M. albellus* L.) hímjének a feje és a nyaka hátsó része fehér (Pallas Lex. IV, 25). Ezért lehet a BesztSzőj. és SchlSzőj.-ben a „mergus“ vagy SZIKSZF.-nál, MA.-nél és követőinél az „uria“ magyar megfelelője *szártsa*. — 2. A bibic (német Kiebitz, Stelzvögel) nyakoldala, alsó melle, hasa és farktollainak a hátsó fele fehér (Meyers Lex.⁷ VI, 1266). Ezért lehet CAL.-nál a „larus“ is *szártsa*, nemcsak a „fulica“. — 3. A közönséges kormorán (Wasser-, Seerabe, *Phalacrocorax carbo*, káratona) a torkán és a lágyékán fehér (Meyers Lex.⁷ VI, 1774—5). Ezért lehet CAL.-nál a „phalacrocorax“ *vizivarjú* mellett *szártsa*, úgy mint a „fulica“ és a „larus“. — 4. BEKE idézi SUOLAHTI nyomán, hogy a *Blasshuhn*, *Blässhuhn*, *Blässhändl* mellett van *Blassante(n)*, továbbá *Blessente*, s az

utóbbi az 'Anas boschas' és az 'Anas penelope' récefajok neve. BEKE megemlíti azt is, hogy az A. boschasnak a nyakán van fehér örv, az A. penelopének pedig a homlokán van fehér folt. Hasonlóan magyarázható, hogy SZIKSZF.-nál a „querquedula“ és a „fulica“ közös magyar megfelelője a *szárcsa*, MA.-nél és követőinél pedig a „querquedula“ magyar megfelelőiként együtt szerepelnek a *szárcsa* meg a *fü*.

Mindebből — gondolom — meglehetősen jogunk van azt következtetni, hogy a *szárcsa* a magyar madártani műnyelvben rögzített meg az „Atra fulica“ neveként.

3. Amikor először foglalkoztam a *szárcsa* madárnévvel, utaltam arra, hogy a *szár* szerepelt a régiségben, a *szárcsi* és *szárcsa* pedig szerepel a népnyelvben lovakkal kapcsolatban (MNY. VIII, 305). „Szekszárd“ című cikkemben (MNY. XXXVI, 47) meg arra mutattam rá, hogy a *szárcsa*, *szárcs szók jelentésében meglevő képzethez hasonlót fejeztek ki régen a *szög* ~ *szög* 'barna, gesztenyeszínű, feketés, sötétszürke', illetőleg *sző* 'szőke, flavus, subalbus' színnévből mint előtagból és a *szár* szóból mint második tagból összetett *szög-szár*, illetőleg *sző-szár* lószínjelölők. Az adatok időrendje arra vall, hogy a lóra korábban a *szár* alapszót alkalmazták összetételben és önmagában. Önmagában jelöl meg lovat egy 1479-i oklevélben: „Vnum equum valde bonum *Zaar* . . . Vnum equum *Zaar* alium equum *Zewgh*“, sőt — úgy látom — ugyanebből az oklevélből való az egyik *sző-szár* adat is: „Vnum equum *Zewzaar*“ (l. OklSz. *sző-szár* al.). Egy 1487-i oklevélből: „Equum suum *Zaar*“. Ezekben az esetekben valószínűleg a teljes szőrözet színére vonatkozott a *szár* 'sárga, sárgásfehér, fehér' (és nem 'kopasz'). A XVI—XVIII. századból lóval (1594-ben marhával) kapcsolatban idézhető *szárlábú* vagy a *lába szár* kifejezések (MNY. VIII, 305) a túlnyomóan sötét szőrözetű test és vele a világos színű testrészt — ez esetekben a láb — képzetét tükröztetik. A *szár lábú*-nak a megfelelője a *szár -csi* képzős kicsinyítőjéből lett székelyföldi *szárcsi-lábú*, illetőleg *szárcsi*: szintén a ló lábáról mondván (uo.). A lóra vonatkozó ezeknek a kifejezéseknek a keletkezése a madarakra vonatkozóétól bizonyára függetlenül történt. Ellenben a kölesdi *szárcsa* ló 'amelyiknek az orra végig fehér' nyilván a madárról való átvitel; hasonlóképpen a *szárcsaszájú* 'az az állat, melynek az ajakán vagy fényszáján kesely folt van' (uo.).

Közölve van Pápa vidékéről és a Székelyföldről *szárcsi* ~ Székelyföldről *sárcsi* szó is; jelentése Pápa vid. 'vékony lábú, szűk hasú, pl. ló' vagy Székelyföldről 'vékony lábú, pipaszárlábú, száraz, sovány testű' (Tsz., MTsz.). CzF. V, 703: „*Sárcsi*. A székelyeknél am. vékony, sovány (mint az agár); talán *szárcsa* módosulata.“ — Abban csakugyan igaza van CzF.-nak, hogy ez a *szárcsi* ~ *sárcsi* szó összefügg a *szárcsa*-val, mégpedig úgy, hogy a ló lábának színéről használt *szárcsi* a bizonyos mértékű hangalaki hasonlóságnál fogva felvette a *száraz* jelentését, s így mintegy ennek a kicsinyítőjévé vált.

Áj

I. B. figyelmeztet, hogy 1949. decemberi kelettel megjelent „Aj ~ áj“ című közleményemben (MNy. XLV, 269—75) az *áj* névszóval és az *ás* igével kapcsolatba hozott *áj* ige esetében (i. h. 272—4) nem hivatkoztam arra, amit BEKE ÖDÖN írt az *áj* igeről 1947-ben „Tájszavaink történetéhez“ című cikkének „Áj“ alcímű részében (Nyr. LXXI, 54).

Valóban látköröm kívül maradt ez a BEKE-féle megemlékezés. Velem is megtörténhetett az, ami BEKÉVEL, aki — úgy látszik — nem vette észre, hogy valaha, 1911-ben (MNy. VII, 411—2) egyebek közt én is hozzászóltam ehhez az *áj* igehez. — Megjegyzem, az újabb közleményben teljes vagy kimerítő adatösszeállításra nem is törekedtem, hiszen pl. nem hivatkoztam SZABÓ T. ATTILÁNAK „Magyar Szárazáj: rumén Szerezaj stb.“ és „Susej, Susěj, Suser“ című közleményeire (MNy. XLIII, 147—8), illetőleg azokra az adatközlésekre, amelyeket ő jelez egyik jegyzetében (i. h. 150).

Amikor most BEKE közleményének tudomásul vételét igazolom, egyszerűsmind kinyilvánítom, hogy az őtőle idézett egy-két adat számbavétele után nem látok semmi okot 1949-ben nyújtott fejtegetéseim módosítására vagy kiegészítésére.

Nő

„A -né képzők“ című dolgozatom elején (MNy. XLVII, 1) a magyar *nő* szó finnugor megfelelői között idézek egy cseremiszi *nő* szót, mégpedig SZINNYEI, NyH.⁷ 32 után.

BEKE (Nyr. LXXV, 473) kijelenti, hogy a PAASONENTÓL (Beiträge) közölt *tšütšš-nő* 'die Frau des Onkels', amit ő (BEKE) más cseremiszi nyelvjárásokból is közöl, nem elhomályosult összetétel, és a -*nő* rész nem a magyar *nő* megfelelője, ahogyan PAASONEN és SZINNYEI tartják, mert — amint ő (Nyr. LVII, 95) „kimutatta“ — a *nő* sohasem volt önálló szó, hanem kicsinyítő képző, amely férfit jelentő szóból nőnevet képez.

Ismét vallok : a BEKE korábbi cikke elkerülte a figyelmemet (ez — sajnos — nemcsak velem esik meg, de — mint láttuk — mással is). Talán enyhítő körülményül szolgálhat, hogy a Nyr. szó- és tárgymutatója mellőzi BEKÉNEK ezt a cikkét, bizonyára nem rosszindulatból. — Miután most BEKE nyomra vezetett, úgy ítélem meg, hogy az ő „kimutatás“-ához egyelőre némi kétség fér. Szeretném ugyanis, ha BEKE utólag és pótlólag megmondaná, hogy miért van ennek a „-*nő* kicsinyítőnek“ a végén *ö* és nem *e* vagy *ə* (*ê*), mint a vele összevetett *lepené* stb. alakulatokban (l. BEKE : i. h. és NyK. XL, 115, NyK. XLV, 351 és SZINNYEI, NyH.⁷ 95).

SzÍj

Az alábbiakban BEKÉNEK ilyen című cikkéhez (Nyr. LXXV, 473—7) tesztek megjegyzéseket.

1. BEKE a közlemény elején arra a BUDENZ-féle nézetre utal, hogy a *szij* főnév, valamint a *szivács*, *szidács*, *szijács*, *sziat*, *sziját*, *szivat* a *szilánk*, *szilány*, *szilács*, *szilony* szókból kikövetkeztetett *szil ige származékai. Azt mondja ehhez, hogy a *szilánk*, *szillány*, *szilány*, *szilony*, *szirony* „idetartozása kétséges“. (Ebben nem világos, hogy a hova tartozása, s az sem, hogy miért kétséges.) — Majd így mondja tovább: „Mindamellet Szinnyeie arra való hivatkozással, hogy a népnyelvből előkerült egy *szil* ige 'vág' (Göcsej), 'farag (pl. kapanyelet)' (Zala m. Galambok) jelentéssel, amelynek szintén van *sziv* 'hasít (abroncsnak való ágat)' (Baranya m. Ormányság) és *szijjok* (tököt) 'gyalul' (Göcsej MTsz.) változata, Budenz [*szij*] magyarázatát bebizonyítottak tartja (NyK. 33: 131).“

„Azonban joggal merül fel az a kérdés, hogy a *szil*, *szij*, *sziv* alak közül melyik az eredetibb.“ BEKE ezzel folytatja BUDENZ és SZINNYEI magyarázatára tett megjegyzéseit. — Érdekes új nyelvjárási anyag felmutatásával erősíti meg, hogy a *szij* ~ *szij* ~ *sziv* 'anyagrészeket eltávolít: hánt, farag, gyalul', valamint 'tésztát nyújt, sodor' jelentésben használatos. Úgy gondolja, hogy az ilyenféle adatokkal előmozdítja annak az eldöntését, hogy a *szil*, *szij*, *sziv* „alak“ közül melyik az eredetibb. Én éppenséggel nem látok ezekben következtetési alapot egyik vagy másik „alak“ elsőbbségének tisztázására nézve. A felhozott adatok első sorban jelentéstani, illetőleg jelentéstörténeti bizonyítékok: a *szil* ~ *sziv* ~ *szij* ige most is él abban a jelentésben, amelyikben a melléknévi igeneve a *szívó-kés* kifejezés alkotó elemévé vált, vagy amelyikben való használatára BEKE a *sziju*, *tök-*, *répa-*, *buborka-*, *kábosztasziv* 'tökgyalu stb.' nyugati nyelvjárási adatokat közli. Az utóbbiak bizonyára *tök-szívó* tárgyias összetételnek foghatók fel (P. D.).

2. BEKE ezt írja: „Ha tekintetbe vesszük, hogy a köznyelvi *szil* (*szivok*) igének is van a népnyelvben *szil* (*szil*, *szilok*) változata, de más *v*-töví igében is a *v* helyén analógia folytán keletkezett *l*-et látunk (pl. *föl*, *nöl*, *híl*), akkor nyilvánvaló, hogy a szóban levő *szil ige is eredetileg *v*-töví szavaink közé tartozott.“ — Magam nem vonom kétségbe, hogy amint a *fő*, *nő*, *hí* mellett alakulhattak az *l* végű *föl*, *nöl*, *híl* formák, a *sziv*-nak is támadhatott és támadt is *szil* tartozéka. Azonban ez a „támadás“ aligha lehet nagyon régi keletű, legalább is annyira nem régi alakulat, hogy a *szilánk*, *szilány* ~ *szillány*, *szilony* (vagy még hozzájuk a nyelvjárási *szila[o]k*, *szilos* 'szilánkos', *el-szilamodik* P. D.) szócsoporthoz alapszavául szolgálhatott volna, aminek BEKE gondolja (talán nem értem félre — itt, mint másutt sem egészen világos — fogalmazását). — A BEKE által a *szil* igéhez hasonlókként felhozott *föl*, *nöl*, *híl* korára nézve tanácsos figyelembe venni: a *fő* igének *l*-es formája a múlt idejű melléknévi igenévben tűnik fel: XVI. sz. k. (MonIrók. III, 166) és Biró Márton: Angyali szövetség XVIII. század: *fölt*; *nő* ~ Lippai: Pozsonyi kert. 1664.: *nólnek* és *nöll* | Horváth Gergely. 1738.: *föl nölt* | Faludi: UE.: *nyölttek* (NySz.); a *hí*-nak *l* végződésű formájára nem találok régi nyelvi adatokat.

Nyelvjárási közlésekből kerülnek elő: *rill*¹, *sill* 'sir': *si*, *füll* 'fúj', *büll* 'búj', *szüll* 'sző'², *nyüll* ~ *nyöl* 'kitép' (MTsz.). — Nyelvjárási adatokból — az előbbieknél nagyobb területről — ismeretes a *szil* ~ *szil* ~ *szill*. Jó volna, ha BEKE jelezné, hogy miféle analógiával számol a *szil* ige keletkezése tekintetében. Én nem nagyon hiszem, hogy analógia terméke a *szil*. Inkább látok benne gyakorító *-l* képzős származékot. Fontosnak tetszik előttem az Udvarhely megyéből közölt *szivül* változat (MTsz.). Ez a *szivül* < *szivul ~ *szil* ige alaktanilag ugyanaz, mint a régiségben a hal vagy rák felmetszésével, szétbontásával, a szárításra, füstölésre vagy megfőzésre való előkészítésével kapcsolatban használatos *szivol* ~ *szivul* ~ *szivul* ~ *szijul* ~ *szijal* ige (NySz. a *szil*-tól 2. *sziv* alatt külön választva III, 268; OklSz.; SzD.² 59; Nyr. VIII, 38; Nyr. XIII, 182). Ha az utóbbi gyakorító — pedig alig lehet más —, akkor a 'szil' jelentésű *szil* ugyancsak annak magyarázható.

„Kopó, koppantó, kopoltyú“ című cikkemben (MNy. XLIV, 23) a *szil*: *sziv* ige *-l* képzős gyakorítójából való *-vány* képzős származékul fejtettem meg a hal lélekező szerve belső szivacsos részének: az „apparatus branchialis“-nak a neveként a Duna mentén használatos *szilvány* szót (BEKE nem hivatkozik erre a cikkre).³ Nem látok okot e magyarázat módosítására, azért sem, mivel azokon a tájékokon, ahol a *szilvány* él, a *szil* ~ *szil* 'szil' ige is megvan.

3. Tőlem (Szilánk, szalú, szál: NyK. L, 339) idézi BEKE: „Ami a *sziló*: *szijó* ~ *szijó*, *sziló*, *sziló* ~ *sziló*, *szivó* ~ *szivó*-kés 'vonó-kés', *-szék*, *-pad* meg a *szilát* (*szület*): *szijat*, *sziat*, *szivat* viszonyt illeti, lehetséges, hogy *sziló* > *szilyó > *szijó* > *sziló* > *szivó* fejlődéssel van dolgunk (vö. MUSz. 297 és GOMBOCZ: MNy. XVI, 8), de az is lehetséges — és szerintem ez a valószínű —, hogy a *sziló*, *szilát* a *szil* igének, a *sziló*, *sziló* ~ *sziló*, *szijó*, *szivó* pedig a 'húz, von' és 'szil' értelmű *szil* igének a származékai.“ Ehhez fűzi BEKE: „A fenti adatokból [az ő fentebb ismertetett adataiból] kiderül, hogy mindezekben a szavakban nem az *-l*-es alak az eredeti, hanem a *-v*-s, tehát valamennyi egy *szil* 'húz, von' ige származéka. A fejlődés tehát éppen fordított irányban történt: *szivó*, *szivat*, *szivács* (< *szivács, vö. *forgács* < *forgás* < *faragás*) > *sziló* (*sziló*), *sziat*, *szivács* > *sziló*, *szilát*, *szilács*.“ Amit BEKE itt ír, abból nem derül ki, hogy valóban megértette-e, amit a nála idézett részben mondok: az *l* > *v* fejlődés lehetséges; ellenben valószínű, hogy két külön igével van dolgunk: az egyik a *szil*, a másik a *sziv*. Hogy *v* > *l* hangfejlődés (milyen fokokon át? P. D.) történt volna, szerintem valószínűtlen. Én továbbra is valószínűnek tartom, hogy nem hangtani változatokkal, hanem különböző igei alapszókból való alakulatokkal van dolgunk: egyik a 'húz, von' értelmű *szil* ige, a másik

¹ A *ril*, amit Balassinak tulajdonít a NySz., helyesen: *ri*, *leh* a 42. zsolrtárban (l. EOKHARDT SÁNDOR, Balassi ÖM. I, 137).

² Vö. *szölevény* 'vadkomlóból, vadszölőből keletkező sűrűség a Duna szigetein' Csallóköz (MTsz.).

³ A *szilvány* szónak a természettudományi műnyelvben való használatáról, illetőleg használhatóságáról nyilatkozik SZILV, NyÚSz. 38.

a *szilánk*—*szalú* szócsaláddá kihajtott finnugor *szil* vagy esetleg — ezt most vetem fel — a *szí*: *szív* ige nék imént említett *-l* képzős *szil* ~ *szil* gyakortója.

4. BUDENZ (MUSz. 296) a *szij* szót a *szil 'secare, findere, scindere' ige képzője vesztett származékának fejti meg, melynek teljesebb alakja a N. *sziu*. SZINNYEI BUDENZ magyarázatát elfogadja és megerősíti azzal, hogy rámutat a N. *szil* 'vág, hasít, farag, gyalul' igére, továbbá a *sziju*, *szijju*, *szijú* formákra, amelyek szerinte — mint BUDENZ szerint a *sziu* — a képzőt őrzik.

BEKÉNél olvassuk: „Bárcki azt írja a Magyar Szófejtő Szótárban, hogy a *szij* »Pais Dezső szerint a fgr. er. *szí* népnny. 'von, húz' ige igeneve«. Mivel Bárcki külön kiemeli Pais Dezső nevét, azt kell következtetnem, hogy ez a nyilatkozat szóbeli közlésen alapul, mert a »Szilánk, szalu [nem így! P. D.], szál« (NyK. 50: 337) cikk ezt a feltevést nem említi. Igaz, hogy a felsorolt adatok közt szerepel a *sziu*, *szíu* szó, de ez valószínűleg nem a *szij* szó változata, hanem a *szivókés*, stb. összetétel első tagjáé. A feltevés azon alapulhat, hogy amint a *szivókés szivukés* változatában levő *-u* *-ó*-ból fejlődött igenévképző, a *szij* szó *sziju*, *szijú* változatának *-u*-ja is eredetibb *-ó*-ból való. Kérdés azonban, így áll-e a dolog. Van-e erre bizonyíték?“

BEKE helyesen vette észre, hogy „Szilánk, szalú, szál“ című cikkemben nem szólok hozzá a *szij* főnév eredetéhez. Sőt azt is jól következtette, hogy a véleményemet szóbeli közlés alapján ismertette BÁRCZI, — mindjárt hozzáteszem, nem egész szabatosan.

A harmincas évek első felében meglehetősen feldolgoztam azt a szócsaládot, amely véleményem szerint a *szí*: *szív* ige körül kerekedik ki. Vizsgálódásaimat gyakorlati óráimon meg is beszéltem, sőt véletlenül éppen a most folyó tanévben foglalkozom a kérdéskörrel a magyar egyszakos — nyelvésznek készülő — tanítványaim számára tartott „Bevezetés a magyar szófejtésbe“ című kollégiumban.¹ Amikor 1934-ben N. SEBESTYÉN IRÉN a Magyar Nyelvben (XXX, 185—6) ismertette Y. H. TOIVONENNEK a magyar *szij* szóval kapcsolatos megfejtését, nekem már megvolt az a gondolatom, hogy a *szij* a 'húz, von', illetőleg 'szí' jelentésű *szí*: *szív* ige rokonságába tartozik.² Erről tájékoztattam a Szófejtő Szótár készülésekor BÁRCZI barátomat. A neki tett nyilatkozatban azt a nézetet jelezhettem, hogy a *szij* egy *szí*: *szív* ige név szó: nomen-verbum névszói ága lehet, s félreértésből vagy elírásból

¹ Az 1951—1952. tanév második felében. — Hálás vagyok BEKE kollégámnak, hogy közleményével olyan mozzanatok megtárgyalására és megvilágítására ad alkalmat, amelyek egyébként talán nem vetődtek volna fel.

² Utólag veszem észre, hogy ebben tudomon kívül BEKE után jártam, ha ugyan jól értem, amit „A *hég* és *szij* szó hangtörténetéhez“ című közleményében (Nyr. LIX, 98) írt: „Eszerint vissza kell térnünk Budenz föltevéséhez (MUSz. 255), aki szerint a *di* a *divat* és *diadalom* szókkal függ össze, bár ezek igei alapszóra utalnak (de vö. a *szij* < *szív* főnév és a *szív* 'hasít abroncsnak való ágat' Ormányság, *szijjok* 'gyalul' Göcsej, *szil* 'farag' Zala m. MTsz., *szívol*, *szíval*, *szívil*, *szíul*, *szíjal* '(auf)-schneiden' NySz. ige viszonyát. Ide tartozik a *szívós* melléknév is, mely eredetileg *szivos* volt).“

ehelyett került bele a SzófSz.-ba, hogy a *szij* „Pais Dezső szerint a fgr. er. *szí* népn. 'von, húz' ige ige neve“.

Hogy a magyar *szí*: *szív* meg a *szip* ~ *szíp* (*szipog*, *szipákol* stb.¹) és *szop* szók etimológiailag összetartoznak egymással, alig kétséges, de a viszonyuk nem egészen világos. Valószínűleg hangtani *p* ~ *v* megfelelés esete forog fenn, s így kapcsolhatók hozzá a vogul *sipy* 'szopik' (gyakorító -*y* képzős alakulat; vö. SZABÓ: NyK. XXXIV, 65) és osztják *säpäm* 'ua.' igékhez (vö.: WICHMANN: MNy. IV, 396; NyH.⁷ 153; SzófSz.).² A magyar, illetőleg ugor *p* ~ *v* megfelelés valószínűsége mellett szól, amit SZINNYEI NyH.⁷ 39—9 a finnugor szóbelseji és szóvégi *p* ~ *β* szakaszában összeállít. — Eszerint a magyarban *szíps ~ *szívs lehetett a kiindulás. A nyelvelem egykori nomen-verbum voltára vall a hétfalusi *szíp* ~ *szip* 'csorgóskút, melyből folyton foly a víz' (MTsz.). A *szívs változat folytatása — most a névszói ág érdekel bennünket — a csupasz alanyesetben *szívu > *szív > *szíu*, formansos alakokban **szívo-* > *szio-* > *szijo-* vagy **szívu-* > *szíu-* > *szíju-* lehetett.³

BEKE bő összeállítást ad a tőle eredetileg *v-* tövűnek tartott *szij* szóra vonatkozó adatokból. Így takarékoskodhatom az adatfelsorolásban. A XIV—XVI. századi szórványokban és szójegyzékekben jelentkező *iu* és *yu*, *iw* és *yw*, *iv* és *yv* írású alanyeseti formákat szerintem *szíu*-nak olvashatjuk, az *iv* hangkapcsolat „szabályos“ *iy* fejleményével. Mellette élhettek az eredetibb *v-t* tartalmazó, a *v* kiesésével keletkezett hiatusos és a hiatustöltő *j*-vel ejtett formanshordó alakok, mégpedig *o* és *u*, később a tövéghangzóval. Egy 1557. évi Zalaváron kelt levélben van *zjw* és *zyw* mellett *zjwoth* (LevT. I, 229) olv. *szivot* a. m. *szijat*. MA. 1611.: *Szivos* a. m. *szijas* és MA. 1. 1611.: „Ligula: *Kődöző szivoczka*“ olv. *szivocska* a. m. *szijacska*. Az ilyen *v-t* tartalmazó formansos alakokból elvonással jött létre a MA. m.-l. és l.-m. 1611. részében található *Szív*, *Szivgyárto*, *Szivgyóplő* stb. (id. BEKE) olv. *szív* vagy *szív* alanyeset és ennek mai nyelvjárásokban meglevő folytatása (id. BEKE). 1548: *szyat*; 1587: *zyostol*; a Zala vármegyétől 1598-ban kibocsátott árszabás egyik szakasza: „Az *Zijartok*“ és ebben: *kerezth zijoth* | *wezer zijoth* | *keöz zijath* | *kengiel zijoth* | *zijosthwł* | *likos zijoth* | *zablja zijoth* (PAIS: MNy. VIII, 416): hiatusos formák. Az ilyen hiatusos formákat válthatta fel az 1451-től előforduló *szí* vagy *szí* forma. A hiatust eltüntető *szijos*, *szijot*-féle formansos alakokból vonódott el a *szij* ~ *szíj* alanyeset, amely SZIKSZF.-nál, CAL.-nál és MA.-nél jelenik meg. A BesztSzój. egyik *ziuu* írású adatai *uu* BEKE szerint *u*-nak

¹ Kórógy *leszippad* (BARTHA KATALIN: MNy. I, 113).

² BÁRCZI „Az igei átvételek kérdéséhez“ című dolgozatában azt a véleményét fejezi ki, hogy *szí* (*szíp*) igénk ugor eredetű, hangu'ánzóként keletkezett, és mint régi hangutánzó képzőtlen alakban szerepel (MNy. XLIV, 94; hasonlóan: A magyar szókincs eredete 18).

³ Hogy milyen viszonyban van szerintem a tárgyalt szócsaláddal a *szívós*, illetőleg *szivos*, SzD. ^{1,2}: *szíjos*, *szijos*, *szíjas*, *szijas*, *szíjjas*, *szíós*, *szíjós* szó, annak a kifejtését most mellőzöm.

vagy *v*-nek olvasható; én inkább hiszem, hogy *szívu* ejtés lappang az adatban.¹

A *szíj* főnév jelentéstani szempontból kétféleképen is belekapcsolható a *szí*: *szív* 'húz, von' ige rokonságába. Az egyik az a lehetőség, hogy olyan valami eszközre vonatkozott, aminél fogva húztak. A másik az, hogy a húzás, vonás tárgyát, eredményét jelentette: a bőrt vagy irhát, amit az állati testről, a háncsot, hársat, amit a fáról lehúztak.² A második változat inkább valószínű, vagyis az, hogy a *szíj* eredetibb jelentése 'bőr- vagy háncs-csík' volt. Erre vall a régi büntető eljárásban alkalmazott *szíjhasítás*, illetőleg annak nyelvi emlékei, amilyen ez a kifejezés: *Majd szíjat hasítok a hátadból!* (TOLNAI: MNy. IX, 290). Hasonló az ERDÉLYI JÁNOSNÁL előkerülő közmondás: *Könnyű más bőreből hársat hasítani* (MARGALITS, Közmondások 322 *Hárs* al.).³

5. BEKE ekként nyilatkozik: „A *szíj* tehát nem a *szív* ige származéka, s nem melléknévi igenévi alak.“ S miután ezt a nekem ajándékozott véleményt megcáfolta,⁴ négy sorral lejjebb ilyen kijelentést tesz: „Pais a *szíj*-on kívül a *szilánk*, *szalú* és *szál* szót is egy szócsaládba vonta, s ezek szerint mind egy *szal*- 'vág, hasít' jelentésű ige származékai, amely egyben főnév is volt, tehát ú. n. igenévszó.“ Most már igazán szeretném tudni, hogy BEKE szerint a *szív*-vagy a *szal*- családjába vontam-e a *szíj* főnevet. — Több világosságot! Mivel így már nem is az ominózus *szal* igenévszó nem egészen törvényes családi ügyei, hanem a *marri szal — ber — ion — ros* sötét örvényei kezdenek kavarni körülöttem.

BEKE nincs meglegedve, hogy én még a 'tutaj' jelentésű *szál* szót is a jelzett finnugor szócsaládba vonom. Elégedetlenségének alapja: „A szónak török eredetére már Munkácsi előtt Gyarmathi rámutatott, s az egyeztetés Gombocz szerint hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt kétségbevonhatatlan (BTLw. 119).“ GOMBOCZNÁL ez van: „die lautliche und begriffliche übereinstimmung mit türk. *sal* 'floss' kann jedoch kaum als zufällig betrachtet werden“. Vagyis BEKE mintha nem lefordította, hanem kissé átstilizálta volna GOMBOCZOT: „k a u m a l s z u f ä l l i g“ nem egészen a. m. „k é t s é g b e v o n h a t a t l a n“. És ha én el is fogadnám azt a BEKÉTŐL itt érvényesíteni próbált elvet, hogy hagyományos és tekintélybeli alapon zárjunk le kérdéseket (persze nem fogadom el!), GOMBOCZ miatt írhattam volna, amit BEKE idéz

¹ Utalhatunk itt a SchlSzój. 656: „fur: *vruu*“ adatra. HALUSZKA MARGIT (MNy. XXXIX. 313) szerint talán íráshiba révén került az *u* a ? jellel *urvu*-nak olvasott forma végére. Én azonban lehetségesnek tartottam és tartom, hogy az *uu* ebben az esetben hosszú *ú*-t, esetleg *uy* kettőshangzót képvisel (vö. PAIS: MNy. XL, 65).

² Hasonlóan BUDENZ, MUSz. 296—7.

³ Nem tudom, mit szólna ahhoz BEKE, ha megpendíteném azt az ötletet, hogy a *hárs*, korábban *hás* szónak köze lehet a *hasít*, *hasad*, *hasonlik* igékhez. Ez egyébként aligha mond ellene a ZSIRAI MIKLÓSTÓL (MNy. XXIV, 298) felvetett származtatásnak.

⁴ Esetleg önmagát is cáfolhatta volna, de erről — úgy látszik — ellenem irányzott lendületében megfeledkezett.

tőlem: „Mindamellett nem teljesen lehetetlen, hogy ez a *szál* 'tutaj' külön szó, amelynek eredetije a török *sal* 'Flösse, Holzflösse'“.

6. BEKE ekként folytatja: „Pais idevonja továbbá a *szalag* szót is, melyet az említett *szal-* (*szál-*) igenévszó denominalis *-k -g*, vagy inkább deverbális *-k -g* képzős alakjának tekint.“ Talán nem éppen tanulság nélkül való idéznem dolgozatomnak azt a részletét, amire BEKE iménti megjegyzése visszahat: „A *szalag* szó ez irányból való származtatásának [BUDENZ—SETÄLÄ—GOMBOCZ szerint egy bizonyos 'köt' jelentésű finnugor elemhez, PAASONEN—SZINNYEI szerint egy másik ugyancsak 'köt' jelentésű finnugor elemhez való odakapcsolásának] — elismerem — nincs akadály. Azonban nincs akadály szerintem annak sem, hogy a fejtegetett *szals-* (*szál-*) igenévszóval rokonítsuk a szót. Alaktani tekintetben felfoghatjuk mint denominalis *-k ~ -g* képzős kicsinyítőt, vagy inkább mint deverbális *-k ~ -g* képzős névszót, s így mint az imént tárgyalt *szalak* alakváltozatát. Jelentéstani tekintetben meg olyanformán világíthatjuk meg erről az oldalról, ahogyan előbb a *szál*-nak 'fonal' jelentését a 'kötésre használt háncs, hárs' értelemről magyaráztuk. Ekképpen valószínűleg kettős eredetű nyelvi elemmel állunk szemben¹.“ Sőt ehhez csatoltam még néhány megjegyzést tesztek a 'fonal' jelentésű *szál* szóra vonatkozólag, olyan irányban, hogy ez 'háncs' és 'kötélék' jelentésű előzményből egyaránt megmagyarázható. — Örömmel hallottam BEKÉTől ez év márciusában tartott akadémiai előadásában, hogy csak ténylek szabad építeni, s ő csak ezt teszi. Az én — nem számít, jó vagy rossz — *szalag* magyarázatommal kapcsolatban azonban — nyilván tudtán és szándékán kívül — lesiklott a tények mezejéről, mivel ha valaki szembe állítja, amit én meg ő írtunk, gondolom, észreveszi, hogy az én *szalag*-omat önála némi fondorítás érte.

7. A *szalag* szóval dolgozatom 8. szakaszában foglalkozom. Ugyanabban a szakaszban, de a *szalag* előtt tárgyalom MA., PP. PPB. *Szálak*, illetőleg *Szalak* adatait. Ezért nem értem, miért kellett BEKÉnek így fordítani a dolgot: „Ezzel [BEKE szerint: a *szalag* szóval] kapcsolatban a következőket írja [PAIS]: »MA. 1611.: «*Szálak*: Rates, Trabicae» ~ MA. 1708.: «*Szalak*: Rates, Trabicae, Floss, Blockschiff» ~ PP. 1708.: «*Szalak*: Rates, Trabicae» | PPB. 1767.: «*Szalak*: Schedia, orum. Unnütze Gedichte. It. Brücke über einen Fluss.» Nb. PPBl. 1767.: «*Schedia*: *Szál*, *Tutoly*. Ratis.» ... — A *szalak*, illetőleg — ha nem téves elváltoztatás [így!] — *szálak* szó bizonyára mint *-k* képzős deverbális névszó függ össze a 'vág, hasít' értelmű *szals-* igével, és a *szál* rokonértelmű kifejezéseként élt némely nyelvi körzetekben.“ — Tehát itt (NyK. L, 346) még egyetlen szót sem ejtek a *szalag*-ról.

BEKE a tőlem vett idézet után ezt írja: „Ez a *szalak*, *szálak* semmi esetre sem azonosítható a *szalag* szóval, mert ez [a *szalag* szó? P. D.] nem más,

¹ Most ritkítottam.

mint a 'tutaj' jelentésű *szál* többesszámú alakja. A szó nem Molnár Albert szótáraiban fordul elő először, hanem megvan már Szikszai Fabricius 1590-ben megjelent szójegyzékében: Rates — *Szalak* (179), Ratis — *Szaal* (180). Molnár Albert kétségkívül innen vette át a szót; ezt bizonyítja, hogy a *Trabica* címszó alatt két alakban is közli a *szál* szót: *Szál, Szaal*. Hisz a *Szaal* az egyesszámú Ratis fordítása, míg a *Szalak* a többes Rates megfelelője. — BEKÉNEK ebben a megjegyzésében van egy t é n y, amit én annak idején nem vettem figyelembe: a SZIKSZAI FABRICIUS-féle „Rates: *Szalak*“ és „Ratis: *Szaal*“. A BEKÉVEL egyező nézetem az, hogy ez folytatódik későbbi szótárainkban. Ezt kell tehát első sorban mérlegelni, ha a *szalak* ~ *szálak* nyitjához közelebb akarunk férkőzni. A kérdés azonban nem olyan egyszerű, ahogyan BEKE feltünteti, amikor a *szalak* ~ *szálak* elemeket kissé kapásból a 'tutaj' jelentésű *szál* többesszámú alakjának jelenti ki.

Vegyük számba a SZIKSZAI FABRICIUS-beli közvetlen környezetet, amit BEKE nem tett meg: „Pontones: *Eőszue cziatlot haiok, kikkel az vizet által hidalliak* | *Schedia: Eőszue cziatlot fabul czinalt haiok* | Rates: *Szalak*“. A csoportba foglalt latin és magyar elemek többesben vannak, a *schedia* kivételével, amely egyes nőnemű és többes semlegesnemű forma egyaránt lehet.¹ Ebből bizonyos fokig a *szalak*-nak is a többes voltára lehet következtetni. Azonban hogy a latin *rates* többesnek nem okvetlen kell a magyarban többes megfelelőjének lenni, az meg MA. I. 1611., 1621. következő tételéből derül ki: „Rates *σχεδια: Baronabol rőt hajo; Szal hájo, Czillyehajo, Hajo*“. Ahogyan: „Ratis *σχεδια: Hajo, Szálhajo, Baronahajo*.“ és „Trabica *σχεδια, ναϋς, ὀλιὰς* [teherhajó]: *Gerendakbolrott Hajo, Szál, Szaal*.“ — Rá lehet mutatni továbbá arra is, hogy míg SZIKSZAI FABRICIUSnál a 180. lapon a *szál* hosszú *á*-ja *aa*-val van jelölve, és általában önála elég gyakori az *á*-nak és más hosszú magánhangzóknak kettőztetéssel való jelölése,² addig a 179. lapon egy *a*-val *Szalak* van; az igaz, közelükből a 179—80. lapról: *fabul, czinalt, gallia* a. m. *gályá, allas, Kormany, Cziakla, vamos, Haz* idézhető. A *Szaal: Szalak* formákbeli *aa*: a különbség egyébként esetleg úgy is magyarázható, hogy a többes a még nem nyújtott magánhangzós *szala*-tövet őrzi. — Ha a most előadottakat jobbra vagy balra latra vetem, nem tudok dönteni abban a tekintetben, hogy a *szál* többesének tartsam-e a szótárakbéli *Szalak* ~ *Szálak* elemet, vagy pedig az előző cikkemben adott

¹ Eredetijeként két görög szó jöhet számba. Az egyik: *σχεδια*, melynek a jelentése: 1. 'Handschrift', 2. 'Floss', 3. 'Schiffbrücke'. A másik: *σχεδιον*. MA. I. 1611., 1621.: „*Schedion*, g. n. *σχεδιον*. Idem.“ Vagyis ugyanaz, mint „*Schediasma σχεδιασμα*: Hirtelen czinalt, kezületlen dolog.“ PP. I. 1708., PPB. I. 1767.: „*Schedia, ae*: Szál, Tutoly. Latiné Ratis.“ és „*Schedia, orum*: n. 2. pl. Hamar írt, rozl verfek.“ PPB. 1767.: *Szalak: Schedia, orum* Unnützte Gedichte. It. Brücke über einen Fluss.“ Ellenben PPB. 1767.: „*Szálak, tutajok*: Rates, Trabicae, Flösse, Blockshiffe.“, amint PP. 1708.: „*Szalak*: Rates, Trabicae.“

² Pl. 199: *taal* ötször s másutt is; uo.: *Raatot*; uo.: *Keesz és Peep*; 253: *Taalas, taal tarto*; uo.: *Vaalu*; uo.: *Saak*; uo.: *Kosaar*.

származtatásnak megfelelően önálló szónak: a *szal* ige *-k* képzős névszói származékának. Nem tudok dönteni, mivel a tények mezejéről nem akarok átlibbeni az imperatívusok mezejére.¹

I ä pur ë: xomv vogymuk

I. „750 évvel ezelőtt hangzott így a magyar beszéd.“ Olvassuk BENKŐ LORÁND „Hogyan beszéltek a régi magyarok?“ című cikke elején (Nyr. LXXIV, 267). — Kissé meglepett ebben a Halotti Beszéd szerzőjének tulajdonított „hangzás“-ban az *Isä* és a *xomv*: nyilván olv. *χomv*. Annak idején azt hittem, hogy sajtóhibával van dolgunk, és vártam a helyreigazítást. A helyreigazítás azonban eddig nem jött. Ezért most, másfél év után azt a kérdést intéztem a cikk szerzőjéhez, hogy valóban szándékos olvasattal van-e dolgunk az *isä* és a *xomv* esetében.

A kérdésre a következő felvilágosítást kaptam: „A Nyr. 1950. évi 4. számában »Hogyan beszéltek a régi magyarok?« címen cikk jelent meg a nevem alatt. A cikket valóban én írtam, mégis — különös módon — egyes kitételei nem tőlem származnak. A hemzsegő sajtóhibákról nem beszélve, a régi magyar szövegek olvasatában is meghökkenítő dolgok találhatók. A HB. idézett mondataiban az én kéziratom *Isä* szava helyett *Isä*, *χomv* szava helyett *xomv* áll, *miü* helyett *mü* (kétszer), *üüt* helyett *üt* (kétszer), *kinzotujátüül* helyett *kinzotujátül*, *nyugulmábéli* helyett *nyugalmábéli* stb. Még szerencse, hogy a HB.-ből összesen három mondatot idéztem... — A változtatások jó részét a Nyr. felelős szerkesztője hajtotta végre. A korrekciókban való visszajavítással és személyesen is több alkalommal tiltakoztam emez eljárás ellen, mivel a fenti változtatások tudományos meggyőződésemmel ellenkeztek, és nevem alatt ilyesmiket nem akartam megjelentetni, — még a Nyr.-ben sem. Mint a cikk mutatja, tiltakozásom eredménytelen volt. — Az ügynek bizonyos folytatása van. A Nyr. kérdéses számának megjelenése után, 1950 szeptemberében néhány soros helyreigazítást adtam át a folyóirat felelős szerkesztőjének. A helyreigazításban — a várható jogos kritikára való tekintettel — megírtam, hogy a nevem alatt megjelent cikk bizonyos kitételei nem tőlem származnak, nyelvésztársaim tehát ezeket ne nekem tulajdonítsák. — 1950. szeptember óta kilenc Nyr.-szám jelent meg, felszólalásomat azonban minden alkalommal hiába kerestem »A Nyelvőr postájá«-ban. A folyóirat felelős szerkesztőjének e nyelvtudományunkban szokatlan eljárásához én nem is fűzök megjegyzést, alkosson véleményt róla ki-ki magának.“

BENKŐ LORÁND tájékoztatása után meglehetősen nőtt a csudám, hogy a szerkesztő „ad personam suam“ ennyire lényegbe vágó módosításokat végez munkatársai közleményén ellenkezésük ellenére. Én eléggé módosítom a

¹ Bocsánatot kérek, hogy jelenlegi gyűjtéletes közleményemnek ezt a részét (de talán a többi is) nem sikerült elég világosan tagolnom. Azonban kénytelen voltam hozzászólásom tárgyához több helyen hozzáhomályosodni.

szerkesztésem alá kerülő kéziratokat alakítás és fogalmazás tekintetében, de az soha nem jutott eszembe, hogy munkatársaimnak — még a kevésbé felserdülteknek is — olyan nézeteket csúsztassak a neve fölé vagy alá, amiket ők nem fogadnak el. — Nem tartanám szerencsésnek, hogy éppen akkor, amikor SZTÁLIN bölcsesége félreérthetetlenül rámutatott arra, hogy a tudomány útja a szabadság útja, a vizsgálódás és a kritika szabadságáé, valaki mint szerkesztő Araksejev tábornok babérajaira pályázzék.

Engedje meg tehát BEKE ÖDÖN szerkesztő kartársam, hogyha nem is tűzzel-vassal, de legalább is ólom betűvel terjesztett véleményével szemben külön véleményt terjesszek elő, — természetesen azzal, hogy az ellenvélemény kifejtésére mindenkor rendelkezésére állnak a Magyar Nyelv lapjai.¹

2. Valószínűleg a *falv* szó végződésére vonatkozólag 1926—1928-ban folytatott vitához (a rávaló utalások összeállítva „Fal“ című cikkemben: MNy. XXVII, 245 és EtSz. II, 150) kapcsolódik BEKÉnek „Falv és társai“ című 1929 végén megjelent közleménye (Nyr. LVIII, 155), bár ő itt nem jelzi ezt. BEKE — úgy látszik — a *falv*: *falva*, *hamv*: *hamvas*, *odv*: *odvas*, *ölyv*: *ölyv*-féle, vagyis mássalhangzó megelőzte *v*-t tartalmazó szócsoport végződésének alakulásmódjára nézve SZILASI véleménye felé hajlik, mely szerint *falva*- volt az eredeti szótő. BEKE észtből hivatkozik hasonló jelenségként a *rasv* 'zsír, háj' ~ irodalmi *rasv* ~ finn *rasva* megfelelésre.

A következő, 1930. év elején (Nyr. LIX, 15—8) „A Halotti Beszéd olvasásához“ címen tett közzé cikket BEKE. Ebben a HB. *chomuv* és *keseruv* elemeit fejtegeti, illetőleg fejti meg, oly módon, hogy amint az *álom álmo-*

¹ BEKE ÖDÖNnek a MNy. XLVI. évfolyamában megjelent két közleményéhez ezt a szerkesztői megjegyzést tettem: „A közleményen a más szerzők munkálatainál szokásos szerkesztői alakítást és korrektúrázást nem volt módom végrehajtani. — A SZERK.“ (341, 363.)

A Nyr. 1951. március—áprilisi számában (LXXV, 157) ezzel kapcsolatban ez olvasható: „Két dolgozótársunk levélben, mások szóban kérdezik, hogy mit jelent a Magyar Nyelv mult évi 4. számának 341. és 363. lapján a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének két cikkéhez fűzött megjegyzés: »A közleményen a más szerzők munkálatainál szokásos szerkesztői alakítást [és korrektúrázást] nem volt módom végrehajtani. — A szerk.« [Bekezdés.] A Magyar Nyelvőr szerkesztőjének válasza: Olvasóink kíváncsiságát nem tudjuk kielégíteni. Magunk sem tudjuk átlátni, mi szükség volt ezt a megjegyzést csupán a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének cikkeihez fűzni, amelyek már több, mint egy éve ott hevertek még egy csomó cikk társaságában a Magyar Nyelv szerkesztője íróasztalának fiókjában.“

Amikor BEKE ÖDÖN ezt a választ adta, úgy látszik, megfeledezett arról, hogy ismételtén kértem őt, legyen szíves a Magyar Nyelv alakításmódjához alkalmazkodni, — pl. a folyóiratcímek rövidítése után pontot tenni, a folyóiratok vagy munkák kötet-számát római számmal jelezni, utánuk nem pontot vagy kettőspontot, hanem vesszőt tenni, a „Magyar“-t nem „Magy.“-gyal, hanem „M.“-mel rövidíteni stb., stb. — Ő nem volt hajlandó e tekintetben a MNy. „szabvány“-át figyelembe venni, de viszont én sem tudtam elsiklani afölött, hogy az ő közleményei csak úgy kiütközzenek a MNy.-nél jó néhány év óta megszokott formákból (formákról volt szó és nem arról, hogy *chomv* helyett pl. *chomuv*-t vállaljon, — meggyőződése ellenére). Ezért illesztettem cikkeihez az idézett szerkesztői megjegyzést, és nem azért, mintha — ahogy ő sejteti — nem akartam volna időt és fáradságot szentelni 'a több mint egy éve íróasztalom fiókjában heverő cikkek' megszerkesztésére. — Újra hangsúlyozom: a MNy. bármikor rendelkezésére áll, de ennek a szerkesztői tájékoztatásnak az odaértésével.

töve és *álm* formán át az *álm* maga is *almu*-ból fejlődött, hasonlóképpen a *hamvas*, *keserves* töve is *hamva-*, *keserve-* volt (ahogy SZILASI: Nyr. XI, 113 tartja): „a ragtalan alak tehát a tövégi magánhangzó eltűnése után csakis *hamv (*chomv), *keserv lehetett. A *hamu*, *keserü* alak azután ezekből fejlődött“, az előző cikkben jelzett észt esetek mintájára. — „Most már csak az a kérdés, mikor ment végbe ez a [*v* > *u*] hangváltozás, vagyis mikor volt még a kiejtés *hamv (*chomv), *keserv és mikor volt már *hamu (*chomu), *keserü*.“ Erre keres feleletet BEKE a továbbiakban. Vele összefüggésben megjegyzi, hogy ha a tövégi rövid magánhangzók lekopása korában *u* és *ü* lett volna a véghangzó, ma *ham, *od alakot ejtenénk, tehát az ómagyar korban még *chomv, *odv, *ölyv (*elv*) hangzott. A HB.-beli *chomuv*, *keseruv* hangjelölésének kérdését a *falv* oklevelekbeli írásmódjára tett nyilatkozat alapján így intézi el: „Végső betűjük [a *falv* okleveles adatainak] *u*, *uu*, *v*, *w*, melyek abban az időben a *v* és *u* (*ü*) hang közös jelei voltak; a *falv* akkori kiejtése tehát csak *folv* (*falv*) lehetett . . . Eszerint a HB. *chomuv* és *keseruv* szavait is *chomv*, *keserv*-nek kell olvasnunk, tehát a HB. *uv*-je egyértékű az egyszerű *u* vagy *v* betűvel és ezek kettőzésével (*uu*, *vv* = *w*), *s v-t* is, *u* (*ü*)-t is jelölhetnek.“

Ahogy BEKE a *folv* (*falv*) és ennek alapján a *chomv* és *keserv* mellett érvel, az meglehetősen hasonlít ahhoz, ahogy a KNEZSÁTÓL „A *falv* *u*-járól“ című cikkben (MNY. XXIV, 115—6) felhozott *uu* végű adatokat¹ MÉSZÖLY (MNY. XXIV, 273—5) kezeli: „az *uu* rövid *u*-t jelöl“, amint „az *ou* betűpárt csak íráshibának tarthatjuk *u* helyett“. A mód MÉSZÖLYNÉL és BEKÉNÉL egyezik, az eredmény eltér: MÉSZÖLY szerint az *uu* *u* hangnak a jele, BEKE szerint az *uu*, illetőleg *wv* hangé. Az állásfoglalás mindkettejüknél kategorikus, ellentmondást nem tűrő. De mivel bizonyítanak? Körülbelül ezzel: „Sic volo, sic jubeo!“

BEKE utóbbi cikkének a megjelenése után, 1931-ben „Fal“ című cikkemben próbáltam etimológiát adni a *falv* és *fol* szócikről (MNY. XXVII, 244—6), és ebben a — lehet, hogy nem jó — származtatásban igyekeztem számolni a *falv*-nak *uv* kettőshangzós vagy hosszú magánhangzós végű formáival, amelyeket minden ellenkező „kell“ és „csak“ ellenére valószínűsíteni lehetett az addig felvetett adatokból. Később: „A *falv* alakváltozataihoz“ és „1310: — foluan: -falván“ című cikkeimben (MNY. XXX, 304—6 és NyK. XLVIII, 470), majd „Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában“ című értekezésem idevágó részletében (MNYTK. 78. sz. 12) még más ebben az irányban érvényesíthető adatokra mutattam rá.

Amint KNEZSA „A magyar helyesírás a tatárjárásig“ című munkájában (MNYTK. 25. sz. 17—8) kimutatja, az *uu* csakugyan szerepel XI—XIII. századi emlékeinkben *v* hangnak a jeleként, de csak szóeleji és szóbelseji helyzetben, s z ó v é g é n n e m. KNEZSA *v* hangértékű *wv* jelet nem hoz

¹ L. még KNEZSA, A magyar helyesírás a tatárjárásig: MNYTK. 25. sz. 10.

fel semmiféle helyzetben. Ebből — gondolom — nem éppen alappal következethető, hogy az *uv* a HB. *chomuv* és *keseruv* elemeiben *c s a k v* hang képviselője lehet.

BEKE tudja azt, hogy a kérdéses *v*- tövű szócsoporthoz jó részének van *ú*, *ü* és van *ó*, *ő* végű alakja. Az utóbbiak szerinte úgy keletkeztek, hogy először a (*v*-ből vált) rövid *u*, *ü* megnyúlt, majd *ó*, *ő*-re változott. BEKE a *keserv* alakhoz tett jegyzetben figyelmeztet arra, hogy a *keserü* szó okleveleinkben legtöbbször *eu*-val van írva. Hát igen! itt jó volna kitérni arra, hogy ha a HB.-ben *keserv* a szó alakja, akkor az 1211-i tihanyi összeírásban a fogalmazvány *Keseru* és *Qeseru* olv. *keserv?* vagy *keserü?* vagy *keserü?* formái miként változhatnak már *kesereu* és *Qesereu* olv. *keserő* alakokkal, ha ugyan az *eu*-t BEKE *ő*-nek olvassa. A „ha“ idetétele azért is megokolt, mivel cikkének egyik jegyzete (17, 5. jegyz.) szerint *ő*, mint a *-tól* rag HB.-beli megfelelőiben a *w*, *v*, *u* betűket, a HB.-beli *ev* betűcsoportot szintén *ü*-vel olvassa ezekben: *felevl*, *timnucebelevl*, *levn*, *ü*-vel vagy *ü*-vel (!) ebben: *eleut*. Persze sokunk szerint az 1211: *kesereu* és *Qesereu* vagy az 1237: *Kesereu* adatok mögött *kesereü* hangalak van, amint a HB.-beli *ev*-es írású elemekben is *eü*-t szoktunk és egyelőre fogunk is ejteni, amíg BEKE tényleg kellel fel nem világosít bennünket, hogy az *ev* miért rejteget itt *ü*-t vagy *ü*-t. Feleletet szeretnénk egyébként arra is, hogyan magyarázódik a *keserv*-ből az 1228: *Keserey* olv. *keserej* forma.

3. Bizonyára nemcsak engem érdekelne, hogy BEKE minék tartja a *χomv* és *keserv* végső *v* hangját. Bevallom, hogy én a *χomuü* és *keserüü* végső *üü* diftongusa mögött kicsinyítő képzőt vélek látni. Már pedig akár *-v*, akár *-γ* kicsinyítő képzőből indulunk is ki (a *-v* kicsinyítőt veszi fel SZINNYEI i. m. 33), nem tudom, miért kellene egy ősmagyar vagy kora ómagyar időkbeli *χomvs-* és *keserüv-* formansos és *χomsv* és *keserüv* csupasz *tő* feltevését annyira szigorúan elutasítani, mint azt BEKE teszi az *almu*: *álmo-*, *álm* viszonyra való hivatkozással. T. i. hogy a *hamvas*, *keserves* eredetibb **hamuvas*, **keserüves*-ből fejlődött, szerinte: „ez a föltevés olyan, mintha az *álm*-t eredetibb **álm*-ból származtatnánk, mert csak így lehetne a mai *álm* és a régi *almu* alakokat közös nevezőre hozni.“ Nekem, mint elvetélt matematikusnak hajlalom van egy efféle közös nevező koholására: a BEKE-féle más irányú „*c s a k*“ és „*t u d j u k*“ ellen ugyanis azt merem gondolni, hogy az *álm*: *álm*, *szerelmü*: *szerelm*-féle „hangtoldó“ tövek jórésze (ha nem is mindegyike) előbb „hangvesztő“ volt, más szóval az *álm* előzménye *áls[o,u]mu*, a *szerelmü*-é *szerel[ē]mü* lehetett. Nem látom be pl., hogy az *álm*, amely a finnugor megfelelők tanúsága szerint finnugor nyelvközösség korabeli deverbális *-m* képzős alakulat, s amelynek finnugor megfelelői többségében az *-m* képző előtt ott találjuk az igető végmagánhangzóját, miért ne lehetett volna a magyarban eredetileg **oloms* vagy **álm* (vö. mordvin *udomo*). Hasonlóképpen nem ítélném egykori nemlétre a *-v* vagy *-γ* kicsinyítő képző előtt még a tövégi magánhangzót hordozó *χomsv*- és *keserüv*-tőformákat.

Én tehát engedélyt kérek, hogy ezek után és ezután is *χομου*-t és *keserüü*-t olvassak, nem pedig *ΒΕΚ*ével *χομv*-ot és *keserv*-et vagy *MÉSZÖLY*lyel (Nytört. fejt. a HB. alapján 25—7) *chomu*-t és *keserü*-t (nem tudom ugyan, *MÉSZÖLY* csakugyan ezt olvas-e vagy talán *miv*, *tiv* [i. m. 28—9], *volóv* [i. m. 80—3] olvasásaihoz képest *keserüv*-öt).

4. Az előzők alapján nem látok okot arra sem, hogy az *w* jel *v*, *u*, *ü* hangértékűségének törvénye a HB. egyéb elemeire kiterjesztessék. Így nem követem *ΒΕΚ*ÉT abban, hogy a *horogu vec* olvasása *horogvék*, a *tiluvt*-é meg *tilut*. A *tiluvt* ilyen olvasására nézve nem követem *MÉSZÖLY*t sem i. m. 84—8 közölt fejtegetései után sem. *ΒΕΚ*E szerint: „A *tiluvt* a műveltető *tilt* (*tilut*- HB.) ige visszahatójának¹ (vö. *tilovek* NádK., olv. *tilovék* TMNy. 267) -t képzős igeneve, melyben a reflexiv *v* képző beleolvadt a tővégi magánhangzóba.“ Erre azt jegyezhetjük meg, hogy ha a visszaható -*v* képzőnek a tővégi magánhangzóba való beleolvadásával számolunk, akkor nem *tilut*, hanem *tilút* olvasás volna az indokolt. — A csatlakozó részben még valamit nem egészen értek. *ΒΕΚ*E ezt írja: „A reflexiv képző magánhangzó-alakban van az *ul ül* képzőben² és a visszaható igék műveltetőjében (pl. *alotom* BécsiK. . . *alut* 'altat; megaludtat (tejet)' [N.] . . . ; *alkut*, *alkot*; *esküt*, *esköt*, *eskét*; *feküt*, *feköt* 'fektet' . . . *haragut* 'haragít'; *nyugot* 'beruhigen, ruhig machen'...; vö. még az *sz* vagy *d* hanggal bővülő *v*-tővű igéket TMNy. 263).“ — Ha jól értem, *ΒΕΚ*E úgy véli, hogy a felsorolt műveltető igékben a -*t* műveltető képző -*v* képzős visszahatókhoz járult, s a -*v* beleolvadt az előtte levő tővégi magánhangzóba, de úgy, hogy ez rövidnek maradt. Ha így volna, kissé bonyolult magyarázatnak tartanám. Szerintem egész jól megjárja a *SIMONYIÉ* (TMNy. 428, ahol a *tilut*-tal együtt fel vannak sorolva a *ΒΕΚ*E idézte igék): az eredetibb *alu-*, *alo-* tőalakhoz járul a műveltető -*t*, vagyis — én teszem hozzá — *alut*, *alot* ~ *olt*. Tehát aligha olyan alakulással van bennük dolgunk, mint az átható *ráz*-nak újonnan jelentkező visszaható *rázkó[fo]dik* és műveltető *rázkó[fo]d-tat* tartozékaiban. — Különben ha a *tiluvt*-ban -*v* visszaható képzőt keresünk, mint *ΒΕΚ*E is, akkor az igenévnek nyugodtan felvehetjük eredetibb *tiluvut formáját s ennek *tilvut* (esetleg *tiluvt*) fejleményét s a *tilvut*-nak *tiltot* folytatását. T. i. hogy a DebrK.-beli 509: „*tylloth* gyemelcz“ hiba volna *tyltoth* helyett, aminek *MÉSZÖLY* nyilvánítja, nem tekintem eldöntöttnek a kódexben másutt előkerülő 148: „*tiltot* fanak giumulčeben“ adatnál fogva, azért sem, mivel az utóbbi az első kéz részében van, az előbbi pedig a negyedikében.

Tan vagy nem tan ?

Remélem, a felhozott példákon sikerült valamennyire megvilágítanom, hogy a nyelvtudományi fejtegetés vagy megfejtés igen gyakran nem törvény vagy végső fokon hozott ítélet, ami ellen nincs appelláta. Igen is van! Sokszor

¹ Szabatosabb volna: „a műveltető *tilt* igével összefüggő visszahatónak“.

² Zárójelben példák.

magunknál, még többször másoknál. S a tudomány fejlődése érdekében így van rendjén.

Ezért bocsásson meg BEKE ÖDÖN nyelvész és szerkesztő kartársam, hogy felfolyamodást jelentettem be néhány, az ítélkező hatóságok módján kinyilatkoztatott, sőt tényekben érvényesített véleményével szemben.

A Nyr. 1951. március—áprilisi számában (LXXV, 135—6) közölte „A nyelvet a »nyelvvédők« ellen is védeni kell!“ című cikkemet. Ebben egy ilyen megjegyzést teszek: „A Szerkesztőség¹ illetékes tényezőit ugyancsak felkérjük, hogy szíveskedjenek a nyelvvédő közleményeket kellő óvatossággal megválogatni, mivel nem volna célszerű, hogy egy napilap nyilvánossága révén a fentebbiekhez hasonló nyelvhelyességi t a n o k terjedjenek el és rögződjenek meg.“ Az idézet most ritkított „t a n o k“ szavához ez a jegyzet olvasható: „Helyesen: tanítások. A szerk.“ — A jegyzet annak a folyománya, hogy én nem járultam hozzá, hogy a szövegben módosítsa a „t a n“ szót a szerkesztő. Nem járultam hozzá pedig azért, mivel a szót nem tartom hibásnak,² sőt az adott helyen csak a z t tartom megfelelőnek.

Illetőleg még sötébb! Engedje meg BEKE kollégám, hogy kimondjam: az ő tudományos megnyilatkozásai az utóbbi időben nem egyszer erősen „t a n“ jellegűek, vagyis úgy vannak feltálatva, hogy ezután pedig nincs tovább. S ez az egyik főoka, hogy az ő különben nem egyszer tartalmas közleményeit nem mindig tudjuk a tudomány haladása érdekében eléggé hasznosítani.

*

Azt hiszem, nem árt sem a címzettnek, sem nekem, sem általában nyelvtudományunk ügyének, ha egyet-mást megszívlelünk ebből az „imperativusi“ feliratú, de talán nem imperativusi természetű közleményből.

*

Eredetileg itt fejeződött volna be ez a közlemény. Azonban a Nyelvőr 1952. május—júniusi számában BEKE kartársam jónak látta „Sió“ című cikkének egyik részét megint felém irányítani. Nem szívesen tágitom ugyan a közleményt, de mégis azt gondolom, „i n d okolt“, hogy még mondjak egyet-mást. Tudniillik azt óhajtanám, hogy BEKE ráébredjen arra, hogy az az alap, amelyikről a nekem szánt és találatoknak vélt vágásokat adja, nem éppen a legzilárdabb, s ezért azt ajánlanám neki, vagy kevésbé ingatag vívódobogót meg nem annyira kajla és lépten-nyomon kiesorbuló szablyát keressen magának, vagy pedig a rám fecsérelt időt és munkát másként, neki és a tudománynak valóban gyümölcsöző módon használja fel.

Szavatag.

1. BEKE idézett cikkében LUKÁCS KÁROLYNAK a MNy. 1951. decemberi jelzésű számában megjelent „Fok—Sár—Sió—Siófok“ című dolgozatából a *sió* közsőra és a *Sió* földrajzinévre vonatkozó részeket ismerteti, egészíti ki egy-két adattal és kíséri megjegyzésekkel (Nyr. LXXVI, 230—2).

¹ A Magyar Nemzet szerkesztőségéről van szó.

² Nem hiszem, hogy helyes és célszerű volna a *nyelvtan-t nyelvtanítás-ra*, a *mértan-t mértanítás-ra* stb. módosítani.

Én a LUKÁCS-féle közlemény „Zúgó“ című szakaszához szögletes zárójelbe foglalva a következő toldalékot tettem :

„[A cikkben közölt adatok alapján megerősödött az a — BÉL. MÁTYÁSSAL, MÓROCZA DÁNIELLEL és CzF.-val közös — nézetem (csak egészen röviden jelzem itt), hogy a *sió* közszo és a belőle vált földrajzinév a *si* ~ *siv* hangutánzó igével tartozik össze mint nomen-verbum nomen ága (*siv* ~ *siu*) vagy melléknévi igenév, tehát a vízzel kapcsolatban hasonló hangjelenségre vonatkozik, mint a *sivó*, *sivatag* a viharban mozgó homokkal kapcsolatban. Első adat rá 1230/1349: »villam Igalja iuxta fluvium *Syov* . . . in comitatu de Doboka« (W. VI, 486). Vízrajzi, illetőleg malomberendezési kifejezéseként rokona a *zúgó*-nak. — PAIS DEZSŐ.]“ (MNy. XLVII, 264.)

Ezzel ismét sikerült felkeltenem BEKÉNEK az utóbbi időben egyre sűrűbben kinyilvánított nem-tetszését.

2. A BEKE-féle cikk utolsó bekezdéséből idézek : „A *sivatag* szó 'puszta, kietlen, zord' jelentése az 'iszonyú, rettenetes' jelentésből fejlődött. Eredeti jelentése azonban kétségtávol 'sivó; rivó' volt, tehát a nyelv a lelkiállapotot a velejárási testi változás nevével jelölte, ez a jelentésváltozás tehát az ú. n. komplikációs jelentésváltozások sorába tartozik.“ — BEKÉNEK „Sivatag“ című 1924-ben megjelent cikkében (Nyr. LIII, 68) is már hasonló részletet találunk, csak ahhoz még ez a megjegyzés csatlakozik : „A sírás, sikoltás u. i. kísérelő jelensége lehet a félelemnek, ijedségnek.“

Azonban a körül a bizonyos 'iszonyú, rettenetes' jelentés körül is némi — ha nem is egészen (Berzsenyivel szólva) *sivatag* — homály merül fel. — PPB. 1767. valóban felvesz egy ilyen tételt : „*Sivatag* : Horrendus, schrecklich, entsetzlich.“ Nyilván ennek a folytatása : SzD.¹ 72 : „*sivatag* : (jegyzetben) iszonyú, rettenetes“ | SzD.² : „*Sivatag* : iszonyú, rettenetes, zordon p. o. helység, tartomány.“ | Uo. : „Zordon: iszonyú, *sivatag*, irtóztató. Zordonszavú, -erdő, tartomány.“ A *sivatag*-nak PPB.-ra visszavezethető 'horrendus; schrecklich, entsetzlich', illetőleg 'iszonyú, rettenetes' értelmezése benyomásom szerint nem áll a legbiztosabb lábon. Lehetséges ugyanis, hogy az értelmezésnek Lisznai Kovács Pál 1692-ből való Magyarok Krónikájának egyik helye szolgáltatott alapot : „Észak felől *rettenetes sivatag erdőkön* jöttek által“ (NySz.). Ebben BOD a *rettenetes* és *sivatag* jelzőket rokonértelműeknek foghatta fel, s így a kevésbé közkeletű *sivatag* szót a *rettenetes*-sel rokon jelentésűnek értelmezte, noha Lisznai könyvének a másik helyéből : „A *sivatag* és *sovány* scithiai Tatár ország“ a *sivatag*-nak 'puszta, kietlen' jelentése világlik ki.

De tegyük fel, hogy valóban hiteles a *sivatag*-nak az 'iszonyú, rettenetes' jelentése. Hogy miképen lehetne megmagyarázni, abban igyekszem kezérem járni BEKÉNEK, úgy, hogy megpróbálom számba venni a tőle Nyr. LIII, 68 előadottakat. — Ő a *si* : *siv* rokonértelműjeként jelentkező *ri* : *riv* igéből

származó *megriad*, *megriaszt* szókra hivatkozik, mint amelyek esetében a 'megijed, megijeszt' jelentés a lelkiállapotot kísérő hangjelenség jelölőjével fejeződött ki. Ezt én fogalmaztam meg így BEKE képviselőjében. Azonban — tán megint akadémikosodom? — nem szeretem, ha valójában többnyire bonyolult jelenségeket egy jól hangzó szakmúszó odavetésével egyszerűsítünk le s így intézünk el. Ezért a „komplikációs jelentésváltozás“ műszavának alkalmazásánál több és konkrétebb magyarázatot kívánnék kapni vagy adni. Valahogy a következőképen. A *ri(v)aszt* korai jelentése: 'rívó hangot adat emberrel vagy trombitával, illetőleg más eszközzel'. Ebből támadt: 'rívó hanggal felébreszt, cselekvésre ösztönöz, feltüzel' vagy 'felzavar, felzaklat, megrettent, megrémít'. A *ri(v)ad* korai jelentése 'rívó hangot ad ember vagy trombita, illetőleg más eszköz'. BEKE ugyan nem fogalmazta meg határozottan, mégis valószínűleg úgy gondolta, hogy az előbbiből közvetlenül lett a 'félelmében rívó hangot ad' és ebből a 'megijed, megretten, megrémül' jelentés. Nem tagadom ezt a lehetőséget, de valószínűbbnek tartom, hogy a *ri(v)aszt* műveltető 'megijeszt, megrettent, megrémít' jelentésének az analógiájára keletkezett 'megijed, megretten, megrémül' jelentése a *ri(v)ad* visszahatónak. BEKE (Nyr. LIII, 68) azt mondja, hogy először csak Bercsényinél fordul elő a *megriad* 'megijed' értelemben. Erre megjegyzem, hogy egykorú adat PP. 1708.: „*Megrijadás*: Terror panicus.“ (NySz. szerint PPB.) — BEKE a *riad*, *riaszt* tárgyalása után fordul át arra, hogy „a *si*, *sív* származékaiban is benn van a félelem, ijedség képzete: *sivadoz* 'sikong, riadoz, ijedezve kiáltoz'; *sivan* 'ijedtében élesen kiált'; *fel-si(v)an* 'éles hangon fölsikolt (álmában), sikoltva fölriad (álmából)' (Székelyföld); *sivánkodik* 'sivalkodik, ijedtében fölsikolt' (Csallóköz) MTsz.“ Ezekben csakugyan együtt jelentkezik az 'ijedség' meg a vele járó hang képzete. Azonban BEKÉnek itt nem ártott volna felhívni a figyelmet arra a nem lényegtelen körülményre, hogy amíg a *sivadoz* stb. esetben 'ijedség r z é s' az, ami kifejeződik, addig a *sivatag* állítólagos 'iszonyú, rettenetes' jelentése esetében az ijedségkeltés' mozzanata szerepelne. De felmeríthető az a kérdés is, hogy miből indulhatott ki a *sivatag* 'iszonyú, rettenetes' jelentése. T. i. a *sívó* hang lehet következménye, velejárója, de lehet oka, előidézője is a lelkiállapotnak.

BEKE (Nyr. LXXVI, 232) szerint a *sivatag* „nemcsak ['pusztaság'] jelentését köszönte a nyelvújítóknak, hanem főnévi használatát is, mert, mint a legtöbb *-atag eteg* képzős szavunk, eredetileg melléknév volt.“ Az állítás, hogy *-atag*, *-eteg* képzős szavaink eredetileg melléknévek lettek volna, alaptalan. Ellentétben áll SIMONYI, TMNy. 525 véleményével, mely szerint: „a régi nyelvben sokkal közönségesebb volt a főnévi használat“, és — mi ennél fontosabb! — ellentétben áll az adatokkal, melyek szerint az *-atag*, *-eteg* képzős alakulatok korábban főnevek (pl. *fuvatag*, *forgatag*, *fergeteg*, *görgeteg*) vagy gyakran főnévi és melléknévi szerepű nyelvelemek (az adatokat lásd — BEKE is megnézhetné őket — TMNy. 525—6). Ilyen kettős — főnévi és

melléknévi szerepű — nyelvelem lehetett a *sivatag* is, a *si*: *siv* 'ordít, zúg, sívít, süvölt' igének a származéka.

1422-ből van „Stephanus *Syathagus*“ szórványadatunk (Oklsz.).¹ Ez a *sivatag* szónak elég korai megvoltát tanúsítja, azonban jelentésének a tisztázására nem nyújt lehetőséget. A 'horrendus; schrecklich, entsetzlich', továbbá a 'plorans; weinend' értelmezések, amelyeket az Oklsz. ? jellel vesz fel a NySz.-beli *sivatag* és a MTsz.-beli I. *sivatag* 'sívó-rivó' alapján, meglehetősen önkényes feltevések volnának, — különösen az első.

A *sivatag* szót előbb vagy — úgy is mondhatjuk — korábban bizonyos erős hangú szélfajtákra alkalmazták, amint erre a KRIZA közölte székelyföldi *sivatag-szél* 'zord szél' és *sivatagul, sivatag módra fú* (Nyr. I, 200 és MTsz. után idézi BEKE), továbbá a mezőtúri *sivatagszél* 'hideg szél' MNy. X, 189; id. BEKE: Nyr. LVIII, 155) emlékeztetnek is. Lehetséges, hogy a *sivatag*-nak egykori 'szél, vihar' jelentése lappang ebben a tiszaszentimrei szólásban: *Úgy viszi, mint a sivatag* (MTsz.). Utána — csak ellent kell mondanom BEKÉnek továbbra is — mint hangot kifejező szót a *si*: *siv* ige *sívó* melléknévi igenevéhez hasonlóan átvitték a viharban mozgó, a *sivatag* széltől felkavart, elragadott homokra, illetőleg az olyan homokra, amelyet az erősebb szél magával szokott hordani, vagyis a 'futó homok'-ra. „Heves megyének különösen alsóbb, homokos részén használják a *sivatag* szót oly értelemben, hogy: fut a ló, mint a *sivatag*; hihetőleg azon hasonlatosságnál fogva, miszerint »sivatag« alatt értetik az alföldi futó homok = *sivány homok* mint nevezik, melyet a szél felkavar s avval sebesen tova száguld.“ KOVÁCH ALBERT közlése Cséparól (Nyr. I, 150). BEKE (Nyr. LIII, 68) a futóhomokra érti ezt, valamint a fentemlített *Úgy viszi, mint a sivatag* adatot is. Én KOVÁCH ALBERThez hasonlóan úgy vélekedem, hogy a szél és homok együttes szemléletében rejlik a kifejezés indítéka. A jelentésfejlődés további mozzanatai: 'futóhomoktól borított terület → terméketlen, lakatlan homokterület → általában puszta, kietlen terület vagy vidék'. Így beszélhetett Lisznyai *sivatag* és *sovány Tatárország*-ról vagy *rettenetes sivatag erdők*-ről; így mondhatta Gelei József: Halló. 1788.: „O be nagy *sivatag pusztaság* e világ én reám nézve“ és Gvadányi: Gondolatok, Előb. 1789.: „hasonló lettem amaz *sivatag* és *vadon Erdők* közepén barlangba lakozó szarándokhoz“ (NyÚSz. 564). Így keletkezhetett a BEKÉ-től ellenem vetett *kősvivatag* is, noha — BEKE figyelmeztet erre engem és a *sivatag*-ot — „a kő nem mozog a viharban“. — Helyesen állapítja meg BEKE, „hogy ember is lehet *sivatag*“: Czeglédi István: Az országok romlásáról. 1659.: „Semmit nem ért az idvesség mint az okosság nélkül való állat: ilyenek az indusok s számtalan *sivatagh pogányok*“ | Miskolczi: Vadkert. 1702.: „A *sivatag parasztok* és egyéb alávaló emberek semmi nemesi erkölttsel

¹ BEKE nem idézi. Úgy látszik, elkerülte a figyelmét (ez persze megesik mással is, pl. velem).

nem bírnak“ (NySz.). Nem értem, miért kellene, ahogy BEKE kívánja, az ezekben előforduló *sivatag*-nak 'iszonyú, rettenetes' jelentését felvenni. Egyszerűen olyanféle jelentésben tűnik fel a *sivatag* a *pogányok* és a *parasztok* jelzőjeként, amilyent PP. 1., PPB. 1. jelez „Barbaricus, a, um : Idegen nyelvű, *Paraszt, Kietlen*. Sylva barbarica : *Kietlen erdő*.“ tételében.

A *sívó* és a *sivatag* feltűnnek 'tiszta, csupa, merő' jelentésben is, ilyen kifejezésekben : *sívó-rozs* 'tiszta (búzanélküli) rozs'; *sívó pernye* 'csupa, merő pernye'; „ojjan vót ... mint a *sívó jég*“; *sívó új* 'egészen [tiszta] új' | „olyan hideg a keze, mint a *sivatag-jég*“; *sivatag ilyen volt* 'éppen ilyen volt' (az adatokat emlegeti BEKE : Nyr. LIII, 68—9, LVIII, 155, LXXIV, 184—5). Ezek a jelentések a homokkal kapcsolatos *sívó* vagy *sivatag* a. m. 'futóhomok → puszta homok → amin vagy amiben semmi más nincs → tiszta, csupa, merő, egész'.

BEKE (Nyr. LXXIV, 184) CSÜRY Szamosháti Szótárából és M ó r i e z Z s i g m o n d b ó l olyan adatokra utal, amelyekben a *sivatag* a *káka* meg *siska*, a *szalma*, az *avar*, a *gabona* szók jelzőjeként 'silány' értelemben fordul elő, amint Nagyszalontáról ezt közli VISKI : „*sivatag*: az izetlen, gyenge gabonából készült kenyér is“ (Nyr. XLIV, 363; utal rá BEKE : Nyr. LVIII, 155 és LXXIV, 184 [itt hibás a forrásjelzés]). Ez esetben ilyen lehetett a jelentésfejlődés menete : 'puszta, kietlen föld → terméketlen → haszontalan → hitvány, silány, rossz stb.'. — Hasonló jelentésben felbukkan a *sívó* is : *sívó tők* 'éretlen dinnye' Kisújszálláson (MNy. XIV, 212 után BEKE : Nyr. LXVI, 25).

BEKE magyarázatai után indul a SzófSz. is, amikor ezt írja : „*sivatag* mn. [XVII. sz. k. NySz.], fn. [1808. NyÚSz.] valószínűleg a r. *siv*-, *si*- 'ordít' hangutánzó ige [XVI. sz. m. f. NySz.] szárm.-a; jel.-fejlődése 'üvöltő' → 'félelmes' → 'zordon, kietlen' lehetett; e jel.-ek igazolhatók a r. v. a népi nyelvben.“ — A fentebb előadottak alapján módosítandónak gondolom a SzófSz. e címszavát.

3. BEKE (Nyr. LIII, 69) a *si*: *siv* ige -ány képzős származékaként a *sívó*-val és *sivatag*-gal — helyesen! — egy családba vonja a magában meg a *homok*-kal együtt előforduló *sivány* ~ *sivány* szót, amelynek ilyen jelentéseit közlik : 'futóhomok; homokbucka; terméketlen homokföld'.¹ BEKE ekkor — 1924-ben — az előző nyelvelemtől elkülöníti a Tsz.-ban a Marcal mellékéről közölt 'elviselt, elkoptatott' jelentésű *sivány* szót, azzal, hogy ez a *silány* változata, „melyben az *l*-ből *ly*, *j* lett, s azután kiesett, majd pedig hiátustöltő *v* került bele (vö. *szilács*, *szijács*, *sziaács*, *szivács* 'gyaluforgács'; *szilat*, *szilet*, *szijat*, *sziat*, *szivat* 'szelet')“. Vagyis BEKE itt egy olyan hangfejlődést vesz fel,

¹ A KIRÁLY PÁLTól erdélyinek jelzett *sivány-föld* 'rossz, terméketlen föld' adat hitelesség szempontjából ellenőrzendő volna. BEKE : Nyr. LXVI, 25 elírással Heves megyébe teszi.

amit nekem 1951-ben még egyik kevésbé valószínű lehetőségként sem hajlandó engedélyezni. — BEKE 1937-ben (Nyr. LXVI, 25—6) módosította a dunántúli *sivány* és a köznyelvi *silány* szókra vonatkozólag a véleményét (ez alkalommal nem jelzi azt, hogy valamikor másképen vélekedett e kérdésben). Itt több adatra mutat rá: *sivány* 1. 'elviselt, elkoptatott, elnyűtt (ruha, szerszám)' Marcal mell., Dunántúl, Fehér m. Ercsi; 2. 'hitvány, silány, rossz', pl. *sivány gyócs* 'hitvány, ritka szövésű, rossz anyagú gyócs', *sivány partéka*, *sivány muzsika* Vas, Tolna, Fehér m. (MTsz.). BEKE ezt a nyelvelemet összekapcsolja a homokra vonatkozó alföldi *sivány*-nyal. Igaza van. A jelentésátmenet megvilágítására idézhetjük: SzD.² „*sivó*-, v. *sivány-homok*: merőhomok, mely benn semmi sikeresség nintsen.“ DUGONICS, Péld.: „*sivány*oknak nevezzük azokat a homokokat, melyek semmi hasznát (sükeretlenségük miatt) nem vehetni. A szél is mindenfelé fújja.“ (2: 32.), de már regényeiben is (SIMAI: NyF. 14. sz. 47 után id. BEKE: Nyr. LIII, 69). Tsz. 1838.: „*Sivány*, minden fű nélkül lévő, termékeny telen, szél hordta homok, vagy folyó homok. Szegedi szó. NÁTLY JÓZSEF.“¹ Tehát hasonló jelentésfejlődéssel lehet dolgunk, amilyent a *sivatag*-gal és a *sivó*-val kapcsolatban az imént láttunk.

BEKE (Nyr. LXVI, 25) ekként ír: „Ezek után nyilvánvaló, hogy a *sivány* és nem a [előbb mondja róla: a régi nyelvben hiába keresett] *silány* az eredetibb alak. Azonban szó sem lehet hangváltozásról, hanem a két változat viszonyát úgy kell felfognunk, hogy a *sivány* *v*-je kiesett, az *l* azután analógiás úton került bele, mint ezekben: *szivó-kés* . . .“ Ezután a *szivó-kés*: *szió-kés*: *szijó-kés*: *sziló-kés* vagy *-pad*, továbbá a *szivács*: *sziaács*: *szilács* féle alakok viszonyára utal. Persze megint jó lett volna rámutatni arra, hogy szerinte milyen analógia révén lépett a *v*-nek vagy hiatusnak vagy *j*-nek a helyébe az *l*. Amíg erre nézve BEKE adós marad a felvilágosítással, addig a *sivány* és *silány* viszonyának a magyarázata a levegőben lóg. (A *szivó*: *sziló*, *szivács*: *szilács* alakok viszonyáról l. fentebb!) — A *silány* szó Horváth Jánosnak „Emberi okosság . . .“ című 1763-ban megjelent bölcselkedő munkájában tűnik fel: „kedvesebb lakás nékem a' *Silány* kalibátska“ (NyÚSz. 563). Azután SzD.¹ és SzD.² adatozja: „*silány*: hitvány, alá-való p. o. ember, -gabona.“ „Bessenyei a Holmijában (1779) e szót gáncsolja“ — mondja Szemere Pál (NyÚSz. 286). Minthogy mi ezeket figyelembe vesszük, nem mondjuk azt, amivel BEKE — aki mellőzi őket² — intézi el a *silány* szót: „a régi nyelvben semmi nyoma“. A Horváth-féle 1763-i adat bátran bekerülhetett volna a NySz.-ba, és akkor — gondolom — BEKE is régi nyelvinek tekintené. A szó bizonyára nem csinálmány, hanem nyelvjárási elem, s ezért vonhatta magára Bessenyei hibáztatását. Most nem akarok tovább belebocsátkozni a *silány* magyará-

¹ A ritkítással való kiemelések tőlem.

² BÁRCZI, SzófSz. szerint „1784. SzD.“ a legrégebb előfordulás.

zatába, csak annyit jelzek, hogy a *sí* : *siv* igének is van *síll* 'sír' tartozéka Kiskunhalason (MTsz.).

4. A Bereg megyei Fornosról egy ilyen adat kerül elő : „*sivalló* hideg van télen a szobában, mikor nem fűtenek benne.“ (MNy. X, 431 után BEKE : Nyr. LXI, 42, LXXIV, 186). BEKE (i. h.-ek) helyesen kapcsolja bele a *sí* : *siv*, *sivó*, *sivatag* rokonságba. A *sivalló* egy *sivall*, illetőleg korábban valószínűleg *sival* ige igeneve ; ez az ige pedig inkább gyakorító (vö. *sivalkodik*), mint mozzanatos -l képzős származéka lehetett a *sí* : *siv*-nak, vagyis olyanféle alakulat, aminőnek fentebb a *sí* : *sziv* mellett a *szivol* ~ *szivul* ~ *szíul* ~ *szíjal* formákat jeleztük, továbbá velük együtt a 'szí' jelentésű *szil*-t. Eszerint a *sival* és a *síl* is rokon — eredetileg gyakorítást-tartósságot — kifejező alakulatok lehetnek. Ami ennek a *sivalló*-nak a jelentéstan oldaláról szóló magyarázatát illeti, nincs ok, hogy eleve elutasítsuk a BEKÉTŐL (Nyr. LXXIV, 186) felvetett lehetőséget, t. i. azt, hogy „[nyilván¹] ugyanazt jelenti, mint a *farkasordító hideg* : olyan hideg, hogy még a farkas is ordít tőle“. Csak nem egészen értem, hogy miután a *farkasordító hideg*-gel azonosította a *sivalló hideg*-et, miért mondja ezt : „A *sivalló hideg* t e h á t² eredetileg azt jelentette, olyan hideg, hogy a fázó ember, gyermek sír a hidegtől, hisz a hideg fájdalmas érzést okoz.“ Az imént *farkas ordított*, most meg : *e m b e r s í r a* hidegtől. Eszerint kétféle indítékból és kétféle módon támadhatott a *sivalló hideg* kifejezés? Ha úgy gondolja BEKE, akkor jó lett volna világosan megfogalmazni, s nem egyszerilyent, aztán meg valami mást elhulajtani. — Egyébként elképzelhető, hogy a *sivalló hideg* korábban *farkas sivalló hideg* 'farksordító hideg' volt, és ebből vált tapadással a rövidebb *sivalló hideg* forma. Azonban éppen ilyen valószínű, hogy a *sivalló* 'az erősen fúvó hideg' *szél* jelzőjeként szerepelt, s erről ment át a *hideg*-re.

SZILY (MNy. XIV, 154) Meliusnak „Az két Samuel könyvei“ -ből a következő két mondatot idézi : „le vágá a Ierobeamnac minden haza nepet, es czac ég *sivallo* élő embert *sem* hagia meg“ és „De ime ott czac ég *sivallo* lélek *sem* vala, sem emberi fzőzat nem hallattatek“. Az *egy sivalló lélek se* szólás előfordul a Palócságban, továbbá — amint BEKE rámutat — a Dunántúlról települt Kiskunhalason és az Ormánságban (itt *sihaló* formában). — BEKE (Nyr. LXI, 42) szerint : „a szóban forgó kifejezés ma csak annyit jelent : 'egy árva, magányos lélek', eredetileg pedig félnék, síró lelket jelentett“. Később (Nyr. LXXIV, 186) a *sivalló* meg a vele „egy töről fakadt“ *sivantott* esetében : „A jelentésváltozás könnyen megmagyarázható. A magányos ember, különösen a gyermek gyakran fél, minden zajra fölriad, rémeket lát, s ijedtében fölsikolt.“ — Ezekből nem tudom eléggé kiolvasni, hogy BEKE voltaképpen miben látja a fordulatot megteremtő jelentéstani indítékot. Az igaz,

¹ Én rekesztettem be.

² Én ritkítottam.

legalább egyelőre magam sem tudok ilyent javasolni, ha csak azt nem pendítem meg, hogy a *sivalló* és a *sivantott* a *sívó*-hoz és *sivatag*-hoz hasonlóan eljuthatott a 'puszta, kietlen', majd ezen át az 'egy, egyetlen' jelentéshez.

5. A Nyr. 1952. május—júniusi számában közölt „Sió” cikk utolsó bekezdésének a végén imígyen vél csattanni BEKE ostora: „Mindezt pedig már többször is megírtam (l. Nyr. 53 : 67, 58 : 154, 61 : 42, 66 : 25, 74 : 184), azonban úgy látszik, a Magyar Nyelv szerkesztője a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének cikkeit nemcsak közlésre, hanem még csak olvasásra sem tartja érdemesnek.”

Először megjegyzem, hogy megszokott lendületéből eredő nagyvonalúságában — úgy látszik — BEKE nem vette észre, hogy a LUKÁCS-féle cikk tölem való betétében ez van: „az a... nézetem (csak egész röviden jelzem itt)”. Aki olvasni tud, illetőleg akar, az ebből megértheti, hogy én a 9¹/₂ sorban nem adhattam egy tárgynak irodalmi utalásokkal bevezetett vagy kísért és adatokkal részletesen bizonyított kifejtését. Csak pedzettem valamit a *sió* közszó és a belőle vált földrajzinév magyarázatára vonatkozólag. Szeretném tudni, miért kellett volna itt hivatkoznom BEKÉRE, vagyis olyan valakire, aki erről a *sió*-ról vagy *Sió*-ról egyáltalában nem írt, ellenben írt ötször — meglehetősen azonosan — a *sivatag*-ról, másképen, mint ahogy én helyesnek tartottam vagy tartom. Az én felfogásom szerint éppen az lett volna kevésbé illendő tőlem, ha bizonyítás nélkül csak úgy kijelentem, hogy a véleményem ellenkezik a BEKÉÉVEL.

Közölhetem BEKÉVEL, hogy sok mindenben más véleményen vagyok, mint ő. De közölhetem azt is, hogy nem fogom mindezt nyilvánosságra hozni. — 1930-ban egy vitacikknek a befejezésében ezt írtam: „N. N. eddig azt hitte, hogy munkálatai azért nem részesülnek kedvezőtlen bírálatban, mivel mindenki meg van velük elégedve. Az én fentebbi észrevételeim talán gondolkodóba ejthetnék afelől, hogy a bírálatok nem a közmegelegedés miatt maradtak el, hanem azért, mert senkinek sem volt kedve ahhoz, hogy bírálóként a bírálandónál több munkát öljön bele eleve téves vagy jelentéktelen, esetleg időszerűtlen tárgyakra. — N. N. kritikát és helyreigazítást kíván magával szemben. Ámde ki vállalhatja, hogy így N. N. diktálja neki a feladatokat? Ki hajlandó tudományos életcélá tenni N. N. — egy kissé talán már túláradó — közleményeinek az ellenőrzését? Ne mástól várja tehát a kritikát, hanem vegye figyelembe, hogy van önkritika is!” (Keckemét: Népünk és Nyelvünk II, 40.) Ezt elmondhatom BEKÉVEL kapcsolatban is. Azzal a módosítással, hogy többekkel együtt jól tudom: őt — meggyőződése szerint — csak dicséret, sőt hódolat illeti meg, nem bírálat.

Biztosítom BEKE kartársamat, hogy tudományos munkásságomnak nem volt és most sem a központi problémája, hogy őt, eredményeit vagy érdemeit elhallgassam. Ellenben úgy látom, hogy bizonyos irányú pais-mirigy-túltengés következtében a Nyelvőrben külön rovat alakul belőlem,

illetőleg abból, hogy én a Magyar Nyelvőr szerkesztőjét — mondja ő — nem idézem. Mindenesetre csodálkozom azon, hogy BEKÉnek más komolyabb elfoglaltsága nincsen, mint a *sivó oroszlán* maszkjában arra vadászni, hogy hol és miben nem említtem őt.¹

6. BEKE kollégámnak — félreérthetetlen megnyilatkozásai szerint — rosszul esik, hogy én nem idézem őt eléggé. Erre annyit mondhatok, hogy ha pontozással mérnék meg, melyikünk nem idézi a másikat, kiderülne, hogy e tekintetben BEKE sok-sok ponttal nyerné meg az elhallgatási bajnokságot.

Az eddig jelzett *ἀποσιώπησις*-ek után nem akarok ebben az irányban nagyon terjengeni. Csak két esetre mutatok rá.

„Néhány szólásunk történetéhez“ című cikkében (Nyr. XLI, 42) BEKE a *szegrül-végrül*, illetőleg *szögrü-végre* kifejezésekről írt 1932-ben. Mi történt volna, ha megemlíti, hogy róluk én is elkövettem egy cikkecskét 1923-ban (MNy. XIX, 48)?

BEKE a NyK. legutóbbi évfolyamában (LIII, 247—9) az *ágyat vet* kifejezéssel összefüggésben ezt írja az *ágy* szóról: „Az ágy tehát eredetileg nem bútordarab volt, hanem csak az, amire feküdtek, amit a földre, padlóra, padra, kemencére terítettek. Tehát amikor az ágyat megvetették, valóban ledobták, levetették az »ágyneműt«, mint ahogy az állat alá almot vetnek.“ (I. h. 248.) — „Szerszám“ című dolgozatomban ezt írtam 1942-ben: „Ilyeneket mondhattak annak idején: »Az ágy minden szērét, számát tedd a szugba, sarokba!« Az egész ágyat értették ezen, amidőn még az ágy-állványt nem mesterkéltek ki annyira, hogy főrészként, sőt önálló dologként előre tolakodott volna a szemléletben. Amikor azonban az ágy-állvány jelentősége fokozódott, akkor ennek a képzele foglalta le maga számára az *ágy* szót, a többi hozzávaló dolognak: az ágyneműnek, ágybelinek, ágyiruhának (CzF. I, 250) a jelentését pedig a *minden szēre, száma* szócsomó vette fel.“ (Melich-Emlék 304.) Bizonyára túlzás volna a részemről egy olyan elképzelés, hogy BEKE ezt figyelmére méltathatta volna egy utalás erejéig. No, de hogyan is lehetne erre gondolni, amikor az *ágy* etimológiájával, illetőleg finnugor megfelelőivel kapcsolatban BUDENZ, az EtSz. és a SzófSz. sem vették számba az ő cikkében?

7. Egyébként szeretném tudni, tudja-e BEKE, hogy — így állván a dolog — meglehetősen egyoldalú kötelességként rója ki rám az ő rá való hivatkozást. Ha tudja, kissé furcsálhatjuk az ő tudományos etikáját, — ha nem tudja, akkor meg a tájékozottsága vagy tájékozódni akarása tűnhetik fel nem túlságosan kedvező színben.

Nem gondolja tisztelt kartársam, hogy nem célszerű másnak a szemében keresni az esetleg nem levő szálkákat, amikor a saját szemében levő szálkák meglehetősen csökkentik a látóképességét?

¹ Vö. Bornemisza: *Evangeliumok...* 1573.: „Az ördög ilyen nyughatatlan állat mint az sivo oroszlan es az dihős eb.“ Szárászi: *Catechezis.* 1604.: „Az ördög mint az sivo oroszlan idestova jar, keresven, kít be nyellyön.“ (NySz.)

Az ilyenféle tudomáson kívül hagyással én — BEKÉ-től eltérően — eddig is mérsékelten törődtem és ezután még kevésbé törődöm.

Sivatag-ról lévén szó, talán nem éppen stílszerűtlenül fejezhetem be a közleménynek ezt a részét azzal, hogy a karaván halad vagy legalább is igyekszik haladni. PAIS DEZSŐ

Kötelet ver

1. Már BUDENZnek is feltűnt, hogy a 'schlagen' jelentésű *ver* igét bajos azonosítani a *kötelet ver* kifejezés *ver* igéjével. Ő a *varr* szavunkhoz kapcsolja és összeveti a vogul *voar-*, osztják *vër-, ver-* 'machen' jelentésű igékkel. A továbbiakban megjegyzi: „E mellett fölhozható, hogy a magyarban még egy magashangú *ver* ige is van, nyilván 'machen, verfertigen (gyártani)' jelentéssel, ebben: *kötelet verni, kötél verő* (másképen: kötél-gyártó), hiszen a közönséges értelemben vett »verés«-nek (schlagen) semmi különös köze a kötélkészítéshez“ (MUSz. 567).

MUNKÁCSI (KSz. VII, 371) és FOKOS is (Nyr. XXXVIII, 248) különválasztja a két igét, és a *ver-* szót a *kötél-verő, zsinórt ver, szakál verő* kifejezésekben a török *ör-, ür-* 'flechten (einen Zopf, die Haare, einen Strick)' igével vetik össze.

A SzófSz. nem foglal állást abban a tekintetben, vajjon két igeről vagy csak egyről beszélhetünk-e. A *ver* ige után megjegyzi: „Egyesek a *kötelet ver* kifejezés igéjét elválasztva az 'üt' jel-ű *ver-*től, a török *ör-, ür* 'fon' igéből származtatják; mások ehhez ugor kapcsolatokat kerestek; egyik sem fogadható el.“

2. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a *kötelet ver* kifejezésben szereplő *ver* ige nem azonos az 'üt' jelentésű igével, viszont egyetértek BÁRCZI-val abban, hogy sem BUDENZ, sem MUNKÁCSI—FOKOS szófejtése nem meggyőző. — Kiskunhalason és Tiszacsegén végignéztem a kötélgyártás műveletét, és azt láttam, hogy ott valóban nincs ütésszerű mozzanat, a fonás is csak bizonyos kötélfajtáknál szerepel, és ott is csak nagyon alárendelt mértékben. A legfontosabb és leginkább szembeötlő cselekvés a csavarás, tekerés, forgatás. Ha tehát különválasztjuk — szerintem is helyesen — a *kötelet ver* kifejezés igéjét az 'üt' jelentésű szótól, akkor annak alapja egy 'forgat, csavar, teker' jelentésű szó lehet. Megerősítenek ebben a meggyőződésemben a NySz. következő adatai is: COMENIUS, Janua 105: „A *kic kötelet teker*nec, *kötél jártóc*“ (a *teker* címszó alatt); COMENIUS, Vestibulum 55: „A *kötél-vero köteleket és istrángokat teker*“ (a *kötél* címszó alatt).

3. A mesterség, illetőleg a mesterember elnevezésére a XIV. századtól kétes, a XV. századtól kezdve biztos adataink vannak.

1. ? *köteles*: BesztSzőj. 278: „funabulus: *keteles*“; FINÁLY szerint „a latin szó ismeretlen; a magyar *köteles* tán = *kötélverő*; *funambul*-ra itt nem lehet gondolni“. — SchlSzőj. 772: „funabulosus: *keteles*“; SZAMOTA a latin szóval kapcsolatban a *funabulus* 'Seilgänger' szóra utal. Kérdéses valóban, vajjon a két szójegyzék *keteles* szava 'kötélgyártó' vagy 'kötél-táncos' jelentésben szerepel-e.

2. *kötélgyártó*: 1419: „Bartholomeus *Kuthelgartho*“; 1424: „Ladislaus *Kuthelgarto*“ (Oklsz.); KolGl.: „*kewthelgjartho* scenofactorius, *kewthelgyarthas* scenofactoria“; SZIKSZF.: „Schoenopoeus, Funarius, Restio: *kótel gyarto*“.

3. *gúzscsináló*: KolGl.: „*guz czinalo restiarius*“.

4. *gúzstekero*: MURM.: „Funarius: *Gus tekerő*“.

5. *kötélcsináló*: KolGl.: „*kethel czinalo: funifer*“.

6. *kötélverő*: 1495 k.: „Sebastianus *kethelwerew*“; 1522: „Gregorius *kethelwere*, Johannes *kethelwere*“; 1524: „Sebastiani *kewthelwerew*“ (Oklsz.); CAL.: „*restiarius: kótel verő*“.

Az adatokat csak 1600-ig sorakoztattam fel; ettől kezdve számos adatunk van a NySz.-ból, valamint a szótárakban, szövegekben is.

Faludinál szerepel a „*szakállverő*, haj fodorító inasok“ kifejezés 'concinator capillorum; friseur' értelemben (NySz.).

Maga a *kötelelet ver* a NySz.-ban nem is fordul elő, csak a „*sinórt veret*“ kifejezés, valamint a következő mondat: „Ezen zsinór ő felségének nem tetszik, arra a formára *verettesse* Kgl, mint a mostani kék övet *verték* a gombkötők“ (III, 1060).

4. A fenti kifejezésekben szereplő *ver*, illetőleg *veret* igénket összevethetjük a különféle szláv nyelvekben előforduló *vert-* igével, pl.: szlovák *wrtet* 'versare, gyrare, circumagere, rotare; hin und her bewegen, drehen; forгатni, kérengetni' (BERNOLÁK), *wrtet*, *wrtiet* 'forгат, perget' (HVOZDZÍK) | horvát *wrtjeti* 1. 'bohren'; 2. 'drehen' (IVEKOVIČ—BROZ), szerb *brtjeti* 'ua.' (KARADŽIĆ). A szláv ige indoeurópai szó, megfelelői a következők: litván *verczù*, *versti* 'umkehren' | gót *wairtha* 'ich werde' | latin *verto* | óind *vartatē* 'vertitur' (VONDRÁK, VglSlGramm.² I, 375; bővebben I. WALDE—POKORNY, IdgEtWb. I, 274—5). A szó a szláv nyelvekben nagyon gyakori, és sok származékszó alapja.

De hogyan felelhet meg egy szláv *wrt-* igének a magyar *ver*?

Mivel a honfoglalás után átvett idegen (szláv, német stb.) eredetű igék kevés kivétellel *-l* képzőt kapnak a magyarban (vö. pl. BÁRCZI: MNy. XLIV, 81—2), a szabályos magyar megfelelő a *veretel vagy *verecsel volna. Ez utóbbi alakot is fel kell tennünk a szláv *t* megfelelésére, noha a magyar nyelvjárások közül csak a Felsőőr vidékiben és a moldvai csángóban általános a *ty* > *cs* hangváltozás. Az alább tárgyalandó *verecseny*, *verecsen*, *verecsöny* < szláv *wretěno*, *wreteno* szóban is ezt a megfelelést találjuk, pedig aligha férhet kétség

ennek szláv eredetéhez. A *veretel vagy *verecsel alakra azonban nem találunk példát, illetőleg az utóbbinak igenévképzős alakja az Udvarhely megyei Kecset községből feljegyzett *verecselő* 'kötélverő eszköz' (MTsz.). Ennek rövidebb alakjai lehetnek a háromszéki *verecs* 'kötélverő eszköz' és a csík-szentgyörgyi *verecsü* 'a kötélverő fonókereke' (MTsz.).

A szláv *vert-* azonban átkerülhetett a magyar nyelvbe olyanformán is, hogy azért nem kapta meg az *-l* képzőt, mert olyan mássalhangzóra végződött, amelyet a magyar nyelvérzék igeképzőnek foghatott fel. BÁRCZI idézett cikkében számos olyan idegen eredetű igét sorol fel, amelyek ebbe a csoportba tartoznak. Ilyenek az *ábráz*, *héhel*, *kámpol*, ? *dőzsöl*, *bolt* (MNY. XLIV, 84–7). Ezek közül legközelebb áll példánkhoz a *bolt*, amely 'boltoz' értelemben a XVI. és XVII. században fordul elő. Erről az igéről BÁRCZI is úgy véli, SIMONYI és ZOLNAI GYULA nyomán, hogy „... a nyelvérzék a *-t*-t műveltető képzőnek fogta föl az *olt*, *dölt*-félék analógiájára“ (i. m. 87). Így lehetséges az is, hogy a magyarba a szláv *vert-* ige *veret* alakban került át. Ez nem is feltett alak, mert a NySz. fentebb idézett „Ezen zsinór ő felségének nem tetszik, arra a formára *verettesse* Kglld ; ...“ alakjában ennek az igének további műveltető-képzős alakja szerepel. A *veret* igét azután ugyanúgy műveltető-képzős alaknak foghatta fel a nyelvérzék, mint a 'schlagen lassen' jelentésű *veret* igét, és éppen a teljes alaki egyezés miatt vonhatta el azután 'sodor, teker, csavar' értelmű *ver* szót.

5. Valószínűleg idetartozik a MTsz. *veret* adata is : 1. (Heves m.) 'gereblyével összevert annyi széna, amennyit egyszerre felölelhetni' ; 2. (Somogy m.) 'kisebb kéve (ú. n. gica), amellyel a nagyobb kévék aránytalanságát helyrehozzák vagy fődözik'. Most még ezeket az adatokat kibővíthetem a következő szavakkal : Dunavecscén *sodrás* a neve a nagygereblyével összehúzott szénának, aki pedig a kisgereblyével ezt a szénát összehúzza : *főveretöli*. Dunapatajon *egy veret szalma* az, amit az ember egy nyalábbal fel tud venni, *veretöni* pedig annyit tesz, mint a széthullott szalmát az előrenyújtott lábhoz összehúzni (LŐRINCZE LAJOS felj.). Mivel ebben az esetben is inkább a *s o d r á s* jellemző a munkaütemre, nem pedig az ütés, ez a szócsoport is beleilleszthető az előbbibe.

6. Ugyanebből a szláv tőből való, de a fentitől független átvételnek tartom a következő szót.

1265 : „Terram ad viginti *vereten* : Quatuordecim dimensiones que vulgari dicitur *vreten*“ : 1272 : „Triginta et duas dimensiones que vulgo *vereten* dicuntur“ (OkISz.). ZOLNAI (i. h.) nem ismeri a szó pontos jelentését, kételkedik abban, hogy a latin szövegbe ágyazott szó magyar-e, és összeveti a szlovén *vetěno* 'die Ruthe zum Flachsschütteln', szlovák *wreteno* 'fusus, die Spindel, die Spille zum Spinnen', horvát *wreteno* 1. 'orsó'; 2. 'forgó tengely, gerendely' szavakkal. Szerintem, noha közelebbi támpontom nincsen rá, ez egy orsóra tekert zsinórból álló mérőeszköz lehetett. Valószínű, hogy magyar

szó, mert a *vereten* alakban a feltett szláv eredetű mássalhangzótorlódás magyar módra van feloldva.

CzF.: „*verecsen* Kassai József szerint Pécssett a szürszabók fonó eszköze, a melynek néhutt, pl. Szegeden, *kalantyú* a neve. Nevét a pergéstől, fergéstől (azaz forgástól) vette.“ A Tolna megyei Pálfáról, a Fejér megyei Kálozról és Pécsről van feljegyezve *verecsen*, *verecseny* 'kötélverő vagy sodróeszköz, amelyet a nyelénél fogva forgatnak' (MTsz.). A Baranya megyei Kisherenden van *verecsöny* 'guzsaly' (saj. felj.). Ez utóbbi esetben az orsó neve mehetett át a guzsalyra.

Esetleg ebből a szóból származik a már fentebb említett csíkszentgyörgyi *verecsü* 'a kötélverő fonókereke' és háromszéki *verecs* 'kötélverő eszköz' (MTsz.) is.

Tekintve, hogy a szó újabb előfordulása Baranya, Tolna és Fejér megyére korlátozódik, valószínű, hogy délszláv eredetű. Vö. horvát *vretěno* 1. 'die Spindel, fusus'; 2. 'die Achse am Mühlrade, axis' (IVEKOVIĆ—BROZ), szerb *врето* 'ua.' (KARADŽIĆ). A magyar nyelvterülettel érintkező szláv nyelvek közül megvan még a szó a szlovákban is, pl. *wreteno* 'fusus, Spindel, orsó' (BERNOLÁK) és *vreteno* 'orsó' (HVOZDZÍK).

7. Külön átvétel, mégpedig valamelyik szlovák nyelvjárásból a MTsz. következő adata: (Borsod m. Sajószentpéter) *vertelyke-level* 'a motollának valami része'. Valószínűnek tartom, hogy ez az adat a lábon álló tengelyen körbeforgó fonalgombolyítóra vonatkozik, mert ennek az eszköznek a neve saját feljegyzéseim szerint az ugyancsak Borsod megyei Tardonán *vertéike* és Balatonban (azelőtt Borsod, 1950 óta Heves m.) *vertőke*.

A szó a szlovák *vrteľka* 'pergetyű' (HVOZDZÍK) átvétele, és elég csekély eltejedésű tájszó, mindössze a Bükk északi lejtőin ismeretes.

8. A kódexek korából van egy *verteng* 'se volutare; sich wälzen' igének és egy *vertengés* 'volutatio; Wälzung' főnevünk is. A NySz. a következő adatokat ismeri: NádK.: „Immar en zereto fiam latom hog' halalodnac vtvlso horaiaban, ideien *vertengez*“ és GömK.: „Pater noster az kerbe való veres vertyekezeseert es az felden valo *vertengeseert*“. A NySz. *vérteng*-nek olvassa az adatokat, mert összeköti a hasonló jelentésű és alakú *férteng*, *förtöng*, *fjtröng*, *fjtröng* szavakkal, illetőleg ezek egyik alakváltozatának tartja, és a *férteng* címszó alatt közli az adatokat. Az *f ~ v* váltakozás a magyarban elég ritka, tudtommal csak a *fickándozik ~ vickándozik* szópárban van meg, és így arra is lehetne gondolni, hogy a hasonló alakú és jelentésű szavak is közrejátszhattak, hogy a *férteng* szónak *vérteng* (? *verteng*) alakváltozata is kifejlődött. Mindkét idézet a halálkínban földön fétrengő, forgolódó, vonagló emberről szól. Közrejátszhatott itt a 'forgat, csavar' jelentésű és fentebb tárgyalt *veret* ige, valamint a 'battere, schlagen' jelentésű *ver* igének *vergődik* alakja és jelentése is, amely abból a szemléletből származik, hogy a kínlódó a kezével lábával (madár a szárnyával) csapkod, *verdes*.

A *förteng*, *förtöng* igének ilyen jelentése is van ugyan, de a példák nagyobb részében a sárban és egyéb nem kívánatos lében való fürdésre vonatkozik, mint a „*Förtöngő sáros hely: volutabrum*“. „El iő megh valaha az üdő, mikor amaz dögletes arnyekszékékben fűlig *förtöngdők* es úsztok“. „Búnóknec ganejaban fűlig *förtöngvén* . . .“. „Nyomorúságban *förtöngő* emberek vagyunc“ . . . „vereeben *förtöng*“ stb. A *förtöng* ~ *förteng* ige az EtSz. és a SzófSz. szerint a *forog* ige alapszavának magashangú változatából keletkezett, mint a *fertő*, *fürge*, *fergeteg*, *fergettyű*, *förtelem*, sőt a *fürdik* is. Ez utóbbi szót BÁRCZI kételkedve („Arra is lehetne gondolni . . .“), az EtSz. határozottan az előbbi szócsoporthoz kapcsolja. A fenti jelentések is csak megerősítik a *fördik*, *fürdik* idetartozását. Vö. még a szamosháti *förtöüzik* 'fetreng, hentereg (sárban)' (SzhSz.) és Tyukod, Szatmár m. *A patak a disztóuk förtöüzőü heje* (saj. felj.).

KÁLMÁN BÉLA

Szófejtések

Évad

Finnugor *-t ~ magyar -d megfelelés.

A múlt század hetvenes éveiben nagy port vert fel az *évad* körül lefolyt vita. Nemcsak a Nyr. első kötetében bukkan újra meg újra elénk, hanem az akkori újságok olvasóközönségét is tűzbe hozta. A vita végül is az *évad* javára dőlt el: népnyelvi szó, alkalmas arra, hogy a nyelvújítási (egyébként eléggé sikerült képzésű) *idény* helyett betöltse a köznyelvben az idegen *saison* helyét. Ma sűrűn találkozunk vele az újságokban, a sport nyelvében stb. Irodalmi használatát Mikszáthtól ismerem: *tél évadján* (I, 5) és *éjnek évadján* (II, 183) (A Noszty-fiú esete . . .).

Nem sikerült eddig eloszlítani a homályt az *évad* származásáról. Pedig tanulságos szó, hiszen alaposan csak a XIX. század második felének népnyelvéből ismerjük, néhány XVI. századbéli adat árulja el csupán a régiségét.

A legrégebb magyarázat BUDENZTÓL származik. Szerinte igei származék, finnugor *jsgs-* 'fluere, currere' (~ m. *év-: *iv-) -d képzős alakja. Figyelemreméltóbb MÉSZÖLY GEDEON (NyK. XLVIII, 60–1) fejtegetése. Szerinte összetétel: *é* 'éj' + *vagy* 'van, vagyon'. Az *évad* tudatos elvonás az *éjnek évaggyán* a. m. 'éjnek éjvöltában' kifejezésből. Akadt aztán délibábos okoskodó is: *évad* a. m. 'az éjtszaka legsötétebb, v a d a b b' része' (vö. EtSz.). Sem az EtSz., sem pedig a SzófSz. nem tartja meggyőzőnek ezeket a magyarázatokat.

Szerintem alighanem helyes MÉSZÖLYNEK a meglátása, hogy összetétellel van dolgunk. Hozzáteszem: elhomályosult összetétellel. Az előtag valóban a mai *éj* szó, az utótagról alább lesz szó. Lássuk előbb a nyelvtörténeti és népnyelvi adatokat! DebrK.: „*enek ewada vagon*“ | DebrK.: „*elmenének enek ó ewadán*“ | Mel: Sám.: „*A syrusoc el futának enek ewadán*“ (NySz.) |

WinklK.: „*ewnek ew vadaban*“ (RMNy. IV, 62). Ez utóbbi helyet az EtSz. *ővad*-nak olvassa, inkább: *évad*, írva *év vad*. A népnyelvi alakok: *évad* Zala m., Szolnok, Kecskemét, Cegléd, Temesköz, Brassó m. Hétfalu; *évad*, *évad* Palócság; *évand* Torontál m.; *évod* Torockó; *ivad* Komárom m., Kunszentmiklós, Heves m., Dévaványa; *vad* Mátra vid., Heves m. Parád, Tolna m. Decs. A *vad* változatról az EtSz. JUHÁSZ JENŐVEL (MNy. XXV, 373) azt tartja, hogy elvonás a teljesebb alakból, mint pl. *elefánt* > *lefánt*, *ekkedig* > *kedig*, *édes* > *des*. — Fontos megjegyezni, hogy a népnyelvi adatok jórésze a XVI. századiakhoz hasonló szerkezet: *éjnek évadján*, *ének évadán*, *éccakának évaggyán*, *éccakának évangyán*, *ének évodába* vagy *évodán*, *éjszakának ivadán*, *éjszaka ivadáján*, *éccakának vadán*: a MTsz. szerint a. m. 'éjnek idején'. A MTsz. néhány közlése szerint azonban 'saison' jelentésben is él az *évad*: *tavas*, *nyár*, *ősz*, *tél ivadán*; *gyapjúnyírás ivadán*; *erdőirtás ivadán* Komárom m. Kürt | *légy ivadán* 'mikor a légy bántja a marhát' Heves m. Dévaványa | *kukorica-szüret évaggyán* Szolnok | „hadd egyenek [gyümölcsöt] most van a *vadja!*“ Tolna m. | „igen elmút már az ijen formájú cserépedénynek az *ivaggya*“ Kunszentmiklós.

A néhány régi adat és a népnyelvi adatok zöme elárulja, hogy az *évad* eleinte csak az *é j t s z a k á v a l* kapcsolatban szerepelt, és mint MÉSZÖLY (i. h.) meg KISPÁL MAGDOLNA helyesen látja, fokozásra szolgáló szerkezet volt, miként *éjten-éjjen*, *éjten-éjtszaka*, *íjnek iccakáján* (vö. MNy. XXXIV, 13), vagy *évös éccaka* (KISS GÉZA, Ormányság 273) 'a legsötétebb éjszakán, késő éjszaka', *évös-éjjē* 'ua.' (MNy. XLIII, 312). A XVI. századbeli olv. *ének évadán* szerkezetben eszerint joggal kereshetjük kétszer az *éj* szót: *ének é-vadán*. Az *éj-nek* (ragozva régen *ét*) egyébként ilyen alakváltozatait találjuk: *é* JókK., JordK., ÉrdyK., BécsiK., WinklK., DebrK., GömK., OklSz. 1485-ből, SchlSzój., SermDom., MURM., PESTI, Heltai, MTsz.; *év* JókK., WinklK., SchlSzój., SermDom.; *i* > *i* WeszprK., MURM., Sylv., MTsz.; *ij* MURM., Sylv.; *éh* JordK. (EtSz.).

Az *éj* finnugor eredetű, és szerintem az *évad* elhomályosult összetétel második eleme szintén finnugor eredetű szó. Azzal a finnugor szócsoporttal egyeztetem, amelyikkel SZINNYEI az ugyancsak elhomályosult összetételnek gondolt *taval* ~ *tavaly* szó -*val* részét: -*val* 'év' ~ oszjt. *ōl*, *ōl*, *āl* 'év' | zürj. *vo* 'ua.' | f. *vuote* 'ua.': gen. *vuoden* | lp. S. *vuōsta* ~ *vuōta* (NyH.⁷ 37). Ezt az összeállítást kiegészíthetjük: oszjt. KARJALAINEN *öt* 'Jahr' | zürj. WICHM. — UOTILA *voša* 'jährlich' és 'Sommergetreide' | votj. i. h. *ua-pum* 'Zeit, Lebenszeit, Menschenalter' (*pum* 'vég, határ') | liv KETTUNEN *uqē-riaz* 'Sommerroggen' | észt i. h. *voos*: gen. *vooe* 'Jahr, Jahresertrag, Mal' | vepszá i. h. *voš-kund*, *vož-rugiž* 'Sommerroggen', *vož*: pl. *vodéd* 'Jahr, Jahresertrag' (SETÄLÄ: NyK. XXVI, 407, 408) | vót SETÄLÄ (i. h.) *vosī* 'ua.'

SZINNYEI úgy gondolta, hogy finnugor *t ~ *δ magyar megfelelője *z* vagy *l*. Ez utóbbi megfelelésre csupán a *tavaly*-t tudja felhozni. A *taval*, *tavaly*

azonban — bár a SzófSz. elfogadja SZINNYEI magyarázatát — *-l* ablativus ragos alakja a *ta-*, *tova-* finnugor eredetű névmási tőnek, mint már BUDENZ helyesen megállapította. Így a *taval* egy tőről fakadt, sőt szerkezetileg is azonos a *távol*-lal: mindkettő ugyanis határozó, az egyik hely-, a másik időhatározó. *Távol* eredetileg a. m. 'amarról, amarra', a *taval* pedig ugyanez időviszonyban: 'amakkor, amaz évben', amint az *esztendő* (< *esztén* + *idő*) a. m. 'ezen idő'. — Ami a SZINNYEI feltette finnugor **-t* ~ magyar *-l* megfelelést illeti, nem elég az ablativusi *-l* ragra utalni, amelyikben a ma általános nézet szerint finnugor **-t* kereshető. Egyrészt ugyanis mondhatjuk azt, hogy a ragok másként fejlődnek néha, mint a szavak hangjai, de másrészt az *u g o r n y e l v e k b e n k ö z ö s* *-l* ablativusi rag alapján gondolhatunk arra, hogy a finnugor **-t* ablativusi rag az ugor nyelvnek egy korábbi szakaszában spiranssá vált, és ebből a *-δ*-ből lett *-l*, amint finnugor **-δ* ~ magyar *-l* az *álm*, *velő*, *elő* stb. szavakban.

Ezek után azt gondolom, hogy az *-l* ablativusi rag különleges esetét nem tekintve, a SZINNYEI feltételezte finnugor **-t* ~ magyar *-l* megfelelést törölni kell. Ellenben szóba jöhet a finnugor **-t* ~ magyar *-z* mellett *-d* megfelelés is. Ez utóbbit meg azért állítom, mert már a hangmegfelelések általános vizsgálata is a következő szabályszerűséget mutatja: 1. az alapnyelvi hang vagy megmaradt a magyarban is (pl. szó elején: fgr. **k* ~ m. *k*, **t* ~ *t*, **l* ~ *l*, **r* ~ *r*, **m* ~ *m*, **n* ~ *n*, szó belsejében: **k* ~ *k*, **t* ~ *t*, **p* ~ *p*, **n* ~ *n*, **ñ* ~ *ny*), 2. vagy pedig más hanggá fejlődött, de egyes nyelvjárásokban vagy egyes szavakban rendszerint ilyenkor is megmaradt az alapnyelvi hang. Ezt láthatjuk: szó elején: fgr. *k* ~ m. *h* (R. χ), de valószínűleg volt nyelvjárás, amelyben ez a hangfejlődés nem történt meg, mert van: *kap*, *kapar*, *karcsú*, *kiván*, *kovál*, *kupa*, *kúszik* is | **p* ~ *f*, de van: *por*, *para*, *paraj* is | **š* ~ *φ*, de van *savanyú* is; szó belsejében: **k(γ)* ~ m. *φ*, *v*, de vö. *szamtaγ* | **p* ~ *v*, *φ*, de *reped*, *repsz* is | **mp* ~ *b*, de *tompor*, *domb* is | **m* ~ *v*, *φ*, de *három*, *szem*, *töm* is | **η* ~ *v*, *φ*, de *jég*, *mög*, *fog*, *egér* is. Éppígy **t* ~ *z*: *ház*, *kéz*, *víz*, de megfelel *d* is: *édes*, *vides* stb.

Íz: *éz* szavunk ugyanis ugor eredetű: vö. vog. *āt* 'szag, íz', osztj. *ēbet* 'ua.' (SzófSz.). De az ÓMS. tanúsága szerint *ézes* szavunk a. m. *édes*, sőt a két szó azonos, csak nyelvjárási változat lehet. (Vö. PAIS DEZSŐ szemináriumi előadását az ÓMS.-ról az 1948–1949-i tanévben.) Ugyanez a helyzet finnugor eredetű *víz* és N. *vides* szavunknál, meg a finnugor *az*: *oda*, *ez*: *ide* esetében. Hasonló nyelvjárási megoszlást mutat iráni eredetűnek látszó *bűz*, *bűzös*: *bűdös* szavunk.

Ezen az alapon tesztek fel szóbeljeji finnugor **-t* (~ **-δ*) esetében magyar *-z* mellett *-d* megfelelést is, és magyarázom az *évad*-ban szereplő *-vad* magyar elemet a finn *vuote* stb. megfelelőjének. Ami jelentésbeli nehézség első pillanatban a *vuote* 'év' és a *vad* feltehető 'idő' jelentése között feltűnik, könnyen eloszlatható. Az időt jelentő szavak ugyanis, a magyarban is, meg a rokon nyelvekben is egyaránt használatosak általánosabb meg szűkebb értelemben.

Pl. mord. M. *kiza* 'Sommer, Jahr' ~ f. *kesä* 'nyár' | vog. *tāl* 'Winter, Jahr' ~ f. *talvi* 'tél' (NyK. XXVI, 408), cser. SZILASI *taluk*, *talik* 'esztendő', hegyi cser. *talik* 'idő, időszak' | m. *idő* 1. 't e m p u s', 2. 'circumstantia', 3. 'aetas', 4. 'tempestas', 5. 'a n n u s', 6. 'hora' (NySz.), *idén* 'hoc anno' | *esztendő* eredetileg 'ezen, mostani idő' | *taval* eredetileg 'akkor'. — Megemlítem még, hogy a MTsz. által három helyről is közölt *vad* alaknak JUHÁSZ JENŐTŐL eltérően olyan magyarázata is lehet, hogy míg az *éjnek évadján* eredetileg a. m. 'éjnek éj-idején', azaz 'éjnek éjtszakáján', addig *éjtszakának vadán* a. m. 'éjtszakának idején'.

Tüled — hozzád

1950 őszén a MNYT. ülésén HAJDÚ PÉTER tanulságos felolvasást tartott a 'jobb' és 'bal' fogalmának kifejezéséről (Acta Linguistica I, 171—208). Ennek kiegészítésére hozom fel a *tüled*, *hozzád* elnevezéseket.

1. A MTsz. szerint *tüled* (*tüled*, *tülled*) a. m. 'jobbra', *hozzád* pedig a. m. 'balra'. Ebben a jelentésben legkorábban Faludi Nemes Úrfijában találjuk a köpönyegforgató, jobbra-balra ingó emberről: „*Tüledről hozzádra* vetemedik, szinét, szavát változtatja.“ (NySz.) További adatok: SÁNDOR, Told. 1808.: *Töled* 'dextrorsum', *Hozzád* 'sinistrorsum' | KR. 1831. (*Hozzád* al.): *Tülled hozzád* 'huc illuc, dextrorsum, sinistrorsum' | Tsz. 1838.: „*Hozzád, hozzádra*, azaz, balra; *töled* v. *tüled, tüledre*: jobbra menj, tarts. Balaton melléki szó.“ | CzF. (*hozzád* al.): „*Hozzádra* menni, hajtani, terelni. *Se tüled, se hozzád* (km.) azaz se ide, se oda. *Tüled hozzádra rángatják a szekeret* am. ide-oda, jobbra-balra.“ | Rimaszombat vid.: *tüled* 'jobbra', *hozzád* 'balra' (Nyr. X, 89) | Baranya m.: *tüled* 'balra'(!); *hozzád* 'jobbra'(!); az úttól *tüledre* esik (Nyr. III, 327) | Esztergom: „A csuda-erős kiráji“ meséjében: „*Tüle* ugyan akár *tülledre*, akár *hozzádra* mehetett az ország dóga.“ (Nyr. IX, 231) | Húgyag Nógrád m.: *hozzád* balra, *tüled* jobbra terelő szó (Takáts Ferenc kézirata 105).

2. Mint láttuk, a XVIII. század második felétől nyomozható a *tüled*-nek 'jobbra', a *hozzád*-nak 'balra' jelentése. Nagy kérdés azonban, hogyan jutott ez a két távolítást, illetőleg közelítést kifejező határozó a 'bal' és 'jobb' jelentéshez. Ha ebben az irányban kutatunk, azt látjuk, hogy a *tüled* és *hozzád* sok vidék nyelvében a fentebbiektől eltérően csupán mint l ó h a j t ó s z ó szerepel. A lóval való kapcsolat tűnik ki Petőfi „Bánk bán“ című verséből:

„Ügyefogyott király volt az
A második Endre;
Papucs alatt szuszogott az
Isten-teremtette;
Felesége tartotta az
Ország gyepplőszárát,
Ógyelgett is ám a szekér
Majd *tüled*, majd *hozzád*.“ (ÖM. 627.)

De lássuk a világos bizonyítékokat : 1827 : „Mikor a' lovat szóval balra hívják, ezt mondják neki — *hosszad!* — mikor pedig jobbra, akkor — *tüled!*“ (TudGyüjt. 1827. IV. XI, 68). Érdekes, hogy a Tzs. 1838 indulatszónak jelzi : „*Hosszad*, isz. links! schwunde!“ | „*Tüled*, isz. hott!“ — Egyéb adatok : CzF. (*hosszad* al.): „*Hosszad*, melylyel a befogott lovat szólítják a kocsisok, midőn azt akarják, hogy balra kanyaruljon. Ellentéte : *töled* v. *tüled*. Az irány t. i. a jobb kéztől vétetik, melyet ha befelé hajtasz, *hosszad* közeledik, ha pedig kifelé, elhajlik *töled*.“ | Hont m.: *cselé*, *hajs*: jobbra, balra. Lovaknál : *tüled*, *hosszad* (Nyr. VI, 181) | Felsőcsallóköz : „*hosszad* — *tüled* (figyelmeztető szó lovaknál) balra — jobbra“ (Nyr. VIII, 378) | Balatonfelvidék : *tüled* — *hót!*: a lovaknak mondják ; *tüled* 'jobbra', *hót* 'balra' (NyF. XL, 68) | Göcsej : „A lovakat a következő szókkal hajtják : . . . balra hajtásnál : *hoccz!* jobbra hajtásnál : *höccz!* *czujde!* *tüled!*“ (GÖNCZI 598). Magam 1948-ban többször hallottam egy tepkei (Nógrád m.) legénytől szintén csupán mint lovakat irányító szót : *tüled*, *tület*, *hosszad*.

3. CzF. fentebb idézett magyarázata nem oldja meg a kérdést : miért mondjuk a lónak azt, hogy *töled*, ha jobbra, és miért *hosszad*, ha balra akarjuk irányítani. Ennek semmi értelme sincsen. — A *tüled*, *hosszad* irányító szavak ugyanis korábban nem a lónak szóltak, hanem másnak. FÜSTÖS FERENC 65 éves barátomtól hallom, hogy gyermekkorában Szabadkán és Topolyán szintén használták a *tüled*-et — *hosszad*-ot, de csupán a vetőgéppel történő vetéskor. A gépvezető irányító szava volt az a lovak baloldalán álló (t. i. a zablát jobbkezében tartó) lóvezetőhöz, ha letért a csapárol, vagy pedig ha kanyarodni kellett. A *tüled*-re a lóvezető ellökte magától a zablát, és így a lovak jobbra tértek, a *hosszad*-ra pedig maga felé húzta, mire a fogat balra nyomult. Ez a közlés világot vethetne a *tüled*, *hosszad* kifejezés eredetére, azonban van egy bökkenő : az első magyar „szántó-vető műszer“-rel 1818-ban kísérleteznek csak (vö. TudGyüjt. 1818. II. V, 88), viszont kifejezésünk már a XVII. században jobbra, balra értelemben járja (vö. Faludi : NÚ.). Kellett tehát lenni valami korábbi mezőgazdasági műveletnek, amivel kapcsolatban kifejezésünk keletkezett.

Mielőtt erre vonatkozólag nyilatkoznám, megjegyzem, hogy régen a szekerezéshez vagy szántáshoz gyakran fogtak be négy lovat. A négyesfogat tagjai régtől fogva külön névvel bírnak. Com : Orb. 1688.: „A Szekeres (kocfis) fogja a' *rudas* lovat a' *nyerges* mellé, a' *fzekér* rudhoz . . .“ (nb. a képen négy ló közül a *nyergesen* ül a kocsis; *Szekerezés* al.) | KASSAI. 1834.: „*Rudas* lovak, azaz *szekérrud* mellett *hámbann* járó lovak. *Eqvus* ad partem laevam inunctus ; nam ad dextram junctus ephippiarius dici solet *nyerges* ló.“ | CzF. (*nyergés* al.): „Mivel pedig a kocsi vagy szekérbe fogott lovakat némely tájakon nyeregből hajtják ; innen *nyergeslő* vagy csak *nyerges* a neve azon lónak, melyet a rúdnak bal oldalára fognak, s melyen a kocsis szokott ülni. (A rúd jobb felén befogott lovat pedig *rudas*-nak, négyesben az elül bal felen levőt

gyeplős-nek, a jobb oldalon menőt *kisafás*, v. *ostorhegyes*-nek hívják.)“ A MTsz. adatai: *nyerges* 'a rúd mellé balfelől fogott (ló)' 1839. Bal. mell., 1840. Heves m. | *rudas* 'a szekérrúd mellé jobb felől fogott ló' 1839. Bal. mell. | *gyeplős-ló* 'négyes fogatban az elülső baloldali ló' 1839. Bal. mell., 1840. Heves m. | *ostorhegyes* 'a rudas elé (vagyis a rúd előtt jobbra) fogott ló' 1840. Heves m. | *kisafás* 'négyes fogat első két lova közül a jobboldali' 1839. Bal. mell. Ezzel kapcsolatban Hegyalján, Székelyföldön (vö. MTsz.) és Szamosháton *négyellő*-t is ismernek. CSÚRY (SzamSz.) szerint: *négyellő*: *né'gyellő* 'a lószekér rúd-fejéhez ragasztott kettős hámfa, melybe négyesfogatoknál az első pár lovat fogják'. Részei: 1. a *kisefa* (a rúdra ragasztott hátulsó nagy hámfa, melynek bal végére a gyeplős ló bal istrángját, jobb végére az ostorhegyes jobb istrángját kötik); 2. a *komp* (a kisefa közepére erősített kisebb hámfa, melynek bal végére a gyeplős ló jobb istrángját, jobb végére az ostorhegyes bal istrángját kötik). L. CSÚRY, SzamSz. II, 153 kép. A négy ló neve itt is: *nyerges*, *rudas*, *gyeplős*, *ostorhegyes*.

A négyesnek szántásra való felhasználását tanúsítja GÖNCZI (Göcsej 562): „A szántást a vagyonosabbak lovakkal, a középgazdák ökrökkel végzik. Göcsejben a tehénnel való szántást a szegénység jelül tekintik. Régente a nemesek négy lóval vagy négy ökrrel szántottak. A 4 ló között az egyik hátulsó — balfelől — *nyerges*, a másik *rudas*; az első: a *nyerges* előtt a *gyeplős*, a másik a *kisafás* volt. A *nyergesen* az öreg kocsis ült.“ Hasonlót tanúsít CSÚRY feljegyzése: *négyesdi*: *né'gyezsdi* 'négyes lófogat'. *Fog be a csikóukat négyezsdibe, oszt uty száncs vellek.* (Vö. még: „*tüled*: szántó emberek komandója, mikor a lovat jobbfelé, azaz a barázdába kell terelni“ Heves m. NyF. XVI, 53.) — Végeredményben azt mondhatjuk tehát, hogy a *tüled* — *hozzád* kezdetben a szántáskor használt irányító szó volt. Mondta pedig az eke szarvát tartó földműves a *nyergesen* ülő lóvezetőnek. Minthogy a *nyerges* a fogatban hátul balfelől volt, amikor a rajt ülő kocsis a *tüled* vagy *hozzád* vezényszóra az előtte levő *gyeplős-ló* gyeplőjét jobbról húzta, a fogat tőle jobbra tért, mikor pedig balról, akkor feléje, tehát balra kanyarodott. Hasonlóképpen nyilatkozik CzF. is a *Hajsz!* címszó alatt, eltérve attól, amit a *hozzád* alatt mondott (l. fentebb): „*Hajsz*... a jobbról befogott ökröt szólítják, hogy balfelé kanyaruljon... A lónak, (tulajdonképpen a lovakat igazgatónak, ki a befogott s rendszerént négy — elül-hátul két-két — lovas fogatban a bal felül levő *nyerges* lovon ül, ezen esetben azt mondják: *hozzád*). Ellenkező irányban az ökröt *csa* v. *csalé*, a lovat *tüled* = *tóled* szóval terelik.“

Ha mármost a *tüled-hozzád* jelentésfejlődését vizsgáljuk a GOMBOCZ-féle Jelentéstan felosztása szerint, akkor a következőket mondhatjuk. Kezdetben a *tüled* — *hozzád* a szántó ember szava volt a lóvezetőhöz, amit a fogat jobbra vagy balra kanyarodása követett. A 'tóled → jobbra', 'hozzád → balra' jelentésfejlődés tehát érintkező képzetársulással alakult. Mint-hogy pedig lófogatnál használták ezeket a szavakat, és őket a lovak jobbra

vagy balra való eltérése követte, további érintkező képzet-társulással lovakat jobbra vagy balra terelő értelme lett. Végül hasonlósági képzet-társulással mindenféle jobbra-balra való eltérést jelent.

Kétségtelenül jogosult a jelentéstannak lélektani alapon történő felosztása és a jelentésváltozások lélektani okainak felderítése, miként GOMBOCZ teszi. Mint láttuk, ezt a szempontot a *tüled*—*hosszad* vizsgálatánál is érvényesíthetjük, hiszen a szavak a gondolat közvetlen megnyilvánulásai. Ugyanakkor azonban kitűnik ennek a szempontnak elégtelensége is. Hiszen a szóbanforgó jelentésfejlődésnek a közvetlen lelki okokon kívül távolabbi, mondhatnám, elsőleges okai vannak: gazdasági és társadalmi okok. A négylovas ekéhez (valószínűleg faekéhez) szükség volt külön ló-igazgatóra és szántó-emberre. Ez a gazdasági helyzet szülte a *tüled* — *hosszad* kifejezést és sajátos jelentésüket. A gazdasági helyzet megváltozása, nevezetesen a kétlovas ekék (vas-ekék), majd a traktorok használata következtében eltűnt a nyergesről a kocsis, és a *tüled* — *hosszad* mint lóhajtó szó maradt fenn. A lóval bánó emberek köréből a falusi társadalom egyéb köreibe átkerülve a lóval való kapcsolat is elhomályosul, és a *tüled* — *hosszad* a jobbra-balra fogalom általános kifejezőjévé válik.

HORPÁCSI ILLÉS

Mindén

Fejezet a magyar szintagmatikus kapcsolatok fejlődésének történetéből

I. Az önálló névszókká vált határozókkal nyelvtudományi irodalmunkban elsőnek, még a múlt században, SIMONYI ZSIGMOND foglalkozott. SIMONYI, mint mondta, „kísérletkép“ önállósított határozóknak nevezte az olyan ragos névszókat, amelyeket a nyelvérzék a történelmi fejlődés során már úgy fog fel, mintha ragtalan, viszonyítatlan, önálló névszók volnának (Budenz-Album 50). SIMONYI erre vonatkozó fejtegetéseit a tőle megszokott gazdag anyaggal, ezernél több példával támogatja.

Eredményeit elméleti síkon és új példák alapján ZOLNAI GYULA fejleszti tovább (Mondattani búvárlatok: NyK. XXIII, 162 kk.). ZOLNAI azt vizsgálja, hogy a határozók milyen szerepváltozásokon mehetnek át. Megállapítja, hogy a határozók a „legrenegátabb szóalakok“, mivel egyesek a nyelv történeti fejlődése folyamán egészen elhagyták eredeti rendeltetésüket, s „új szófajjává változtak“.

SIMONYI is, ZOLNAI is külön foglalkozik az olyan határozókkal, amelyekből jelző lett, illetőleg az olyan határozószókkal, amelyek melléknévvé váltak. ZOLNAI megállapítja, hogy a határozót „... általában legkönnyebb jelzői alkalmazásra vinni át“. Nyelvünk történeti fejlődése során igen jól ismertek

az olyan szerkezetek, amelyekben nyelvünk a *való* igei melléknév közbeiktatásával könnyíti meg a határozók jelzői használatra való átmenetét. Később azután az igenév elmarad, s a puszta határozó valóságos jelzővé válik. A régiségben ez egyik leggyakoribb módja határozók jelzővé válásának.

Az alábbiakban megkíséreljük, hogy a határozók úgynevezett önállósulását új szempontok szerint s eddig még nem ismert példákkal magyarázzuk, illetőleg szemléltessük.

Abból indulunk ki, hogy az egyes nyelvek történeti fejlődése során idővel kikristályosodnak bizonyos jellegzetes szintagmatikus kapcsolatok. A magyar szintagmatikus kapcsolatok rendszerét, elsősorban a szinkronia szempontjából, elsőnek GOMBOCZ ZOLTÁN alkotta meg (*Mi a mondattan?*: MNy. XXV, 4; *Történeti Magyar Nyelvtan* V, 7). GOMBOCZ aszerint, hogy névszó névszóval vagy igével alkot-e szintagmát, megkülönböztet adnominalis és adverbális szintagmákat. Az adnominalis szintagmák szerinte állhatnak: a) praedicatív viszonyban (*a víz meleg, a víz folyadék*), b) determinatív viszonyban (*nagyon jó, tejsze kása*), c) attributív viszonyban (*meleg víz, minden ember*).

E rendszerezést alapul véve az alábbiakban azt fogjuk vizsgálni, hogy a magyar szintagmatikus kapcsolatok kialakulása során milyen, történetileg is kimutatható változások történtek a determinatív és attributív viszonyban levő szintagmák között.

A nyelv fejlődésének valamely adott szakaszában mindig van a szintagmáknak egy-egy közkeletű szerkesztési formájuk. Kialakulnak bizonyos uralkodó kategóriák. Idővel azonban újszerű kapcsolatok is keletkeznek, amelyek az addig kialakult és hagyományosnak tekinthető kapcsolási módoktól eltérnek. Ha ezek az új kapcsolatok csak kisebb számban lépnek fel, akkor a nyelv lassanként, szinte automatikusan, a közkeletű kategóriák szerint fogja fel őket. Ebben az esetben válhatnak például határozók jelzővé, vagy ahogy SIMONYI mondta: önállósulnak. SIMONYI és ZOLNAI felfogásától eltérően azonban szerintünk e jelenség mélyebben fekvő oka és lényege nem az önállósulás, hanem a megmerevedett szintagmatikus kategóriákhoz való alkalmazkodás. Az alábbiakban *mindën* szavunk keletkezésének példáján fogom bemutatni, hogyan változnak a szavak szófajilag annak következtében, hogy a nyelvérzék, automatikusan, a kialakult szintagmák rendszere alapján fogja fel őket. A teljesség kedvéért még meg kell említenünk, hogy olyan esetek is lehetségesek, amikor tömegesen fellépő új szintagmatikus kapcsolatok nyomán valamely nyelvben újszerű szintagmák válnak közkeletűvé. Mindezeknek a vizsgálata a történeti mondattani kutatások számára egészen új feladat. A jelen tanulmány célja, hogy a hasonló kutatásokat konkrét történeti anyag felhasználásával útjára indítsa.

2. A *mindën* szó keletkezésével eddig még keveset foglalkoztak. Azt, hogy a *mindën* a *mind* valamilyen származéka, régóta tudtuk, hiszen már RÉVAI MIKLÓS is utalt erre. „Ez a' *minden*, vélhető, hogy úgy származott a' *mind*

szóból, valamint emezekből úgy, így, imígy, hogy, itt, imitt, ott, amott, a' következők, úgyan, ígyen, imígyen, hogyan, itten, imitten, ottan, amottan, meg tartván még akkor is elébbi jelentetéseket". (Közli: MELICH : MNy. IV, 55.) — PAIS DEZSŐ ezt írja a *mindenható* jelentésének eredetével kapcsolatosan : „A *minden* ~ *mënd* -n ragos határozó tulajdonképen. Így a *mindenható* eredetileg ezt is jelenthette : 'mindenen átmenő, áthatoló'.“ (MNy. XLI, 21.) Tehát ő is azt vallja, hogy a *minden* a *mind*-ből keletkezett, mégpedig határozóragos alak.

Véleményünk szerint már RÉVAI helyes nyomon indult el. Csak persze ki kellett volna fejtenie, hogy a fenti rövidebb alakokból hogyan keletkeztek a hosszabbak. Milyen összefüggés lehet a *minden* és *mind* között? Az alábbiakban erre igyekszünk megfelelni. Vizsgálódásaink nyomán a magyar szintagmatikus kapcsolatok történeti fejlődésére is rá fogunk világítani.

Mindenekelőtt megemlítjük, hogy a HB.-ben csak a *mind* régebbi *mend* alakja fordul elő, mégpedig kereken tízszer. Ötször úgy, hogy *w* következik utána : *mend w foianec*, *mend w nemenece*, *mend w bunet* (ez az utóbbi kétszer), *mend w szentii ef. unuttei*; ezekben a mondatokban határozóként fogható fel : 'mind, egytől-egyig'. A második csoportba azokat az eseteket sorolhatjuk, amikor közvetlenül valamely ragos főnév előtt áll, négy esetben : *mend paradifumben uolov gimilicitul munda neki elnie* | *Ef vimagguc mend szentucut* | *ef mend angelcut* | *ef mend ioven rezet*. Itt a jelentése 'valamennyi, az összes', tehát lényegileg a. m. a mai *minden*. Végül tizedszer, a *mend* alany szerű szerepben áll a következő mondatban : *mend ozchuz iarov vogmuc*. Itt jelentése 'mindnyájan, valamennyien'.

Ha e korban a *minden* már közkeletű lett volna, akkor e háromféle jelentéscsoportba foglalható mondatok közül valamelyikben bizonyára előfordult volna. Persze az, hogy mégsem fordul elő, nem jelenti feltétlenül, hogy akkor még ismeretlen volt, hiszen ez csak argumentum ex silentio. RÉVAI a HB.-ről írt első magyarázatában éppen ezért talán túloz is, amikor a *mind*-del kapcsolatban így vélekedik : „Ebből a' darabból elegendé ki tetszik, hogy a' mi eleink tsak egyedül ezzel a' szóval éltenek *mind*. Még a' minden helyett is mindenütt a' tettetik, holott most már e' kettő között nyilván való a' különbség.“ (I. h.)

Szerintünk a *minden* eredetileg nem más, mint a *mind* -n ragos, mód-, illetőleg állapothatározói alakja, s úgy keletkezett a *mind*-ből, mint *kevés*-ből *kevesen*, *öt*-ből *öten* stb. Ezért eredeti jelentése 'valamennyien, egytől-egyig'.

A *minden*-nek ezt az eredeti jelentését tükrözik szerintem a következő, kódexekbeni példák : JóK. 35 : „mert valaky magat alaztattja *menden* felmagaztatyk“ a. m. 'mind, egytől-egyig, teljes számban', tehát *menden* itt határozó! | BécsiK. 20 : „hog tugga *mēden* hog Nabuhodonozor földnc istenē es tōlletōl megvalua egēb nīl: ut sciat omnis gens, quoniam Nabuchodonozor deus terrae est, et praeter ipsum alius non est“ a. m. 'mind, egytől-egyig' | Apork. 31 : „Fogaggatok es meg aggátok te vratoknak istenteknek :

meden kik kőrnől aiandokokat aiandokoztok: omnes qui“ a. m. 'mindnyájan, akik' | MA: Scult. 166: „Őrizkedjék attól kiki *minden*, hogy az ő hitit nem az czudatételeken, hanem az tudományon építse“ a. m. 'kiki mind, egy szálíg', tehát itt is, mint az előbbieken, a *mindén* szerintünk határozó | Tel: Fel. 129 b: „*Minden* peniglen, ki a győzködő helyen küzdie, mindenekről megtartoztatya magát“ a. m. 'az oly személy, egytől-egyig, aki' (NySz.).

Hogy e mondatokban a *minden* nem más, mint 'valamennyien', arra kétségtelen bizonyítéknak tartom a dunántúli, ma is közkeletű *minden-t*. Dunántúl a nép ma is így mondja: „eljöttek *minden*“ a. m. 'mindnyájan'; „*minden* jól vagyunk“ a. m. 'egytől-egyig mind, egy szálíg, kivétel nélkül'. Ez a *minden* szerepel a XVI. század elején készült Teleki-kódexben is: „my' *mynden* ez wilagoth zellel Jarnok“. Ugyanezt találjuk a következő régi nyelvi adatban is: Thaly: VÉ. I, 64: „Sőt azt is meghagyja vajda ő népének, hogy *minden* valami keveset önnének“ (NySz.) a. m. 'mindnyájan'.

Szerintem ugyanez a *minden* lappang a következő mondatokban is: MA: Scult. 1041: „Jól meglássa kiki *minden*, hogy . . .“ | Uo. 1068: „kiki *minden* szabadon olvashatja az bibliát és kiki *mind* . . . könyöröghetne . . .“ (NySz.). A *minden* itt is határozói értelmű: 'mind, egytől-egyig; mind egy szálíg'.

Szerintünk a *mindén* a *mind* -n ragos alakja, s ezért, mint már mondtuk, végső soron ugyanolyan jelentésű és képzésű, mint *kevés-ből kevesen*, *öt-ből öten*. Vagyis oly állapot-, illetőleg módhatározó, mely az együtteséget fejezi ki. Hogy *mindén* eredetileg annyit jelenthetett, mint 'valamennyien', erre *szérszám* szavunk eredetét fejtegetve PAIS is céloz: „. . . a *szér* szót a 'minden, egész, közönséges' fogalomkörbe tartozó jelzőkkel együtt gyakran használták a régi nyelvben az 'összeség' fogalmának a megjelölésére. — Azzal összefüggésben, hogy a *seregét szérbe; számba vették*, keletkezhetek ilyen mondatok: »A sereg *mind(én)* *szére, száma* vagy *szére, száma mind* támadott« | »A hadnagy a sereg *szérét, számát mind* megfordította.« | »A vezér a sereg *mindén szérével, számával* az ellenség ellen vonult.« Az ilyen: *mind(én) szere, száma* (— *mind*) | *mindén szérét, számát* | *mindén szérével, számával* szócsomókkal jelölhették azt a fogalmat, amelyre mi most az *utolsó embérig, elejétől-végig, egészen* kifejezéseket használjuk.“ (MelichEml. 303—4.) E magyarázatot — fenti fejtegetéseink alapján — teljes egészében elfogadhatjuk. A *mindén szére, száma* értelme eredetileg tehát valóban ez lehetett: 'szere-száma, teljes egészében, mind egy szálíg'.

3. A *kevesen, öten* stb. -szerű határozókról viszont tudjuk, hogy csak személyekre vonatkozhatnak.

Ha a *mindén* is ilyen határozó — márpedig szerintünk igen —, akkor, legalább is eredetileg szintén csak személyekről mondhatták. Szerintünk a *mindén* összefoglaló értelemben eleinte személyt jelentő többesszámú alanyok mellett állhatott, így: BécsiK. 23: „es *mēdz* ifiac vidékécből es varafokból

elhozattatnakuala : et abducti fuerant de provinciis et urbibus universae iuventutis“; ezt szerintem így kell felfogni : 'valamennyien az ifjak ; mind, egytől-egyig'. Még szembetűnőbb a *minden* e jelentése, ha több felsorolt alany élén áll, mintegy összefoglalóul : BécsiK. 24 : „Tahat *mendz* férfiac es nembériec [es] vénec es ifiac es aprodoc *egzè* Oziafhoz guvlekezenc *mend* eg zoual mōdanac : Tunc ad Oziam congregati omnes viri, feminaeque iuvenes et parvuli omnes simul una voce dixerunt.“ Itt *mendz* és *mend* ugyanazt jelentik : 'egytől-egyig, valamennyien'. *Mendz* . . . *egembe* jelentése nyilván : 'valamennyien együtt, egytől-egyig'.

A *minden*-nek itt olyasféle összefoglaló jelentése van, persze még csak személyekre vonatkoztatva, mint A d ynál a „Szeretném, ha szeretnének“ következő verssorában : *Ezért minden : önkínzás, ének*. Persze, azzal a különbséggel is, hogy a régiségben, a nyelvemlékek korában vagy még előbb, amikor a *minden* a *mind*-ből keletkezett, még csak határozó volt és nem jelző. Vagy másképpen kifejezve : az utána következő névszóval vagy névszókkal determinatív viszonyban álló, adnominalis szintagmákat alkotott, olyanokat, mint *nagyon jó, igen szép, szörnyen érdekes* stb. Kétségtelen, hogy akkor, amikor a *mind*-ből alakult *minden* határozói alakot, több felsorolt alany előtt, mintegy előleges összefoglalásként kezdték alkalmazni, olyan újszerű szintagmatikus kapcsolatok jöttek létre, amelyek ilyen formában nyelvünkben nem voltak közkeletűek, sőt azóta sem váltak azzá. Kétségtelen azonban, hogy legalább is a *minden*-nel alkotott hasonló determinatív szintagmatikus kapcsolatok sokszor előfordulhattak. Példának felhozhatjuk az ilyenféle mondatokat : BécsiK. 31 : „Es *mēdz* nēnzētēc megēfmēric : et omnes gentes agnoscant.“ Szerintünk ez is eredetileg így értendő : 'valamennyien, a nemzetek' | uo. 44 : „Es *menden* népēc orōlnēkuala nēmbēricēkēl es zvzēckēl es ifiackal organacban es hēgēdōcēbēn : et omnes populi gaudebant cum mulieribus et virginibus et iuvenibus, in organis et citharis“ a. m. 'a népek mindnyájan'.

Úgy hisszük, hogy a *minden* eredetibb 'valamennyien' jelentését őrzik a régiségben gyakori, következő kifejezések is : *minden emberestől, minden pereputtyostul*. SIMONYI szerint ezekben a *minden* nyomósító jelző : „Részint a kísérőknek többségét vagy összeségét jelölve (tehát mintegy a többes-képzőt pótolva), részint csak nyomósítás kedvéért a következő jelzők lépnek föl : *mind* (elavult), *minden, egész*, pl. *minden pereputtyostul, egész csuládostul*“ (MHat. I, 394). SIMONYI KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGYRE hivatkozik, aki a comitativusról (nála : conjunctivus) a következőket mondja : „Causus conjunctivus est tantum singularium ; pluralium non item. Hunc Hungari exprimunt casum addendo conjunctivo notam universalitatis *minden*, ut : *minden emberestől*.“ (CorpGramm. 360.) KOMÁROMI CSIPKÉS azonban csak annyit mond, hogy a *minden* szerepe itt az összeség, egyetemlegesség kifejezése. A SIMONYI idézte adatokból kiderül, hogy a kódexekben eredetileg csak a *mind*-del alkotott szerkezetek fordulnak elő : *mind nemzetestül, mind hústostul, Ádám mind*

feleségestől, mind leányostul (i. m. 395). A *mind* ezekben természetesen határozó: 'valamennyien, egészen, teljes számban'. A *mind* helyébe csak később lépett a *minden*. Szerintünk aligha lehet vitás, hogy eleinte szintén határozói értelemben, s ezért *minden pereputtyostul, minden emberestül* eredetileg a. m. 'valamennyien, pereputtyostul, emberestül'.

Miután azonban ez a determinatív szintagmakapcsolat (tehát: határozó és főnév) sem a régiségben, sem a mai nyelvben nem nagyon általános, lassanként a nyelvérzék úgy fogta fel, mint attributív szintagnát, mely sokkal gyakoribb és általánosabb. Más szóval: a *mindën* módhatározó helyett automatikusan jelzővé vált, mert a nyelvérzék csak így tudta érzékelni, felfogni.

Hogy az ilyesmi nyelvünkben korántsem egyedülálló eset, arra jó példa többek között a *-talan, -telen* fosztóképző, mely — mint ismeretes —: „eredetileg... a *szépen-, erősen-félékhez* hasonló határozó volt, mint ma is ily kifejezésben: a lába *meztelen* van“ (MNy. IV, 411). Ezzel kapcsolatban MÉSZÖLY találóan hoz fel oly mondatokat, mint: „A szerencsétlenség *hirtelen* történt. Ebben a *hirtelen* még határozó. De már ebben: *Hirtelen* szerencsétlenség történt, — a *hirtelen* a hangsúlyozástól függően, már nemcsak határozónak tekinthető, hanem a szerencsétlenség jelzőjének is.“ (I. h.) Más szóval, a fenti fogalmazásban: *Hirtelen történt*: determinatív viszonyban álló, adverbális szintagma; *hirtelen szerencsétlenség* pedig már attributív viszonyban álló, adnominalis szintagma.

Nézetem szerint így vált a beszélők tudatában a *mindën* is lassanként jelzővé, vagy — ahogy SIMONYI mondta — önállósult határozóvá. Szerintem azonban a lényeg itt sem az önállósulás csupán, hanem az a tény a fontos itt, hogy az a szokatlan determinatív szintagma, amely a *mindën*: *emberek, ijjak, öregek-féle*, nyelvemlékségbeli, kimutatható újszerű szintagmákban előállt, viszonylagos elszigeteltségénél fogva nem válhatott közkeletű kategóriává. A beszélők nyelvérzékében e szintagmának attributív viszonyban álló szintagmává kellett válnia. Így aztán lassanként a *mindën* már jelzővé alakult át. Emiatt azután már nemcsak személyekre vonatkozhatott, hanem tárgyakra is. Ez a funkcióváltás már legelső nyelvemlékeink korában megkezdődhetett. Erre mutat a *mindën* legelső ismert előfordulása is: KTSz.: „Te veled *mendun* ig[e]“, feltéve, hogy a kiegészítés helyes. A *mindën*, már legrégebb kódexeinkben is, többször tárgyakra vonatkozik: JókK. 29: „*Menden* fewldeknek kenczy volnanak neky megjelentettek“ | uo. 124: „*hogy menden* ygeretek cristustól az zerzetnek lewtek“ | uo. 128: „*hogy menden* test ne gyzewelkewgyek ew lelkeben“ | BécsiK. 6: „*migném mēden* vētēmēn c megarattatnānac: donec omnes segetes meterentur“ | stb. stb.

Lényegében hasonló funkcióváltást láthatunk az *-i* nomen possessi képző történeti kialakulásában is, mint erre PAIS DEZSŐ rámutatott: „Ami a $\gamma > -é \sim -i$ járulék funkciófejlődését illeti, ilyen funkcióváltások történhettek: a) lativusi határozó $\rightarrow$ részeshatározó $\rightarrow$ állítmányi birtokjelző $\rightarrow$

melléknévi birtokjelző ; b) lativusi határozó → részeshatározó → melléknévi birtokjelző.“ (MNy. XXXII, 110, jegyz.)

A *mindën* funkcióváltozása még egyszerűbb : állapot- és módhatározó → számnévi jelző.

4. A *mindën* fenti származtatása hangtani tekintetben némi magyarázatra szorul. A dunántúli *minden* *e*-je ugyanis nyílt ; a *mindën* *e*-je viszont a Dunántúlon is, másutt is zárt. Márpedig, ha *e* kettő végeredményben ugyanaz, akkor hangtanilag is egyezniük kellene.

Egyébként is, a számnevekből és számnévi értékű melléknevekből képzett hasonló állapotjelző *-n* ragja előtt is rendszerint nyílt *e*-t találunk : *kettő* ~ *ketten* ; *négy* ~ *négyen* ; *öt* ~ *öten* ; *hét* ~ *heten* ; *ezer* ~ *ezeren* vagy *ezren* ; *kevés* ~ *kevesen*, *több* ~ *többen* stb.

Márpedig a NySz. oly adatai, mint 1572 : *mindön* (RMNy. II/2, 229) *myndön* | WeszprK. 69 : *möndön* stb. (NySz. II, 836), azt mutatják, hogy az *-n* előtt a kódexek korában is zárt *ë* állhatott. LOSONCZI ZOLTÁN a kódexek hangállapotának vizsgálata alapján kimutatja azonban, hogy : „A hosszú mássalhangzó vagy mássalhangzócsoport után következő *-an*, *-en* nyílt magánhangzója szintén későbbi fejlődés eredménye“ (MNy. XVII, 37). Továbbá : „Mássalhangzócsoport után is igen gyakori a zárt kötőhangzó : *edő/dön* NagyszC. 166, 173 stb.“ (uo. 38). THEWREWK EMIL, LEHR ALBERT és ZOLNAI GYULA kutatásai nyomán viszont tudjuk, hogy olyan alakok, mint *ketten*, *hármán* végső soron éppen olyan határozóragos állapot- vagy módhatározók, mint *vigan*, *nyersen*. A régi nyelvben és a székelyeknél még ma is találunk zárt *-on*, *-ën*, *-ön* ragos számnévi alakokat. DomK. 29 : „tyzen *haton* valanak az fraterék“ | NépkGy. III, 37 : „Ötön, *haton* ott valának“. Ennek nyomát őrzik egyes melléknevekből képzett határozók is : *nagyon*, *melegën*. (Vö. KLEMM, TörtMondt. I, 192.) Nincs tehát okunk kételkedni abban, hogy a *mindën* a *mind*-nek *-n* ragos, régi hangállapotot őrző alakja. Mellette a mai dunántúli *minden* olyasféle jelentésánál is elkülönült változat, mint *tizen* 'összesen tíz személy együtt' olyan alakok mellett, mint *tizenégy*, *tizenkettő*, *tizenhárom* stb.

Ezzel a felmerült hangtani problémát, úgy hisszük, bizvást megoldottnak tekinthetjük. Tehát nemcsak jelentésánál, hanem hangtanilag sem lehet semmi akadálya annak, hogy a *mindën*-t a *mind* szó *-n* ragos, állapotjelzői alakjának tartsuk.

BALÁZS JÁNOS

Balassi Bálint ismeretlen versrészletei

I.

A Balassi-émlékekben gazdag körmendi (most keszthelyi) Batthyány-levéltárban egy vegyes és rendezetlen anyagot tartalmazó Miscellanea-kötegből érdekes kézirat került elő. A kézirat — amely azóta a „Versek“ feliratú köteg-

ben nyert elhelyezést — öt Balassi-versszakot őrzött meg a költő sajátkezű írásával. Ez különösen értékesé teszi, mert olyan Balassi-kéziratot, amely verseit őrizte meg, mindez ideig nem ismertünk. Közöljük a kézirat hasonmását, betűhív átírását és mai nyelvre áttett szövegét.

Az erdelij Aβonij kezeröl.

*Ha zijnte erdemem nijnchjjs arra nekem, hogj ö engem βereffen,
Chak aldoth kezewel, mijnth βep Erekljjewel, engem mijnth koort ijleffe
Legjyek ferge rabija, bator ne βolgajja, chak βijnte el ne wessen, etc.*

Az maga elmeienek giors uoltarol az βerelem miat

*For gerjeth elmemre, mijnth hangja feβekre sok wij werf, mijnth sok hangija
Arra merth βiwemben, gerjedez βiwntelen, βerelmed¹ tüzes langija
Zozatod bwm werö wijgalagh tetelnek gjönjörüw edes hangija.*

Az Celia Banatiarol

*Mijnth zep ljljyom zal, ha felbe meczwe al, fejeth feöldheöz bochattija
[wgj]² Celija [fejje,]² βep fejje, wgj al le fjgjeztwe, merth wagjon Nagj banatija
Dragalatos keönjwe, hwl mijnth gjöngj görögwe, wagj mijnth tawaz harmatia*

Bañia hogi hainalban kel az βerelmesetöl el mennij :

*Hajnalban βepiölnek, jak, wijragok, fjwvek, harmathon ha nap fel kéél
Cheng βep madar zozath, wijgan setal sok vad, regel hogj el mwltth ééfel
wijwl zöld bokoris, de nekem akoris [go]² dolgom chak gond, bw, weβel*

Fuluuarol.

*Leth towab Jwljyath, f. leth jnkab Celjyath ez jdeijgh βerettem
Attol keferwessen, f. ettöl zerelmessen, wijgan mar buchuth wettem,
Moſth jwlwija Egeeth, kij er bennem wegeth, Merth tüzen meg gerjettē.*

Mai nyelven :

[1.] Az erdélyi asszony kezéről.

Ha szinte érdemem nincs is arra nekem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem mint kórt illessen,
Legyek ferge [féрге ?] rabja, bátor ne szolgája, csak szinte el ne vessen.

[2.] Az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt.

Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szívemben gerjedez szüntelen szerelmed tüzes langja,
Szózatod bűm verő vigasságtételnek gyönyörű édes hangja.

[3.] Az Celia bánatjáról.

Mint szép lilomszál, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja,
Celia szép feje úgy áll lefüggesztve, mert vagon nagy bánatja,
Drágalátos könyve hull mint gyöngy görögve, vagy mint tavasz harmatja.

¹ *βerelem*-ből javítva.

² Áthúzott szavak.

[4.] Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni.

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek harmaton ha nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad reggel hogy elmúlt éfél,
Ujul zöld bokor is, de nekem akkor is dolgom csak gond, bú, veszél.

[5.] Fulviáról.

Legtovább Juliát, s leginkább Celiát ezideig szerettem,
Attól keservessen, s ettől szerelmessen, vígan már búcsút vettem,
Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.

*

Az 1. sz. — eddig ismeretlen — töredék tartalmilag megfelel a Julia-pásztorjáték következő részének: *Ha azt tartod, hogy nem érdemlem a te szerelmedet ám bár ne szeress engemet, csak engedd ezt, hogy én szerethesselek tégedet: s ha szintén nem kedvellöd sem böcsüllöd is, mégis csak ne utáld telljességgel az én szerelmemet s ha szerelmesed nem lehetek, legyek ottan csak rabod, míg élek.*¹ ECKHARDT itt Balassi egy elveszett énekének nyomára bukkant, amely 1589-ben, a Julia-pásztorjáték évében, keletkezett. Töredékünk ennek az elveszett éneknek egy versszakát őrizhette meg. Ezt a feltevést megerősíti, hogy Balassi ebben az évben járt Erdélyben „jó hamar lovakért“, s valamelyik ekkor szerzett nőismerőse lehetett az az „erdélyi asszony“, akinek „áldott kezét“ megénekelte.

A 2. sz. töredék Balassi 48. sz. versének utolsóelőtti versszaka. Eltérések a kritikai kiadás szövegétől (itt csak a kritikai kiadást idézzük): 1. sor: *fészkére*. 2—3. sor: *Arra, mert szívemben szerelmem tüzének csak te vagy édes langja, Szózatot bűm vere, vigasságtételnek zengő s gyönyörű hangja*. Amint látjuk, ezt a gyönyörű versszakot, melyben „a költő önfeledten írja le alkotó ihletének folyamatát“ (ECKHARDT), a Balassa-kódex igen romlott formában őrizte meg. A Balassi-kutatók többféleképpen próbálták magyarázni, illetve javítani ezt a szövegrészt. A legközelebb WALDAPFEL JÓZSEF járt az igazsághoz a következő értelmezéssel: *Arra . . . szózatod bum veré stb.*, vagyis a kedves hangja elverte a költő búját. Töredékünk kifogástalan értelmet ad: a kedves szózata a költő búját elűző zenének hangja; a 2. sor két hatosa is rímel: *szívemben — szüntelen*.

A 3. sz. töredék a 84. sz. vers utolsó versszaka. Eltérések a kritikai kiadás szövegétől: 1. sor: *félben metszve*; 2. sor: *Úgy Coelia feje vagyon lefüggesztve*; 3. sor: *pörögve*. Ennél a szónál töredékünk SZILÁDY és DÉZSI javítását igazolja.

¹ Balassi Bálint összes művei. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951. 287. A továbbiakban az egyes versekre való utalásnál ennek a kiadásnak a vers-sorszámait adom.

At 01:00:00 of 1891

The species in this collection were taken by the collector in the
East about 1891, and the species of the collector in the
East of the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific,

At 02:00:00 of 1891
The species in this collection were taken by the collector in the
East about 1891, and the species of the collector in the
East of the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific,

At 03:00:00 of 1891
The species in this collection were taken by the collector in the
East about 1891, and the species of the collector in the
East of the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific,

At 04:00:00 of 1891
The species in this collection were taken by the collector in the
East about 1891, and the species of the collector in the
East of the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific,

At 05:00:00 of 1891
The species in this collection were taken by the collector in the
East about 1891, and the species of the collector in the
East of the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific, where in the Pacific,

A 4. sz. töredék Balassi 79. versének utolsó versszaka. Eltérések : 1. sor : *hogy nap*; 2. sor : *efély*. A töredék igazolja ECKHARDT sejtését, hogy Balassi itt a rím kedvéért a szó *éfé* alakváltozatát használta. 3. sor : *gondom csak merő veszély*.

Az 5. sz. töredék eddig ismeretlen. Fulviáról csak annyit tudunk, amennyit maga Balassi 1593. március 21-én Batthyány Ferenchez intézett levelében írt (48. sz. levél) : *Ha Nd. az gyűrőt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetnék, hogy az Stalmaster leányának (ha értené ám) megimelyednék az gyomra belé miatta!* Töredékünk igazolja ECKHARDT feltevését, hogy Balassi Fulviához is írt szerelmes verseket. Ez semmiesetre sem lehetett futó élmény, hiszen Balassi itt Fulviát Juliával és Coeliával helyezi egy vonalba, sőt páratlan költői tömörséggel a három nagy szerelmi élmény egymáshoz való viszonyát is jellemzi. Kiemeli, hogy a *legtovább* szeretett Julia és a *leginkább* szeretett Coelia után Fulvia is tudott még benne szerelmet gerjeszteni. E töredék ismeretében fokozottan sajnálhatjuk, hogy a Fulvia-verseket nem ismerjük. A szinte már formalizmusba hajló utolsó lengyelországi szerelmes versek után Balassi szerelmi költészete egészen magasra emelkedhetett. A töredékben megnyilvánuló tartalmi gazdagság az utolsó istenes versek tökéletességével mutat rokonságot.

Az utolsó verstöredék 1593 körül keletkezhetett, s Balassi nyilván ez idő tájt vetett papírra költői termésének legjavából öt versszakot. Vajjon milyen célból? Tudjuk, hogy barátjának, Batthyány Ferencnek küldött verseket udvarlási célokra. Talán ez a lap is efféle küldeményei közül való. De lehetséges az is, hogy büszkélkedni akart Batthyány előtt költői tehetségével. Hiszen éppen fent idézett levelében olvashatjuk költői önérzetének egyik megnyilvánulását : *Nagd elmente után jutottak vala valami új versek elmémre . . . Nem rosszak bizony, az mint én gondolom.*

A töredék javításaiból is levonhatunk néhány következtetést. A 3. sz. töredék 2. sorát Balassi úgy kezdte írni, ahogy a Balassa-kódex a szöveget megőrizte : *úgy Celia feje vagyon lefüggesztve . . .* Ez a sor nem tökéletes a *vagyon* ismétlése miatt. A töredékben Balassi írás közben kijavította a szöveget. Ugyanez történt a 4. sz. töredék utolsó sorával is. Ebből arra következtethetünk, hogy Balassi a saját verseskönyvéből másolta ki ezt az öt versszakot s másolás közben csiszolta, tökéletesítette. WALDAPFEL és VARJAS kutatásai óta tudjuk, hogy a Balassa-kódex összövegét még a költő életében másolták a költő verseskönyvéből. Mivel nem valószínű, hogy Balassi ezeket a javításokat verseskönyvében ne hajtotta volna végre, feltehetjük, hogy az ősmásolat 1593 előtt és a lengyelországi út után készült a költő könyvéből. Ezért őrizte meg a Balassa-kódex a lengyelországi szerelmes verseket, és ezért maradtak ki a Fulvia-versek.

A továbbiakban Balassi népszerűségéhez közlünk két apró adalékot, ugyancsak a Batthyány-levéltárból.

1. ECKHARDT SÁNDOR „A körmendi Balassi-emlékek“ című tanulmányában (EPHK. 1943 : 26) Batthyány Ferencnek 11 levelét vagy levélrészletét közli, melyeket leendő feleségéhez, Lobkowitz Poppel Évához intézett 1604—1607 között. A túlnyomórészt német nyelvű udvarló levelekbe Batthyány Balassi-idézeteket szőtt be. A cikkhez kiegészítésül közöljük Batthyány egyik levelének részletét, mely ECKHARDT figyelmét elkerülte :

„... Gott behuett dich Mein leben. ich thue mich derneben ihn iheren gnad bevelchen Hißem ha ismeri időuel en bennem hogj nem chalard Biues Bemeljet Berettem, taland megh Baan engem, nem leßen kegyetlen öröke ellenem. die fraelen khan wol gedencckhen das ich allezeitt gsacht hab das ich nit zuen kraitzer vertt bin, so schickt die fraelen selbst vil izunder dal ich mit varheitt bin virkummen, den als vas der fraelen volgfeln ist mir annemligh, vinsch mir eher so vill das die fraelen mit meinen schlechten diensten contentiren künnt, die fraelen verzaigt mir das ich ihr so vil schreib. ist doch gnuogh foer zu Gloster.“

Batthyány itt a 20. sz. Balassi-vers egyik versszakát szőtte a levélbe.

2. Már TAKÁCS SÁNDOR megemlíti, hogy Török Istvánnak Batthyány Ferenchez 1595. december 23-án intézett levelében Balassi egy sora található.¹ Közlése azonban hiányos és pontatlan volt, s így ECKHARDT sem vette figyelembe Balassi-kiadásában. Itt adjuk a levél minket érdeklő részét betűhíven :

„... Aß mjtt mind knek megh kellene jrnom ninch annj ewdöm hozza. S mint hog aß leuellis keßrell keßre jar job ha iften engedj magamtull erche kmed. Semnj yram lölkigh ell titkollua nem leß tñled. De megis Mi dologh Vr Iften, hog aß kegieffen kjuwll fenkj nem techik. De mj oka vallion hog chak eß kegieffen lölköm jgj hall veß efik. Eßen kjuwll fenkjtt a lölköm nem ohitt Mert chak erte kñlodik. Nem kell Aran lauch fem penigh vig tanch ninch femmjben keduem“.

Török István Batthyány Ferencsel együtt Balassi baráti köréhez tartozott. (1593. július 3-án írja Batthyánynak : „Im Balassi Bálint uram küldött kegyelmednek egy levelet, kit im megküldtem kegyelmednek.“) Érthető tehát, hogy szerelme történetének bizalmas részleteit, mintegy virágnyelven, Balassi 63. és 30. énekéből vett idézetekkel mondja el.

STOLL BÉLA

¹ Magyar nagyasszonyok 446. jegyz. TAKÁCS valószínűleg túloz, mikor azt írja, hogy Török István leveleiben „többször találkozunk Balassa Bálint verseiből vett részekkel“, mert a Batthyány-levéltárban levő leveleiben csak ezt az egy idézetet találtam.

II.

Folyóiratunk, amióta 1910-ben a „Gomboskert, gomb“ című közleményben (MNy. VI, 120—3) MÉSZÖLY GEDEON síkra szállt amellett a nézet mellett, hogy az „Eurialus és Lucretia“ szerzője Balassi Bálint, többször foglalkozott a magyar költészetnek első ismert sok színben ragyogó egyéniségével, főképen ECKHARDT SÁNDOR jóvoltából. — Különös örömmel ragadtam meg tehát az alkalmat, hogy a már kiszedett ECKHARDT-féle cikk elé, amelyben régi jeles munkatársunk, Balassinak legbuzgóbb és legavatottabb bűvára és méltatója adalékokat és észrevételeket közöl a költő pályájának és költészetének megismeréséhez, mint szerkesztő egy olyan cikket sorolhatok be, aminő STOLL BÉLÁÉ. Annál szívesebben adok helyet az újonnan felfedezett költeményrészleteknek, mivel ezzel is bizonyosságát nyújthatom annak a régtől vallott felfogásomnak, hogy irodalom- és nyelvtudománynak egy úton nemcsak lehet, hanem kell is járnia. Melegen üdvözlöm STOLL BÉLÁT, félig-meddig tanítványomat, aki nemcsak szerencséje, hanem munkakészsége révén tudta gazdagítani ezzel a több tekintetben jelentős emlékkal irodalmunk és nyelvünk kincses táráat.

STOLL BÉLA óhajlására élek azzal a lehetőséggel, hogy nyelvi szempontból elsőnek szóljak hozzá a fenti közléshez.

I. Az 1. „Az erdély Aßony kezeröl“ című részlet utolsó sora kíván megvilágítást. „*Legjiek ferge rabija, bator ne bolgajja, chak býjnte el ne wessen etc.*“

A) A *ferge* szóval kapcsolatban felmerülhet az a lehetőség, hogy az olvasása *ferge*, vagyis a *féreg* szó egyes 3. személyű birtokos személyragos formája. Azonban akármilyen — régebben vagy újabban adatolt — jelentését próbáljuk is bele a versbe a *féreg* szónak, mondjuk: a 'vadállat' jelentést is, bajosan tehetjük fel, hogy a női húrokhöz ugyancsak értő költő-szerelmes éppen ezzel az akkor is ízléstelen hangulatú szóval, illetőleg képzzettel szemléltesse magát az előtt, akinek a kegyét kívánta elnyerni. De ellene mond a *ferge* itteni felvételének az, hogy vessző nélkül áll a *rabija* a. m. *rabja* előtt, pedig ha megnézzük a most elénk került emléket, azt látjuk, hogy Balassi szinte a mai helyesírás szabályai szerint alkalmazza az interpunctiót. Így: a 4. részletben: *jak, wjragok, fúrwek* vagy *chak gond, bw, weßel*. Vagyis ha a *ferge* meg a *rabija* párhuzamos mondatszerkezeti elemek volnának, alig kétséges, vessző volna közöttük.

Tehát ha nincs vessző a *ferge* meg a *rabija* között, akkor a *ferge* nyilvánvalóan a *rabja* jelzője. — És mi ez a *ferge*? Azt gondolom, a *ferge* olvasása *ferge*, és abba a szócsaládba tartozik, amelyiknek tagjai a *fergeteg, fergetyű, fürge, fertő, fürtelem, ferteng* ~ *fereng, ferde* (vö. SzófSz.). A *ferge* — úgy vélekedhetünk — nemcsak tagja ennek a szócsaládnak, hanem voltaképpen egyeztethető az imént felsorolt OtrFor: Orig. 1693-tól kezdve jelentkező *fürge* ~ R., N. *firge* (Thaly: Adal. után NySz., CzF.) 'celer, alacer, vividus' szóval. Alak-

tani tekintetben a *fërge* ~ *firge* ~ *fürge* a *forog* ige palatalis *fërég* ~ *fireg* ~ *fürög* változatából¹ való melléknévi igenév, egyébként olyan forma, amilyen a *pörge*², *kerge*, *pänge*, *länge* (vö. EtSz. II, 681). — Jelentés szempontjából azonban a Balassinak tulajdonítható *fërge* nyilván eltér a *fürge* ~ *firge* megfelelőtől. Az utóbbinak 'celer, alacer, vividus' jelentése úgy fejlődhetett ki, ahogy a *sër ~ *sir ~ *sür* 'sürög, forog, tolong' ige *sürű* származékának hasonló jelentését látjuk a székelyföldi *sürű gazdaasszony* 'sürgő-forgó, serény' kifejezésben (PAIS, Fon : NyK. XLVIII, 282—3). A *fërge* más jelentésfejlődésen ment át, amíg az egyik újonnan megismert Balassi-versszakba belekerült. A *forogás* : *fërgés következménye az embernél 'szédülés, kábultság, eszméletlenség', tehát rendellenes lelki állapot. Így vehette fel a *fërge* alakulat a 'forgó' jelentésből kiindulva a 'szédülő → kábult → örült, bolond' értelmet. Hasonló jelentésfejlődési menettel magyarázható meg szerintem a törökből való 'forogat', illetőleg 'öröl' jelentésű R. *ör*, *öröl*, *örvény* stb. szócsalád tartozéka-ként az *örül* ige, úgy, hogy eredetiben 'forog, kering' lehetett a jelentése. Az említett finn *pyöri*- 'forog' igének a családjában szintén ilyen tagok mutatkoznak : *pyörryke*- 1. 'forgás, gurulás, gördülés' ; 2. 'szédülés, aléltóság, ájulás' (SZINNYEI, Finn-magyar szótár) | *pyörtty*- 'szédül, elszedül, elájul' (uo.) | *pyörttäjäise* 1. 'örvény' ; 2. 'szédület' (uo.) | *pyöry* 'szédülés' (uo.) | *pyörä* 1. 'kerék, karika' ; 2. *pyörä-pää* 'szédelgős, zavart, kábult fej' (uo.) | *pyörö* 1. 'keringő, gömbölyű, kör' ; 2. 'szédülő, szédülés' (uo.) | stb. Hasonlóképen 'forgó → örült, bolond' jelentésfejlődésre vezethetett bizonyos körben mozgással járó állapotbetegségek szemléletének, amiből a *kerge* vagy a Gvadányi-féle *keringős ökör* (NySz.) magyarázódik, az emberre való átvitele. — A *fërgé* szónak tehát ilyenféle jelentéseit vehetjük fel : 'kerge, megkergült, bolond, örült, kába'. A Balassi-féle fordulatba a legjobban a 'kába' (eredetiben valószínűleg a. m. 'megkábult, belekábult') illik oda.

A *fërgé*-vel kapcsolatban kikövetkeztetett jelentéskörbe belevágnak az ugyanazon *fërég* ige *fergeteges* ~ *förgeteges* ~ *förgetegős* származékának ezek a jelentései : 1. 'kapkodó, szeles, ideges, szeszélyes' Kemenesalja (MTsz.); 2. 'nem tökéletes fejű, fuzsitus [féleszű, hóbortos]' Hódmezővásárhely, Bethlenfalva (MTsz.); 3. 'bolond' Vadr., Háromszék (GOMBOCZ, Pótl. a MTsz.-hoz : MNyTK. II. sz. 11). Ennél azonban nem bizonyos, hogy a 'forgás, *fërgés miatt elszedülő vagy elkábuló' volt-e az eredetibb jelentés vagy pedig a 'szeles'. Nb. PP. 1. és PPB. 1. : „Cothurno versatiliior : *F'ergeteges ember*.“ : 'állhatatlan'.

¹ Hogy a magyarban keletkezett *for : *fër ~ *fir ~ *für változatokkal van-e dolgunk, vagy a *fër ~ *fir ~ *für a *forog*-tól el nem választandó finn *pyöri* 'forog', mari *pör* 'forog, fordul' szók finnugor rokonságába tartozik-e (vö.: MÚSz. 532—5 ; BEKE : Nyr. XL, 294, 297, XLVIII, 8 ; EtSz. II, 218 *fergeteg* al.), arra nézve nem tudok ez idő szerint állást foglalni.

² Lehetséges, hogy a *përég* ~ *pörög*, *përdit* ~ *pördit* stb. szavainkban a finn *pyöri*, mari *pör* stb. szóknak a szókezdő *p* > *f* változáson át nem ment megfelelői mutatkoznak.

B) *bator ne szolgálja.* — A *bátor ne* kezdetű szerkezetre példa lehet Zrínyi: „Ály meg édes vadam, *bátor ne* sokáig“. Balassinál is, amint Zríyninél 'ha nem is' értelemben fordul elő a *bátor ne*: 'ha nem is *szolgálja*'. A *szolga* tudniillik itt feljavult 'belső ember, az úr vagy úrnő mellett élő, körülötte forgolódó személy' értelemben jelentkezik. Vagyis a költő azt fejezi ki: 'elég ha rab lehet, mert szolgának lenni: túlzott kívánság volna, amire nem is mer gondolni'. — És ezt így nyomatékosítja tovább: *csak szinte el ne vessen*, vagyis 'csak éppen, csak legalább el ne taszítson magától'. A *csak szinte* összevethető ezekkel: az 1619. évi debreceni kalendáriumból: „Ésik pedig az eclipsis *csak szinte* akkor, mikor az holdnak uysága vagyon“ (NySz.); Com: Jan.: „A veszedelmeket *bátor* szível szenved, *csak szintén* a vakmerőséget elkerülvén“ (NySz.). — A versszak elejére visszatérve, a *Ha zjnté* fordulatra azt a megjegyzést tehetjük, hogy ennek az értelmezése 'ha egészen, ha teljességgel, ha éppen'. Ilyen *ha szinte* van Balassi 1593. március 21. keltű levele elején: „Iften adgia megh .Nk. valamyth .Nd. kywan, *ha zjnté* az Stalmaster leánya lezis“. (Közli ECKHARDT: MNy. XXXIX, 98.) Hasonló esetek: egy 1571-i végrendeletből: „wag el äggÿak, wag howa tezyk, *ha zjnté* ayandekon akaryakÿs walakÿnek adny zabadok lÿgyenek .wele“ (RMNy. II/2, 226); Pös: Igazs.: „*Ha szinte* szepelkedve meg erőltetik magokat-is, de bizony azt véghez nem vihetik“ (NySz.).

2. Az 5. „Fuluiarol“ című versszak 1. sorában *leth towab* és *leth jnkab* van, — mégpedig nem hibásan! A *leg* fokozó-szócskának a palóc vidékek nyelvében általánosan el van terjedve *let vagy lét* formája (MTsz.).¹ Vagyis ez esetben Balassi egy palóc nyelvsajátságra szolgáltat adatot a XVI. századból; s ez annál becsesebb, minthogy a NySz. nem mutat fel egyetlenegy ilyen alakot sem. — Figyelmet érdemel, hogy a Balassinál előforduló egyik eset: *Leth towab*, azaz *t* kezdetű szó előtt van *t* a *g* helyén. Ez arra vall, hogy a *legtöbb, legtovább, legtisztább*-féle kapcsolatokban váltotta fel a *g*-t hasonulással *t*, s az ilyenekből terjedt el a *t* végű változat.

3. Az 5. versszak 3. sora: „Mofth fwlwÿa Eegeth, *kij er bennem wegeth*, Merth twÿzen meg gerÿettÿ.“ Magából a szövegből a *ki ér bennem véget* részletnek ilyen értelmét olvashatjuk ki: 'aki célt ért velem; aki elérte velem a célját; aki elérte, amit akart velem; aki elbánt velem; aki elintézett engem (mert szerelemre gyúladtam iránta)'. — S hogy a kifejezés valóban így értelmezhető, megerősíthetjük a következő idézetekkel. Egy 1515-i levélből: „thowaba az abranÿ apat wr dognat ÿs *wekezne* el k. . . thowaba az apat ur *leweleÿben es erÿen weket* k. mert ÿt alat semÿkepen meg nem adak a mÿt fokata wala farkas ecem, *en nem erek weket wele*“ (LevT. II, 2). Vagyis 'a levelekben foglaltakat intéztesse el', illetőleg 'én nem tudom végrehajtani, elintézni'. Faludi Udvari Emberéből: „*Nem éri végét szándékának*“ (NySz.).

¹ A palóc földön kívüli helyek, ahonnan közlik: Páty Fehér megye, Tiszabő, Kiskunmajsza, Pécska Arad megye (MTsz.).

4. ECKHARDT SÁNDOR „Balassi Bálint nyelve és írása“ című dolgozatában (MNY. XXXIX, 89–99) ezeket az észrevételeket teszi: „A legmeglepőbb tanulság, amit Balassi Bálint sajátkezű írásainak tanulmányozásából meríthetünk, hogy a költő sohasem használt *i-ző* alakokat. Márpedig a Radvánszky-kódex legtöbb darabjában az *i-zés* uralkodik, s egyik-másik darabjának hangzását, ritmusát ez a hűtlen átírás teljesen meghamisítja.“ (I. h. 91.) Utána több adatot sorol fel, mely szerint az *i-ző* formákat a Radvánszky-kódex másolója rontotta bele a költő eredeti nyelvtípusába. Majd így folytatja: „A másoló e szerint nem nógrádi vagy zólyomi ember volt, mint maga a költő, ki a magyar nyelvet Zólyomban, Kékkőn és Divinben tanulta, hanem olyan vidékről származott, ahol az *i-ző* nyelvjárást beszélték a XVII. század közepe táján.“ (I. h. 92–3.) Mindebből ECKHARDT ezt a következtetést vonja le: „Balassi kritikai kiadásában tehát valamennyi *i-ző* alakot át kell írunk *é-s* alakra, mert az eredeti költeményekben ilyen *i-ző* formák sohasem voltak.“ (I. h. 93.)

Hogy Balassi csakugyan nem *i-ző* nyelvjárásban alkotta meg költeményeit, azt a most felfedezett sajátkezű verskézirat is igazolja, amennyiben egyetlen *i-ző*nek minősíthető formát nem találunk benne, pedig bőven kínálkozott volna *i-zési* lehetőség.

Amikor a költő műveinek a közzétételére került a sor, ECKHARDT a „Balassi Bálint összes művei I.“ című 1951. évjelzésű akadémiai kiadványban csakugyan joggal renoválta az *é-ző* formákat a kódexbeli *i-ző* alakok helyébe (vö. erre nézve az akadémiai kiadvány bevezetése „Balassi Bálint nyelve és írása“ című szakaszának első 4 bekezdését i. h. 14–5, ugyanennek „A nyomtatott kiadások helyesírása“ kezdetű bekezdését i. h. 16, továbbá a „Kiadási elvek“ című szakasznak 2. bekezdését i. h. 18). Azonban amit a MNY.-beli cikkben mond: hogy „v a l a m e n n y i *i-ző* alakot át kell írunk“, azt kissé kategorikus fogalmazásnak tartom, mert hiszen maga ECKHARDT rámutat arra, hogy Balassi sajátkezű írásaiban is jelentkezik *i-ző* formák (MNY. XXXIX, 91; kiadás 15), mégha — amint ECKHARDT (kiadás 15) vélekedik — „éppen az esetek ritkasága mutatja, hogy itt a rendszertől eltérő beszívargásokkal állunk szemben“.

Hogy a költő „anyanyelvjárás“-ába egyéb nyelvjárások formái, elemei belekeveredjenek, ahhoz természetes indítékok forogtak fenn abban a maga idejében bizonyára párját ritkító mozgékonytságban, a rendkívüli gyakori helyváltoztatásban, különféle tájakról való emberekkel folytatott érintkezésben, amelyet Balassi élete adatszerűen mutat, és amely még fokozottabb mértékben feltehető.

Természetesen nemcsak az irodalomtörténetre, hanem a nyelvészetre nézve is rendkívül nagy kár, hogy a „Balassi Bálint összes művei“ című említett kiadványnak csupán a Balassi költeményeit tartalmazó I. kötete látott napvilágot. Remélhetőleg nem rekedünk meg ennél, hanem hamarosan

követi őt a prózai munkákat magában foglalandó kötet. Feltétlenül kívánatos, hogy a várható „összeállító“ ECKHARDT SÁNDOR benne ne csak — mint az I. kötetben — kitűnő, hanem az előbbinél is kitűnőbb munkát adhasson, úgy, hogy nem fogják őt zavarni állítólag „irodalomtörténeti“ szempontból alkalmazandó, szerintünk erről az oldalról is hamis, a nyelvtudományi vizsgálat érdekeit pedig határozottan sértő kiadási „elvek“, illetőleg utasítások (I. kiadás 19).

PÁIS DEZSŐ

Megjegyzések, adatok Balassihoz

1. NYÍRI ANTAL (Nyr. LXXVI, 49) Balassi-kiadásom egyik sorával foglalkozik és kifogásolja egyik szövegjavításomat. Az 54. sz. „Bezzeg nagy bolondság volt az balgatakban“ kezdetű vers 9. soráról van szó, mely a kéziratban pontosan így van: *Sok βüuet nem tünne uetellen uak valvan*. NYÍRI szerint ezzel a költő azt akarja mondani, hogy Cupidot helytelenül festették vaknak, mert hiszen ő vak létére is „vétetlenül“, vagyis soha célját el nem véteve, lövi a sziveket.

Kiadásomban én a *uetellen* szó *vétellen* olvasatát elvettem és helyébe a *véletlen* alakot írtam be, hivatkozva a 42. sz. vers eme sorára:

Hogj uiletlen most Cupido, megh lött az mordalj arulo

Ahol a *véletlen* 'mit sem sejtve, inopinanter' (NySz. III, 1051) értelemben áll.

Persze NYÍRI olvasata helyesebbnek látszik, mert, mint ő is kifejti, kielezi az ellentétet Cupido vaksága és a pontos lövés között. El is fogadhatnók, ha a régiségből még egy példát tudnánk idézni a *vétellen* ilyen értelmére. De a NySz. III, 1159 szerint a *vétellen* csak 'innocens, unschuldig' értelemben fordul elő, holott a sokat nyilazó, lövő magyarság irodalmában ez a szó bizonyára számos példával szerepelne, ha meglelt volna. A tőlem idézett párhuzamos hely viszont bizonyítja, hogy a *véletlen meglő* kapcsolat élt a költő nyelvében és a NySz. tanúsága szerint más fegyverekkel kapcsolatban is divatos volt.

2. Ezt az alkalmat használom fel, hogy felhívjam a figyelmet kiadásom egyik súlyos sajtóhibájára, mely könnyen félreértésekre adhat alkalmat. Ez az 1. sz. szerelmes ének (Beteges lelkem ismeg énnekem) 4. sorában van:

Ennek termete i g y e n e s, magas, mint szép liliomszál,

amelyben valamelyik nyomdai alkalmazott *ingyenes*-t „javított“ az imprima-túra után.

3. Kiadásom megjelenése óta egy újabb kiadatlan okirat került szemem elé, mely a nagy költőre vontakozik. Ez Balassi Bálint adóslevele, melyet 1582. május 11-én állított ki Vágbesztercén, nagybátyja, Balassa András.

várában, mikor is az akkor még gyámi szerepét folytató várúr 200 forintot ad kölesön öccsének, húgai kiházásításának költségeire :

En Gyarmathj Balafsa Baljnth vallom az en Lewelemnek rendjben hogj en gyarmathj Balafsa Andras vramtol Bathjamthol hugajm zwkffsegere veottem fel keolcheon ket szaz Magjjar ftot meliket szaz ft'ol fogadok eo keg[yel]menek hogj ez Jeowendeo mafjyk pwnkeofd napian, kij lenne ezer eot szaz niolczwan három eztendeoben, az keormeöczeon valo három szaz f[orin]tbol wagj penig egjeb penzbeol éppen es tellie/seggel eo keg[yel]menek es az eo keg'me meg maradekjnak meg fizetek, meli ket szaz f[orin]toth az meg Jrth pwnkeofd napian ha megh nem fizetnék tehat en maradgiak ket Annijn eo keg'me ellen, es Azoknak meg fizetefjglen eo keg'me, wagj az eo Keg'me meg maradekj foglalhafsák el chak egj Vice Jspan altal verbiczen Annij ereö Jozagomath minden perpatuar nelkwol, kijth ha el nem hadnek valamj keppen es valamj modon foglalnia es az meg fizetefjglen zabadon birnija, tehat Annak az Jozagnak el veztéfen maradgiak, es Jgjs eo keg'me zabadon bjrhafson, kjnek Nagjyub bizonyfagara attam az en pechetes leulemeth kezem Irafá Alatth. Datum Jn Arce Bezterche, vndecima die Majj, Anno diu[ino] Millefimo Quingente[si]no Octuagesimo Secundo

Valentinus Balassi de Giarmath D. B.

[Kívül Balassa András írásával:] A^o 82. *Balafsa Balint vram Eochem leuele 200 f. Hatvan három Eztendobeli punkoft napiara. [újabb feljegyzés:] A^o 84 Jann. 27 napian meg 60 ftiaual marat adofa. Mig vagion fizetwe A^o 87 Ja 8...*

wyuarbeli fizetesemre haitotta.

(Országos Levéltár Neoreg. A. f. 363.33.)

Balassi Mária és Anna esküvője csakugyan éppen ekkor, 1582. májusában esett meg, ugyanott, Vágbesztercén (vö. kiadásom 327). Nem tudunk azonban arról, hogy a késedelmes megfizetés miatt András behajtotta volna öccsén a kikötött szörnyű uzsorakamatot. A végleges elszámolás csak 1587-ben történt meg, amikor már a költő is házasember volt.

Az okmány nem sajátkezű írás; csak az aláírás származik Balassi Bálinttól.¹

4. Előkerült még Balassi Bálintnak öccséhez, Ferenchez írott egyetlen megmaradt levelének eredetije is, melyet eddig csak IPOLYI ARNOLD kiadásából ismertünk (Rimay J. államiratai 91; I. kiadásomban a 34. sz.). A levelet az Esztergomban őrzött Ipolyi-levéltárban találtam meg, elég rongált állapotban. Mivel IPOLYI szövege hiányos, részben pedig téves, itt újra, betűhíven adom ezt a levelet is, mely elejétől végig a költő kezeírása :

¹Itt jegyzem meg, hogy a keszthelyi Batthyány-levéltárban őrzött két újabb előkerült latin nyelvű levél sem sajátkezű, mint azt mások adatai alapján kiadásomban állítottam (32. és 33. sz., ez utóbbin az aláírás hiteles).

... [domi]ne

.....

Seruitij Comen[ationem!]

Az kamoragrof az bezterczey, ha eddig oda nem küldöthis beöchvlleny az wár eepitéféth, tudom hogij oda küld Azérth ne chak a kerijtéféth hanem mijnden épuleteth walamijth begen Atyank es mij epitetwnk wgiymijnt falloth es kerteketh mijth, beöchwltesse mijnd megh, km' az az 3000 tallerig ha leheth, Talam megis leheth penyijh ha keg'd [oda küldy] az Bölchwleöketh ijol tartija. En magam megyek vala oda de Jth értém megh hogy keg'dis az Jeöweö wasarnap Pofomba lezen En nekem noha senky hijréé nem tedthe az napoth semmy parancholattal, de ha .k^d. akarija, noha parancholatnelküwl oth nem tartoznam lenny chak jrija megh .k^d. oth lezek : es thalam myndketten haznalwnk wele ha ebben egyeth értwnk, Jolleheth .k^d. zabad wele : ha ennalammnelküwl meg leheth keg'd adgia twttomra, hogij az Pofonij wth helyeth mehefsek Lijptoba, es tegjtem le a Jofagom Arrath batijamnak : # Isten keg'del, Datum. 29. februarij ex Arce Bezterce Ao. 1588

M. D. V.

[serv]itor

Valentinus Balassa DBG

En különis el Igazithatom ezvthan dolgomoth wele. Ezt azerth Jrom .k^k. penigh feö keppen, hogy .k^d. ne hijredesse, se welye azth felölem, az mijth ez előth, hogy en ozthottam fel a .k^d. Jofagathis, etc. Azert en keg'teöl warok, de .k^d. ezt erche hogy az ozthaly levelek mijnd Erdelben wadnak : Jolleheth annelküwlis thalam meg leheth, chak .k^d. [Adgia twttomra etc.] hozzon Jo prokatorth En elejben tudom adnij az dolgoth ha kellettik etc.

[Cimzés:] Magnifico domino francisco de Gjarmath etc.

5. A Ráday-könyvtár rendezése közben szintén előkerült egy érdekes levél, mely új világot vet a nagy költő kéziratgyűjteményének egy titkára. Már régóta tudott dolog, hogy Ráday Gedeon könyvtárának Horányi Elek „Memoria Hungarorum I.“ példányába bejegyezte, hogy neki is volt egy Balassi-kézirata (vö. kiadásom 5), de elhányta, vagy elidegenítették tőle. Most Papp László főiskolai tanár, könyvtárigazgató talált egy levelet Ráday Gedeon levelezésében, mely felvilágosít bennünket legalább is a kézirat eredetéről. Ezt a levelet 1760. május 10-én Sárospatakról Szentpéteri Hodor József írta, aki talán Patakon lelkész vagy főiskolai tanár volt ez időben. A levélben közli, hogy mellékelve küldi Balassa Bálint verseinek kéziratát Ráday Gedeonnak Ludányra, illetőleg Losoncra. Az ügy érdekessége miatt az egész levelet közlöm :

Spectabilis ac Generose Domine Domine mihi ac Patrone Gratosissime

Officij pridem fecisse quidem debebam, sed quantum neglexerim; Generosa IVA indoles praestabit tantum. Pro Libris gallicis, quos praeteriter tempore Vindemiarum translocaveram: Perillustris Dominus Ladislaus Bessenyei reportavit mihi Flor. Rhen. 17: decem et septem. Quinarios quatuor. Dominus Deus, gratiosum munus alterno rependat munere. Nunc mitto Valentini Balassa M. S. quod utrum fuerit ejus patebit pag. 135. ubi ad calcem hoc habet. Itt kehedett bé az Balassa Balint Filemiléje etc. Si auctoris fuerit foetus, fiet de quo mihi gratulabor. In aliis quoque si servire licuerit, et jucundum, et gratum mihi futurum profectum. Caeterum Divinam benedictionem, paratissimaque officia humillime commendata persevero

Spectabilis ac Generosae Dominationis Vestrae humillimus Servus

Dabam S. Patak

Josephus Hodor Szentpéteri

10. May 1760

Vörös-Vágásiensis

A levélből, sajnos, nem sok derül ki. Mindenesetre annyi, hogy Ráday egy Balassi-kéziratot kapott idegen kézről, s így nem családi hagyatékképpen bírta, mint azt eddig gondoltuk. De az is kiderül, hogy a kéziraton elől hiányzott a költő megnevezése, mert hiszen a küldő a szerző kilétére nézve csak egy bejegyzésre tud hivatkozni, aminek talán az az értelme, hogy 'itt szakad meg Balassi Bálint verseinek a sora' (*bé-kehedik* 'bereked, elhallgat'; a NySz. nem idézi). A minket illető rész tehát magyarul ezt jelenti: „Most küldöm Balassa Bálint kéziratát, mely hogy az övé volt, kiderül a 135. lapon, ahol a sarokban ez áll: . . . stb. Ha ez az író magzata, van minek örüljek.“ [A *bé-kehed* második eleme a *keh ~ köh* 'tussis' szó igei tartozéka. — P. D.]

A kézirat mindenesetre tekintélyes terjedelmű lehetett, hiszen a Radvánszky-féle Balassa-kódex Balassa-része is csak 143 lapot tesz ki.

ECKHARDT SÁNDOR

Újra az Ómagyar Mária-siralom kérdő-felkiáltó fordulatairól

A kérdést HEXENDORF EDIT vetette fel (Kérdő-felkiáltó fordulat az Ómagyar Mária-siralomban?: MNy. XLV, 85—6). A közleményhez fűzött megjegyzésben (i. h. 86) PAIS DEZSŐ korábbi álláspontját védte. Nemsokára ELEKFI LÁSZLÓ is hozzászólt a kérdéshez (Észrevételek az Ómagyar Mária-siralom három részletéhez, vonatkozó része: MNy. XLVI, 47—9). PAIS pedig ELEKFI cikkére következő „kiegészítő és ellenészrevételeit“, amelyeknek 2. szakasza (i. h. 52) erre a kérdésre vonatkozik, így fejezi be: „Remélem, hogy amit a fentiekben előadtam, ELEKFIT és másokat is jobban ki fogja elégíteni, mint amit eddig közöltem az ÓMS. kérdéses részletéről.“ (I. h. 53.) — Meg kell mondanom, hogy engem nem elégített ki, s talán másokat sem teljesen. Ezért szeretnék néhány megjegyzéssel hozzájárulni a kérdés tisztázásához.

HEXENDORF EDIT idézett cikke az ÓMS. kérdéses részletében:

„. . . Sydou

myth thez turuentelen

fyom merth hol byuntelen“

a kijelentő és a kérdő-felkiáltó értelmezés lehetőségének eldöntését részben a latin Planctus szövegével való összevetés alapján kísérli meg. Ez az összehasonlítás semmi eredményre nem vezet, csak megerősíti a cikkíróét abban az ismeretes igazságban, hogy „... a magyar változat nem követi szorosan az eredetét.“ (MNY. XLV, 86.)

Az ÓMS. vizsgálói egybehangzóan vallják azt, amit SZABOLCSI BENCE következőképpen fogalmazott meg a Planctus magyar átköltőjére vonatkozólag: „... a dallam még erősebben hatott rá, még közvetlenebbül vezérelte, mint a latin szöveg...“ (Az Ómagyar Máriasiralom dallama: Argonauták 1937: 56.) Már GRAGGER RÓBERT a siralom bemutatása alkalmából írott cikkében megállapítja a költeményről: „Éneklésre volt szánva és ütemében a gregorianus énekmódot követi“, majd pedig „... költeményünket... arra szánták, hogy két kórusban, egymásnak felelgetve, váltakozva énekeljék.“ (Ómagyar Máriasiralom: MNY. XIX, 11.) HORVÁTH JÁNOS kitűnő középkori verstanában világosan kifejti: „Az Ómagyar Máriasiralom ritmusfajtája f ü g g ő (zenei, taglejtési fogantatású) nyelvrítmus, taglalása zenei ideál, zenei emlék, ritmusegységei nem közömbös időtartamú tagokra, hanem ütemekre oszlanak.“ (A középkori magyar vers ritmusa. Berlin, 1928. 136—7.) Alig egy évtizeddel később SZABOLCSI rendkívül gondos mérlegelések alapján összeállította a Mária-siralom dallamát, s ennek közlésekor mindjárt le is vonta a „visszakapcsolás“ tanulságait, köztük a következőt: „Bizonyos értelemben a melódia még jobban áthatotta, még közvetlenebbül megihlette a magyar költőt, mint latin mintája; átdolgozó, újraköltő munkájában még hívebben követte a latin költemény z e n e i felépítését, mint eddig gyanítottuk.“ (Középkori kultúra, középkori költészet. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. É. n. 143.) S még egy utolsó hivatkozás: KARDOS TIBOR hasonlóképp nyilatkozik: „Az ének orchesztrikus fogantatású, vagyis a dallam viszi szárnyán a szöveget, a szótagszám csak másodrendű fontosságú az ütemmel és az énekkel való összefonódással szemben.“ (I. h. 60.)

Mindez a sok egybevágó vélemény arra figyelmeztet, hogy az ÓMS.-mal kapcsolatban felvetődő bizonyos kérdések eldöntésénél sokkal inkább támaszkodhatunk a dallam vallomására, mint az eredeti latin szövegre; s ha tapasztaltuk a latinnal való összevetés eredménytelenségét, kötelező is a dallamhoz fordulnunk.

ELEKFI idézett cikkében igyekszik a SZABOLCSI összeállította Máriasiralom-dallamot nagyon esetlegesnek feltüntetni, előtte „... egyre bizonytalanabbnak látszik az ÓMS. szövegének a dallam SZABOLCSI-féle változatával való kapcsolata...“ (Vö. MNY. XLVI, 50.) Hogy ennek a bizonytalanság-érzésnek nagyobb súlyt adjon, egy jegyzetében felvilágosít: „Jelenleg már ő [SZABOLCSI] is azon a ponton van, hogy helyenként a szótagok és melizmák egyeztetésén, a dallam ritmizálásán, sőt egyes versszakok dallamra helyezésén is esetleg változtatni kell.“ (I. h. 47.) Nem egészen így áll a dolog. SZABOLCSI

BENCÉVEL történt személyes megbeszélésem alapján tudom, hogy ő maga a dallamra helyezést kísérletnek tartja, amely — természetesen — változhatik, hogyha például egy eddig ismeretlen, minden korábnál teljesebb dallam bukkan fel. Kísérletnek tartja annak ellenére, hogy megszerkesztése — amelybe a szakemberek jelentős csoportját belevonta — hónapokig tartó töprengésébe, próbálkozásaiba került. Ez az „ideiglenesség“ a tudományos problémák többségének sajátja: minden elgondolás addig jó, míg egy jobbat nem találunk. Nem tudom, ELEKFINEK van-e birtokában egy minden szempontból megalapozottabb, jobban támogatott melódia; míg ezt nem közölte, addig a SZABOLCSIÉT vesszük kiinduló pontnak.

Ennyit az ÓMS. dallamának egészéről. Lényegesen biztosabb talajon járunk azonban a szóban forgó versszak zenéjének kérdésében. Az ugyanis minden kétséget kizárólag megállapítható, hogy a magyar szerző nem alkalmazkodott a sequentia-forma kötelező dallamvisszatéréseihez. Gondolhatunk SZABOLCSIVAL együtt arra, hogy esetleg olyan dallam- és szöveg-változat volt a mintája, amely már maga is csak az alapformára szorítkozott. Ez az alapforma pedig hat, egyenkint új melódiájú dallamszakaszt foglal magában, valamennyi eddig ismeretes változatában. Minden dallamszakasz alá ennek a sequentia-formának szerkesztési szabályai szerint egy-egy szövegstrófa párt tartozik. Vizsgált szövegrészletünk a Mária-siralom utolsó strófa-párjának első szakasza. Az a dallam, amelyet hozzátartozónak hiszünk, az eddig ismert hat dallamváltozat mindenikében az utolsó új melódiaszakasz. Tudva ehhez még annyit, hogy a magyar siralom közismert licentiáival azt a latin strófát követi, amely fölött az a melódia van, amelyet SZABOLCSI a magyar szöveg fölé is alkalmazott, nem lehet kétségünk, hogy a magyar költő előtt csak ez a dallam lebeghetett, s ez volt ritmus- és lejtésirányító hatással anyanyelvi parafrázisához.

Azok a dallamverziók, amelyeknek felhasználásával SZABOLCSI összeállította a magyar Mária-siralom dallamát, többségükben kiadatlan zenei emlékek; SZABOLCSI baráti úton beszerzett kéziratos másolatokból fért hozzájuk. Ezek a másolatok az ostrom alatt elégték. A nyomtatásban közzétett változatok közül Magyarországon kettő érhető el: 1. az évreuxi, GENNRICH „Grundriss einer Formenlehre des Mittelalterlichen Liedes“ című (Halle, 1932. 143 kk.)¹ művében és 2. a Guildhall-i, a trouvère-dallam, GENNRICH „Internationale mittelalterliche Melodien“ című (Zschr. für Musikwissenschaft 1929: 346—7) hosszabb lélekzetű cikkében. Mindkettő modern ritmizált átírat.² A dallam roppant elterjedtségére jellemző, hogy egyik változatát a

¹ Az egész cikk különben számos példával szemlélteti, hogy a középkor folyamán kialakult gyakorlat volt eredetileg latin szövegű dallamokhoz nemzeti nyelvű verseket szerezni; olyanokat, amelyek metrikai szempontból — megengedhető szabadságokkal — lehetőleg pontosan követik eredetijük dallamát. A magyar szerző úgy érezhette: bevett gyakorlatot folytat — a maga nyelvén.

² A ritmizálás jogosultságára ezen a helyen nem akarok kitérni, mert a továbbiakban ritmuskülönbségekre úgy sem alapozok.

neves kutató a középkor nemzetközi dallamai folyamán tárgyalja. A további következtetések levonásához közlöm egymás alatt a SZABOLCSINál levő melódia, az évreuxi, majd a Guildhall-i változat megfelelő dallamszakaszát pontosan úgy, ahogy az idézett művek idézett lapjain találhatóak,¹ csupán a Guildhall-i változat a) és b) strófapárját írom egy helyre, az a) versszak hangjait fölfelé, a b)-jét lefelé húzott szárazakkal.

A dallamvonal szinte hangról-hangra menő egyezése a három változaton világosan leolvasható.

A többi, időközben megsemmisült variáns tekintetében SZABOLCSI emlékezetére vagyunk utalva. Szóbeli úton közölte velem, hogy a dallam-változatok a befejezés felé mind kevésbé különböztek egymástól, tehát az utolsó versszaknál már feltehetőleg alig mutattak eltérést egymás között; így számottevő újdonságot nem jelentenének a fent közölt melódiák mellett.

Egyöntetűek a vélemények abban a tekintetben, hogy a magyar szerző elsőrendű verselő volt és kiváló zenei érzékkel rendelkezett, hiszen költeménye határozottan zenei fogantatású. Nem lehet kétséges: magyar füle volt. A szakasz első két dallamsora pedig egyenesen hangjegyekbe önt két magyar kérdőlejtésű mondatot. El sem gondolható, hogy ilyen füllel valaki az ütem hangsúlyos részén áll, dallammagassággal is kiemelt hangra hangsúlytalan vonatkozó névmást, illetőleg kötőszót tett volna. A dallam egész szerkezete arra vall, hogy a megfelelő helyeken hangsúlyos kérdőszóknak kell állniok, melyeknek „... mit téssz...?!“, illetőleg „... mért hol...?!“ a helyes olvasatuk.

A dallam egyébről is felvilágosít bennünket. SZABOLCSI ezt is a dallam tanulságai közt vonta le már az Argonautákbeli cikkében: „Megmutatja a melódia, hogy szövegünk egyik strófája (a tizenegyedik) közepén erősen megcsonkult... [ez] talán... a löweni kódex másolójának hibája.“ (I. m. 59.)

Nem lehet azt mondani, hogy a későbbi kutatók nem vették tekintetbe a csonkultságra vonatkozó figyelmeztetést. HÁY GYULA például könyvében kipontozva közli a Mária-siralomnak ezt a részét (Az eltűnt magyar színjáték nyomában. [1940.] 135–6). De reflektál SZABOLCSI fenti megállapítására ELEKFI is idézett cikkében, csak hogy teljesen ellentétes értelmezést vet fel: úgy véli a latin eredetivel való egybevetés alapján [!], hogy ennek a szakasznak a fordítása sem hiányos. „Csupán verselése nem sikerült“ — mondja. A csonkítatlanságba vetett meggyőződését főleg a siralom ferde-függőleges vonásaira alapítja, melyek szerinte „... a szövegritmus hiányában alighanem annak a jelzésére szolgálnak, hogy a két vonás közti szövegrész egy zenei ütemmel esik egybe. Ha ezek figyelembevételével helyenként hosszabb szótag-

¹ SZABOLCSIN „A magyar zenetörténet kézikönyve“ című műve 11* lapjáról idézem. (Szövegét az eredeti formában.)

Szabolcsi

Sydoumyth thez tur - uen - te - len / fyom merth hol by -
Ke - gug - ge - thuk fy - om - nok / ne leg ke - gulm

Évreux-i

Quod cri - men, que sce - le - ra Gens com - mi - sit
Na - to que - so, par - ci - te, Ma - trem cru - ci -

Guildhall-i

Virgine et mere au so - ve - rain ke nus je - ta
Re - que - rez i - cel sei - gnur ke il par sa

un - te - len / ... .. fug - wa /
mo - gom - nok / ... - wog ha - lal ky - na - al a - nyath e - zes

ef - fe - ra! Vin - cla, vir - gas vul - ne - ra, Spu - ta, spi - nas,
li - gi - te. Aut in cru - cis sti - pi - te Nos si - mul af -

de la mayn al mau - fé ki par E - vayn nus ont tri - stuz
grant dul - çur nus get de ces - te do - lur u - nus su - mus

huz - tuz - wə wk - lel - ue / keth - we u - lud.
fy - a - al / e - gem - be - lu ul - lye - tuk.

ce - te - ra Si - ne cul - pa pa - ti - tur.
li - gi - te Ma - le so - lus mo - ri - tur.

en sun heim a grant do - lur et pei - ne.
nuyt et jor et doint joi - e cer - tey - ne.

hajlításokat (melizmákat) veszünk fel, könnyen énekelhető, a dallamhoz igazodó ritmusú sorokat kapunk anélkül, hogy egyetlen dallamhangot is szöveg nélkül hagynánk.“ (MNY. XLVI, 49.)

Az említett ferde-függőleges vonások ebben a versszakban csakugyan sűrűbben fordulnak elő, mint bárhol másutt a költemény folyamán. Ilyen módon :

„... Sydou
myth thez turuentelen /
fyom merth hol byuntelen /
fugwa / huztuzwa wklel-
we / kethwe ulüd.“

Kissé talán kalandos elképzelés végiggondolni, hogy egy olyan kitűnő verselő, akinek zenei ihlete nem vitatható, azonos méretű dallammondatok alá szánjon egy ilyen szövegsort: *Sydou myth thez turuentelen*, aztán ezt: *fyom merth hol byuntelen*, s közvetlen utána ezt a „sor“-t: *fugwa!*

Ha a ferde-függőleges vonásokat végigvizsgáljuk az egész Mária-siralom folyamán, a kérdéses szakaszt nem számítva azt találjuk, hogy ilyen vonások kivétel nélkül csak dallammondatok — s alájuk eső verssorok — végén találhatóak, ott sem rendszeresen. Cs u p á n ütemek végén soha! Vizsgált strófánkban pedig függőleges vonás van a *fugwa* után, nincs vonás a *huztuzwa* után, ahol pedig dallammondat végződik, újra vonást találunk az *wklelwe* után, amely világosan verssor belseje. — Csak verssorokat látva magunk előtt, dallam nélkül is ugyanezt a tagozódást észlelhetjük, ha megnézzük versszakunk strófa párját, a siralom utolsó, 12. versszakát, amely — mint tudjuk — ennek a sequentia-formának szerkesztési szabályai nyomán a páratlan szakasz indítását tartozik átvenni.

A helyzet tehát világos: itt csakis másolási tévedéssel lehet dolgunk. A figyelmetlen vagy megzavart másoló átugrott bizonyos szövegrészt, s ennek folytán a függőleges pálcikákat is helytelenül rakta ki. ELEKFI magyarázatával szemben tehát az a meggyőződése, hogy a kérdéses versszakban a *byuntelen* és a *fugwa* szavak közt csaknem másfél sornyival csonkult a Mária-siralom szövege.

Ez a csonkulás pedig egyet-mást megvilágít az előző két sor részünkről feltételezett kérdő-felkiáltó fordulataira vonatkozólag is. Ha szövegünk a jelzett helyen hiányos, a versszakkezdő kérdő-felkiáltó szerkezetek kevésbé tűnnek erőszakoltnak, mesterkéltnek, mint ahogy PAIS DEZSŐ látja, mert a hiányzó szövegrész a szenvedések leírásának „levegőben lógását“ (MNY. XLVI, 52) is megszüntetné.

Végezetül néhány, a dallamtól független szempont is valószínűsíti a kérdő-felkiáltó szerkezetes értelmezést.

Az első az, amit HEXENDORF is világosan kifejtett: a vers egészében

nézve a vitás sorokat, „... úgy tetszik, jobban beleillik a gondolatmenetbe a részlet, ha kérdő felkiáltásnak magyarázzuk.“ (Uo.) A fájdalmas anya kétségbeesik azoknak a kínzásoknak láttán, amelyeket a zsidó nép fiával szemben alkalmaz, és emfatikus lelkiállapotban, zokogva felkiáltva kérdi :

Zsidó, mit téssz törvénytelen?!

Fiam mért hal biüntelen?!

S itt még következik néhány szava, mely szövegünkéből hiányzik, majd azután sorolja fel, hogy milyen „törvénytelenések“—et visznek véghez ártatlan fián a zsidók. — A felkiáltások amúgy sem szokatlanok — a műfaj természetéből következőleg — a siralom folyamán : *O en ezes urodum . . . - Vh nequem en nyom . . . - Wegh halal engumet . . . - O ygoz sijmeonnok bezzeg scouuo ere . . .*

Utolsóként, de nem utolsó sorban meggondolkodtató a következő szempont. Ha a kérdéses két sort kijelentő értelműnek vesszük, amint PAIS teszi, akkor a második sorban inverziót kell föltennünk. Köztudomású, hogy az inverzió a középkorban egyáltalán nem annak a versmondattani művészi fogásnak szerepét tölti be, amit például A r a n y J á n o snál annyira csodálunk. Sokkal inkább — csekély kivételeket nem tekintve — a fordító kínos birkózását mutatja a latin szöveg áttételével. Egy olyan elismerten elsőrendű verselőnél, mint az Ómagyar Mária-siralom költője, vajjon fel kell-e tennünk ilyen szükség-megoldást, különösen akkor, ha egyébként példátlan a költeményben, s kizárólag ebben az egy esetben fordulna elő az egész siralom folyamán. Ez a mozzanat is arra mutat tehát, hogy itt inverzió nélküli, könnyedén és természetesen folyó, valóban magyar szárnyon (PAIS) járó verssel van dolgunk, amely az erőltetetten ható kijelentő értelmezésre kevésbé, inkább a helyes szórenddel lejtő kérdő-felkiáltó szerkezetre vall.

Összegezve tapasztalatainkat : az Ómagyar Mária-siralom zenei ihletű fogantatása, az egyes dallamverziók támogatása s a zenei — és versszak — tagolás útmutatása, majd a dallamtól függetlenül a költemény egészének emfatikus kitörésekben bővelkedő szerkezete, végül az inverzió-mentes, természetesen magyaros lejtése — együttesen, egymást kölcsönösen támogatva a kérdéses két sor kérdő-felkiáltó értelmezését valószínűsítik, tehát HEXENDORF EDIT feltevését támogatják PAIS DEZSŐ véleményével szemben.

GYÖRFFY MIKLÓS

Balaton vidéki víz- és földrajzi tájszók

I. MÉSZÖLY GEDEONNAK és TOMPA JÓZSEFNEK újabban (MNy. XLVI, 314—7 és XLVII, 234—40) közölt, a *hullám* szótörténetével foglalkozó fejtegetéseikhez szeretnék kiegészítést hozzáfűzni, mint aki a *hullám*-nak P á l ó c z i H o r v á t h Á d á m írásaiban olvasható előfordulásaira MÉSZÖLY figyelmét felhívtam.

A szó szerintem is nyilván balatoni népi eredetű. Hogy Molnár János is dunántúli, győri származású — amint erre TOMPA reámutat —, az még nem valószínűsítene a szó Duna melléki eredetét, hiszen a *hullám* nem folyóvízi, hanem tengeri vagy legalább „magyar tengeri“ jelenség elnevezése. A Dunának, Tiszának is „*zúgnak habjai*“, de nem *tornyosulnak a hullámai*.

A *hullám* és *hab* akkor még szinonimák voltak Pálóczi Horváth írásaiban, sőt a *hab*-ot még sokkal többször használja a mai *hullám* értelemben Kazinczyhoz írt leveleiben és a „Balatoni veszedelem“ című 24 lapnyi költői elbeszélésében is (Hol-mi III, 95—118). A balatoni halász- és hajósnép száján ez a két szó nyilvánvalóan két külön fogalmat jelentett már ekkor is, de az irodalom ezt a fogalmi elkülönülést még sokáig nem ismerte. Pl. amikor Kazinczy szemrehányást tesz barátjának élete könnyelmű kockáztatásáért, Pálóczi Horváth siet megnyugtatón Kazinczyt, hogy „egyéb aránt én nagy széllel s nagy *hab*-bal nem hajózok“. A „Balatoni veszedelem“-ben is többször keveri össze a *hab*-ot a *hullám*-mal. Ma már mosolyt kelt a *hab* használata *hullám* helyett ezekben az összefüggésekben: „Hasítja csólnakunk óra a *dagadó habokat* . . .“, vagy „hajónk a *haboknak* völgyelegeiben mintegy víztornyok közt kerengett“, vagy ez: „Énekelj az életünkre törekedő *habokról* | S kedves *Hazám kis tengerén* történt zürzavarokról.“

Abban a kis dolgozatomban, amelyben Pálóczi Horváth tizenkét esztendei füred-szántódi irodalmi termését ismertettem (Balatoni Kurir 1939. december 28.), rámutattam arra is, hogy a Balatont költői műben először Pálóczi Horváth nevezhette *Magyar Tenger*-nek vagy *Pannon Tenger*-nek (1789.), prózai munkában pedig (igaz, hogy latin nyelvűben) Bonbardi topográfiajának Csáky Imre égisze alatt Piker jezsuita átdolgozásában 1750-ben megjelent kiadásában került elsőként szemem elé: „*mare illud Hungaricum*, Balatonem ajo“.

A franciáknál, kiknek hazáját három tenger hullámai nyaldossák, a fentebb említett fogalmi elkülönülés bizonyára sokkal régiebb, ott a *hab* valóban *écume*, vagyis a *hullám habja*, tajtékja, a *hullám* pedig *onde*, *houle*, *lame*.

Azóta, hogy a „Balatoni veszedelem“ íródott, a „magyar tenger“-i vízrajzi tudomány a hullámok és habok játékaról, mozgásuk sokoldalú tünevényeiről alapos vizsgálódásokat folytatott, s közben a nép ajkáról is sok érdekes szót lesett el és tett a tudomány és irodalom közkincsévé. (Vö. LÓCZY LAJOS 1913. és 1920. évi, valamint CHOLNOKY JENŐ 1918. évi alapvető műveit.)

Aki ma prózában balatoni vihart ír le, az nem „eggy-eggy parasztház magasságnyira emelkedő *habokat*“ említ, mint Pálóczi Horváth az ő Kazinczyhoz írt levelében, hanem szabatosabban: *tarajzó hullámok habjai*-ról szól. „A tarajzó nagy *hullámokról* azt tartja a balatoni nép — írja CHOLNOKY — hogy hármásával jönnek egymás után. Annyi bizonyos, hogy a hosszú *hullámgerincnek* egyes részei *tarajoznak* (másképp: *hab-zanak*), más darabjaik meg

simák. Az összeomlott *hullámok* aztán rövid időre simán gördülnek tova, a *hab elmarad rólu*k, s nemsokára ugyanannak a *hullámgerincnek* más részét látjuk felmagasodni, *tarajzani* . . . majd girbe-gurba *habsávokat* hátrahagyni.“ (A Balaton hidrográfiaja. 1918. 237.)

Ez a két mondat, Pálóczi Horváthé és Cholnokyé egymás mellett bizonyos fokig jelzi azt a fejlődést, melyet a Balaton parti nyelv tett természetfestő kifejezőerőben százharminc év alatt.

De még nagyobb realizmussal fejezi ki a fejlődést LÓCZY LAJOS feljegyzése, mely szerint a *hullámgerincről* „átbukó tarajzás tüneményének a balatoni halászok nagyon drasztikus nevet adnak : *elfossa* magát a hullám [Lóczynál 3 betű pontozva], vagy ha szebben szólnak, azt mondják : *kecskézik*“ (A Balaton földrajzi és társadalmi állapota. 1920. 63).¹

2. A balatoni hullámszásnak építő erejű tevékenysége is van. Évezredek során kiegyenesítette a Balaton déli partvonalát azáltal, hogy ú. n. *turzás*-okat, parti homokgátakat emelt a vízszegélyen, a hullámok játéktérében; alacsony vízállások időszakában, a vasútépítéssel kapcsolatos vízszinapasztás óta pedig segített létrehozni az egész déli partot Szabaditól Berényig kísérő *apadás*-övet, melyen azóta a fürdőtelepek összefüggő sora épült ki. A *turzás*-nak, ennek a népi eredetű földrajzi fogalomnak körülbelül Boglártól Berényig egy másik népies neve is van : *kösköny*. Főkép a hullámjátéktól, másrészt a parti áramlástól a somogyi partra kihajtott és szétteregtetett homok, kavics, néhol nagytömegű csiga- s kagylótörmelék alkotta hosszú idők során a *turzás*-okat, de láthatók ilyenek a tihanyi félsziget keleti és déli partszegélyén is jobbra odasodrott nád-, hinár- és kagylótörmelékből. Hosszú-hosszú idővel a vaspálya előtt az északi szelek felduzzasztották a vizet, ennek hullámai a keleti, déli és nyugati magas partokon rogyásokat, csúszásokat, geológus nyelven *suadásokat* okoztak, s ezek kopadékból a parti áramlás a vízszéli *turzásokat* rakta le. Ilyen volt az is, mely az ősrégi Sió torkolatát elvágtatta a Balatontól, s ezen segítettek a történelmi korban először a rómaiak, azáltal, hogy a kifolyás nyílását elzáró *homokturzás*t átvágták. Vannak tehát *homokturzások*, *kavicsurzások*, *kagylóurzások* stb.

A hullámok sodorják főkép a somogyi partra a nád-, káka-, gyékény-törmelék, hinárrongyokat, s ezekből meg mindenféle moszatgyepekből (békanyákból) és csigabigahéjakból verődik össze a *turzás* előtti hullámtér zugaiban az ú. n. *habittya* Kenese, *habita* vagy *habica* Siófok, *habittya* Tihany, *habittyó* JANKÓ JÁNOS, *habikt* HORVÁTH ZSIGMOND, Kővágóörs. Ez a tájszó manapság is csak a Balaton parti nép száján él. A Tsz.-ból CzF. is átvette mint balatoni tájszót.

¹ TOMPA balatoni költőkből való idézeteit még csak Berzsenyi közismert Balaton-magasztaló költeményének (Jer, nézd a Balatont stb.) ezzel a hexameterével szerezzük meg : „Hol dús búzakalász *hullámos* tengere játszik . . .“

A fentebb bemutatottak közül az *apadás* tájszó Balaton parti földrajzi képződmény értelemben nem fordul elő szótárainkban, pedig — Lóczy szerint — „a déli part szárazra került csikjainak, az »*Apadás*«-nak [igy!] a birtokviszonyban gazdasági jelentősége van“ (i. m. 49). Ezekkel a sokatmondó, jól meg-
ragott szavakkal kívánta sejtetni nagy tudósunk, hogy a somogyi parti egyházi és világi nagybirtok a vaspályaépítéskor eszközölt egy méteres vízszínapasztással minő hatalmas ingyen telekgyarapodáshoz jutott!

A *turzás* balatoni tájszót Lóczy tanulmánya alapján (Földr.Közl. XXII, 143) szabatos értelmezéssel átvette a MTsz. (1893.).¹

A *kösköny* balatoni tájszót idáig csak KOGUTOWICZ KÁROLY „Dunántúl és Kisalföld“ (Szeged, 1930. 145) című könyvében találtam, de hallomásból már ismertem. Ennek értelme *turzás*-ról lassan átment az *apadás*-ra is, a vaspálya és a Balaton partja közti keskeny partsávra.

3. A Balaton déli partmenti sekély vizében (a balatoniak csak *sikér* vízről beszélnek) Lóczy és CHOLNOKY a víz hullámaihoz hasonló fenékképződményeket is tanulmányoztak, melyeket balatoni kísérőik *gerend*-eknek neveztek. A parttal párhuzamosan futó, egymástól küljebb 20—30, beljebb 40—50 m távolságban húzódnó homokhátak ezek, melyek legfeljebb egy m, tehát jól látható vízmélységig követik egymást a vízfenéken. A halászok hol egyes-számban (*gerend*), hol többesszámban (*gerendek*) emlegetik ezeket. A *gerend* a szláv eredetű *gerenda* szó változata a térszíni, illetőleg vízrajzi alakulat jelölőjeként ismert *gorond*-dal együtt (PAIS²). Eszerint a Balatonon a víznek, helyesebben vízfenéknek is van gerendája. Nyár végén s ősz elején a legsekélyebb parti vízben e *gerendek* egy része valóságos homokzátornyá, a parttal összefüggő kicsiny félszigetté alakul, helyet adván egy másik sajátos, balatoni földrajzi fogalomnak, a *pandalló*-nak. Amíg a *gerendek* a parttal párhuzamosan láthatók már a nyár derekától kezdve, a *pandallók* a partra merőlegesen képződnek, apadó vízzel, s csak augusztusban, szeptemberben mutatkoznak az alacsony vízállású időszak végéig. (Ezekhez hasonló homokzátornyokat Baja körül *limány*-oknak neveznek.) CHOLNOKY szerint (A Balaton hidrográfiaja. 283—98) a *gerendek* a hullámtarajokban part felé kergetett víznek a visszaráramlásából keletkezettek, a *pandallók*-at pedig a part mellett futó áramlás hozta létre. Szótárainkban egyesszámú *gerendek* nem található, a *gerend* azonban megvan SzD.² 'talp, láb, fenék, fészek' értelemben. A bizonyára a szláv eredetű *padmaly*-ból elváltozott *pandalló* (PAIS) a Tsz.-ba a siófoki Beke Kristóf plébános gyűjtéséből került *pandal* és *pandalló* formában, és 'víz alatt lévő és a fenék színén felemelkedő halmocska, amelyet egy oldalról a víz moso-

¹ A *turzás* etimológiájával kapcsolatban PAIS Dezső tesz megjegyzéseket „A *torok* szó rokonságából“ című cikkében (MNy. XXXIX, 348—9). — A SZERK.

² A *gerenda* szláv eredetije a horvátban és szerbben 'Landbank, syrtis, rupes', a szlovénben (többes) 'Dünen' jelentésben is használatos (PAIS, Rigyác, Szepetnek: MNy. XXX, 296).

gat' értelmezést kapott elég szabatosan. Ugyanezt a szót. NÁTLY JÓZSEF mint szegedi tájszót adja a Tsz.-ban, de 'töltések víz felől való harántékos alja' értelmezése nem vág össze a balatonival.

4. Aki a déli magaspartok egyikéről (Világos, Földvár, Boglár) szeles időben tekint le a Balatonra, annak azonnal feltűnik, hogy a hullámok tarajzása a parttól 5—800 m távolságban hirtelen egyöntetűséggel kezdődik, merőlegesen a part felé és hogy a fehér tajtéksávok egyre sűrűbben követik egymást a *turzásövig*, a hullámjátéktér homokgátjáig. Ahol a tarajzás egyszerre erősödik és sűrűsödni kezd, az a vonal az úgynevezett *marás*, szintén halászhajós mesterszó, az úgynevezett déli fenékpada kezdete. A *marástól* befelé kezdődnek a nagy mélységek, ahol a hullámok völgyei jobban elnyúlnak, a tarajzás tehát ritkább és egyenetlenebb. A *maráson* túl veszedelmes fürödni, innen kezdve megszűnik a bársonyos, kemény homok, s kezdődik a híg iszap, melynek neve halász-hajós nyelven *latyak*. A hajósok mélységmérő póznája ebben a *latyak*-ban elmerül, szilárd feneket el nem ér. Vannak helyek a Balatonban, hol a *latyak*-réteg 6—8 m vastag.

A *marás*-nak fenti vízrajzi értelme egyik szótárban sem található, ez is a Balaton sajátos geológiai alakulásával kapcsolatos tájszónak mondható.

A *latyak* csak mint melléknév szerepel Horváth Zsigmond Balaton melléki gyűjtésében és innen a Tsz.-ban *latyakos* alakban 'nedves, lustos, lucskos' értelemben.

5. A *bozót* tájszó először SzD.² (1792.) fordul elő 'vizenyős, gazos hely' értelemben, lényegileg így az EtSz.-ban és BÁRCZI SzófSz.-ában is.¹ A Tsz.-ba Kállay Ferenc somogy-baranyai gyűjtéséből került. A MTsz. a Zala megyei *bozot* alakban említi. Jelentése e tájszónak tehát azonos a mai földrajzi irodalomban sokkal jobban elterjedt *berek*-ével, amilyen pl. a Fonyód—Keresztúr közti, felsankolás alatt álló *Nagyberek*.

Hogy ez a kettő földrajzilag is egyet jelent, azt bizonyítja BÉL MÁTYÁS Notitiái Balaton környéki részének gondozásomban 1943-ban megjelent kiadása (MBiolKutIntMunk. XV.), melyben a 231. lapon fényképmásolatban közöltem BÉL valószínűleg sajátkezű térképvázlatát az akkori, 1731 körüli nyugati Balatonrészről és környékéről. Ezen a térképen a fonyódi hegyet teljesen körülöleli a Keresztúrtól Boglárig terjedő „*Bozótság*“. Magában a Notitiában BÉL latin szövege: „Vasta uligo . . . ad quatuor milliaria pone lacum extendi certum est, cum arctius hic, latius alibi coeat. Hungari *Bozótság* vocant.“ — Magyarul: „Annyi bizonyos, hogy legalább 4 mfd hosszan terül el a tó mellett, hol szélesebb, hol keskenyebb sávban ez a hatalmas mocsárság. A magyarok *Bozótság*nak nevezik.“ — Meg kell itt jegyezni, hogy BÉL a keresztúri földesúrnak, Festetics Kristóf septemvirnek 1731-ben és máskor is vendége volt, az ottani jégi halászatnak HERMAN OTTÓIG legjobb, legponto-

¹ Az 1. kiadás az utóbbiakban hibásan.

sabb leírását adta (kiadtam Ethn. 1941.), tehát a *Bozótság-ot*, a későbbi Nagyberket jól ismerte, nevét — ezt a szintén balatoni tájszót — nyilván az ottani halásznép ajkáról vette le. — Ennek a SzD.-énál több mint félszázaddal régebbi hiteles adatnak feltűnte után az EtSz. és a SzófSz. javításra szorul abban, hogy nem SzD.² a *bozót* első előfordulása.

A BÉL-től származó Balaton-térképről jól kivehető, hogy a *Bozótság-ot* csak az itt leghatalmasabb *turzás* homokgátja választotta el a nagy tótól; ezzel azonban — egészen a múlt század hatvanas éveinek elejéig, a vaspályatöltés megépítéséig — minden téli és tavaszi nagyvíz idején összefüggő medencét alkotott. A vasút és a Sió-zsilip megnyílta után képződött a *turzásból*, a keskeny vagy „*kösköny*“ parti homokgátból a 10—300 m széles *apadás*, a fürdőtelepek parti teleksávja, melynek dél felé a vaspálya szabott határt. Ezen és a szorosan mellette nyújtózó balatoni műúton túl dél felé a *berkek* és *bozótok* (a Sióberektől a Bozótságig) mélyen benyomultak és nyomulnak jórészt ma is az északsomogyi dombhátközi párhuzamos völgyekbe, geológus szóval szélbarázdákba.

A *berek* és *bozót* tájszavak legalább Balaton parti egyértelműségéről beszél az a tény is, hogy a múlt század harmincas évei óta egymás után alapítottak bereklecsapoló társulatokat Északsomogy földbirtokosai ilyen nevekkél: Sióberki Társulat, Balaton Keleti Bozótlecsapoló, Balaton Nyugati Bozótlecsapoló Társulat, Lelle—Szemesi Bozót-Társulat stb.

LUKÁCS KÁROLY

A büszkeség, kevélység kifejezésformái a népnyelvben

A büszkeség, a kevélység olyan lelki tulajdonság, amely a mások közül való kiemelkedésnek, kiválásnak a tudatát és szándékát rejti magában. Ennek megfelelően a büszkeség kifejezésére a magyar nyelv komplikációs jelentésváltozásaiban legtöbbször kiemelkedést, kiállást, kidomborodást vagy felmagasodást mutató testrészek, sokszor felszínformaneveknek, kifejezéseknek testre alkalmazott változatai szerepelnek.

A *gőgös*-ről tudjuk, hogy a kiálló, felfelé tartott *gög*-gel: *gégé*-vel függ össze. Ugyanilyen a N. *bégyés* szó (MTsz. I, 110) is, amely a kifeszített (főleg női) mell: *bégy*¹ domborodását érzékelteti. A N. *hëgyës*, *höggyös* és a N. *hëtyke*, *hëgyke* szavakban is a jelentésváltozás a testre alkalmazott kiemelkedést jelentő felszínformanév alapján történik. (Vö. 'Spitze, Ende' értelemben: *hegyibe* 'oben, darauf', *hegyembe*, *hegyedbe* 'super me, super te' MNy. XLIII, 18, Nyr. LXX, 102.)

Ezt a sorozatot egészítjük ki pár népnyelvi kifejezéssel.

¹ A *bégy* a régi nyelvben 'has' is; elsősorban 'ventriculus volatiliūm'.

1. MIKESY SÁNDOR mutatott rá *Püspüllös hegy* magyarázatában (MNY. XLIII, 146), hogy ez a helynév (s egyben, úgy látszik, felszínformanév is) oly homokdombfélét jelent, amelyen a szél püspökfalathoz hasonló alakú kis buckát (koszorút) hordott össze. Adatai: R. *pipelle* és *püppölle* (mely MA. szerint 'oropygium', illetőleg „Farczik“) és a dunántúli népnyelvből *pipelle* 'püspökfalat'. — A népnyelv ezt a *pipelle* ~ *pipellő* alakot használja a büszkeség, a tetszelgés kifejezésére is. L i s z n y a i K á l m á n, a „Palóc dalok“ szerzője, aki szándékosan használta költői nyelvként a népnyelvet, a leányról, ha 'tetszelgős', azt mondja, hogy *pipellős* (id. SZERB A., Magyar Irodalomtörténet 361). — A *bégyés*-hez hasonló jelentésváltozással van dolgunk: A palóc *pipellős*-nek szinte magyarázatát adja a kiskunhalasi népnyelvben meglévő ugyancsak 'tetszelgős' jelentésű *fararázi*. Valószínűleg hasonló értelmű kifejezés a *püppölle*-t magyarázó R. *farcsik*, N. *farcsok*, *farcsika*, *farcsuk* (MTsz. I, 545) szócsaládba tartozó N. *farcsokos*, *farcsikoló* 'félrejáró farú' (MTsz.) szó is.

2. A *pipellő*-t JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXIII, 558) a *pip* ~ *púp* szóból származtatta. Ebben a kiemelkedést jelentő szócsaládban is megtaláljuk a testrészt alkalmazott formákban a rátartiság, a büszkeség kifejezéseit. *Pipes*, *pípös* 'finnyás, kényes, hetyke; rátartós, cifrálkodó' (MTsz.). A mélyhangú párban is CzF. V, 371 szerint: *púposkodás*, *puposkodás* 'rátartiság, fejének (púpjának) magasan hordása' | *púposodik*, *puposkodik* 'rátartja magát, fennhordozza fejét, úgy tesz, mint a bóbját felmeresztő tyúk, gögösködik'. Még a *búb* változatból is CzF. I, 816 szerint: *búbosan*, *bubosan* 'nyalkán, hegyesen, hegykén'. Ezek közül több már a régi nyelvben is meg van. A *puposkodik* 'kevélykedik' értelemben már P á z m á n ynál előfordul. A *pipes-bubos* D u g o n i c snál, a *púposság* P é c s inél is megtalálható (MNY. III, 296).

3. A *pipellős* 'tetszelgős' párjának látszik a N. *perces* (*pércés*?) 'hetyke, kevély' (MTsz. II, 118, BALL. II, 425) is. Az újabban tárgyalt felszínformanévünkkel: a *bérc* ~ *börc* szóval (LŐRINCZE: MNY. XLII, 22—6), illetőleg ennek testrésztre átvitt változatával van összefüggésben. Szerintünk ugyanis a *perces* a *bérc* ~ *börc* családjába tartozó *bércés ~ *börcös igen könnyen elképzelhető változata. Annál is inkább, mivel a *bérc* ~ *börc* szóval kapcsolatos *börcöl* 'coire' (MNY. XLII, 25) igének van *perceselődik* 'párizk (a juh)' (MTsz. II, 118) alakulása is. Vagy még meggyőzőbb változatok: *börc* 'fonálon levő csomó, görcs' ~ *pörcös fonál* 'pozdorjás, görcsös, csomós fonál' (MNY. XLII, 24—5). Azonban leginkább megerősít bennünket e feltevésben a *börc* szónak testrésztre alkalmazott változata. A *börc* Sárközben (Sárpilisen) és környékén ismert és használt jelentése: 'a tyúk püspökfalatja, farának kiemelkedő hátsó része' (ö z v. B a b a y B é l á n é szíves szóbeli közlése). Ebből a N. *börc* 'püspökfalat' jelentésű szóból származhatott a *börcös, *bércés ~ *pörcös*, *pércés*, *perces*. Tehát ugyanolyan jelentésváltozás foroghat fenn, amilyen a *pipellős*-nél, s így megint csak a *fararázi* csoportba tartozhatik. — A *börc* szónak ilyen jelentését ismerve a *berczel* 'tojóz, petéz' (CzF. I, 585)

és a fentebb említett *börcöl* 'coire' alakot jobban megértjük, ha nem a *gyakol* (MNy. XLII, 25), hanem inkább a *búbol*, *nyakal* mintájára értelmezzük.

4. Úgy látszik, ehhez a csoporthoz vonható a régi kiskunhalasi népnyelvben még megvolt (ma csak az idősebbek ismerik) *duccos* 'pötyke, hetyke, rátartó' is. Mint személynév is szerepel a halasi Orbán család egyik ágában: *Orbán Duccos* vagy *Duccos Orbán*. Ragadványnévféle lehet, s tulajdonosai nem szívesen használják, legfeljebb csak a kezdőbetűt mondják és írják: *Orbán D.* (o: *dé*). Minden valószínűség szerint ez is kiemelkedést jelentő szóból lett a büszkeség egyik kifejezésévé. A régi és népnyelvben a *duc*-nak 'púp, domborodás' jelentése is van (s valószínűleg ez is az eredeti). A NySz. szerint PPB.: *dúc* 'tuber; Brodranft' és *kenyér dúcza* 'tuber panis'. CzF.-nál (I, 1300–1) a következőket találjuk: *ducz* v. *dúc*z. 2. 'kenyér púpja, gyürkéje, kidomborodása' | *duczos* v. *dúc*zos 2. 'púpos, gyürkés' | *duczosság* v. *dúc*zosság 'duczos állapot vagy tulajdonság, illetőleg púposság, gyürkeség, domborúság'. A népnyelvben: *duc*, *dúc* (*dóc*, *ducs*) egyik jelentése 'púp, kidudorodás (fán, kenyéren)' (MTsz.) | *dúc*os: *dúc*os-hátú 'púpos hátú' (MTsz.). A kiskunhalasi *duccos* 'hetyke, rátartó' létrejötténél talán éppen az itteni népnyelvben is meglévő *duci-faros* 'kövér, tömött, dudorodott, gömbölyű farú' (CzF. I, 1300, MTsz.) szó lebeghetett szem előtt, s a far kiemelkedése, illetőleg kiemelése lett a büszkeség jele (mint a *pipellős* és *perces* esetében is).

5. Ide lehet még sorolni a N. *péckés*, *pöckös*, *peckes* 'feszesen járó, hetyke, rátartós, kevély' (MTsz.) szót is alakváltozataival együtt (*bötykös*, *pötykös* 'ua.' MTsz. I, 183, II, 211). CzF. V, 131 szerint: „Mondják különösen nőszemélyekről. Peczkés kis leány, menyecske. A férfit vagyis legényt inkább nyalkának mondják.“ A *péckés* magyarázható úgyis, mint CzF. (uo.) értelmezi: 'ki úgy áll és jár, kel, mintha tagjait pecekkel feszítették volna ki. — A *pécék*, *pöcök* szó eredete általában ismeretlen, jelentése elég homályos. Nem lehetetlen, hogy itt is egy testre alkalmazott felszínformanévről van szó. Egyébként nagyon lehetséges, hogy a N. *böcök* 'a talaj kis kiemelkedése' (MTsz. I, 203) és a N. *pécék* 'női nemzőrész csiklója, clitoris' (MTsz. II, 102) egymásnak alakváltozatai, s végeredményben a *bucka*, *bucok*, *buckó*, *bütyök* (nb. *bötykös*!) stb. szócsaládba tartoznak. A *bégyés*, *pipellős*, *fararázi*, *perces*, *duci-faros*, *duccos* szavakban megnyilvánuló jelentésváltozás, illetőleg névadásmód sajátos természete megengedi azt a feltevést, hogy a *péckés* esetében is ugyanez az enyhén erotikus szemlélet érvényesülhet. Kiváltképpen akkor, midőn adataink kiemelik, hogy különösen nőszemélyekről mondják ezt a minősítést. De ha a testrésze alkalmazás másképpen történik is, egy bizonyosnak látszik, hogy a *pécék* eredetileg kiemelkedést jelentő szó.

Egyik változata: a *pötykös* alapján arra következtethetünk, hogy a *pötyke* 1. 'csinos takaros, nyalka, csinosan öltözött' és 2. 'hetyke, rátartós, hányaveti' (MTsz.) is ennek a családnak a tagja. Nb. Kiskunhalason: „Ni csak,

az a *pötyke* mönyecske, hogy hedergeti, riszálja a farát, miko mén!“ (MTsz.).

6. Akár ezzel a családdal van rokonságban (nagyon valószínű), akár különálló szó, a kiemelkedés jelentése megvan a *pittyes* 'rátartós hetyke' (MTsz.) és a *pityi-gangos* 'rátartós, büszke, hetyke, negédes járású' (MTsz.) alapszavában is. Kiemelkedésre, hegyre mutat a *pity*, *pitty* mind a három jelentése: 1. 'mindkét végén meghegyezett fácska...', 2. 'az ing vállának tetején levő hegyes, háromszög alakú betoldás', 3. 'orrhegy' (MTsz.). A *pittyes* jelentése nyilván az eredetibb 'orrhegy' jelentésből származott: 'aki magasan hordja az orrát'. [Zalaegerszegről: *pittyéget* 'hallgatva úgy tesz, mintha nem törődnek a sérelemmel'. — P. D.]

*

Ebben a pár, a népnyelvben meglevő kifejezésben, akár emberi vagy állati testrészeire átvitt határozott felszínformanevek, akár csak általános dcmborodást jelentő szavak (melyeknek valamely testrésszel való kapcsolata egyelőre homályos), egy dolog mindig megállapítható: a kiemelkedés jelentés megléte. Ennek alapján történik a jelentésváltozás. A lelkiállapotot jelölik a vele járó testi változással, tulajdonsággal. Némelyikben határozottan kétszeres jelentésváltozás van: 1. felszínformanevből lesz testrész-elnevezés (asszimilációs jelentésváltozás); 2. a testrész neve lelkiállapot jelölésére szolgál (komplikációs jelentésváltozás). Pl.: *börc* (felszínforma) → *börc* (testrész); *börcös* (testi tulajdonság) → *börcös*, *pörcös*, *perces* (lelkiállapot).

SÜTŐ JÓZSEF

Gúnynév, szólás, szállóige

1. A ragadványnevekkel történő megjelölés, megkülönböztetés minden közösségben gyakori jelenség: okai is általánosan ismeretesek és tisztázottak a néprajzzal foglalkozók előtt. Ilyen ragadványnevek után kutatva, Veszprém megyei falukban azt tapasztaltam, hogy akár nemzedékeken át öröklődő, akár csak egy nemzedékre érvényes ragadványnév alig található. Annál általánosabb a ragadványnevektől funkciójukban élesen különböző gúnynevek — helyi kifejezéssel élve: csúfnevek — használata. Az anyag alapos vizsgálata egyrészt a gúnynevek keletkezésére, másrészt a gúnynév és szólások, fordulatok, szállóigék összefüggésére vonatkozóan érdekes eredményekhez vezethet.

A gúnyolódás szerepe és jelentősége az emberi együttélésben, társadalmi osztályok, csoportok vagy az egyes egyének egymás elleni harcában közismert. Az olasz reneszánszról írt könyvében J. BURCKHARDT rámutat arra,¹ hogy az

¹ J. BURCKHARDT, Az olasz renaissance műveltsége. Ford. Elek Artur. Bp., 1945. Vö. „Az újkori gúny és élc“ című részt (81—91).

egyed személyekre vonatkozó gúnyolódás a rendi kötöttségeitől megszabadult közösségekben válik igazán lehetségesse és hatékony fegyverré, olyan közösségekben, ahol legalább viszonylagos szabad mozgás van az egyén számára biztosítva. Ilyen viszonylagos szabad mozgási lehetőséget mutatnak a maguk közösségén belül az anyagunkat szolgáltató faluk, természetesen olyan arányban, amennyire ezt az általános magyar paraszt-helyzet megengedte.

A közösség, amely földolgozott anyagunkat első sorban szolgáltatta, Veszprém megye *Mihályfa* nevű községe. Az anyag élő nemzedékekre támaszkodik, tehát kutatásunk körülbelül a múlt század nyolevanes éveig nyúlik vissza. Ez az anyag tárható fel és ellenőrizhető pontosan, s ad a jelenségről hí képet. A falu társadalmi felépítése ez alatt az idő alatt, a hatvanas-hetvenes évek nagy parcellázásai után, nem sokat változott, egészen a felszabadulásig, illetőleg a szövetkezeti mozgalom megindulásáig. A lakosság zömét 3-tól 15 holdig terjedő birtokú kis- és középparasztság alkotja, s ha segít is — nem egyszer napszámban — egymásnak, vagy méginkább a nagygazdáknak, önálló egzisztenciának számít. Földtelen család alig akad, házatlan pedig szinte egyáltalán nincs. Jelentős uradalom nem volt a faluban, mindössze egy körülbelül 130 holdas dzsentri birtok, amely negyvenötben a cselédké lett, negyvenkilencben pedig tszcs alakult rajta. Nagygazda, kulák rétege kis számú, s vagyonuk nem sokkal haladja meg a középparasztokét, s ezért köztük és a vagyonosabb középparasztok közt a határ nehezen vonható meg. A három másik anyagszolgáltató szomszédos falu: *Gógánfa*, *Dabronc*, *Kisvársárhely* nagyjában azonos képet mutat, azzal az eltéréssel, hogy az utóbbi kettőben egyáltalán nem volt uradalmi birtok, s nagygazda család is csak néhány.

2. *Mihályfán* szinte mindenkinek van csúfnéve. Ennek a csúfnévek leglényegesebb vonása az, hogy csupán egyetlen személyre vonatkozik. Kiki az elnevezés pillanatától viseli, de igen ritkán öröklődik. Arra ugyan a csúfnévet adó nemzedékek gyakran tesznek kísérletet, hogy az általuk adott neveket átvigyék a következő nemzedékekre is, ez azonban nagyon kevés esetben sikerül. Ugyancsak ritkán viszik át a többi családtagra, testvérekre, feleségre is. A ragadványnévvvel szemben a csúfnévben sohasem uralkodik a megkülönböztető szerep. Ez nem is szükséges, mert azonos névviseles ritkán fordul elő, mivel a falu keresztnévanyaga meglehetősen nagy, s a falu lélekszáma kicsi, végül a meglehetősen erős kifelházasodás révén a családnévanyag is gyakran bővül. Másrészt ezek a csúfnévek sohasem válnak hivatalosan is használatos, megkülönböztető nevékké.

Hívó, megszólító névként való használatuk meglehetősen bonyolult, kortól, osztályhelyzettől, illendőségi szabályoktól függő. A gyermeket általában mindenki szólíthatja és igen gyakran szólítja is gúnynéven. A szülők jelenlétében azonban csak a gazdagok a szegényekét, különösen munkásaikét. A serdültség koráig a gyermekek játék vagy veszekedés közben általánosan

használják hívónévként a gúnynevet. Ez a használat fokozatosan szűkül az önálló egzisztenciává fejlődéssel együtt, s különösen nyilvános, reprezentatív helyen elejtett csúfnév ezután a korszak után már számtalan veszekedés, verekedés, ellenségeskedés oka lehet. Későbbi használatát társadalmi-gazdasági helyzet szabja meg. A másoknak dolgozó szegényparasztokat, különösen a gazdag-parasztok, a napi életben is csak gúnynevükön szólítják. Ellenkező eset csak összetűzéseknél adódik, amelyek haraggal, lehetőség szerint bosszúállással végződnek. — A cigányokat mindenki gúnynevükön szólítja, még a gyermekek is, pedig egyébként a gyermekeknek a gúnynév használata felnőttekkel szemben tilos. — Előfordul a gúnynév hívónévként való használata fogyatékosakkal, első sorban szellemi fogyatékosakkal szemben, különösen, ha azok szegényebb rétegekhez tartoznak és magánosak.

Természetesen egy pillanatig sem szabad figyelmen kívül hagynunk a típuskérdéseket sem. Hogy pedig ezek mennyire függenek ismét osztályviszonyoktól, ez esetben nem célunk vizsgálni.

A gúnynév igazi szerepe azonban nem a szemtől szemben való érintkezésben mutatkozik meg — veszekedéseket leszámítva —, hanem az elbeszélésben. A gúnyneveknek alapvetően narratív, novellisztikus jellegük van. Ezzel együtt mutatkozik meg gyökereiben társadalmi funkciójuk is.

A falu kis társadalmi s ezen belül — legtöbbször családi — érdekközöségekre oszlik, melyek állandó mozgásban, alakulásban, egymással súrlódásban, néha nyílt harcban állnak. Az egyes csoportok tagjai, — s itt a gyermekekre sem vonatkozik a tilalom, — egymást az említett távollétében alig nevezik igazi nevén. Különösen irányzatos elbeszélésekben, vitás ügyekben, községi kérdésekben kap nyomatékot a neveltségessé tevésnek ez az eszköze. Az osztályellentétek erősen megmutatkoznak: a szegények vagy a cselédek a gazdagokat egymás közt rendszerint gúnynevükön emlegetik, a gazdagoknál pedig egészen általános az a szokás, hogy a zselléreket s általában a szegényebeket gúnynevükön nevezik.

3. Ahhoz, hogy a gúnynevek narratív, novellisztikus mibenlétét, használatát megértsük, keletkezésüket kell megvizsgálunk.

Nézzünk vágig a jelen gúnynévanyagán!

Antika. Baker. Balog. Bidi. Bizsdi. Bosznyák. Buborka. Bugyor. Bunya. Bige. Bári. Cafrang. Cája. Ciha. Cuci. Cuga. Csana. Csemba. Csányi. Cserkő. Csibe. Csillagos. Csörte. Csumpesz. Cicafing. Dani. Dada. Dagó. Dazsa. Dekás. Deres. Döbörce. Dödölle. Drótos. Ernőfiam. Estimadárka. Fatőkű. Fekete, Fele, Félfulű. Ferdeszájú. Fejsze. Figura. Finta. Fitye. Gegyola. Gömbös. Göbe, Halálbéla. Harizs. Izé. Jussza. Kaba. Kanász. Kapu. Katkapéra. Kasza. Kása, Kugli. Kágyag. Kandúr. Kara. Kánya. Ketyketty. Kikita. Király. Koca. Kokas. Lavóros. Lelle. Letyeti. Liktya. Lityak. Lovaspali. Lukács. Macskás. Mite. Melleje. Mulykó. Mulacom. Máját. Nemesandor. Nitkult. Olasz. Öreg. Petónika. Petyóresz. Pipa. Porcolán. Porcolánbaba. Pöcök. Prosecció. Pucsár.

Puder. Róka. Szecsкас. Szerelmeskálmán. Szivem. Szikra. Szumpetty. Te. Teribaba. Tiborom. Tiriri. Tökjancsi. Tokoka. Üveges. Vicsori. Vörös. Zanyate.

Ezek között egész sor olyat találunk, amely idegen ember számára nem jelent semmit. Nemcsak hogy jelentése nincs, semmiféle fogalmat nem jelöl, de még csak hangfestésen alapuló hangulati értéke sincs, gyakran értelmetlen hangcsoport. De nemcsak a köznyelv számára jelentéstelen ez a hangcsoport, hanem a helyi tájnyelvben sincs funkciója. Olyan közösséget tételez fel az ilyen gúnynév használata, melynek tagjai egészében ismerik egymás életét, így azokat a körülményeket is, melyek közt az egyes csúfnevek keletkeztek.

A gúnynevek ugyanis legtöbbször mnemonikus szerepet töltenek be. Emlékeztetnek, utalnak az illetővel kapcsolatos történetre: mintegy abból vannak kiragadva. Nevetségessé tevő funkciójukat nem önmagukban, hanem egy történet felidőzésében töltik be. Első pillanatra az a vélemény látszik valószínűnek, hogy a gúnynév egy-egy kellemetlen jellemvonást ragad meg, egy-egy nevetséges, a közösség szempontjából kellemetlen, elfogadhatatlan tulajdonságra utal. Ha azonban az eddigieket meggondoljuk, s anyagunkat ebből a szempontból vizsgáljuk meg, kiderül, hogy ez az alapjában abstrakción alapuló fajtája a gúnynévnek a legkisebb. A gúnynévnek viszont lényegi vonása a jellemmegragadás, illetőleg fonákra állítás. Idegen azonban a paraszti szemlélettől az elvont tulajdonságokon át való egyéniségmegragadás. Az egyéniség csak cselekvésével, a közösséghez való viszonyában válik meghatározhatóvá, megragadhatóvá. Nem a csúfnév fejezi ki tehát a jellemző és fonákra állított tulajdonságot, hanem rajta keresztül számon tartott történet.¹

A történetek nagy része az egyéniség kialakulása és az egyes egzisztenciák önállósodása előtt születik meg. Három életszak különösen kiemelkedik ebből a szempontból. Ezeknek az életszakoknak a határait természetesen nem lehet merőven lezárni.

Az első életszak a gyermekkor első fele, körülbelül öt-hat éves korig, amikor a gyermek belép a közösségbe, s annak családján, gyermektársain át már számon tartott tagja lesz. Ebben az életszakban a szülők nemzedéke megkísérli a szülők gúnynevének átszármaztatását *kis, kicsi, pici* megkülönböztető előtéttel. Pl.: *Pici-Bunya, Pici-Dödölle, Kis-Balog* stb. Két nemzedék-nél tovább viselt gúnynévre azonban egyáltalán nem találunk példát.

Gyakoribb az az eset, amelyben a gyermek saját, valamilyen beszédhibából vagy egyéb gyermeki esetlenségéből, fonákságból, torzságból adódó

¹ Ezek a történetek mind tartalmukban, mind nyelvükben gyakran rendkívül naturalisztikusak. Ez a naturalizmus azonban nem öncélú, hanem eszköz jellegű: még erősebben, csúfondárosabban kidomborítani a fonákságot. — Jól és jókor alkalmazva rendkívüli eredményt érnek el velük. Az 1930-as évekből mesélik, hogy az egyik bíró-választáson az egyik csoport jelöltjét a másik csoport jelöltjével szemben egy ilyen nyomdafestéket nem tűró csúfondáros, a választás előtti gyülekezésen fölelevenített történet buktatta meg.

történet kapcsán kap nevet. H. J. úgy kapta *Jussza* gúnynevét, hogy gyermekkorában, almalopás alkalmával a nagyobbak örnek állították, s ő így adta a veszélyt tudtul: „Gyün az ember, fussunk *Jussza*.“ — N. J. ebédet vitt az aratóknak, de eltévedt a mezőn és az aratók helyett a szomszédos községbe: Döbröcére érkezett meg. Innen a név: *Döbröce*. — N. L.-t társai azzal ijesztették, mivel korához képest nagyon kicsi volt, hogy megméri és eladják. Ezért sírva futott haza, kérve szüleit, hogy „*ne dekázzák meg*“. Ebből a történetből származik a név: *Dekás*. — F. K.-t arra tanította az apja, hogy arra a kérdésre: mit álmodtál, így feleljen: *Cicafingot*. Így keletkezett a csúfnév: *Cicafing*. — J. K.-t anyja becézgetve *kicsi figurá*-nak nevezgette, s a gyermek is így felelt arra a kérdésre: „Mi vagy te?“. „*Kicsi figura*.“ Így lett a csúfneve: *Figura*. — N. I. kenyérsütést játszva az anyja által megdagasztott tésztát, amikor az nem vette észre, játszótársaival az ágy alá rakta, miközben ezt mondogatta: „*Kikita, bekita*.“ Így lett a gúnyneve: *Kikita*.

A második életszak a serdültség koráé, amikor a gyermek egyénisége kialakul, erőteljesen, sokszor szélsőségekbe esve megmutatkozik, és ezzel az egyéniséggel szemben a közösség állást foglal. A gúnynévszülő történeteknek két fajtája különösen jellemző erre a szakaszra. A gyermekben ekkor tudatosodik gazdasági és társadalmi helyzete, s ez igen gyakran szélsőséges helyzeteket, magatartást szül, amelyet az az érdekcsoport, réteg, amelyre ez a magatartás sérelmes, bántó gúnyolódással bélyegez meg, megmutatván egy történettel annak fonákságát. S. I. a réten állataikat legeltetve, pajtásainak így dicsekedett: „Három sárga, három *deres*, mind a mienk.“ Így tapadt hozzá a *Deres* gúnynév. — F. J. dicsekedve mondta egyik szegény pajtásával kapcsolatban, hogy míg ők bükfával tüzelnek, azok csak *csörtével*. A *csörte* nyelvbottlással támadt szó a *csepöte* tájszóból, bár hangfestő elemként néha használják, inkább jelzőként: *csörte fa, csörte ág*. — Sz. J. pajtásaival versengve kijelentette, hogy ők élnek legjobban, mert naponta van az asztalukon *buborka* is. Így vált gúnynevévé a *Buborka*.

Másrészt a nemiség torz, félszeg s néha ugyancsak szélsőséges megnyilatkozása adja egy-egy gúnynévszülő történet magját. Rendkívül sok gúnynév tartozik ebbe a csoportba. Ilyenek például *Fitye, Kapu, Fatökű, Kettyketty, Liktya, Kandúr, Szumpetty* stb.

A harmadik életszak a gazdasági önállósodás, s ami a parasztságnál ezzel rendszerint egybeesik, a családalapítás korszaka. A hozományért való küzdelem, vagyonmegosztás során előálló csetepaték bő anyagot és alkalmat adnak anekdotákhoz.

S. I. egyezkedvén jövődöbéli apósával, hadarva állandóan azt ismételte: „*Melleje, melleje* mi lesz?“ T. i. az apa egyre a lányt dicsérette, s nem beszélt a hozományról. — K. J. lánykérőben felöntött a garatra és éjtszaka

a reggelre előkészített, ágya mellé állított mosdótálba esett. Innen a név : *Lavóros*.

Mindezeknek az anekdotáknak a mélyén kétféle tendencia ismerhető fel : A gazdag rétegek a meglévő helyzet, egyensúly veszélyeztetői ellen védekeznek, a szegények pedig feltörekvésükkel szemben makacsul védekező gazdagokkal szemben használják a nevetségessé tevés fegyverét. Másrészt a közösség védekezik a tőle szentesített szokások, szabályok megsértői ellen, s ez lényegében a társadalmi konzerválódás, illetőleg átalakítás egy-egy fajtája. K. J. kovácmester minden áron meg akarta mutatni a parasztnak, hogy magasabb társadalmi rang illeti meg, s ezt „uras“ viselkedéssel és beszéd-móddal igyekezett bizonyítani. Egy alkalommal berúgva, gyerekektől kísérve haladt el a hídon álló Szent János-szobor előtt, és így köszöntötte : „Jó napot kívánok Szent János barátom“, — s mivel az nem válaszolt, a kovács megragadta a szobrot, s a vízbe lökte, mondván : „Nékem, a mesternek nem fogsz te köszönni?“ Innen a név : *Szentjános* vagy *Szentjános-barátom*.

4. A történetek, bár egyéniségjellemzők, gyakran mutatnak konvencionális parasztanekdota-motívumokat, szövegük azonban sohasem rögzített teljes egészében.¹ Egyes mondataik mégis állandó, változatlan szövegűek. Legtöbbször ezek foglalják magukban a történet csattanóját. „Itt a tikász, hozd a dekát.“ - „Gábor, Gábor, kő kása?“ - „Te Bódi, én megizéném azt a lovat!“ - „Vigyázz rá, mint a porcelánbabára.“ - „Jaj, baba, baba, Teri baba, meggyün apád, agyonver.“ - „Ernő fiam, Ernő fiam, nem vagy te már tacskozó.“ - „Kapkodjuk be ezt a szart.“ - „Merjük ki, míg más meg nem szagolja.“ - „Emmus lányom macskát nevelsz.“ - „Ilona lány, bagót, vagy mész a háztól.“ - „Lelle, Lelle, bumm!“ - „Halt, proseecció, elszakadt a harangkötél.“ - „Melleje, melleje mi lesz?“ - „A szívem repesztik ezek a petónikák.“ - „Pali fiam, lovat nősülj!“ - „Rózsai lányom, hozd a fejszét, itt a nyúl.“ - „Mond fiam: cicafingot!“ - „Jaj apuka, rövid a cafrang.“ - „Igyál fiam, nemes vagy.“ - „Én picit vagyok, de a fiam a cája.“ - „B . . . meg fiam, sok a réti.“ - „Itt az erdő, vetközz Juci!“ - „Jaj Mariska, nincsen lik.“ - „Én meg semmise vagyok.“ - „Három sárga, három deres, mind a mienk.“ - „Jó napot kívánok, Szent János barátom.“ - „Nékem a mesternek nem fogsz te köszönni?“ - „Gyün a bika, föl a fára!“ - „Itt a püspök, énekeljünk!“ - „Jaj apám, megöl a kan.“ - Stb.

Nagyon gyakran a kigúnyolt szájából vett vagy szájába adott idézetek alkotják a stereotíp mondatokat. A tulajdonképeni gúnynév ennek a rögzített szövegű s az egész közösség által ismert mondatnak kiszakított része, melynek a mondat, illetőleg történet nélkül semmiféle tartalma, jelentése, jellemző

¹ Arra azonban nem találunk példát, hogy egész parasztságunk körében ismert ügynevezett „vándoraneidotákat“ (pl. 'A muff agyonütése') kapcsoltak volna egy-egy faluban élő személyhez, bár ezeket az anekdotákat igen szívesen és gyakran mesélik és alkalmazzák parabolaként az *egyszeri ember* alannyal.

ereje nincsen. Ezt a kiszakított jellegét olyannyira megtartja a gúnynév, hogy gyakran formansos alakban lesz közhasználatúvá. Pl.: *Melleje, Szívem, Mulacom, Máját.*

A meserögzítés legősibb eszközével, a verssel, alig találkozunk. Ennek magyarázata abban található, hogy különösen a nagygazda és középparaszt réteg erősen kispolgári színeződést mutat, és a versszerzést, versmondást nem tartja öntudatával összegyeztethetőnek. Néhány gúnynévhez azonban kapcsolódik vers, de — egy-két kivételt nem tekintve — ez a vers nem a gúnynévszülő történet elbeszélése, hanem a gúnynévnek gyermekversszerű kibővítése, s ilyen esetekben nem a tartalom a lényeges, hanem a hangzás. „Dödölle hömbölög a gödörbe, ki is gyünne belüle, ha birná a fenéke.“ - „Péter, Péter, Bagó Péter Genyola, itt a bagó, hun az órod, nyomd oda.“ - „Vörös róka csutora, föl rajta a vacsora.“ - „Letyeti, vászon az ületi, ha nem vászon, patyolat, . . . ki a likamat.“

5. Ezeknek a történeteknek egy része, — természetesen nagyobbik része, — eltűnik saját nemzedékével. Egy részük azonban, amely típusokat, tipikus helyzeteket ragadott meg, tovább él és igen jelentős szerepet tölt be mint parabola. Igen kedvelt parabola, melyet ezzel a szólással tartanak számon: *Semmi se, mint a Spitzer.* Eredete az, hogy S. M. szatócs nagy nehézségek árán fiait és lányait kitaníttatta. Felesége és gyerekei nagy lábon kezdtek élni és *fiatalúr*-nak, *kisasszony*-nak, *asszonyság*-nak hívták magukat. Egy alkalommal sógorasszonya, miután a *fiatalurak*-at, *kisasszonyok*-at és az *asszonyság*-ot ebédhez hívta, neki is kikiáltott: „Gyűjjön ebédelni!“ Mire az öreg kesernyésen így válaszolt: „*A*fiam fiatalúr, a lányom kisasszony, a feleségem asszonyság, én meg vagyok a semmise.*“

Az egyes történetek csattanóit magukban foglaló stereotíp, állandósult mondatok egy része elszakad nemcsak személyes vonatkozásaitól, hanem magától a történettől is, és mint szólás, fordulat, szállóige igen jelentős szerepet tölt be a tájnyelvben, s ebből átkerülve a köznyelvbe, az egész nép nyelvében. Kívülálló számára gyakran teljesen értelmetlenné válik egy-egy történet, elbeszélés e szólások használata következtében, a közösség tagjai számára viszont annál szemléletesebbé, érzékletesebbé.

Ahhoz, hogy egy-egy ilyen állandósult mondat szólássá váljék, bizonyos belső és külső sajátosságainak kell lenni. Legfontosabb e belső tulajdonságok közül az, hogy megszabadulva egyedi kötöttségétől, alkalmas legyen hasonló helyzetek csattanószerű összefoglalására, kifejezésére. T. J. a fiával feleségül akarta vetetni egyik gazdag parasztcsalád lányát, mert egyebek közt az szép lovakat is kap hozományul. Ebből a történetből született az érdekházasságok esetében gyakran használt szállóige: *Pali fiam lovat nősülj!* — C. J. aki nagyon kicsi termetű volt, amikor többet ivott a kelleténél, így szokott dicsekedni az egyébként ugyancsak nem magas fiával: *Én kicsi vagyok, de a fiam: cája!* Gyakran használják ezt a szólást jogtalan dicsekvésre.

Nem kevésbé fontos, hogy a közösség képzetkincsével, érzéskultúrájával összeegyeztethető legyen az új szólás. A külső tulajdonságok közül első helyet a könnyen tagolható ritmusosság foglalja el. *Pali fiam, | lovat nősülj! Ruzsi lányom, | hozd a fejszét! | itt a nyúl. Igyál fiam, | nemes vagy. Gyün a bika, | jól a fára! Gyün az ember, | fussunk Jussza! Itt a püspök, | énekeljünk! Itt az erdő, | vetkőzz Juci!*

Az anekdotáknak és a belőlük kiváló szólásoknak epigrammaszerűségét a ritmusosság fokozza, kidomborítja. Legtöbbször erős érzelmi, hangulati hatásokat keltő szavakból álló rövid tömör, az esetek nagy részében felkiáltás-szerű állandósult mondatok válnak szólásokká. *Jaj, apám, megöl a kan!* Vagy röviden: *Megöl a kan! - Halt, proseecció, elszakadt a harangkötél! - Bagót, vagy mész a háztul!*

A szólásokká vált mondatok és a belőlük kiszakadt gúnynevek legtöbbször függetlenednek egymástól, s míg a gúnynevek eltűnnek viselőikkel együtt, a szólások tovább élnek.

Mindezeket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az említett közösségekben a társadalmi harc rendkívül jelentős eszközeként használt gúnynév az ember jellemét tevékenységén át, a közösséghez való viszonyában ragadja meg, s állandóan társítja hozzá a közösség tudatában élő szólás-szerű stereotíp állandósult mondatot, illetőleg anekdotát. Ha a csattanót adó állandósult mondat alkalmas tipikus helyzetek megragadására és kifejezésére, szólássá válik, és a gúnynév vagy éppen anekdota eltűnése után is tovább él.

NÉMETH GÉZA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Bilabialis réshang a magyarban. Ismeretes, hogy a mai magyar köznyelvben, valamint legtöbb nyelvjárásunkban a mássalhangzóhasonulás rendszeren hátraható, s hogy ennek megfelelően, ha egy nasalis hangra labiodentalis réshang következik, a nasalis maga is labiodentalissá hasonul: *homvéd, hamvas, somfa, számfejtés* stb. (BALASSA, MFon. 87; GOMBocz, ÖM. II/1, 24). Ennek megfelelően fonetikáink és fonológiaiink az *m* hangot be is iktatják a magyar nyelv variánskészletébe mint állandó mellékváltozatot (LAZICZIUS, Fon. 70 és NYK. XLVIII, 175; BÁRCZI, Fon. 39).

Tudomásom szerint senki sem figyelte meg azt a tényt, hogy ez nem mindig így van. A nasalis és a *v* találkozásakor valóban leggyakrabban ugyan *mv* az eredmény, de szórványosan előfordul előreható hasonulással az *mβ* változat is: *homvéd, hamvas*, tehát mint különleges mellékváriánslehetőséget be kell vennünk hangjaink közé a *β*-t is. Sokkal gyakoribb azonban az előreható hasonulás a nasalis és az *f* találkozásakor, azaz az *mφ* ejtéváltozat. 28 különféle vidékről, főleg azonban a Tiszántúlról és a Palócságból való ember ejtésében figyeltem meg a következő szavakat: *kámfor, komfort, bumfordi, sámfa, somfa, kunfajta, honfoglalás*. A 28 közül csak egy ejtett következetesen *mφ*-et, 12 mindennyes esetben, ismételve is *mφ*-et ejtett, a többinek az ejtése ingadozott, mégpedig legtöbbször úgy, hogy minden szabályosság nélkül hol *mφ*, hol pedig *mφ* volt az artiku-

láció, ugyanabban a szóban is váltakozva. — Mégis úgy látszik, labialis magánhangzó után könnyebben marad meg a nasalisnak bilabialis ejtése, s ez vonja maga után a spiransnak bilabialis ejtését is, pl. a *komfort* szóban 21-en, a *somfá*-ban 17-en következetesen *mp*-et ejtettek.

Ahhoz a megfigyelt esetek száma túlságosan kevés, hogy a mássalhangzók és a megelőző (és követő?) magánhangzók között levő esetleges összefüggésekre pontosabb következtetéseket lehessen levonni. Hasonlóképen nyitva kell hagyni azt a kérdést, vajjon területileg hogyan oszlik meg a kétféle kiejtés. Noha nem tudjuk, hogy a régebbi megfigyelések, melyek csakis *mv*, *mf*-ről tudnak, mennyire általánosíthatók, egyes asszimilációs jelenségek, mint *kommenció*, *hammas*, melyek egy előző *kompenzió*, *hambas* alakot tesznek valószínűvé, arra mutatnak, hogy a bilabialis spirans, mint variáns, legalább egyes helyeken, jóval régiebb lehet, mintsem gondoljuk. De az is lehetséges, hogy itt egy hangváltozás, egy új variáns keletkezését figyelhetjük meg, s ezért gyűjtőinknek és fonetikusainknak föl kell hívnunk a figyelmét erre a nyelvi tényre, hogy nagy számú megfigyelésekkel tisztázzák a helyzetet, melyből esetleg a hangváltozások kezdetére és terjedésük korai szakaszára is értékes megállapításokat lehet majd tenni.

BÁRCZI GÉZA

A magyar szótárak könyvészetéhez. SÁGI ISTVÁN könyvészetéhez (MNYTK. 18. sz.) az alábbi újabb adatokat közölhetem.

1. (RAMMERSHOFFER [RÁMÓCZY] VALERIÁN.) Nemzeti iskolai szótár. Szerkesztette R. W. National-Schulwörterbuch. 2. kiadás. Pest, 1852. — Német-magyar rész; a magyar-német részt nem láttam. SÁGI csak az 1838. évi első kiadást ismeri.

2. (RAMMERSHOFFER [RÁMÓCZY] VALERIÁN.) Zsebszótár. Szerkesztette R. W. Taschenwörterbuch. Legújabb szavakkal bővített második kiadás, mely húszezer szónál többet foglal magában. — Pest, 1859. — Magyar-német rész; a német-magyar részt nem láttam. Az első kiadást nem ismerem.

3. BUGÁT PÁL. Természettudományi szóhalmaz. — Buda, 1843. — SÁGInál az évszám 1844.

4. NAGY PÁL. Tolvajnyelv, mely Európa legnagyobb részében nemcsak a tolvajok, hanem az orgazdák is hozzátartozóik által is használtatik. — Győr, 1882. — 83 lapból álló német-magyar szótár. SÁGI a könyvnek csak címét ismeri.

5. BERKES KÁLMÁN. A tolvajélet ismertetése. — Budapest, 1888. — A könyvet nem láttam; az adatokat BÁLINT KELEMEN ismertetéséből (Nyr. XXVI, 175) vettem. Ugyanitt (Nyr. XXVI, 212) BÉLDY MIHÁLY részleteket közöl a szótárból. KABDEBÓ OSZKÁR „Pesti jassz-szótár”-ának (SÁGI 459. sz.) előszavában szintén hivatkozik BERKES könyvére. Könyvtáramban megvan a munkának ERDÉLYI GYÖZÖ átdolgozásában 1889-ben megjelent német kiadása. BÁLINT az idézett helyen hivatkozik egy, a nyolcvanas évek végén megjelent nagyobb tolvajnyelvi szótárra; ennek a szótárnak — úgy emlékszik — HORVÁTH PÉTER a szerzője.

LOVÁNYI GYULA

Szabó József nyelvész levele Széchenyi Istvánhoz a magyar nyelv rokonsága ügyében. SZABÓ JÓZSEF (1789—1885.) a soproni liceumnak volt tanára; fiatalabb éveiben Kőrösi Csoma Sándorral is összeköttetésben állott. Az 1820-as és 1830-as években szép számmal jelentek meg munkái és a magyarokat beteges szívóssággal a perzsák és médek ivadékainak hirdette bennük.

Mivel 1825-től fogva minden magyar ajak Széchenyi István dicsőségét zengedezte, SZABÓ JÓZSEF is hozzá fordult felfedezésével. Levele tán nem is jutott a címzett kezébe, hiszen méltán panasolta, hogy mindenki a legelképzeltetlenebb ügyeiben hozzá

fordul.¹ Annyi biztos, hogy Szabó levele a nagyeceni kastély irattárába került és onnan, amikor a bombázások folytán a kastély megrongálódott, sok viszontagság után az írásmű a levéltár törmelékeivel a soproni közlevéltárba jutott. Még annak idején a szemétkben találtuk és nem mindennapi érdekessége miatt az alábbiakban közöljük.

Fő Méltóságú Gróf, Kegyelmes Uram!

Azon Bizodalomtól élesztve, hogy Méltóságod, mint a Magyar Tudós Társaság Felállítására törekvő nemes Lelkü Szivü Hazafiak közt Első, mind azt, a mi Nemzetünk Hírere Diszére s Jávára szolgál, szívesen veszi, tartozó Kötelességemnek esmértem ezen Felfedezéseimet, előbb mintsem azokat a Külföld tudná, Méltóságodnak előre jeleníteni u. m.

1. A Magyar Nemzet, mellynek neve mindég a mennyire a valóságos Történetírás terjed, Magyar volt, azon Medusok és Persák Kétségen kívül való s kétségbe hozhatatlan Maradék, akik 635-ben K. Sz. után az Arabsok által történt Hazájok feldulása óta, Constantinus Porphyrogenitus bizonyosága szerint a Caucasus hegyei között 200 esztendőnél tovább a Chazarokkal vagy Parthusokkal lakván, ezekkel részint egyesülve a IX.-dik Században az Arabsok által innét is ki nyomattatván, hogy Szabadságokat, Vallásokat s Anyaszavokat megmentenék, részint s különösen a Magyarok mint Medus fajtuak (mert a görög *μεδω* tsak annyi mint uralkodok) Európai Szállásokba, mint a Humnusok és Avarok velek ugyan azon törzsökü Nemzetségek elhanyatlott Országába, részint pedig és különösen a Persa fajtuak, a kiket ma is Parsoknak mondanak, meg vissza Persiába s India határirra költöztek ugyan ennek következésében. A

2-dik Fel-fedezésem az : hogy a Zend-avesta, a mai Parsoknak 4000 esztendő s Vallásos Könyve, egyszersmind a Medusoknak mint a mi Óseinknek is vallásos Könyve, melly tsak Párisban Oxfordban és Koppenhágában található, eredeti magyar nyelven írott könyv.

Ezen tölem már régen sejdített Igazságról én épen Május 31-dikén győződtem meg tökéletesen, midőn $\frac{1}{4}$ ivnyi Nyomtatványt, mellyet Párisból T. T. Fekete Gáspár Ur, az ifju Apponyi Grófk Nevelőjétől vettem, annyira kifejtettem, hogy annak régi Szinü köntösü Szórol Szóra egybefüggő Magyarsága többé épen olly kétségbe hozhatatlan mint Medus Eredetünk.

Ennél fogva már most tudjuk bizonyossan s valósággal leg alább is 600 esztendő óta a Feledékenység Sirboltja Homályával fődözött nem tsak nem átolható, sőt inkább vele, ha tsak lehet, és szabad ditsekedni, ditsekedhető Eredetünket. Rá találtunk régi Hazánkra, Honyunkra, Körünkre. Ösmérjük olly Irás-Emlékeinket, a millyenekkel, mint a Miveltség nyilvános Jelével egy Európai Nemzet sem ditsekedhétik.

Nem tarthatják s mondhatják már most az idegenek, mint a fenekedő Schlötzer, Országunk foglaló Óseinket miveletlen, kegyetlen vándor Latroknak ; sem nyelvünket, mint Adelung Mithridatesének 769 : s. köv. lapjain, magunkal együtt Zagyarvarek s Keverékek többé.

Példa nélkül való egy Nyelvnek leg allább is 4000 esztendő s változatlan Élete. A Görög Nyelv elkoresosodott, a Zsidó s Római elholt, elenyészett ; tsak a könyvek tanui Éltéknek. A Magyar nyelv ellenben, hála a Mindenható Istennek ! mind e mellett még egy élő derék szép szabad mivelt Nemzetnek élő nyelve is egyszersmind.

Igaz ugyan, hogy a Deák, Német és Tót nyelvek által tapogatható Nyomattatása miatt, hogy ezt is fenyegette már sajnos Elhunyt : reménylhető mindazáltal, hogy bölts Intézeteink mellett a Külföldieknél ezentul leendő tudományos betse még ettől Századokig meg menti. Én leg alább reménylem, hogy ez lessz egyedül a régi Felírások, történetek

¹ Pár héttel a levél írása előtt veti Széchenyi Pigay Antalhoz intézve ezeket papírra : „Szinte mindenki, kinék Magyarország tága ; mzein valami baja van, hozzáim folyamodik“ (M a j l á t h : Széchenyi István levelei I, 123).

s nyelvek egyetlen kult'sa s a tisztelt Régiséget mind eddig fedő vastag Homály Eloszlatója, valamint azt is, hogy ezentul Magyar Tanultjainknak Párisban is, a hova az Akadémiának Találmányom már meg irtam, s másutt is leszen betsek.

Mind ez a mi hozzánk minden Nyomorusaáginkban is mindég jó Istenünknek áldandó Rólunk való Gondviselésére mutat.

Többnyire az eránt, hogy mind ezen Felfedezéseimnek, mind gondolatimnak ezek eránt öszinte Kinyilatkoztatásával Méltóságodhoz közelíteni bátorzkodtam, engedelmet kérvén azon édes Reményben, hogy Méltóságodnak ez által kedves dolgot teszek,¹ kötelességem teljesítem s tartozó tisztelem ezzel, a mivel egyedül tehetem, lefizetem, Méltóságod Kegyelmes Pártfogásába ajánlva megkülönböztett tisztelettel vagyok Grófi Méltóságodnak Kegyelmes Uramnak alázatos Szolgája

Sopronban. Jun. 6-dikán 1829

Szabó József

a Természeti s Nyelv-Tudományok Professzora

Valóban az 1829-i esztendőben meg is jelent Kultsár Katalin betűivel a 23 lapos munka a nagy felfedezéssel e címen: „A dicső magyar szó a nyelv őskorú régisége.“ Szabó életrajzírója méltán mondhatja, hogy bár a tudomány szempontjából értéktelen munka, izzó magyarsága és jó szándéka miatt tiszteletet érdemel.²

CSATKAI ENDRE

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zsámfáter hordta! Ez az enyhe kárcmkcdás-féle J ó k a i „Elátkozott család“ című 1857-ben megjelent regényében (Cent. kiad. IX, 120, 123) fordul elő. Nyilván azonos a R á k o s i V i k t o r nál található, igen enyhe, szinte tréfasan enyelgő szitkozódással: *zsámfater* a *máter!* (Sipulusz humoros elbeszélései I, 33), legeredetibb formája pedig a *zsámfuter!* (Adomák és jellemző vonások a forradalom és honvédeletről. Pest, 1868. 115; id. Nyr. XXVII, 33). Eredete, mint már BÁLINT KELEMEN megállapította, kétség-telenül a francia *jean-foutre* 'hitvány, gyáva, pimasz' szóban keresendő (Nyr. XXVII, 33). Valószínűleg helyes BÁLINTnak az a megállapítása is, hogy e szó a francia háborúk idejébéli jövevény, úgy látszik azonban, nem a katonanyelven keresztül jutott hozzánk. A szókezdő *zs-*je arra mutat, hogy nem német közvetítésű, s három irodalmi adatunk egyike sem adja katona szájába. De ki van mutatva e szó a Dunántúl több helyének népi nyelvéből, mégpedig a következő változatokban: *Zsámfuter teremtette!* *Zsámfuter att!* Dunántúl; *Zsámfuter teremtette!* *Zsámfuter atta kóke!* Sopron. m.; *Zsámfuter a máter* Zala, Somogy m. Sőt megvan a *zsámfuter* mint főnév is a Répce mellékén 'pajkos gyerek' és a *vén zsámfuter* 'kémkedő, pletykakedvelő vénasszony' jelentésben (MTsz.). J ó k a i is, R á k o s i is e vidékről származott, a szót tehát nyilván a népnyelvből merítették. Földrajzi elterjedése valószínűvé teszi, hogy a napoleoni háborúk alatt a Dunántúlon átvonuló francia seregek katonái hullajtották el (esetleg a francia háborúk alatt e vidékre internált és meglehetősen szabadságot élvező francia foglyok). A *zsámfater* alakváltozat talán úgy magyarázható, hogy a nép a szót sokáig idegennek érezte, és ezért második

¹ Széchenyi a levél írása idején távol van Nagycenkől, Pesten él. Vajjon véletlen volna-e, hogy 1829. június 20-án szűkszavú naplójában ezt találjuk: „Alle Tage sehe ich mehr, Herder hat recht — bald wird die ungarische Nation aufhören.“ (V i s z o t a : Sz. I. napló III, 320), mintegy keserű ellenvélemény a levél áradozó hangjára.

² NÉMETH SÁMUEL, Egy soproni ábrándos történetíró: Borgátai Szabó József. Különlenyomat a Soproni Szemle 1941. évfolyama 2. számából: 13.

tagját egy megértett idegen szóhoz hasonlította. A *számfutura* (v. *zsanfuter a*) máter talán a hozzá hasonló hangulatú és még az én gyerekkoromban eleven *canis tota mater* hatására alakulhatott. Eddig legrégebb adatunk, a J ó k a inál előforduló, a maga torzulásával arra mutat, hogy a szónak ekkor már múltja volt Magyarországon. Természetesen esetleg még előkerülő népnyelvi vagy irodalmi adatok e feltevéseket módosíthatják.

BÁRCZI GÉZA

Naspolya ~ lasponya. Köznyelvi *naspolya* szavunknak sok hangtani változata van a magyar nyelvjárásokban. E változatok közt legelterjedtebb a *lasponya* alak, amely igen nagy területen él. A készülő Magyar Nyelvatlasz eddigi gyűjtéseiből kiteszöven *lasponya* alakban ejtik a szót az egész Dunántúlon, valamint a Duna—Tisza közének Duna melléki részén. Elszórtan ettől a vidéktől keletebbre is megtalálható ez az alakváltozat; legkeletibb ismert előfordulása a Csanád megyei Földeákról való. Kérdés, mi ennek a *lasponya* alaknak a magyarázata.

A *naspolya* szóval és ennek különböző hangtani változataival alig-alig foglalkoztak eddig nyelvészeink. A *naspolya* alakot szláv nyelvi átvételnek magyarázták (vö. SzófSz.), a *lasponya* alakot meg mint a *naspolya* későbbi hangátvetéses formáját fogták föl (HORGER ANTAL: MNy. XXX, 195; DEME LÁSZLÓ, A hangátvetés a magyarban: MNyTK. 69. sz. 29, 38).

Mielőtt tovább mennénk, meg kell állapítanunk, hogy a hangátvetéses magyarázat teljességgel valószínűtlen. Az még a kisebbik baj volna, hogy a hangátvetés közvetlen előzményéhez szükséges *nyaspola* alakot sem a régiségből, sem a mai nyelvjárásokból nem tudunk kimutatni. Ilyent ugyanis az egyéb régi és mai alakváltozatok ismeretében föl lehet tenni. A baj az, hogy *nyaspola* > *lasponya* típusú hangátvetést a magyar nyelvből egyetlen egyet sem lehet kimutatni. Itt ugyanis egy szó első és hatodik hangja, első és harmadik szótagbéli mássalhangzója cserélődne fel, ilyen távoli hangátvetés pedig példátlan nyelvünk történetében. Mint hangátvetést, DEME is a bizonytalan esetek közé sorolja, megjegyyezve, hogy a hangátvetés e fajtájára csak ez az egy adat van (i. m. 29).

A nagy területen élő *lasponya* alak magyarázatát tehát más irányban kell keresnünk.

A szó magyarázatában a különböző szláv nyelvi változatok közül valószínűleg a szlován *nešplja* 'ua.' alakból kell kiindulnunk (vö. SzófSz.). A szó nyilván *naspolya* ~ *naspolya* ~ *nospolya* alakokban került be a magyarba; első adatai: BesztSzój.: *naspolya*; SchlSzój.: *nस्पula*; 1486: *Nospolya* (MNy. X, 374); NagyszK.: *nospolyak* (NySz.); MURM.: *Naspola*; C.: *Naspolya* stb. A XVI. század végétől kezdve mind több alakváltozata bukkan föl a szónak, ezek között azonban *lasponya*-féle, azaz *l*-es szókezdetű alakok nem találhatók.

A *lasponya* közvetlen előzője az a régi *naspolya* változat volt (vö. pl. BesztSzój. adata), amelyik később köznyelvünkbe is bekerült (ez utóbbiban persze ma már *j*-ző alakban, *naspójá*-nak hangzik). A *naspolya* ~ *lasponya* alakulás egyszerű *n* > *l* és *ly* ~ *ny* hangfejlődéssel ment végbe. Mindkét hangfejlődés szabályos és gyakori a magyarban.

Az *l* ~ *n* megfelelésre mindenféle helyzetben: szó elején, közepén, végén sok és ismert példát lehet felhozni: *Nándor* ~ *Lándor*, *Nérlinc* ~ *Lérlinc*, *négely* ~ *légely*; *lant* ~ *lalt*, *tanál* ~ *talál*, *Venence* ~ *Velence*, *gyanánt* ~ *gyalánt*; *sün* ~ *sül*, *lengyen* ~ *lengyel*, *Göncön* ~ *Göncöl* stb. Ezeknek egy része *n* > *l*, másik része *l* > *n* változás. Ha azonban ezek az analógiák nem volnának meggyőzőek, akkor lehet még szolgálni további, éppen szóeleji *n* > *l* hangfejlődésekkel. Mivel a *lasponya* alak a magyar nyelvterület nyugati részein él, elég lesz talán néhány dunántúli földrajzinevi adatot felhozni: Somogy megye: 1297: *Nymchun*, 1332—1337: *Nenchen* > 1536: *Lenchen*, ma: *Lencsén* puszta (CsÁNKI II, 631); Zala megye: 1343: *Nempty*, 1414: *Nemethy* (CsÁNKI

III, 22) > XIX. sz. eleje : *Lenthi* vagy *Nemphthi* (FÉNYES), ma : *Lenti* helység ; Somogy megye : 1413: *Nandord*, 1536 : *Naandord* > ma : *Lándor* puszta (CSÁNKI II, 631) ; stb. Ezek után talán nem kétséges, hogy a *naspolya* > *lasponya* esetében is végbemehetett a nyugati részeken szóeleji *n* > *l* hangfejlődés. Az 1536-ból való *Lenchen* adat mutatja, hogy ilyen fejlődéssel már legalább a XVI. század óta számolhatunk (vö. ehhez: C.: *Lándor feiér vár* < *Nándorfehérvár*).

Ugyancsak nem szűkölködünk az *ly* > *ny* változás analóg eseteiben sem. Nem beszélve itt a szóközépi és szóvégi *ly* > *ny* változás igen sok esetéről : *unyan* 'olyan', *csorosznya*, *sármány*, *görvény*, *karabíny* stb., legjobb bizonyítékokat szolgáltatathatunk éppen a Dunántúlról kimutatható *ly* > *ny* fejlődések bemutatásával. A MTsz.-ből a következőket idézhetem : Balaton melléke: *mordány*, *lapány*; Rába melléke: *har-kány*, *vőfény*; Őrség: *fökény* 'fekély'; Baranya megye: *fököny* 'fekély' stb. Noha az *ny*-es alakok csak a XVIII. századtól kezdve mutathatók ki : 1702 : *sármány*, 1763 : *mordány*, XVIII. sz.: *karabíny* (NySz.); SzD.² : *Görvény* stb., valószínű, hogy az *ly* > *ny* változás a XVIII. századnál korábbi. — Hogy még a dunántúli részekkel kapcsolatosan is *ly* > *ny* változásról kell beszélnünk, azt én nagyon valószínűnek tartom. Miként más alkalommal lesz talán módomban kimutatni, nyelvtörténetünk egy bizonyos régebbi szakaszában a Dunántúlon is számolnunk kell palatalis *ly* hangok meglétével.

A *naspolya* > *lasponya* fejlődésénél tapasztalható *n* > *l* és *ly* > *ny* hangváltozás lezajlása megközelítően egy időben mehetett végbe. Sőt feltehető az is, hogy a két hangváltozás általában együttjárt. Van példánk arra is, hogy csak az egyik hangváltozás következett be : a nyelvatlasz algyői gyűjtésében pl. *nasponya* alakot találunk.

BENKŐ LORÁND

A BENKŐTŐL az *l* ~ *n* megfelelésre idézett esetekben a hangváltozás majdnem kivétel nélkül függő változás : elhasonulás vagy hasonulás következménye. Elhasonulás : *n* — *n* > *l* — *n*: *Nándor* > *Lándor*, *Nencsén* > *Lencsén*, *Nëm(ë)ti* > *Nënti* > *Lënti*, *Venence* > *Venelce*, *gyanánt* > *gyalánt*; *n* — *n* > *n* — *l*: *lengyen* > *lengyel*; *l* — *l* > *n* — *l*: német eredetű *légel[ly]* > *négel[ly]*, *talál* > *tanál*; *l* — *l* > *l* — *n*: *lant* > *lant*. Hasonulás : *l* — *n* > *n* — *n*: *Lörinc* > *Nörinc*; *n* — *l* > *n* — *n*: *Göncöl* > *Göncön*. — Kivétel a *sül* > *sün*, mert ez esetben bizonyára *sül* > *süly* > *süny* > *sün* fejlődés ment végbe, mégpedig *nyd* ~ *nd* így : *sünydisznó* > *sündisznó*.

Ezek számbavételével én a *naspolya* ~ *lasponya* megfelelésnek BENKŐ felvetette magyarázatához némi módosítást javallanék. Azt gondolom ugyanis, hogy a *naspolya* formából e l ő s z ő r lehetett a BENKŐTŐL jelzett *ly* > *ny* változással *nasponya* — amit a nyelvatlaszgyűjtésből közöl is BENKŐ —, majd ebből válhatott elhasonulással *lasponya*.

PAIS DEZSŐ

Nagy. A *nagy* szó eredete BUDENZ (MUSz. 389) és MUNKÁCSI (Nyr. XLI, 64—5, KSz. XII, 270) megfejtési kísérletei után is „teljesen homályos“ maradt (l. MUNKÁCSI: i. h.; l. még SzófSz.).

Szavunk talán finnugor eredetű ; a zürjében t. i. találunk egy a mi *nagy* szavunknak hangtanilag és jelentés tekintetében is jól megfelelő szót : Vm. *naď'z*: *naď'z* *drüg* 'цкоро ; hamar' (*drug* < or. *вдр,г* 'egyszerre, hirtelenül'; l. KALIMA, Lw.), *sija* *pg* *naď' drüg* (v. *naď'z* *drüg*) *oš-šed* 'az egyhamar (nyilván = 'nagyon hamar') nem kerül meg (nem akad) neked'.

A szó nem áll elszigetelten a zürjében. Valószínűleg azonos a következő szóval : WIED. *naď'z* 'geizig, knauserig ; sparsam ; Geiz, Sparsamkeit', WICHM.—UOR. *naď'z* 'geizig' és 'Geiz, Sparsamkeit' stb.

A jelentésbeli eltérés érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy egyfelől a 'nagy', másfelől a 'fősvény' jelentés is 'erős', 'kemény' jelentésre mehet vissza.

A) Bár a magyar *nagy* 'magnus, ingens...' melléknévnek 'erős' értelme (pl. BécsiK. 34: „*nag* vuoltéffél vuolténc“) egészen természetes jelentésfejlődéssel is magyarázható (l. NySz.), mégis zavunknak 'erős' alapjelentése mellett szól a *nagy* melléknévből alakult *nagyon* 'magnopere; sehr', *nagjobban* 'magis; mehr' (l.: NySz.; MHat. II, 364),¹ továbbá a melléknévek és határozószók előtt 'nagyon' jelentésben (SIMONYI szerint „fokozó jelzőül“) ragtalanul használt *nagy* sűrű alkalmazása, mint pl. DebrK. 197: „*nagi* yoh főth etkeket ef borokat“; LobkK. 233: „*nag* zepen“ stb. (l.: NySz.; SIMONYI, Jelzők 89—90, 94—6; FUCHS: FUF. XXX, 218 stb.).

Az 'erősen, keményen' jelentésre mennek vissza a következő, 'nagyon' jelentésű kifejezések is: vog. (VogNyj. 169, 246—7) *näüris* tkp. 'erősen' | zürjén *jona* tkp. 'erősen'; *zel* tkp. 'hart, fest, stark, stramm, straff' | votj. *bjk* tkp. 'erősen' (< kaz. tat. *bik* 'erős; erősen, nagyon') | finn *kovin* tkp. 'keményen' | lív KETTUNEN *vä'ggä* 'sehr' (*vä'g* 'Gewalt, Macht, Kraft') | *maktic* tkp. 'mächtig, gewaltig, stark'. Éppígy: török RADL. III, 1308 alt., tel. stb. *tyñ* 'schwer, fest, stark, kräftig; sehr, in hohem Grade'; latin *valde* tkp. 'erősen'; orosz *сильно* tkp. 'erősen'; német *stark* (= 'heftig, sehr') *erkaltet* (Sprach-Brockhaus); francia *fort, fortement* tkp. 'erősen' stb.

B) Másfelől a 'fösvény' fogalmat több rokon nyelv (köztük a zürjén is) 'kemény' (~ 'keményszívű'), illetőleg 'erős' jelentésű szóval fejezi ki. Így: vog. KANN. (l. LIIMOLA: FUF. XXX, 261) *nigbra, nüßra* 'stark, geizig' | oszjtj. KARJ.—TOIV. DN. *täräm* 'fest, stark...', Ni. *täräm*, Kaz. *türäm* 'heftig, streng (Wind, Kälte), ... geizig, karg', АНЛQV. *tärjm* 'hart, rauh, zähe; geizig', *tärjm-sampa* 'hartherzig'; KARJ.—TOIV. *lak, l'ak* ... 'geizig', PÁPAI *l'ek* 'erős, keményszívű' < zürj. *l'ok* 'rossz, gonosz' | zürj. WICHM., Affr. 278 *tsorjd* 'hart, fest, stark, kräftig' (az én feljegyzéseim szerint még 'barátságatlan, goromba...' és Le.: 'fösvény'), WICHM.—UOR. *ts.-sejema* 'hartherzig' ~ votj. *tsurjt* 'hart, fest, stark, rauh, geizig', MUNK. 'kemény, szilárd, erős; fösvény' | cser. SZIL. *peškãde* 'erős, kemény; fösvény', PAAS.—SIRO *peškãde* 'hart (nicht weich, z. B. Brot); geizig', *tsõtkãdo* 'fest, zähe; geizig'. — Éppígy: csuv. PAAS. *χ. dõ* 'kemény, merev; szilárd; fösvény, fukar' || kalm. RAMST. *zatü* 'trocken und hart; auch meton. von hartem Charakter, nicht blöde; stark, fest', *χ. kün* 'ein charakterfester od. geiziger Mensch' *zatütsi* 'hart, unbarmherzig, geizig'; *jartë* 'böse, geizig' stb.

Tegyük még hozzá, hogy a fent említett zürjén *zel* határozószó jelentése 'hart, fest, stark, stramm, straff' és 'sehr', a belőle képzett *zeljd* melléknévnek pedig nemcsak 'straff, stramm, hart, fest, straff gespannt', hanem 'knauserig, geizig' is az értelme (l. WIED.); ПOPOB—ЛYTKИH szerint is *скупость* ('fösvénység') zürjénül *zeljd-lun* és *nad'z-lun*, СAHOVНА́ is *zeljd* 'тyрой, крепкий, скупой'.

A zürjén *nad'z* 'nagyon' határozószót tehát joggal azonosíthatjuk a *nad'z* 'fösvény' szóval. A határozószó ragtalan alakjára vonatkozólag vö. pl. FUF. XXX, 217—9. (A zürjén *zel* határozószónak is a votjákban *zol* 'merev, feszes, erős' jelentésű melléknév felel meg.)

Úgy gondolom tehát, hogy a magyar *nagy* ~ zürjén *nad'z* eredeti jelentése 'erős'. A magyarban az 'erős → nagy' jelentés lett az uralkodó, a zürjénben pedig egyfelől ugyanez az 'erős → nagy' ('erősen → nagyon') jelentésváltozás, másfelől azonban az 'erős ~ kemény → keményszívű → fösvény' jelentésváltozás ment végbe.

Érdekes, hogy a másodlagos 'fösvény ~ takarékos' (l. fent) jelentés alapján a zürjén *na'd'zen* határozószó általában a 'lassan, csendesen, halkan' jelentést vette fel, míg a magyar *nagyon* más irányú jelentésfejlődés alapján éppen ellenkezőleg a 'nagyon,

¹ Ámbár — persze ritkábban — 'nagy' jelentésű szóból is alakulhat ilyen határozószó; vö. vog. (VogNyj. 284) *jänukis* (*jänu* 'nagy'), finn *suuresti* (*suuri* 'nagy'), lív *sür* 'gross; sehr' stb.

erősen' értelemben használatos. Ez az ellentét természetesen könnyen megmagyarázódik az alapjelentésből. De nem is feltűnőbb ez az ellentét, mint pl. az, hogy viszont ugyanazt a 'nagyon' jelentést veheti fel a zürjén *burá* 'jól': *burá unašs* 'sehr oft' (vö. *jó régen*) és *l'oka* 'rosszul', de 'nagyon' is, a finn *hyvin* 'jól' és *pahasti* 'rosszul', a latin *bene* (SCHMALZ, Syntax³ 437) és *male* (pl. GEORGES), vagy hogy a középfok nemcsak nagyobb, hanem kisebb fokát is jelölheti a tulajdonságnak (*ő idősebb; egy idősebb ember; 1. pl. FUF. XXX, 171*).¹

Ami végül az itt egyeztetett magyar és zürjén szó hangalakját illeti, a magyar *gy-*nek szabályosan *-d'z-* felel meg a zürjénben; a magánhangzók viszonyára vonatkozólag vö. m. *fajd* (~ z. *baideg*), *ár* 'érték' (~ z. *art-*), *hárs* (~ z. *katš, kad'z*), *rács* (~ z. *rad'z*); l. még STEINITZ, Vok. 33. Gondolhatunk esetleg a szabályos zürjén *u* helyett permi **u~*a* hangváltakozásra is (vö. WICHMANN, Vok. 74). Vö. m. *agyar* ~ votj. *va.d'žer* stb., bár ennek a zürjénben *vo.d'žir* felel meg (l. WIED., РОРОВ—ЛЪТКИН КЛЪК, КЛЪ alatt; a prupi nyelvjárásban ma is: *vo.d'žir* 'szemfog' és 'agyar'). — A régiebb magyar *nogu, nog* stb. (l. OklSz.) alakokra vonatkozólag vö. GOMBOCZ, Hangtörténet 25. és 39. §.

Egyeztetésünknek persze nagy gyöngéje az, hogy szavunk megfelelőjét a zürjénen kívül más finnugor nyelvből nem tudjuk (talán csak egyelőre?) kimutatni. Még meg kell jegyezniünk, hogy a zürjén szót ÁTMÁ (MSFOu. XLV, 203) kételkedve (és bizonyosan nem helyesen) a lapp N. *njaedde* 'parum altus vel latus . . .', L. *närre-* 'seicht, untief' ~ finn *nara, narka* 'träng, arm . . .' szavakkal egyeztetette; ezekre vonatkozólag vö. még. T. I. ITRONEN: JSFOu. XXXII, 26 (l. még SETÄLÄ: FUF. XIII, 416), de a zürjén szó ezektől különválasztandó.

Gyakni. A régiségben igen gyakori *gyak* igének (már a MünchK.-ben *gak*, de ritkábban: a CsomaK.-ben és későbbi forrásokban is *giuk, gyuk, gyugdoz*; l. NySz.) 'pungo figo; stechen, bohren' a jelentése; összetételei, származékai is a 'szűr, döf' jelentésben használatosak. Minthogy azok a zürjén és cseremis (valamint finn) szavak, melyekkel WICHMANN (FUF. XII, 132) e szavunkat egyeztetette, magyar szavunktól külön választandók (l. TOIVONEN: FUF. XX, 60—1), a SzófSz. ismeretlen eredetűnek mondja a *gyak* szót. Pontos megfelelője lehetne azonban a zürjén Ud. *d'žikavnšs* 'бодать; döfni, öklelni', *d'žikášnšs* 'ökleldözni' (pl. *d'žikáššs* 'öklelős ökör'). Más szó a zürjén *d'žigdnšs* 'drücken, pressen, drängen' (erről WICHMANN, Affr. 266).

A mássalhangzók megfelelőse szabályos, a zürjén *i* (a palatalizált *d'ž-* után) valószínűleg *i* hangra megy vissza (vö. STEINITZ, Vok. 12, 22; WICHMANN, Vok. 62, 72), a magánhangzók viszonyára nézve pedig vö. STEINITZ i. h. és 33, GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 273 (l. még m. *a* ~ votj. *i* N. SEBESTYÉN IRÉN, Fák és fás helyek 88).

FOKOS DÁVID

Arany János egy hasonlata. A r a n y J á n o s nyelvkinccs-hagyatéka bő forrásul szolgál minden nyelvkatónak, aki jó példákat, hiteles bizonyítékokat akar idézni. Mégis . . . mintha ennek a dús és tiszta forrásnak egy cseppjében zavarosság mutatkoznék. A „Nagyidai cigányok“ harmadik énekében ezt a sorpárt találjuk: „Hubi az ülövel, mint egy buzogánnyal, | Egymaga fölérne kilencz más cigánnyal.“ Az *ülö* szónak ez a használata s így a buzogányra épített hasonlat zavaros képet ad. Mert mi az *ülö*? Vastömb, amelynek felső, lapos felén a nóta szerint: „Kovács pengeti a vasat, néha meg is forgatja.“ Vagy amint Com: Jan. 104 prózai világossággal kifejezi: „A kovács a vasat az *ülö* vason veri.“ Hogysmint lehetne a vastag tőkefába erősített, nagy darab vasat buzogányként, koponyák betörésére használni? Arra a célra az egy vagy két kézre járó

¹ Még megjegyezzük, hogy a német *ary* 'rossz' szónál is megtaláljuk mind a három jelentést: eredetileg 'geizig' (l. KLUGE), ma 'nagy' (pl. *ein arger Fehler* 'csúnya, nagy hiba') és 'nagyon' is (pl. *ary dumm* 'nagyon buta'; l. pl. Sprach-Brockhaus).

verő volna alkalmas. Első olvasásra tehát úgy tűnik fel, hogy a költő az *ülő* és *verő* szerepét összecserélte. Szándékosan, tévedésből tette-e, vagy tán... dormitat Homeros (1851. nyarán a nagyköri kánikulában)? — A feleletadásnál számba kell venni a folytatólagos versszakokból vett alábbi idézeteket, amelyek így festik Hubi emberségét: „Befordult ő egyszer valahová csenni, | Zárva volt az ajtó: de találós fővel, | Beüté a kályhát a kézi ülővel. | Fejét is bedugta, — de belül a gazda: | »Mit csinálsz? hol jársz itt?» rá ekkép riaszta. | Ő pedig az ülőt taszítván előre: »Nincsen szükség — kérdi — pipaszársütőre?» Tehát a költő egy cigányadomát szőtt bele művébe, amelynek az élce a *v a s k o s ülő* és a *v é k o n y pipaszársütő vas* ellentétén csattan. Úgy látszik, maga *A r a n y* is észrevette, hogy az ülőt nehéz elképzelni buzogánynak, azért alább már kézi ülőt szerepeltet. Kézi ülő van: a mives cigányok az alkalmi, kisebb vasalások elvégzésére ezt szokták magukkal hozdozni. Ezt lehet a kályha beütésére használni, de ezt is nehezen lehet Hubi kezében buzogánynak elképzelni. Arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az idézett sorokban van egy éles, világos ellentét és egy zavaros hasonlat, amelyet a költő a cigányadoma hatása alatt szerkesztett. Hiba volna tehát *A r a n y* tekintélyének súlya alatt az ülőt a buzogányhoz hasonló, verekedésre alkalmas kovácszszerzámnak értelmezni.

Székely góbé. Székely ember szeme megakad a *góbé* szón. Utóbbi évtizedekben ugyanis úgy szerepel a szó, mint a székelység tréfás (nem sértő) nemzetneve. A SzófSz. szerint a régiségben a XVII. évszázad második felén tűnik föl először. Ugyanez időkorából, 1660-ból való az adat is, amelyet széljegyzeteim közül kiemelek. ECKHARDT SÁNDOR „Paraszsors a régi magyar költészetben“ című tanulmányában (Irtört. 1951: 166) a következő sorpár olvasható: „Nem kell ökör tanács ily paraszt *góbétől*, | Aki minden napon elfárad kapától.“ Amióta a *góbé* a *székely* jelző hatása alá került, jelentésváltozáson esett át, mégpedig kedvező értelemben. Ma a *góbé* a régi sértő jelentés: 'ökor tanács' ellenében azt jelenti, hogy 'eszes, furfangos, tréfálkozó ember'.

Háboruabb. MÉSZÖLY GEDEON (MNY. XLVI, 324) megállapítása szerint: *A háború* igeneve annak a „viharosán hullámmáni“ jelentésű *háborni* igének, mely a *hab* szó *háb* változatából lett a gyakorító *-r* képzővel. *A háború* igenévi (jelzői) használatára jó példát olvashatni Árkosi Gelei Benedek unitárius prédikátornak 1660-ban írt elmélkedéseiben. Azt írja, hogy azok az országok, amelyekben vallásüldözések folytak, „*háboruabb* állapottal voltak, mint egyebek“ (Keresztény Magvető XL, 138).

Solymár. MNY. XXVIII, 115 kis cikkem jelent meg a *solymár* szó köznévi használatáról. A Székely Oklevéltárból idéztem II. Rákóczi Györgynek 1652-ben kelt oklevelét, amelyben az udvarhelyszéki solymárok kiváltságait megerősíti. PAIS DEZSŐNEK később kétsége támadt aziránt, hogy a szó a régiségben is előfordulna. Arra gondolt, hogy az oklevél közlője esetleg a *solymász* szót olvasta *solymár*-nak. Őmagától hallottam, hogy kétségét nemrégén egyetemi előadásában is kifejezte. A szó hitelességének utánajártam: a székely lustra-könyveket is átnéztem. A *solymár* szó *solymárok* többes száma 1635-ben Zalán, Gelence, Páva, 1654-ben Tekerőpatak lustrájában szerepel, mégpedig szép, tiszta írással. (A tekerőpataki adatot MÁLYUSZ ELEMÉRNEK is megmutattam; ő is helyesnek tartja a *solymárok* olvasást.) — Ezek után nem lehet kétséges, hogy a regényes képzetet keltő, szép magyar szót a régiségből is ki lehet mutatni. GYALLAY DOMOKOS

Elemőzsia. (Vö. SzófSz.) Az 'ennivaló, élelem' jelentésű *szóra* első adatunk 1860-ból való: Üstökös VII, 2—1. Fontosabb alakváltozatai: *élemőzsina* Csik megye 1880. (MTsz.); *elemőzsina* 1867. Üstökös VII, 67; 1880. B a l á z s: Tarka képek I, 33; *elemőzsindás* láda (uo. I, 17). Az EtSz. szerint a szó talán a diáknyelvből való, ahol általában szintén 'élelem' a jelentése.

Az *elemozsina* jelentése azonban régebben 'alamizsna' volt. — 1642-ben Csáky Anna Franciska pozsonyi klarissza így panaszkodik egyik rokonának: „nagy idegen-séggel vettem eszemben, az [kegyelmed] anyjának szolgája volt itt fenn, levelet írt és szép *elemozsinákat* küldött ide az Senynyei aszszonynak, nekem semmit nem írt és még levelében nem is köszöntetett, ki ennek előtte soha nem történt“ (LevTár. II, 277). — Más adat: PPB. I. 606: *Elémofinás* (olv. *elémozsinás*) János 'Alamizsnás Szent János (Joannes Eleemosynarius)' (id. az EtSz. is az 1782. évi kiadásból).

Mínthogy a barátoknak és apácáknak adott *elemozsina* főleg élelmiszerekből állott, a szónak idővel 'alamizsnául adott élelmiszert', majd 'élelem' jelentése fejlődött ki, és mínthogy az 'alamizsna' fogalmát az egyjelentésű *alamizsna* szó is kifejezte, az *elemozsina* (> *elemózsia*) szó 'alamizsna' jelentése lassanként elavult, s a szó ma csak élelmet jelent. — A kolduló barátok klastromuk részére házról házra járva kéregették össze a szükséges élelmet. Amit alamizsnául kaptak, kápsájukba, zsákukba, tarisznyájukba rakták. Kéregető útukon természetesen ebből az *elemozsinából* fogyasztottak. Az *elemózsia* ma is nem akármilyen élelmet jelent, hanem főleg a tarisznyában, táskában útravalóul vitt ennivalót (1860. Üstökös VII, 20—).

Óperencia. (Vö. MNy. XXIX, 286 és SzófSz.) Az első adat eddig 1793-ból volt ismeretes (Csokonaiból idézi MNy. XXIX, 287). Ennél csak egy évvel régebb adatot tudunk idézni: 1792: „az ólta... talám még az *Óperentzián* — is túl járnának“ Kelemen: Tsapó Péter 119; 1790 körül: „El mégyek az *Óperentziás tengeren* is túl“ (RMK. XXI, 131). — Eddigi adatainkból nem lehet megállapítani, hogy az *Óperencia* vagy az *Óperenciás tenger-e* az eredetibb alak (ez utóbbit 1799-ből ugyancsak Csokonaiból idézi a MNy. i. h.). — Alakváltozata: *Operencia* (adatok Jókaiából MNy. i. h.); *Operenciás 'der Ocean'* (1848. FOGARASI³; 1857. BALLAGI); *Operenciás tenger* (1854. Ipolyi: Magyar Mythologia² 134; 1867. CzF.; 1873. BALLAGI, TeljSz.); — népnyelvi alakváltozatok: *óprincípia-tenger* 1876., *ópirincípia* 1874., *auferenciás tenger* 1872. (MTsz.).

Egy 1784. körüli iskoladrámában egy paraszt hárijánoskodva így beszél kuruc-kori katonáélményeiről: „Jártam fojó vizen, jártam a tengeren | Keresztül gázoltam botskorba sok eren | Hallottátok hírét *operentziának* | Már onnan a kakas szók hozzám jutának | El is értem volna már tsak hamar *lelé* | Hanem tzurukkolni kellett haza felé“ (RMK. XXI, 253).

Farkas András a múlt század első évtizedében „A' Lói-Tanáts“ című verses elbeszélésében ezt írja világot járt apjáról (12—3): „Neápolisból Rómába utazott, Innét ment vizsgálni a' Pontuft Thamézift [Temzét] | Vajtzot [Svájcot], Lombardiát, és Piomonthézift [Piemontot], | Frantzia Országba Párift, Venéziát | Tirolis Országát, és *Óperentziát*, | Még azon is túl ment bolygott Áfiába | Efézusba is járt Szent Pál' Hazájába“. — Petőfi János vitézének naiv földrajzára emlékeztető idézetünkben az *Óperencia* földrajzi név. Hogy azonban ország- vagy tengernév-e, nem lehet eldönteni. Abból, hogy a felsorolásban *Tirolis Országá* után áll, nem sokat következtethetünk, mert viszont azon túl már Ázsia következik.

Türömolaj. A. m. 'türelem, béketűrés'. A türelmetlenség ellen tréfás komolysággal *türömolajat*, *türömfüvet* (1848. FOGARASI³; CzF.; MTsz.), *türömháját* (MTsz.), *türömvajat* (CzF.) szokás ajánlani.

A *türömolaj* szóra a következő adataink vannak: 1798: „tsak a' *türöm olaj* fegit ilyen feben“ Mátyási: Verseinek folytatása 383; 1838: „ennek csak *türömolaj* az orvossága“ Tzs.; 1848: „minden nyavalyának legjobb orvossága a *türömolaj*“ FOGARASI³; 1873: „kösd be *türömolajjal*“ BALLAGI, TeljSz.; 1873: „elfogyott a *türöm-*

olaja“ MNGy. (MTsz.; vö. még 1874. CzF.). — Más alakítás: *türolaj* 'ua.'. első adat rá 1786-ból (NySz.), más adat: 1792: „a' dolognak ki-menetelét békefészes türeése várják-el, jól által látván, hogy e' nyavalának a *tür-olaj* légyen leg-jobb orvofsága“ F n d r ö d y : A' magyar játék-szín I, XXXV; *türelemolaj* 'ua.' Magyarság 1924. VIII. 3. 20: 1.

A *türömolaj* (*türolaj*) eredetét a régi egyházi nyelvben kell keresnünk. A kódexekben gyakran előfordulnak az efféle képes kifejezések: DebrK. 149: *ergalmassagnac olaia*; JordK. 799: *Vygassaghnak olayya*. Ezek a *türömolaj*-jal együtt az egyházi latin *Oleum Misericordiae*, *Oleum Poenitentiae*, *Oleum Concordiae*-féle lelki orvosságokat jelentő kifejezéseket (1768: B o d : Szent Hilárius 171) tükröztetik vissza. Hasonló tréfás-komoly lelki orvosságok szerepelnek egy 1790 körüli iskoladramában is: „Ez a *józan-ságnak* édes *Tincturája* | *Mértékletességnek* jó *szirupotskája*“ (RMK. XXI, 71).

IMPLOM JÓZSEF

Kanyaró. A SzófSz. — csatlakozva MUNKÁCSI (NyK. XXI, 118)¹ és GOMBOCZ (MNY. III, 251, XVI, 114, BTLw.) vélcményéhez — a magyar *kanyaró* szót a török (pl. kazáni *kizamyk*) szónak egy csuvasos változatából való átvételnek tartja. Szerinte a származtatás akadálya, hogy a magyarban egy **karamó* alakot kellene fölvennünk, ilyen viszont nem mutatható ki. A magyar szó egy 'Masern, Scharlachfieber, kanyaró' jelentésű török szó**bó** fejlődött volna, amelynek alapszava a *kiz-* 'rot werden, glühend werden'.

A SzófSz. nem vette figyelembe LIGETI LAJOS megfajtési kísérletét (MNY. XXXIII, 300—1), amely több szempontból is valószínűbb török megfelelőt ad: afganisztáni özbeg *qaramaq* 'kanyaró', csagatáj *qaramuq* 'ein Art Krankheit; Masern'. Így nem kel csuvasos jellegű török nyelvből magyarázni a szót, másrészt az első szótagbeli török *q* ~ *ni* a nem okoz gondot, végül a török *qara* 'fekete' szóból való származtatás jobban utal arra, hogy a szó eredetileg a törökben is, éppenúgy, mint a magyarban 'himlő'-t jelentett. Ennek a betegségnek ugyanis inkább jellemzője a fekete véraláfutás a himlőhólyag alatt, mint a vörösség (vö. *fekete himlő*). További török adatokat idéz HASAN FEREN (MNY. XXXIX, 360).

A magyar szó is 'himlő'-t jelentett kezdetben, és a déldunántúli nyelvjárásokban ma is ez a jelentése. Így adja meg jelentését a NySz. és OklSz. is. Mindkét XVI. századi forrás, amelynek adatait a NySz. közli, a nyelvterület délnyugati részén jelent meg (Monyorókeréken 1588-ban, illetőleg Németújváron 1595-ben): *Himlőről avag kanyarorol valo oruosag; himlőrül avag aprorul és kanyarorul hasznos ital*. Az OklSz. 1602-ből a Székely Oklevéltárból két *Kanyaró János* személynevet mutat be. Ezeknek a közszóhoz való tartozása vitatható. A MTsz. az Őrségből *kanyaru*, Göcsejből *konyoru* és egy téves *konyorú*² alakot közöl, valamint Somogyból és Baranyából *kanyaró* alakot általában 'himlő' jelentéssel.

DEME LÁSZLÓ „Hangátvetés a magyarban“ című tanulmányában (MNYTK. 69. sz. 27) LIGETI fenti szófejtéséből kiindulva egy **karanyó* alakot tesz fel, amelyből hangátvetéssel fejlődött a *kanyaró*.

A most folyó nyelvatlasz-munkálatok nyomán törölni lehet a csillagot a *karanyó* elől. Az ország délnyugati részéről a következő följegyzéscim vannak: Vízák (Őrség): *kanyaru*, Egeraracsa (Keszthelytől nyugatra): *kanygruo*, Pat (Nagykanizsától keletre): *kanygró*, Ságod (Zalaegerszegtől északra): *kanygruo*, de megvan mellette a *karanyuo* is, a Somogy megyei Kálmánacsán pedig csak a *karanyó* alak használatos, mindenütt 'himlő'

¹ Ezt az első megfajtési kísérletet a SzófSz. nem idézi.

² A Göcsejben hasonló helyzetben nem állhat hosszú *ú*.

jelentésben. Ez utóbbi helyen a himlőhelyes, ripacsosarcú ember elnevezése is *karanyóheles*.¹

Az ÖMS. egyik kifejezésének vogul mása. A Vogul Népköltési Gyűjtemény III. kötetéhez való jegyzetek készítése közben MUNKÁCSI BERNÁT kéziratos anyagában egy érdekes kifejezésre bukkantam. „A Kosmak-erdei ének“ (VNGy. III, 345) 14. sorához MUNKÁCSI a következő megjegyzést fűzi: „R. ármlí adatát nem igazolhatom; de mivel fölötte »tränen« jegyzet van, nyilván íráshiba e. h. »áumlí«. Vö. É. *samem vitol áumlí* из глаза слеза поидет.“ — Az északi vogul kifejezés szó szerint: *Szemem könnyel árad.* Az első szó etimológiai szempontból is tökéletes mása a magyarnak. A második szó a magyar *víz* megfelelője a -l comitativus-instrumentalis raggal ellátva. A „k ö n n y“ neve viszont a vogulban *sam-vit* (tkp. *szem-víz*). Az *áumlí* 'árad' szó a *ávi* 'folyik' és *áv, áu* 'víz folyása, ár' szóból származik. Ez a vogul szó is finnugor eredetű (vö. TOIVONEN: Virittäjä 1928: 185), tehát mind a vogul, mind a magyar kifejezés minden alkotóeleme finnugor.

MUNKÁCSI kézirata 1889 elején készült Berjozovban. Tehát neki még nem lehetett sejtelve sem arról, hogy évtizedek múlva előkerül egy régi magyar vers az 1300 körül évekből, amelynek egy sora teljesen megegyezik a fenti vogul szólással: *Scemem kunuel arad.*

KÁLMÁN BÉLA

Csúrdít. Az EtSz. I, 1222 szerint a 'szalonnát süt' jelentésű *csurdít* ~ *csúrdít* tájszó „eredete nincs tisztázva“. Utal ugyan arra, hogy a MTsz. szerint a *csordít* 'rinnen lassen' igével azonos, de ezt nem tartja meggyőzőnek. GOMBOCZ és MELICH kételkedésének nyilván a jelentésbeli különbség volt az oka, de ezt nem mondták ki. Pedig a rendelkezésükre álló adatok közt volt egy, amely kezükbe adhatta volna a kulcsot a jelentésbeli különbség megmagyarázásához, ha ismerték a szó tárgyi jelentéstartalmát. Nekik ezek az adatok álltak rendelkezésükre:

„*csurdítani*: szalonnát sütni“ 1879. Kiskunmajsa (Nyr. VIII, 470; NÉVY GYULA közlése; id. MTsz. I, 345 [*csordít*] alatt) | „*csúrdít*: szalonnát süt“ 1897. Palócság (Rimaszombat és Heves m. mátrai járása: Nyr. XXVI, 383; VOZÁRI GYULA közlése) | „*csurdít*: szalonnát süt“ 1903. Barkóság (Nyr. XXXII, 521; KOMORÓCZI MIKLÓS közlése; szerinte a MTsz. nem ismeri) | „*csurdítányi*: szalonnát sütni nyárson“ 1908. Jászberény (CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve 68).

Ezek alapján tartja az EtSz. „palóc (és kunsági?) tájszó“-nak a *csurdít* igét, s tulajdonít neki 'szalonnát süt' jelentést. S valószínűleg ez az általánosabb értelmezés váltotta ki az EtSz. szerkesztőinek kételkedését a SZINNYEI-féle magyarázattal: a *csordít* 'rinnen lassen' igével való azonosítással szemben. Nem tudom, Kiskunmajsán és a Palócságban, Barkóságban általánosabb 'szalonnát süt' értelemben használják-e a szót, tehát pl. mondják-e a *csurdít* ~ *csúrdít* igét arra, ha valaki serpenyőben, lábasban süti a szalon-

¹ Nem dönthető el biztosan, vajjon élő vagy kikövetkeztetett *karanyu*, *karanyó* alakot ír-e le VASS JÓZSEF: „A' betűátvétel (*μετάθεσις*) a' népnyelvben is, mint egyik különös sajátága keleti nyelvünknek, gyakori. Úgy történik meg, hogy számos szavakban a' betűket általveti, 's alakra ugyan új szót, de ugyanazon, vagy rokon értelműt alkot. 'S ez nem bizonyos elvek szerint, hanem úgy látszik csupa önkényből szokás által történik. Oka köznépnék nehézkes szelleméből, 's gondolatainak laza rendezéséből, néhutt mokogó nyelvéből magyarázható. Számosak a' példák erre Dunán túl, köznépnék nyelvében. Csak néhányat: *czomb*, *boncz*; (Ormányságb.) *eleven*, *evelen*; (Ormányságb.) *feteke*, *fekete*; (Göcsejb.) *golgota*, *gogolta*; *hácskó*, (*hácsgó*) *hácsó*; *hedegő*, *hedegű*; *kanál*, *kalán*; *karanyú* — *karanyó* (= *köranyú* = *kör* + *any* + *ú*, mert köridomú geny), *kanyaró*; *takrócz*, (= *takarócz*) *katrócz*, *ketrecz baromfitorító*“ (MNyszet. V, 87).

nát; de könnyen lehetséges, hogy itt is csak 'nyáron szalonnát süt' értelemben használják ezt az igét, mint Jászberényben, valamint több más helyén az országnak.

Az sem bizonyos, hogy csak palóc (s esetleg kunsági) tájszó ez a *csurdít* ige. Az 1940-es évek elején néhány volt tanítványom azt közölte velem, hogy a Somogy megyei Balatoncsehi, Somogyszentpál és a Veszprém megyei Bakonybán községekben is használják a *csurdít* 'nyáron szalonnát süt és a kisülő zsírt kenyérré csepegteti' igét. Mivel adatközlő tanítványaim több éven át internátusban éltek, s mivel Somogy megye több községében hiába nyomoztam e szó után, és a Somogy és Veszprém megyei nagyobb nyelvjárási monográfiákban (BARTA LÁSZLÓ, A csurgóvidéki nyelvjárás. 1916.; NAGY JÓZSEF, A csökölyi nyelvjárás. 1910.; NYÍRI ANTAL, A zselicségi Szenna és vidéke nyelve. 1939.; BEKE ÖDÖN, A pápavidéki nyelvjárás. 1905.; HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás; KOVÁCS ALAJOS, Adatok egy kevésbé ismert nyelvjárászigetről. 1925.) nem találok nyomát e szónak, azért nem tartom eldöntöttnek a *csurdít* szó Somogy és Veszprém megyei előfordulását, de lehetetlennek sem tarthatjuk, mert a vele kifejezett fogalom ezen a vidéken is ismeretes, és nem biztos, hogy itt mindenütt körülírással fejezik ki (*szalonnát sütünk nyáron*), ahogyan én hallottam. — 1950. januárjában a nyelv- atlasz adatgyűjtése közben a Borsod megyei Gelej községben nyomoztam a *csurdít* szó után. NAGY ZOLTÁN igazgatótanító közlése szerint Gelejen is használják a szót 'nyáron szalonnát süt' értelemben, de az a néhány család, ahol gyűjtés közben mellékesen ez után is érdeklődtem, ismeretlennek mondta a szót. A *csurdít* tehát Gelejen sem lehet általánosan ismert szó.

Ezeket a problematikus adatokat azért közöltem, hogy rámutassak, mennyire jó szolgálatot tehetne a részletkutatások számára egy országosan megszervezett megbízható gyűjtőgárda, s néha mennyire külön kell megvizsgálnunk egy szó és a vele jelölt fogalom földrajzi elterjedését.

Eddig csak újkeletű népnyelvi adatokat ismertünk a *csurdít* igére. Hadd toldjam meg tehát ezt a sorozatot az eddig ismert legrégebbi adattal, amely a XIX. század első negyedéig viszi vissza tájszavunk történetének nyomait. MÁTYÁSI JÓZSEF „Sorsával elégedő Gulyásnak Pásztori Dallja“ című 1823-ból keltezett népies költeményében egyebek közt ezt írja:

„Ha látom hogy nem lett semmi hibám,
Alám gyűröm börszéknek a' subám,
Izék tűznél kenyeret pirttok,
Rá fanyársrol szalonnát tsurdítok.“

(Népiünk és Nyelvünk III, 93.)

Az itt szereplő tárgyi vonatkozás egy jóval régibb versében is előfordul, de a *csurdít* ige nélkül:

„Táplálóbb testednek, és jobb ízű szádnak,
Szeletje fa nyáron süttött szalonnádnak.“

(Mátyási: Semminél több valami. 1794. 182: Népiünk és Nyelvünk III, 97.)

Ezek alapján tehát tisztázottnak tekinthetjük, hogy a *csurdít* ige azt jelentette s jelenti több helyütt ma is, ha ugyan nem mindenütt: 'fanyáron tűzbe tartva szalonnát süt, és a szalonnából kiolvadó zsírt kenyérré csepegteti'. A *csepegtet* és *csurdít* rokonértelmű igék, s jelentéstartalmuk annyira közel áll egymáshoz, hogy *csepegtet* helyett — talán némi túlzással ugyan, de — mondhatjuk: *csurdít*. És *szalonnából zsírt csepegtet* vagy *csurdít a kenyérré* helyett azt is mondhatjuk: *szalonnát csepegtet* vagy *csurdít a kenyérré*, amint a csapra ütött hordóról is mondhatjuk, hogy *csurdítok egy kis bort* vagy *megcsurdítom a hordót*. A *szalonnát csurdít*-ből való tárgy nélküli *csurdít* (amit a népnyelvi közlések sejtetnek) olyan rövidülés, mint a régi *időt mulat* tárgyas szerkezetből rövidült mai *mulat*, a *széndit gyűjt*-ből rövidült *gyűjt* és még sok más.

A *csordít* ~ *csurdít* 'emanare facio, rinnen lassen' (EtSz. I, 1156) és *csurdít* ~ *csúrdít* 'fanyárson tűzbe tartva szalonnát sűt, és a szalonnából kiolvadó zsírt kenyérré csepegteti' igék hangzásbeli különbsége sem kényszeríthet bennünket arra, hogy e két szót etimológiai szempontból elválasszuk egymástól. Az *o* ~ *u* váltakozás ugyanis a *csor*- ~ *csur*- hangutánzó tőnek szinte minden származékában megvan: *csordul* (*csordól*) ~ *csurdul* (*csurdól*, *csurdú*) (EtSz. I, 1155) | *csorog* ~ *csurog*: *csorgó* ~ *csurgó*, *csorgató* ~ *csurgató*, *csorogdogál* ~ *csurogdogál*, *csorogvány* ~ *csurogvány* (EtSz. I, 1155—6) | *csorran* ~ *csurran* (EtSz. I, 1156) | *csordogál* ~ *csurdogál* (EtSz. i. h.) | *csoronkál* ~ *csuronkál* (uo.) | *csoronkol*, *csoronkázik* ~ *csuramkodik* (uo.).

Az a tény, hogy az ismertetett adatokban a szalonnasütéssel kapcsolatos *csurdít* (~ *csúrdít*) a 'rinnen lassen' jelentésű *csordít* ~ *csurdít*-nak csak *u* hangú változatához kapcsolódik, pusztán véletlen is lehet, amit újabb adatok könnyen megcáfolhatnak. De az sem lehetetlen, hogy a megoszlásnak nyelvjárásföldrajzi oka van, ha t. i. a szalonnasütéssel kapcsolatos *csurdít* csak olyan vidéken él, ahol a *csordít* alakot nem használják. Sőt az is lehetséges, hogy a szalonnasütéssel kapcsolatos *csurdít* *u* hangja azért jelentkezik következetesen, mert aránylag újabb szó: a *csur*-tőváltozat ugyanis újabb korbéli adataink szerint általánosabb, elterjedtebb, mint a *csor*-változat. Azonban akár egyik, akár másik lehetőség bizonyulna valóságnak, ez a két ige etimológiai elválasztását nem indokolná. A *csurvíz*, *csúrvíz*, *csurdíkvíz*, *csuroncsú*, *csuromvíz* szónak sem ismerjük *o*-hangú változatát, etimológiailag mégsem választja el senki sem őket a *csordít* ~ *csurdít* igétől.

Nem kényszeríthet bennünket a szóbanforgó két ige szófejtésbeli elválasztására az a körülmény sem, hogy a (*folyadékot*) *csordít* ~ *csurdít* ige használatában még sokan érzik a hangutánzó eredetet (pl. „bort *csordít* ~ *csurdít* valamely edénybe a csapra ütött hordóból“, a (*szalonnát*) *csurdít* ige meg már nem kelt hangutánzó emlékeket bennünk. A hangutánzó igéknek ugyanis az a sorsuk, hogy használatkörüik kiterjesztésével igen sokszor veszítenek abból a sajátosságukból, hogy hangutánzó emlékeket keltsenek bennünk. Ez a jelenség pl. a *csordít* ~ *csurdít* igéhez közelálló *csorog* ~ *csurog* igrén is megfigyelhető. Ha azt mondjuk: „a vízcsap *csurog*“, vagy azt: „*csurog* a csapraitított hordó“, vagy „*csurog* a (csövön kifolyó) forrás vize“, akkor még szinte halljuk a „csorgás“ hangját, de ha azt mondjuk vagy halljuk, hogy „a gyermeknek *végigcsorgott* a könny az arcán“, akkor már nem gondolunk a „csorgás“ hangjára.

A hangutánzó elemek háttérbe szorulását egyébként a műveltető alakpárok közt sem csupán csak a *csurdít* változaton figyelhetjük meg, hanem a *csordít* változaton is, mégpedig ugyanannál a M á t y á s inál is, akitől a (*szalonnát*) *csurdít* legrégebbi adatát idéztük: 1794: „Tsikorog agyarak, és tajtékot *tsordít*.“ Semminél több Valami 94 | 1798: „Kedvességéd' tseppjét téntám közzé *tsordítsd*.“ Mátyási József Verseinek Folytatása 84 | 1821: „Más kárán, a' mellyet kívánt, könnyet *tsordít*.“ A barátság és annak mestersége 186.

A (*szalonnát*) *csurdít* ige tehát az általánosabb értelmű *csordít* ~ *csurdít* hangutánzó igrének a változata; ezt a szó használata, tárgyi jelentéstartalma igazolja. Sem a szó hangzásbeli elkülönültsége, sem hangutánzó jellegének elvesztése nem jelent áthidalhatatlan nehézséget e magyarázat számára, a szó eredetét tehát tisztázottnak tarthatjuk.

KELEMEN JÓZSEF

Borszék. KARÁCSONYI JÁNOS (MNy. IV, 354) szerint *Borszék* „... bórfehyő-irtást jelent és ez nagyon illik azon nagy hegyekkel és sűrű fenyőkkel borított vidékre...“ Igaza van PAISnak abban (MNy. VIII, 393), hogy nem kell minden *borkút*-at bórfehyőről elnevezetnünk tartanunk, mert a *borkút* savanyúvízforrás is jelenthet. PAIS *Borszék*-et

az utóbbi csoportba sorozza. Igen helyesen. Mert a borszéki hegyek 1000—1300 m magasak, ebben a magasságban pedig a bórfenyő-erdő nem bír megélni. Nincsenek is Borszéken bórfenyő-erdők, csak lúccs- és jegenyefenyő állományok.

Szerep. DUGONICS szerint „ez a szó igen régi magyar szó“ (KIRÁLY KÁROLY: Nyr. XXV, 255). CzF. újabkori szónak tartja. A NyÚSz. megállapítja, hogy szavunkat Barczafalvi Szabó Dávid csinálta 1787-ben. TOLNAK (Nyelvúj. 68) ugyanez a véleménye. DUGONICS állítására nem találunk adatot, s el kell fogadnunk azt a megállapítást, amely szerint szavunk a nyelvújítás képzése.

CzF. szavunkat az *alap, kelep, közep, telep, terep* analógiájára képzettnak tartja.¹ A NyÚSz. szeint, hacsak a Bihar megyei *Szerep* helynévre nem gondolunk, érthetetlen szavunk. TOLNAI (i. h. 68, 205) szintén lehetségesnek tartja a helynévi átvételt, később azonban az *-ap, -ep* (minta: *ülep*) képzővel képzett szavak között mutatja ki szavunkat (i. h. 210). SZARVAS GÁBORRAL ellentétben (Nyr. IV, 303) azt kell mondanunk, hogy akárhonnán is vette Barczafalvi a *szerep* szót, alakját hangtani szempontból kifogástalannak tartjuk.

Az új szó elég lassan terjedt el. Csak félszázaddal fölbukkanása után szótározzák először (KUNOSS, Szófiiz. 1834.). Széchenyi 1828-ban még a *rollát játszik* kifejezést használja (NyÚSz.). MÁRT. 1803. a *Rolle* szót csak 'csomó, tekeres' jelentéssel ismeri, mégis az 'er hat seine *Rolle* gut gespielt' kifejezést így fordítja: *jól játszott a felvett személyt.* MALOVETZKY 1827. szerint: *Rolle* jelentése *rolla, rolle; eine wichtige Rolle spielen: nevezetes személyt játszani.*² KRESZN. 1831. csak a bihari községet ismeri. A Gyalulat. 1835. szerint *nagy rollet játszik* jelentése 'nagy szerepet játszik'. RICHTER 1836-i szótárában szavunk „die neueren u. neuesten Wörter d. ung. Sprache“ jelzéssel van föltüntetve.

A *szerepelni* szó először Kiss Mihály 1844-i Újdon Szavak Tárában fordul elő (a NyÚSz. első adatként Fog. 1845-i szótárát idézi). Széchenyi 1843-ban még a *szerepeskedni* alakot használja (NyÚSz.).

Az első magyar színház csak 1791-ben, Kolozsvárt létesült. Ez a magyarázata annak, hogy a *szerep* és származékai aránylag későn váltották föl a *Rolle* szót.

Pufók. A 'buccus, bucculentus, pausbäckig' jelentésű szavunkat sem az OklSz., sem a NySz. nem ismeri. De nem találjuk a NyÚSz.-ban sem. P.P.B. 1767.: *bucculentus* megfeleelője még „*felújít pofájú, ein Pausback*“.

Először BARÓTI SZABÓ DÁVIDNÁL, 1792-ben akadunk rá szavunkra, mégpedig *pofók* alakban, 'pofás, nagypofájú' jelentéssel. MÁRT. 1800-ban, a 'Grossmaul' jelentésű *pofók madár* alakot mutatja ki. MÁRT. 1818., MALOVETZKY német-magyar szótára 1827., KRESZN. 1831., DANK. 1833., Tzs. 1835. ugyancsak a *pofók* alakot ismeri. Fog. 1836. és Tzs. 1838. *pufók* alatt a *pofók* szóra utal. A *pufók* hangalakot először a Tanod. és Utaz. Zsebsz. 1847. mutatja ki. De BALL. 1857. és Fog. 1860. ismét csak a *pofók* alakot ismeri.

A MTsz. az 1838-i Tsz.-nak következő adatát ismerteti: *pufók, pofít, pozgás* (Kemenesalja). Kimutatja a *pufók, pofók* alakot Csongrád és Szatmár megyéből, a *pufók* alakot pedig — a Tsz. nyomán — Pápa vidékéről, ezenkívül Vácraól. *Pofók* Szatmár megyében 'olyan aprómárhat jelent, amelynek a fejét visszafelé nőtt toll borítja'. KRÍZA 1863. a gúnynevek között sorolja föl a *pofók*-ot. CzF. a *pofók* alakot is kimutatja.

¹ A *közep* 1240., a *kelep* 1673. óta ismeretes (OklSz., NySz.). A *telep* (ADÁMI. 1763.) és a *terep* (SzD. 1784.) a nyelvújítás képzése (NyÚSz.). FALUDI (1748.) a népnyelvből vette a *terepes* szót, ebből vonta el SzD. a *terep*-et. A MTsz. szerint *terepes, terebes* jelentése 'vaskos, terebélyes'. Az *alap* (1787.) ugyancsak nyelvújítási eredetű (SzófiSz.).

² KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹ szerint a német szó a latin *rotundus, rotula* XVII. századi átvétele. A *szerep*ket ugyanis tekeresekre írták.

CzF. szerint a *pojók* szó a *poj*-nak *-ók* nagyító képzővel képzett származéka (vö. *szemők*, *monyók*, *csombók*, *pirók*, *Istók*). PAIS (MNY. XXIV, 39) szerint is a *puj* ~ *poj* tőhöz *-ók* kicsinyítő (nagyító) képző járult.

BUDENZ (MUSz.) és BALASSA (NyK. XVII, 323) ugor eredetűnek tartja a *poja* szót. MUNKÁCSI (Nyf. XII, 151) hibáztatja BUDENZ egyeztetését. PAIS (i. h.) BUDENZ megállapításait fogadja el és a *puj*- ~ *poj*- tőt hangutánzóznak tartja.

A *pojók* szó jelentésével kapcsolatban megemlítendő az is, hogy a *poja* szónak eredetileg nem volt pejoratív jelentése.¹ A későbbi pejoratív jelentést a *pojók* ~ *pujók* nem vette át.

A népnyelvi elterjedés alapján föltehetőnek tartjuk, hogy szavunkat BARÓTI SZABÓ a népnyelvből vette át.

Spárga. Szavunknak két jelentése van: 1. 'corruda, Spargel'; 2. 'filum retortum, Spagat'.

1. Corruda, Spargel.

Első adatunk 1553-ból (NySz.) való. Először CAL. szótározta; nála a „corruda” megfelelője: *spárga*, *nyílárnyék*, *Szent György lova farka*.

A spárgát már az ókorban ismerték, a görögök *ἀσπάραγος*, a rómaiak *asparagus* néven. A németeknél — Franciaország és Spanyolország közvetítésével — a XVI. század második felében honosult meg a spárga termesztése. Nádasdy Tamás Bécsből, 1553. április 12-én ezt írja feleségének, Kanizsai Orsikának: „Igen köszönöm az ludfiakat s mind az egyéb ujságokat, az spárgát is, jól lehet itt azt meg is untok immár” (NádLev. 8). Meglepőnek tartanók, hogy mily korán jutott el hozzánk a spárga, ha nem tudnók, mily magas fokon állt a XVI. században a kertészet hazánkban. Úgy látszik, a spárga körülbelül egy időben jutott el a németekhez és hozzánk.

Szavunkat a korai újfelnémet *Sparg(e)* alak (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹) átvételének tartjuk. A *Sparge* > *spárga* fejlődés megfelel annak a szabálynak, amely szerint a német szóvégi *e* helyébe mélyhangú magyar szókból a lép (MELICH, DLw.). Példák: *Scharrè* > *csáru*, *Kanne* > *kanna*, *Lade* > *láda*.

MELICH, DLw. nem ismeri szavunkat.

ADÁMI 1763-ban PPB. *spárga fű*-je helyett a *csirág* szót használja (EtSz.). A *csirág* (MA. 1611.: *czirác*) a *cstra* szó többese lehet, esetleg a *virág* szó hatása alatt keletkezhetett (EtSz.). A *csirág* szó csak papíron él, az élő nyelv a *spárga* kifejezést használja.

2. Filum retortum, Spagat.

Ennek a jelentésnek az első adata 1688-ból, első szótározása 1767-ből való (NySz.), tehát jóval későbbi keletű, mint a 'Spargel' jelentésé. A 'Spagat' jelentésű *spárga* szóra a NySz. mindössze 3 adatot mutat ki. A három közül csak egy nyomtatott adat; ez is késői, 1749-ből való. A második egy 1688-i leltár adata. A harmadik pedig Mikes Kelemen egy levelének tréfás kitételében található. Úgy látszik, szavunknak ez a jelentése nem terjedt el, régente sem jutott be az irodalmi nyelvbe. Nem tudta kiszorítani a meghonosodott — német eredetű — jóhangzású *zsinór* szót, amelyre a XVI. század óta vannak adataink.

A *Schnur* mellett megtaláljuk a németben a *Spagat* szót. A német szó az olasz *spago* szónak XVI. századi átvétele (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹). Hogy mi közvetlenül az olaszból vettük-e át a szót, vagy német közvetítéssel került-e nyelvünkbe: ez a kérdés nincs tisztázva. MELICH, DLw. kimutatja ugyan a *spagát* alakot, de a *spárga* nincs meg nála. KÖRÖSI, OIKöles. nem ismeri szavunkat.

¹ Bornemisza, 1584: „Az ki teneked egyic poffadat üti, tartsd az másikat neki”; Csió, 1592: „Veres pofás, jó termetű, huzgó vérű” (NySz.).

A 'Spagat' jelentésű *spárga* szavunk hangtani okokból sem az olasz *spago*-ból, sem a német *Spagat*-ból nem magyarázható meg. Az *r* egyik esetben sem kerülhetett az új hangalakba. Déli szláv közvetítésre azért sem gondolhatunk, mert a déli szláv nyelvekben a szó alakja *špaga*.

HORGER, MSZav. 118 azt mondja, hogy a német *Spagat*-nak nyelvjárási *Spargat* alakváltoztatást helytelen analógiával tárgyesetnek tekintve, elvonták belőle a *spárga* alakot. Ezt a magyarázatot nem tartom elfogadhatónak. A német népnyelv tudtommal nem ismer **Spargat* alakot, GRIMMÉL, SCHMELLERNÉL, LEXERNÉL, HÜGELNÉL legalább hiába, keressük. A magam tapasztalata meg azt mutatja, hogy a *Spargat* hangalak az osztrák nyelvterületen ismeretlen.

Honnan ered hát a 'Spagat' jelentésű *spárga* szó? Arra gondolok, hogy akár az olaszból, akár a németből jött hozzánk a *zsinór* új neve, a szabályos **spága* helyett a 'Spargel' meghonosodott *spárga* nevént adta a tárgynak a közhasználat. Hatással lehetett erre az is, hogy 1607 óta ki tudjuk mutatni a *spárgálás* szót (NySz.). Ez a szó a 'valaki felől hírt beszélni' jelentésű latin *spargo* igéből fejlődött ki.¹ (Vö. LOVÁNYI, Spargál: MNy. XXXVII, 268—70.)

Strici. ZOLNAI BÉLA (MNy. XVIII, 23) azt állapítja meg több más szóval egyetemben a *strici*-ről, hogy nemcsak németességével tűnik föl, hanem magán hordja szűkebb származásának, a pesti népies-zsidó németességnek bélyegét is. — BÁRCZI „A pesti nyelv“ című tanulmánya (MNyTK. 29. sz. 7, 18, 29) szerint szavunk a magyar tolvajnyelvnek a bécsi népnyelvből való átvétele, s ebből az osztálynyelvből ment át a köznyelvbe. — Első szótározása KELB.³-tól való 'selyemfű' jelentéssel.

Szavunk a bécsi népnyelvből származik. HÜGEL: „Der Wiener Dialekt“ (1873.) szerint a. m. 'eine feinere Gattung Nichtstuer u. Flaneure ohne Zweck, man nennt diese Gattung auch Glacé-Strizi'; a SCHRANKE-féle „Der Wiener Dialekt“ (1905.) pedig 'herumstreichender Geck, Zuhälter' jelentéssel mutatja ki. A szó tehát pejoratív jelentésbővülésen esett át.

A *strici* a németben is jövevény. SCHUCHARDT (Slavo-deutsches u. slavo-italienisches 66) azt mondja, hogy a bécsi népnyelv a cseh szók egész sorát olvasztotta magába. Ezek között kimutatja a *Strizi*-t, megállapítva róla, hogy a cseh *strýc* 'Vetter' átvétele. JUNGSMANN IV, 346 szerint *streyc*, *strýc* jelentése 'Vetter, Vetterchen, Vaters Bruder'. *streyc nepobuda*-é pedig 'ein Vagabund'. Megtaláljuk a *strýc* szót 1685-ben COMENIUSnál is (Orbis sens. 245); itt 'atyád bátyja' a jelentése.

Szavunk nem pesti zsidó közvetítéssel, de nem is a tolvajnyelvből került be a köznyelvbe. Közvetlenül a bécsi népnyelvből vette át nyelvünk ezt a Bécsben közkeletű kifejezést, s olyan színmagyar vidéki körökben is találkozunk vele, amelyeknek semmi érintkezésük nincs a pesti nyelvvel. Az átvétel alkalmasint a Bécsben megfordult magyarok, netán a közös hadsereg magyar ezredei révén történt, akárcsak a BÁRCZI (i. m. 17) ugyancsak tolvajnyelvi átvételnek kimutatta *vurcni*. Elterjedésében része lehetett a múlt század kilencvenes éveiben még német nyelvű pesti orfeumoknak. — A *strici* tehát fölülről lefelé terjedt, s a tolvajnyelvbe a köznyelvből került, megtartva eredeti jelentését csakúgy, mint ennek az osztálynyelvnek több más kifejezése (vö. BÁRCZI i. m. 20). A tolvajnyelvben egyébként elég későn tűnik föl a *strici*. BÁRCZI csak SZIRMAY-nak 1924-ben megjelent tolvajnyelvi szótárára hivatkozik, de megtaláljuk már VETŐ—JENŐNEK 1900-ban megjelent könyvecskéjében 'a kurva szívbeli szeretője, akit pénzzel is eltart' értelmezéssel. A bécsi Polizeidirektionnak 1854-ben megjelent „Wörterbuch der Diebs . . . Sprache“ című könyve még nem ismeri a *Strizi*-t.

¹ 1940. május 17. óta a MNy. szerkesztőségénél. — Vö. SzófSz. és KARINTHY FERENC, Olasz jövevényszavaink: MNyTK. 73. sz. 1947. — A SZERK.

Jukker. Szavunk a német *Jucker* átvétele; Bécs közvetítésével jött hozzánk. BALL. 1890. még nem szótározza a *jukker*-t. KEL.—THIEN. szerint *Jucker* egyértékese 'könnyű kocsi elé való, gyorsfutású ló, jukkerló'. BALASSA Értelmező Szótára a *jukker-kocsi*-t mutatja ki 'könnyű, gyorsan futó kocsi' jelentéssel. PAUL, DWb.³ szerint a *jucken* szónak Délnyugat-Németországban 'springen' a jelentése; hozzá tartozik a *Jucker* 'als Bezeichnung einer leichten Pferdeart'. SCHMELLER I, 1201, 1205 kimutatja a sváb nyelvterületen a *jucken* 'springen, hüpfen' s a *die Pferde jauken* 'stark antreiben', Pinzgauban pedig *Jucker* 'loser Mensch' jelentését.

A szó használata nálunk jobban el volt terjedve, mint a német nyelvterületen. A magyarázata ennek az, hogy déli Németországban — ott, ahol a szó járatos — aránylag kevesebb a *jukker*-ló, mint nálunk. A szó használatát azonban nálunk is háttérbe szorítja az autó.

Szavunknak még egy jelentése ismeretes; ez a jelentés TOLNAI VILMOS értelmezésében 'pajzán (leány, asszony)', PINTÉR JENŐÉBEN 'pajzán, tüzesvérű, víg'. E jelentésbővülés — szótáraink nem mutatják ki — nyelvünkben jött létre a kilencvenes években, függetlenül a Pinzgauban divó rokon jelentéstől.

Érdekes, hogy a téves analógián alapuló elvonással (*čardak* => *csárda*, *medved* => *medve* stb.) ellentétes fejlődést figyelhetünk meg szavunkon. A budapesti lóvásárnak pl. a napilapok korábbi számaiban megjelenő heti jelentései a *jukker* alakot használják. Alkalmassint a sokszor használt tárgyesetet német alanyesetnek érezték a németül beszélő lókereskedők, s ezért rögződött meg *jukker* alakban a lófajta hivatalos neve. Ez annál könnyebben volt lehetséges, mert a németben az *-ert* végzet nem szokatlan (*Wert, Schwert, Albert, Gallert, Bankert* stb.).

Puser. A NySz. II, 1340 egy adatot idéz szavunkra, mégpedig Zvonarich Imrének 1615-ben megjelent „Pazman Peter pionsagi“ című könyvéből (291) ekképen: „Pázmán mindenkor gyönyörködött az fele *pusérok* [így] ledérségeiben“. A szó jelentése a NySz. szerint 'homo imperitus; Stümper?'. Az OklSz. a kérdőjel elhagyásával átveszi a NySz. jelentésmagyarázataát, s a *pusér*-t a német *Pfuser*-rel egybevetve idézi az alábbi, 1337-ből való adatot: „Paulo *Puser* dicto“. — Mivel a NySz. idézete nem szabatos, s mert a jelentés megállapítása is megkívánja, az alábbi nagyobb szövegrészt ismertetem az eredetiből: „Meg erdemlened vgymond tudatlansagodert, hogy az Praedicallo fzekből ZAP [így] tikmonyokkal kergeffenek ki, &c. Honnal meg-tettfzik, hogy o [így] mindenkor gyönyörködött ez fele *Puserok* lederfegiben. Soňa fzerent az egefz irafa mind ez fele czintalan aprofagall fordul föl.“

Az idézett szöveg azt mutatja, hogy a kérdőjel nem megokolt. Kétségtelen, hogy a 'Stümper' jelentésű német *Pfuser* átvételével állunk szemben. Az EtSz. csak a *fuser* alakváltozatot mutatja ki, mégpedig a XIX. század második feléből. THIENEMANN (*Die deutschen Lehnwörter*) nem ismeri szavunkat.

Hangtani akadályai sincsenek a *Pfuser* > *puser* egyeztetésnek. A szókezdő magánhangzó csoportból akár az első (*Pfund* > *font*, *Stempel* > *tömpöly* stb.), akár a második mássalhangzó (*Schwager* > *sógor*, *Zwickel* > *cikkely* stb.) eleshet (vö.: MELICH, DLw. 272; THIENEMANN: i. h. 106). A jelen esetben mind a két változatot megtaláljuk: a *puser*-t is meg a *fuser*-t is.

A NySz. a helytelenül *pusér*-nek idézett hangalakot címszónak is használja. Zvonarich mind az *e*-t, mind az *é*-t *e*-vel jelöli hivatkozott könyvében, a szövegből tehát nem lehet eldönteni, *puser* vagy *pusér*-e a helyes olvasat. Az *-er* végződésű német szavak részben *-er* (*Wächter* > *bakter*, *Zünder* > *cínder*, *Beamter* > *beamter* stb.), részben *-ér* végződést (*Binder* > *pintér*, *Pranger* > *pellengér*, *Schinder* > *sinér* stb.) kaptak. Erre a kettősségre nem találunk kellő magyarázatot (vö.: SIMONYI: Nyr. VII, 103; PETZ:

AkÉrt. 1896 : 589), s jöllehet azt látjuk, hogy a XIV - XVII. századi átvételek rendszerint *-ér*, az újabbak többnyire *-er* végződést kaptak, nem tudunk törvényszerűséget megállapítani, mert pl. a *Wächter* 1796 óta kimutatható átvételének *-er* (*bakter*), a *Schinder* 1816-ban föltűnt átvételének pedig *-ér* (*sintér*) a végződése.

Szavunk német egyértékese, a *Pfuscher*, PAUL, DWb.³ szerint későn bukkan fő a németben. KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹ szerint a *pfuschen* igének első ismert *vorpussche* alakja 1418-ból való, a *Pfuscher* főnév pedig csak 1586-ból mutatható ki.

Puser ~ *fuser* szavunk az adatok szerint német jövevényszavaink középső rétegeből való.

LOVÁNYI GYULA

Kuburc, kuburcol. NYÍRI ANTAL MNy. XLVII, 82—4 igyekszik világosságot deríteni a *káburec* ~ *kaburc* ~ *kuburc* változatokban élő vagy élt tájnyelvi szó eredetére és jelentésére. Teljesen elfogadható, amit e változatok jelentésbeli azonosságáról és tartalmáról megállapít, sőt a következőkben magunk is igyekszünk ezt támogatni, illetőleg kiegészíteni. Kétséges viszont, hogy a *káburec* ~ *kuburc* és *haburc* ~ *haburcs* azonosítás megállja-e a helyét.

A *káburec* ~ *kaburc* ~ *kuburc* változatsornak ugyanis nincs *-cs* végződésű alakja. A *k* ~ *h* váltakozásra felhozott példaanyag sem elég meggyőző. Azonkívül figyelmen kívül hagyja a *kuburc* névszónak deverbális származékát, a MTsz által is feltüntetett és ma is élő *kuburcol* alakot. Talán azért, mert az igé jelentéstartalmának vannak olyan elemei, melyek első pillanatra — látszólag — nem támogatják NYÍRI magyarazatát.

A MTsz. szintén óvatosan bánik a *kuburcol* igével: két külön igeként veszi fel: 1. 'össze-vissza kever' (Csallóköz) | 2. (*koburcol* alakban is) 'nagy csizmában bukdácsolva s kopogva jár' (Borsod m. Noszvaj); 2. 'zörög, zakatol (pl. egér a padláson)' (Gyöngyös vid.). Nyilván az ige jelentésének 'kopogás, zörgés' mozzanata nem fér bele a *kuburc* alapszó MTsz. adta két jelentésébe.

Pedig a MTsz.-nak semmi oka nincs két külön igét felvenni. A második ma is él az északborsodi Szuhogy községben és a szomszédos falvakban *kuburcol* alakban. Jelentése: 1. 'az út (főleg köves út) latyokjában taposva jár (úgy, hogy a lábbeli kopog a kövezeten)'; 2. 'a ház, istálló, pince földjén, köves udvaron, rendszerint nagy csizmában nehézkesen, zajjal jár'. A szóban tehát a latyak- vagy sárdagasztás képze az elsődleges, majd a hangelemre toldódik át a súlypont, s az ilyen lépések hangja válik uralkodóvá (sár nélkül is). A MTsz. által 1. *kuburcol* alatt adott 'össze-vissza kever' így is természetesen kapcsolódhatnék a 'latyakban jár' jelentéselemhez, de még világosabb a kapcsolat, ha a *kuburc* szó etimológiájára vonatkozó alábbi fejtegetésünk helyes.

Ismeretes, hogy a 'vályogvetésnél és vályogfal rakásnál használt sár', a tapasztó sár készítéséhez szinte napjainkig marha- vagy lótrágyát használtak. Ez ugyanazt a szerepet töltötte be, mint manapság a pelyva, azaz a szálal anyag összetartotta a sarat. — Nos, a szlovákban, nyelvjárási változatként, de széles területről kimutatható egy 'lótrágya' jelentésű *kobylnec* szó.¹ A *kobylnec* (gen. *kobylnca*) > *kobilnc* > *kobulc* > *koburc* hangfejlődésnek elvileg nincs akadálya. A *l* > *r* változás (jelen esetben talán egy *lc* > *cc* fokozat) elég közönséges a magyarban (vö. pl. MNy. XXII, 1 és 208—11 vagy legutóbb SZABÓ T. ATTILA, Fersing: MNy. XLVII, 87—9). A szláv (szlovák) eredetre mutat az is, hogy az adatok a magyar nyelvterület északi határvidékeiről származnak, s maga Geleji Katona is köztudomásúlag Gelejen (Borsod m.) született. Ha ez az összevetés megállja a helyét, a fejlődés ez lehetett: 'lóganéj → (ló)ganéjjal készült tapasztó

¹ Vö. BERNOLÁK, Slovár Slovenski: „*Kobilnec*: caballinum [stercus]; Stutendreck, kantza szar“.

sár (vö. Geleji Katona: „vizvel öszvögyeledett föld ... híg sár ... híg földvel-sárval elegy-belegy“) → sár, latyak’, illetőleg más vonalon: ‘ilyen tapasztó sárral készült fal, pl. kemence’. A *kuburcol* ige pedig: ‘tapasztó sarat tapos → sarat tapos, sárban jár → nehézkesen (lábát vonszolva) jár, pl. nagy csizmában → nagy csizmában kopog’. Ezzel magától értetődő mind a *kaburc* ~ *kuburc* névszó, mind a *kuburcol* ~ *koburcol* ige jelentésfejlődése. — Sőt a MTsz.-ban 2. *kuburc* alatt adott 1. ‘ügyetlen, buta, bamba ember’ és 2. ‘törpe’ jelentések (Čsallóköz!) idekapcsolása sem elképzelhetetlen. A *kuburc* ugyanis azt is jelenti: ‘nehéz járású, csizmáját húzó’ (Szuhogy). A ‘nehéz járású → ügyetlen → buta, bamba’ jelentésfejlődés természetesnek látszik. A 2. jelentéssel kapcsolatban pedig megjegyezhető, hogy *kuburcolni* rendszerint gyérek vagy összetöpörödött öreg ember szokott nagy csizmában.

Ezek szerint nem tartoznék a csoportba a *habar* ~ *habarc* ~ *habarcs* ~ *habarék* család. Egyszersmind további vizsgálódást kívánna az ormánysági (megkérőjelezett!), *koboré*, illetőleg kiskúnhalasi *koborék* ‘híg sár’ és az Abaujtorna megyei *habarc* ‘közeledő égi háború’ alakok kérdése. Idevehető a MTsz. ugyancsak megkérőjelezett *kabarék* ‘habarék, locs-pocs’ adata is. A *kuburc* ~ *kaburc* és *habarc* ~ *habarcs* azonosítással szemben aggályaim egyrészt hangtörténetiek (a *k* ~ *h* váltakozás bizonytalansága), másrészt jelentéstaniak (noha 1. *kuburc* alatt a MTsz. is „vö.“-vel utal a *habarcs*, *hibarc*, *koboré*, *koborék* szavakra). A *habar* szócsalád majd minden tagjának jelentésében a ‘kever kavar, összekotyvaszt’ jelentéselem az uralkodó, s legfeljebb a ‘hadar’ jelentés fejlődött ki de nincs benne a ‘lábbal való mozgás, járás, kopogás’ eleme, a *kuburcol* igében pedig éppen ez az elem az elsődleges. Az is figyelemreméltó, hogy a *kuburc*, *habarc*, *habarcs* a MTsz. szerint csak a Csallóközben él (?) egymás mellett részben azonos jelentésben (bár persze jó volna ismerni a falvak szerinti adatokat), máshol vagy csak *habarc*, *habarcs* van (s ezekhez vehető valószínűleg a háromszéki *habarica* ‘híg sár, locs-pocs’, a Marcal melléki *habarnyica* ‘tejjel föleresztett leves’, dunántúli *hiborc* ‘híg sár, kátyú, pocsolya, MTsz.), vagy egymás mellett él *kuburc(ol)* és *habarcs*, *habarék*, de élesen elkülönülő jelentéssel. Mindez arra mutat, hogy két külön szóval van dolgunk, s közülük a *h* kezdetű *habar* sokkal általánosabb, köznyelvi, a *kuburc(ol)* viszont igen szűkörű, tájnyelvi. A két szócsoport jelentésköréről pedig, láttuk, aligha mondható el, hogy összefüggésük „annyira világos, hogy több szót rá vesztegetni nem kell“ (Nyíri: i. h.). A rendelkezésre álló kevés — és sokszor megbízhatatlan — adat alapján természetesen nem igen lehet a kérdést véglegesen eldönteni, a két szócsoport változat volta azonban nagyon is kétséges. Ha a *habar* szó rokonságát keressük, talán a *kuburc*-nál közelebbi szomszéd a *hábor > *háborog* család, mely mint Mészöly kimutatta (A *háború* szó eredete és jelentésfejlődése: MNy. XLVI, 4), a *hab* (hullám) származéka, s eredeti jelentése a víz viharos mozgása, *koveredése*, *kavargása*. Ez az alapjelentés a *habar* igében és származékai egy részében is megvan, a további jelentésfejlődés pedig nehézség nélkül magyarázható. Elképzelhető aztán, hogy a *kuburc* és (*habar* >) *habarc*, *habarcs* szavak konvergens jelentésfejlődés következtében itt vagy ott egybeestek s talán analógiás képzést indítottak meg. (Vö. *habarék* ~ *koborék* ~ *kabarék*.)

MARTINKÓ ANDRÁS

Fától szakadt. Csaknem valamennyi régi szólásgyűjteményünk és szótárunk közli ezt a szólásmódot, s van rá adat az újabb népnyelvből is. Eredete, jelentése azonban mégsem teljesen világos. Ezért érdemes végignézni a rávonatkozó adatokat és megkeresni azt a szemléleti hátteret, amelyik a szólás keletkezését, használatát érthetővé teszi.

Az első adatok 1598-ból valók: DECSI, Adag. 1, 6, 10, 6: „*Fától szakadot ember: ex querebus ac saxis prognatus*“; innen MA.², PP., KISV., Adag. 158, Pom: SyntOrn. 60, PPB., SzD.² (jelentés nélkül), SZIRMAJ, Hung.¹ 124, KR., KASSAI II, 134 | DECSI i. h. 4, 4, 3, 6: „*De nem atiatól szakadtál te, hanē fától: at tibi non unquam placanda in*

corpore mens est“ | uo. 4, 10, 9, 8 : „*Nám fától le szakadtól vólt*: at tibi perpetuo cor saxo durius omni est“. Az idézett latin adagiumoknak ERASMUSTÓL közölt értelmezéseiből (Adag. 1571-i párizsi kiad. 264, 841, 768) az tűnik ki, hogy a szólást a XVI. század végén 'durva, kegyetlen, engesztelhetetlen' jelentésben használták.

Az elsőnek idézett latin értelmezés a szólás eredetére is fényt vet. Ez ugyanis az Odysseia egyik kifejezésének a fordítása. A XIX. ének 163. sora így hangzik: *Ὀὐ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἔστι παλαιφάτου, οὐδ' ἀπὸ πέτρης*. Szólásunk tehát valami régi görög mondára nyúlik vissza, amely szerint „az egyszeri tölgyfáról vagy sziklától“ is származhattak emberek. Ebből és még néhány hasonló adatból (vö. pl. Juven. 6: 12.: „qui rupto robore nati compositivo luto nullus habuere parentes“) GRIMM JAKAB (DtschMyth.⁴ I. 474) azt következtette, hogy voltak olyan mondák, „amelyek az első embereket a német nép egyes törzscinck az őseit fáktól vagy szikláktól származtatták“. BERZE NAGY JÁNOS (Ethn. XLIII, 133) tovább szélesíti ezt a folklor-hátteret, és egy tekintet alá véve mindazokat a szólásokat és kifejezéseket, amelyek szerinte a nem anyától való származásra utalnak (*fától szakadt, ágrólszakadt, engem sem a gólya költött, hollóhozta, szélhozta, vízhozta* stb.), magyar és külföldi népmesékben keresi ennek az ősi mondának a maradványait. Néhány népmesében talált is olyan egymással rokon motívumokat, amelyek azt mutatják, hogy népmesékben gyakran hajtanak végre rendkívüli feladatokat talált, mégpedig fán, fa ágai között vagy faodúban talált gyermekek. Mivel azonban BERZE NAGY teljesen figyelmen kívül hagy olyan nyelvi tényeket — jelen esetben a szólások jelentésváltozatait —, amelyek figyelembevételé nélkül nem lehet komoly következtetéseket levonni, megállapításaiból mindössze annyi fogadható el, hogy „valaha csakugyan hittek egyes embereknek ágról vagy fáról való csodás származásában“ (i. h. 135).

Ugyanezt a felfogást tükrözi a valószínűleg irodalmi úton nyelvünkbe került szólás is: pusztán annyi a különbség, hogy a magyar változatban nem tölgyről, hanem általában fáról van szó. A *szakad* igének más kapcsolatban is van 'születik, származik' jelentése (NySz.). Mivel azonban az *ex quercubus ac saxis prognatus*-t ERASMUS szerint mondták „in hominem obscuro genere“ is (i. h. 264), és mert volt egy olyan kifejezésünk, az *ágrólszakadt*, amelynek az első tagja jelentés szempontjából csaknem egybeesett, második tagja pedig hangalak szempontjából teljesen megegyezett a *fától szakadt* szóléssal, a szólás újabb értelmezői az *ágrólszakadt* kifejezés jelentését tulajdonították a *fától szakadt* szóléssnak. ERDÉLYI (Közm. 126), az ő nyomán BALLAGI (TeljSz.), MARGALITS (Közm.), IPOLYI (Myth.² II, 75), TOLNAI (MNy. VIII, 69) és BERZE NAGY (i. h.) az *ágrólszakadt* hatására, 'bizonytalan eredetű, sehonnai, ismeretlen származású' jelentéssel közlik szóléssunkat. Ez az *ágrólszakadt* másik: 'szánalmas külsejű, rossz ruhájú' jelentését felvéve, azonkívül alakilag is hasonulva az *ágrólszakadt*-hoz, olykor még az újabb irodalmi nyelvben is megtalálható. (Vö. pl. Gyulai P.: Vázl. II, 195: „Ugyan ki ismerhetné meg édes Elek sógor? . . . olyan mint egy *fáról szakadt*“.)

Azt azonban, hogy a két kifejezésnek eredetileg semmi köze sem volt egymáshoz, nemcsak azt mutatja, hogy az *ágrólszakadt*-nak azóta egészen más vonatkozásokra visszanyúló és igen valószínű magyarázatát adta KERTÉSZ MANÓ (Szokásm. 246), hanem az is, hogy az a kevés adat, ami feltétlenül független a DECSI-féle *ex quercubus ac saxis prognatus* értelmezéstől, a szóléssnak egészen más jelentésfejlődésére utal. Ilyen mindenekelőtt egy irodalmi adat, melyben szívalomként 'gyalázatos, komisz' jelentésben szerepel. Ime: III e i: Tornyos P.: „Pilingérré állittat? — Ennye *fától szakadt* ostoba Nemzetsége! — Hogy ő ki-tegyen egy tizenkét Iskolás Deákon!“ (RMK. 33. sz. 40). Ugyanígy hallgat az 'ismeretlen származású' jelentésről PPB. is, mely a PP.-ből átvett, DECSIG visszanyúló adat mellett más helyen (a *Fa-tartó hely* címszó után) így közli a szólást: „*Fától-szakadt*: Marpesia genitus caute. hartnäckigt, aus Holz gehauen, Felsen-hart.“ Végül pedig CSÉFRY egy szamosháti adata határozottan mutatja, hogy az eredetileg irodalmi átvétel-

ként meghonosodott szólás változott, de az *ágrólszakadt* jelentésétől egyáltalán nem befolyásolt jelentéssel a népnyelvben napjainkban is él: *fátul szakadt* 'fősvény, zsigori' (SzamSz. I, 257). Megvan a szólás két igen értékes, legalább részben élőnyelvi feljegyzéséből összeállított, kéziratban maradt szólásgyűjteményünkben is. Az egyik KRESZNERICSÉ: „*Fátul, kapú-fátul szakadott ember*” (M. Tud. Akad. kt. 4r. 12. sz. 10b); a másik PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁMÉ: „*Fátul szakadt ember volt*” (uo. 8r. 47. sz. 24); — de mindkét helyen értelmezés nélkül.

A szólás természetes jelentésfejlődése tehát — nem tekintve az *ágrólszakadt*-tal való összevegyülést — a következő lehetett: eredeti jelentés: 'olyan, mintha nem embertől, hanem fától származott volna', ebből egyrésztől: 'durva, kegyetlen → gyalázatos, komisz → fősvény, zsigori', másrészt ugyancsak az eredeti jelentésből: 'engesztelhetetlen, makacs'. O. NAGY GÁBOR

Bolygó zsidó — örök zsidó. Két évtizeddel ezelőtt a MNy. hasábjain vita folyt Arany János *Az örök zsidó* című költeményével (1860.) kapcsolatban, hogy melyik az elfogadott elnevezés: az *örök zsidó* vagy a *bolygó zsidó* (XXV, 392; XXVI, 65—6; 1. még VOINOVICH Géza jegyzetét: Arany János Összes Művei. I. Bp., 1951. 515—6). Tolnai Vilmos utalt Vörösmarty drámai töredékére (1850.), amelyben szintén *örök zsidó* szerepel (ÖM. VIII, 36—7, 380—1),¹ majd így folytatta: „Mármost honnan van az, hogy Vörösmarty is, Arany is az *örök*, nem pedig a *bolygó* jelzőt adják a zsidónak? Azt hiszem, igen egyszerű a felelet rá: mert mind a ketten a német *ewige Jude*-t ismerték először, nem pedig a francia *juif errant*-t. Érdekes volna utánajárni, hogy irodalmunkban kik, mikor és milyen jelzővel emlegetik Ahasverust” (MNy. XXVI, 65).

Minthogy a bolygó zsidó mondájának magyar irodalmi útját vizsgálom s bibliográfiáját összeállítom, módomban van Tolnai kívánságának — ha elkésztten is — eleget tenni s az adatok birtokában megállapítását kiigazítani.

Vörösmartynak és Aranynak nem kellett a német műszót lefordítania,² mert már előttük is meghonosodott az *örök zsidó* elnevezés Magyarországon. A nép körében is ez volt elterjedve, amiről a ponyvairodalom tanúskodik.³ Vörösmarty, de kivált Arany innen ismerhették. A Kedveskedő (1824. I, 273) tanúsága szerint a köznép körében uralkodik az *örökké élő Zsidó*-ról való mesés beszéd. Adat van *Az örökké való Zsidó* című ponyva-termék 1848-i kiadására.⁴ Petryknél az 1854-i, a Nemzeti Múzeumban az 1861-i és 1862-i kiadás van meg. A ponyva olykor az *örökbolygó zsidó*-t emlegeti (Csodák könyve. Pesten, 1858. 81—2). A későbbi ponyva-feldolgozások *örök zsidó*-ról (1873.) és *örökké élő zsidó*-ról (1894.) beszélnek.

Ha az Arany költeménye előtti és korabeli magyar irodalmi szövegeket tanulmányozzuk, a következő elnevezéseket találhatjuk bennük (egy-két későbbi példát is említek):

1. *Örök zsidó.*

Eötvös József „A zsidók emancipációjá”-ban ismételtén rátér az *örök zsidó* regéjére (Budapesti Szemle 1840. II, 110—111, 155), mint amely főképp az északi keresztény népek mondái között nagy szerepet játszik. - Löw Lipót utal az *örök zsidó* meséjének költői

¹ Hozzátehetjük, Vörösmarty már 1848-ban említi az *örök zsidó*-t (ÖM. VII, 380).

² Sőt Arany ellenőrizhetően Béranger *Le juif errant*-ját követte. Ezt Lévay József fordításából is ismerhette (Költeményei I. Pest, 1852. 213—6).

³ A bolygó zsidó mondáját a magyar ponyván külön dolgozatban mutatom be (The Legend of the Wandering Jew in Hungary: Acta Ethnographica III, 1952).

⁴ BAYER JÓZSEF: EPhK. XXVIII, 467—70; TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Nyr. LXV, 115 csak 1861-től ismer kiadást.

feldolgozásaira (Pesti Hirlap 1844. 376). - Másutt is előkerül ez az elnevezés (Mozaik-Lipesc, 1844. 97). - Erdélyi János (1844) Sue regényét *Örök zsidó* néven említi és csipkedi (Erdélyi János útinaplója és úti levelei. Bp., 1951. 125, 135, 146). - Petőfi ugyanez évben ilyen címmel tolmácsolja Sue bevezetését (ÖM. V, 447—51). - Császár Ferenc az „alkusz“-t *örökvándor zsidó*-nak mondja (Aradi Vészlapok. Pest, 1844. 372). - A Sue-paródia hőse az Életképekben (I, 1848. 723) *örök zsidó*, a Képes Újságban (Kassa, 1848. 14—16. sz.) más nevek mellett *örökös zsidó*.¹ - Ács Gedeon, laskói református lelkész bujdosó-naplójában (az 1850-es években) azt írja, hogy az *örök zsidó* meséjét nem hallotta a magyar nép körében (Ethn. XXXVII, 142). - *Örök zsidót* ír Baksay Sándor 1862-ben (Összegyűjtött irodalmi dolgozatai I, Bp., 1917. 153), Jókai 1874—1876 körül (ÖM. LXI, 375) és Mikszáth is 1880-ban (HI. VI, 79). - Schubart „*Der ewige Jude*“ című költeményét Kompolthy Tivadar *Az örök zsidó* címmel tolmácsolja (Föv. Lapok VIII, 1871. 256. sz.). - Vajda János (1875.) az *örök zsidó*-val azonosítja magát (Végtelenség; I. még „A bikoli fák alatt“ [1880.] című költeményét). - A Magyar Lexikon (I, Bp., 1879. 62) „Ahasverus“ alatt azt írja: „az *örök zsidó*nak is neve“. Maga a címszó (XIII. 1883. 313—4) az *örök zsidó* mellett a *bolygó zsidó* nevet is feljegyzi.

2. Bolygó zsidó.

Arany János is használja ezt az elnevezést. Grenier *La Mort du Juif errant*-ját a *bolygó zsidó halálá*-nak fordítja 1861-ben (Összes Prózaí Művei. Bp., [1949]. 1046—7). - Tompa Mihály Sue regényét *A bolygó zsidó* címen idézi (Nánihoz. 1847.), így a Kassai Képes Ujság is (1848. 14—16. sz.). - Béranger verse Lévay József fordításában *A bolygó zsidó* címet kapja (Költeményei I. Pest, 1852. 213—6). - Török János „Egyetemes Magyar Encyclopaediá“-jában ez olvasható (I. Pest, 1859. 1019): „*A bolygó zsidó* szintén Ahasverusnak mondatik.“ - Bérczy Károly jellemzően Puskin вечный жид ('örök zsidó')-ját *bolygó zsidó*-val tolmácsolja (Anyegin Eugén. Pest, 1866. 79). - Kiss József „Egy képpel“ című költeményében *bolygó Ahasvér*-nak nevezi magát (Zsidó dalok. Pest. 1868. 20). - Herczeg Ferenc *bolygó izraelita* elnevezést használ (Budapesti Hirlap XV, 1895. 266. sz.).

3. Egyéb elnevezések.

Katona József (1811.) *szüntelen futó zsidó*-t mond (Monostori Veronka. II, 4); másutt a *világban szüntelen vándorló Zsidó*-val találkozunk (Kedveskedő 1824. I, 273—9). Vörösmarty egyizben — 1850 után készült jegyzeteiben — *halhatatlan zsidó*-t ír (ÖM. VIII, 382).

A fenti felsorolás természetesen nem meríti ki a tárgyat, csak izelítőt ad gyűjtésből. Inkább Arany *örök zsidó* szóhasználatának igyekszik megrajzolni hátterét és előzményeit.

„S mint Nabuchodonozor áll ki.“ Aranynak VOINOVICH GÉZA által most közzétett egyik költeményében, a „Párviadal“-ban olvasható ez a kitétel (Irodalomtörténet 1951. I. sz. 63). A felszarvazott férj, Meneláosz, párbajra készül. Őt hasonlítja Arany Nabuchodonozorhoz, akinek egyik álmát így fejt meg Dániel: „Téged kiűznek az emberek közül, a mező vadjával lesz lakásod, s füvet fognak etetni veled, mint ökrökkel...“ (Dániel IV: 22., 29.). Dániel könyve elmondja ennek beteljesedését (IV: 30.; V: 21.). A zsidó legenda szerint az uralkodó ökör-alakivá változott (Tánchuma ed. BUBER, II, 23), vagy más változatban fejtől köldökig ökörré, onnan oroszlánná (M. GASTER, The Chronicles of Jerahmeel. London, 1899. 205). Az utóbbival megegyezően

¹ Gyulai Pál ezt mondja 1855-ben: „Nekünk nincsenek éhező gyármunkásaink, kik mohó hévvel olvassák az 'Örök zsidó'-féle regényeket...“ (Kritikai dolgozatok. Bp., 1908. 100).

tudja az egyházi legenda is (L. GINZBERG, *The Legends of the Jews*. VI. Philadelphia. 1946. 423, 104. jegyzet). A felszarvazott Meneláosz és az ökörszarvú Nabuchodonozor párhuzama találó.

Raguel. BERRÁR JOLÁN az 1276-ból idézett *Raguel* nevet az ótestamentumi *Rachel* olaszos alakjának tartja (MNY. XLVII, 177). Ez tévedés. A *Raguel* mint férfinév sűrűn fordul elő Tóbia könyvében, amelynek egyik szereplője (LXX : *Ραγουηλ*, Vulgata : *Raguel*). Természetesen megvan *Ráguel* alakban a bibliai epika magyar Tóbiás-feldolgozásaiban : a Székely Balázssében, 1546-ban és a Dézsi Andrásében, 1550-ben (RMKT. II, 325—33, V, 58—70). Henoch könyvében (XX, 4) angyal-névként szerepel (CHEYNE—BLACK : *Encyclopaedia Biblica*. IV. London, 1907. 4005—6). *Raguel* a héber רָעוּאֵל (*Ró'uel*) görög átírásából született meg. A Bibliában ez több személynek neve (Gen. XXXVI : 4.; Ex. II : 18.; Num. II : 14.; I. Chron. IX : 8.). Sőt a LXX רָעוּאֵל t is (Num. I : 14. és másutt) *Ραγουηλ*-nek írja át. Az eredeti theofór *Ró'uel* jelentése : I s t e n b a r á t j a (MARTIN FLASHAR : ZAW. XXVIII, 1908. 217; BERNÁTH MIKLÓS, *Az etymológia a midrásban és a talmudban*. Bp., 1916. 59, 321. sz.).

SCHIEBER SÁNDOR

Muri. Tekintettel arra, hogy 1950. elején írt „Muri“ című cikkemnek megjelenését nem akartam késleltetni az időközben megtalált, részben döntő adatok betoldásával, MNY. XLVII, 295—8 megjelent közleményemhez az alábbiakat fűzöm hozzá.

1. A *muri* szótörténeti adataihoz. — JENŐ SÁNDOR, Fővárosi diáknyelv (Nyr. XXVIII, 477), 1899-ből *muriz* 'lärmáz'; *ne murizz!* 'a tolvajnyelvben is így van'. Ez az első adat, amely bizonyítja, hogy a *muri* már a múlt század végén az alvilágból bekerült a budapesti értelmiség nyelvébe. — A d y E n d r e : Szeretném, ha szeretnének (ÖV. 313), 1909-ből : „... tőlem elmultak a bálók, Lakodalmak és hős *murik*...“. Ezek szerint a *muri* szónak az irodalmi szankciót nem 1928-ban MÓRIEZ ZSIGMOND, hanem már 1909-ben A d y E n d r e adta meg, mégpedig költői-patetikus szövegben, egy tragikus hangulatú vers : „A halál pitvarában“ keretei között.

Teljesség kedvéért említsük meg, hogy Theisz Gyula francia-magyar szótárában, 1902-ből keltevezve, a *jubilation* fordítása : 'nagy vígasság', 'muri'.

2. Cikkemben a legrégebb dátumú rotwelsch adat 1854-ből való. Ez még mindig megelőzi a legrégebb magyar adatot (1862). Régebbi adatot azért nem tudtam közölni, mert AVÉ-LALLEMANT betűrendes szójegyzékében (Wörterbuch der Gaunersprache, a „Das deutsche Gaunerthum“ [Leipzig, 1862.] negyedik kötetének végén) a szó nem szerepel, FR. KLUGE csonkán maradt nagy műve pedig (Rotwelsch. Quellen und Wortschatz der Gaunersprache und der verwandten Geheimsprachen I, Rotwelsches Quellenbuch) index nélkül közli, kronológiai sorrendben, a gyakran nem is betűrendes szójegyzékű forrásokat. Mindkét mű tüzetesebb átnézése után az alábbi gazdag bizonyítékokat közölhetem a *muri* régi rotwelsch eredetére vonatkozólag. — A. Chr. Riedel : Beschreibung des . . . zu sanct Georgen am See errichteten Zucht- und Arbeit-Hauses . . . Bayreuth, 1750.: 'Lerm machen' *Moor machen* (KLUGE 217). — Actenmässige Nachricht von einer zahlreichen Diebsbande . . . [Hildburghausen] 1753.: *More* 'Lermen' (KLUGE 230). — Rotwelsche Grammatik . . . Frankfurt am Mayn, 1755.: *More machen* 'Lärm machen' (KLUGE 240). — Jauner-Wörterbuch. Karlsruhe, 1820.: 'Bestohlene Diebverfolger' *Mohrercaffen* (KLUGE 338; AVÉ-LALLEMANT IV, 234). Itt a *Mohrer* jelentése csak 'lärmázó' lehet, a *Kaffen* (helyesen *Kaffer*) ismert rotwelsch szó, 'Bauer' jelentéssel. A meglopott paraszt lármát csap [*murizik*] és üldözi a tolvajt . . . — Uo. 1820.: 'Streite' *Mori* (KLUGE 345; AVÉ-LALLEMANT IV, 243). — Wörterbuch der . . . Kochemersprache . . . Polizei-Direktion in Wien, 1854.: *Mohre* 'Aufruhr'; *Mohren-Kaffer* 'Verfolger'.

Ezekből a most pótlólag közölt rotwelsch adatokból kiviláglik, hogy a magyar *muri* őse már 1750-ben szótározva volt 'lárma' értelemben, tehát az első, 1862-i magyar adatnak megfelelően.

3. A KABDEBÓ „Pesti jassz-szótár“-ában, 1917-ből szereplő *murizirs* 'botrány' magyarázatlanul maradt előbbi cikkemben. A szó összetételnek látszik. Első része nyilván a *muri*. A *zirs* (ejtése?) önállóan is előfordul 'dühös' értelemben, a *zir* 'düh' szó származéka-képen (KABDEBÓ). Hogy a 'lárma' + 'dühös' jelentésből hogyan lett volna lehetséges egy 'botrány' jelentésű *murizirs* összetétel, azt csak a jassz szóalkotás korlátlan szeszélye magyarázhatná meg. De lehet gondolni a *palizir* 'megszökni' jassz szóval való kapcsolatra is (JENŐ—VETŐ. 1900.; Rendőrség. 1911.), amely talán a *pali* és a *balhé* 'lárma' szavakkal összefügg . . . A *pali* maga is rotwelsch eredetűnek látszik! Erre a kérdésre vonatkozólag egyelőre nem tudnék állást foglalni.

4. Ami a *muri* *i* végződését illeti, amint láttuk, ez már megvan a rotwelschben is: *Mori*, 1820. Talán fölösleges is a jassz nyelvből vett analógiákat szaporítani. Ime még néhány példa: *svári*, *svédi*, *sveszi*, *siti*, *reti* 'illemhely' (az utóbbiról vö. BÁRCZI: MNy. XXVII, 294). A spanyol és francia argot *i*-s szórövidítéseiről SPITZER LEÓ írt (Nyr. XLIX, 158).

5. A *Gemurre* szót előző cikkemben mint a rotwelsch *moren* 'Lärm machen' lehetséges hangutánzó őset említettem. Pótlásul közlöm a *Gemurre* egyéb szótári adatait. — GRIMM szótára: *das Gemurre, das Gemurr* (subst. verb. zu *murren*) 'fortgesetztes und allgemeines murren'; GRIMM idézi LEXER szótárából (I, 849) a szó középfelnémet alakját: *gemürre*. — SACHS—VILLATE, DFrWb. 1911.: *Gemurre* 'murmures', 'grondements'. — KELEMEN—THIENEMANN. 1941.: *das Gemurre* 'morgás', 'moraj', 'mormogás'.

6. Nincs kizárva, hogy a *muri* rotwelsch őse nem is hangutánzó eredetű, hanem a magyar-jassz *moire* 'félelem' (JENŐ—VETŐ. 1900.) előzményeivel függ össze. POTT (Die Zigeuner II, Einl. über Gaunersprachen. Halle, 1845. 14) héber eredetre utalva idéz egy *Mauro* 'Furcht' tolvajszót és ennek *moore* változatát 'Lärm', 'Furcht' jelentéssel. A bécsi rendőrség idézett kiadványa is (1854.) közöl egy *Mohren haben* 'fürchten' kifejezést. A német diáknyelvben: *Mohren haben* 'sich fürchten' < hebr. *mora* 'Furcht' (FR. KLUGE, Deutsche Studentensprache. 1895. 108). A kérdés eldöntésére egyelőre nem vállalkozhatom.

7. A POLZER rotwelsch szótárában (1922.) szereplő, de a jasszban ismeretlen *Muri* 'Gans' megvan POTT cigány-szótárában (II, 451): *Muri* 'Gans'. POTT PUCHMAYER cseh cigányszótárára hivatkozik, mint forrásra és szanszkrit, hindosztáni megfelelőkre utal. IHNÁTKO (1877.) és JÓZSEF FHC. (1893.) szótárai nem tudnak a szóról.

8. Minthogy múltkori cikkemben, bár negatív konklúzióval, fölvettem a románból való származtatás elvi lehetőségét, kuriózum kedvéért idézem ARANY JÁNOS egyik 1882-ből való tréfás verséből a kérdéses román szót:

Az ember mindig hurút (ige)
Míg egyszer megmurút' (oláh szó).

A. m. 'meghal' (ÖM., kiadja Voinovich G. 1952. VI, 178).

Az 5—8. pontban mondottak a magyar *muri* közvetlen eredet szempontjából nem jönnek számításba. Többi adataim pedig megerősítik előbbi cikkem konklúzióját, mely szerint a *muri* rotwelsch eredetű.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A *-bali* képző az erdélyi régiségben

Ismeretes, hogy a *-beli* képzőnek Udvarhely megyében mélyhangú *-bali* változata is van, és tudott dolog az is, hogy ez a mélyhangú változat már a mohácsi vész tájáról való Székelyudvarhelyi Kódexben is előfordul. A képző mélyhangúsodása tehát még a középkorban végbemehetett (vö. HORGER, MNyj. 124). Az azóta előkerült levéltári adatok azonban már eddig is arra mutattak, hogy legalább is a XVI—XVII. században az erdélyi magyar nyelvterület Udvarhelyen kívüli részein is meglehetően a mélyhangú alak (vö. MNy. XXXV, 263, XL, 77—8). Nem ismertünk azonban addig egyetlen olyan történeti *-bali* adatot sem, amely a Székelyudvarhelyi Kódex keletkezési kora utáni időből éppen Udvarhelyszék területéről származott volna.

Az elmúlt években folytatott levéltári kutatómunkám során átnéztem az Erdélyi Múzeum összes kisebb családi levéltárainak rendkívül gazdag, népnyelvi adatokban is gazines anyagát. E munka során olyan váratlan bőséggel kerültek elő a XVII—XIX. századból a *-bali* képző udvarhelyi elterjedését megvilágító adatok, hogy nem tartom feleslegesnek az alábbiakban ezeket az újonnan előkerült adatokat a források keltezési helye és időrendje szerint csoportosítva felsorolni.

B e n c é d. 1669: „Az Kortouely *Vapabalj* föld“ (ugyanabban a forrásban a »Var *Patakbelj*« helynévalakban előfordul a magashangrendű forma is). 1670: „az *Szálbali* föld alliban“ (kaszáló). — B ö z ö d. 1738: „Marton *vagasabali* Szena fű“ (uo. még egyszer így, de alább: „Márton *vagasbali* Tanorok“). 1680: „azon *falubali* (t. i. bőződű-falusi) Nemes Kovacz Peturam“ (háromszor így). 1803: „... az meg nevezett *Szakadálybali* reszszéért...“ 1844: „... az also *határbali* azon Föld...“ — E t é d. 1688/1784: „Az *ohlahosbali* rövid Föld alatt“ (Nagykedei Fekete lev.). 1750: „az Istvan *orotásábali*¹ szena füvet... igasságóson oszszak fel“ (uo.). 1759: „... *hazbali*¹ portékát is vittek...“ (uo.). 1761: „a Sütő *Molnarbali* Széna Fű.“ „az Kender *Itóbali*² Jussa“ (uo.). 1765: „az *Ugronbali* Malmon alól“ (uo.). 1768: „*Fajka lokbali* szántó föld“ (uo.). 1778: „pap *Utczabali* (!) Gothárt János“ (uo.). 1824: „a Kűsmód *patakábali* (t. i. szántóföldet) az vitzől is oltalmazza“ (uo.). 1838 1850: „*Sütomonábali* szántó föld“ (uo.). 1840: „... adta volt az Etédi Also Határban... *Szilvásbali* maga részét“ (uo.). 1874: „... egy *Kenderestobali*³ széna Boglyáért“ (uo.). 1878: „a *Kenderestobali* Fű“ (uo.). 1878: „*Sajgobali* molnár“ (uo.). 1883: „a *hibáli* Szuszékba... ment volt harmintz négy véka“ (t. i. gabona) (uo.). — F i r t ó s v á r a l j a. 1789: „... én általam kenáltatá meg irt *Falubali* Testvér Atyafiait... , hogy vegjék meg a nyires *torkábali* Szántó Földét...“ — K i s s o l y m o s. 1676: „az *Kerek Alybaly hegy*“ (i. h. Márkos lt.). 1711 XIX. század eleje: „Az ős Földeket... a' *Kerekájbalival*... választá Mátéfi Györgyné Aszszonyom... az *Aproájbali*, és *Kerekájbali* maradának az Léányának Mátéfi Katanak.“ „Az felső *Határbali* ős Földek.“ „Az also *határbali* zallogos földek.“ „... a' *Patak martbali*... Széna fű.“ „... választá... a' *Patakföbelit* és *Kápolnabali*“ (uo.).⁴ 1715: „*falubali* Felső határban“.⁵ 1724: „az⁵ Also *határbali* földek...“ „az *Kerekálybali*... az *Kápolnábali*... az Csoka *Várbali*...“ (szőlő) (uo.). 1780: „A Nagy *alybali* felső szőlő (uo.). 1807: „a *Tanorokbali* széna fű“ (uo.). 1823: „a *Kis határbali* földek.“

¹ Ugyanabban a forrásban még többször így.

² Ugyanaz a forrás alább *Istobali* alakot is ír.

³ Többször is így.

⁴ De ugyanabban a forrásban „*Házbeli* Eszközök“-re is találhatni.

⁵ Ugyanott azonban a „*falubeli* also határban“ levő földről emlékeznek meg.

„Szöllős hegy *aljábali* föld“ (uo.). 1832 : „... a Kis *Sarbalival* (t. i. földdel) edgyüt van zalogba“ (uo.). 1839 : „Szöllős hegy *alyábali* két vékás kora Fölgyit adá által...“ (uo.). 1844 : „... ide mellékelt *másolatbali* egyezmény (uo.). 1845 : „*Kerekájbali* Szőlő...“ „A Nyáras bertze *táblábali* erdő“ (uo.). — K o b á t f a l v a. 1704 : „az *Somosbali* része“. 1716 : „Süket *almasbali* két köhlös szántó föld“. „*hejászolybali* szántó föld“. — K ö r i s p a t a k. 1633 : „az *Radosbali* nagj feold.“ 1651 : „az niaros *laposabalj* földünk“. 1705 : „*hazbali* porte[ká]nak“. ¹ 1726 : „az künn valo *Tanorokbali* rész“. 1773 : „Karda *vapajabali* gjepű“. 1849 : „Felső *Bartsábali* 6. vékás föld“. „az also *Hatarbali* Szántok“. — S z é k e l y p á l f a l v a. 1705 : Katona Ferencz (25 éves) Pálfalvi Simó Gergely jobbágya vallja : „Tarczafalvi Mihalyne aszonyom semi *hazbali* eszkezeket nem adot“. 1707 : „Nyre *hágbali* ... szántó föld“. „A Bodon *torkabali* felső föld“. „A Soutra *hágbali* felső föld“ (így kétszer is!). „az uy *Kertbali* fel jaro *hágbali* föld“. „a' *homlokabali* föld“. „*Szilos farkabali* kús föld“. — T a r c s a f a l v a. 1665 : „Kús *Somosbali* Szena fű“ (kétszer így!). 1670 : „az Kis *Somosbalj* es *Posombali* ... Szena fű“. „... volt hat dara-boczka Erdeje *abbalj*² rezet ada Giergelj Borka Palfi Ferencz uramnak“. „felosztva ... *Katazobali* földet“. „Fenesre *hágbali* föld“. 1685 : „ugyanazon Széki es *falubali* nemes Palfi Cristof“. 1691 : „... adanak ... edgy óss örökös Szász Geörgy nevű megh említett szekj es *falubalj* Jobbagyott“. 1686 : „ugyan azon (t. i. Udvarhely) székj es *falubalj* Tarczafalvj unitaria Ecclesia“. 1693 : „megh irt szekj es *falubalj* Tarczafalvi Nemes iffiab Palfy Ferencz“ (kétszer is így!). 1695 : „azon Szeki es *falubali* Nemes iffiab Palfi Ferencz Uram“. 1696 : „azon szeki es *falubali* nemes Ifiab Palfi Ferencz Uram“. 1701 : „A Kerek *Ponkbali* felső föld“. „A Kerek *tobali* felső föld“ (négyszer is így!). „Közep *agybali* föld“ (uo.). „A Fenesre *hágbali* felső föld“ (háromszor is így!). „Az Ui *osztasbali* föld (kétszer is így!). „az farkas akasztó *hagojabali* föld“. „Szeljes Parlag *hagojabali* Ganes föld“. 1702 : „Körtövely *vapabali* fold“. „A *Bocskutbali* föld“. 1707 : „meg irt széki es *Falubali* Palfi Istvan“. 1708/1719 : „adá ... minden lábas marháit *házbali* minden edennyit ...“. 1729 : „Széllyes pallag *hágojábali* fel járo földek lábja“. 1745 : „Kis *Somosbali* szanto földek“. 1746 : „A' Kis *Somosbali* ket föld“. 1751 : „a fen meg irt Szeki es *Falubali* ... Pálffi Ferencz Uram“. 1765 : „Az Közép *Agybali* (föld)“. „A Büküs *udubali* (föld)“. 1773 : „Fen meg irt Szeki es *Falubali* Pal Tamas Uram“. XVIII. század közepe : „Csüpnnyere *hágbali* Nagjob föld“. „A *Kezeplabbali* föld“. „A' Közép *agybali*³ nagj föld“. 1801 : „azon Szeki s *Falubali* Titt Palfi Ferentz“. 1860 : „Medeséri Pál Lajos ... Szolgámnak ... ígértem ... *lábali* a mennyit el visel az én szolgálatom ideén“ (Pálffi Lajos kezeírása). — T o r d á t f a l v a. 1701 : „Hejászoly *hágojabali* ... föld“. 1730 : 1730 : „*Héjászolybali* föld“. — Ú j s z é k e l y. 1781 : „Hivatanak munköt ... Udvarhely alias Filialis Keresztur székben Uj székéllyre, az meg irt széki es *Falubali* Agilis Pap Sigmond uram nemes székelly lako hazához“. „A *Hargasbali* föld“. — V a r g y a s. 1801 : „Pintze *tokbali* Floskák, fél Ejtelesek“ „Egy *falbali* veres festékű Almarium“.

Az itt fentebb, községenként közölt adatok mellett van egy egész sor olyan történeti adatom, amelyek esetében, bár a községet pontosan nem tudom jelezni, de ezek is minden kétséget kizáróan Udvarhely területén keletkezett forrásokból valók. 1665 : „Szep *patakbali* szenafivett vettem magamhoz két forintal“. 1701/XVIII. század vége : „a *Hoszsuzbali* föld“. 1709 : „*Arnyékbali* Aezél Mattjás szenafüve“. 1719 : „az Kadátsi kis *lokbali* fold“. 1766 : „Kitsi *malombali* molnar“. XVIII. század

¹ Két sorral alább ugyanebben a kifejezésben *házbali*, majd újabb két sorra tovább ismét *házbali* alak olvasható.

² Ugyanabban a forrásban azonban *hátabelj* alakot is olvashatni.

³ De uo. alább az *agybali* alak is előfordul.

közepe : „*Vaskabali föld*“. 1807 : „a *Tanorokbali széna fű*“. 1846 : „a Pálffy Lajos Ur *birtokábali Szántó*“. (Sz. Mihályi Pap Sámuel hites ülnök fogalmazásában). — Sajnos, a közelebről meg nem határozható adatok között van egy olyan cédulám is, amelyre elnézésből az évszámot nem írtam rá. Minthogy azonban rajta a szóban forgó képző magas és mélyhangú alakjának egy forrásan belül ingadozó használatára vonatkozó példákat olvasok, érdemesnek tartom azzal közölni, hogy az adatok a XVIII. századból valók. Az eredeti forrásban annak idején a *Lapossabali*, *vapabali*, *Bartsabali*, *Gátbali* és *Sospatakabali* helynévalakok mellett ilyen adatokat olvastam: „A Tiboldi *Tanorokjabali Föld*“. „Les *vapajabali föld*“. „Az *Agozatbali föld*“. „A *Mártábali Föld*“ (kétszer is így!).

Természetes, hogy a mélyhangúsodott képző használata nem korlátozódott Udvarhely megye területére. Ennek bizonyosságára már régebben idéztem egy *Mezőkölpényről* való, XVII. századi adatot (MNy. XXXV, 263). Most azonban ide sorolhatok jó néhány más Maros-Tordából való adatot is. — Kijegyzéseim itt következnek: *Kibéd környéke*. 1686: „Az *orotasbali* része“. — *Marosvásárhely*. 1783: „... vászon és gyolts doldából (!) szűken telik, a' *Botbali* pedig nem jó“. — *Nyárad-szentlászló*. 1640: „... az *falubaliak* közwl...“. 1641: „Az *Tanorokbali* nakis (t. i. földnek) harmada...“. 1763: „*házbali* portékaja, gabonája igen kevés volt“. „égy jármás ökre sem volt *házbali* porékájais igen kevés“. „Az *házasságbali* gazdasága nagyobbára magától (!) volt“. — *Póka*. 1721: „Az *Harangosbali föld*“. — *Szenterice*. 1669: Gergely Andras (40 éves) nobilis vallomásából: „... az *lokbali kert*“. — *Szentrontás* (Szentháromság). 1617: „... *abbali* zandekat hatra hagia...“ (ErdMúz. P. Sárosi lev.).

Az eddigi adatok szerint tehát a *-bali* képző az erdélyi régiségben legjobban Udvarhely megyében, tehát ott volt elterjedve, ahol máig is él. E két megyén kívül csak a nagyküllői *Hejjasfalváról*¹ ismerek egyetlen kései adatot. Egy innen, 1851-ből való forrásban ugyanis egyebek mellett ezt olvastam: „... a' *Ragadobali* (t. i. föld) szomszédos az enyémmel“.

Az előbbieken felsorolt elég gazdag történeti adatanyag ismeretében valószínűnek tarthatjuk, hogy az eddig fel nem kutatott levéltári anyagból még nagyon sok idetartozó adat kerülhet elő. A *-bali* képző Erdélyben való történeti elterjedésének további vizsgálata mellett a népnyelvkutatás feladata, hogy minél több nyelvföldrajzi adatot szolgáltatasson e rag jelenkori életére nézve. SZABÓ T. ATTILA

Két levél 1531-ből és 1542-ből

1.

Báthory István vajda János királyhoz.

1531. március 7.

kes felfeges vram az en hwfiges zolgalatomnak vtanna ez oraba hozak felfiged levelit nekem az pinz felewl azyrt kes vram higye felfeged hogh nem vartam volna felfigednek enný Irafat ha az pinznek eleb zerýt tehettem volna de enekes ygh tehettem zerýt ez ny^c forintnak hogh v^t araný forintot attam zalagon irecte vgh hogha efmegh ilyen pinzt nem athatok helyben hat oda vezýen az en forintom avagh v^t forintara pinzt agýak irecte lazlo es laýos kiralýet azyrt the felfigednek kewnyewrgewk mint

¹ Megjegyzendő, hogy e község Nagyküllő megye Udvarhelyszék felé eső határközsége.

kes vramnak hogh the felliged gondolyon wgh raÿa hogh en kart ne valÿak Tugÿa felliged kes vram hogh en Magam megh ehezem ezt de megis wgh akaram hogh az felliged akaratyá ligÿen megh az kykhez Bizodalma Nagÿoban vala ennel olÿ igen megh rettentek az pinztewl hogh Semmj Marhamra nem Merÿk az yo pinzt kezekbewl kj adnj ez felliged varafaban ÿelesen kes vram nem fognak ilyen pinzt adnj azÿrt ym felligeddel fembe lezek akortes megh deputalhatya the felliged kivanom felligednek yo egiffigit aztes Igen [kv] kivannam kes vram hogh erthetnim az felliged yvetÿt Mert az nap hogh valtozek nem tudok melÿ napra tartoznom ex Somlyo feria Secunda post dominicam reminiscere hora Completory Anno 1531

E. V. S M

Seruitor Stephanus
Bathory Vayda

[Címzés:] Sereniffimo Principi et domino domino Johan] dei gratia hungarie dalmacie Croacie etc regj domino nobis gratioffimo

[Idegen írással hozzátéve:] d. waÿwode

(Orsz. Levéltár, Missiles 1542, Szalay de Kerecsén 57. fasc. Acta div. fam.)

2.

Nádasdy Anna Szalay Jánoshöz.

1542. december 27.

Naglakof vram ef en edef atÿam heleben valo atÿam zolgalatomat yrom .k.nek mynt edef atyamnak .kyt .k.ed ennekiem az ÿftenertel meg boccafon hog en ÿg ÿrok .kmednek mert en nekem az val vol yob az en atyam hog ev altala vagok ez vÿlakon ÿften vtan mert en meg nem zolgalhatom az .kmed ez hozÿam valo zeretetÿt ÿo akaratyat ef kod vyfelelet kÿnek az vr ÿftentel vegge kmed ÿvtalmat ef ev zent fellegge fÿzeffe ef halalÿa kmednek mynden akaraya (!) ÿoval en meg ertetem az .kmed levelet lofyazon ef makdon azon felelel taland azt tvÿÿa kegelmed hog en az .kek ÿrafat cak el halgadam de latÿa az ÿften zeken vramtol meg valvan femÿ dolgomla (!) nagob zorgalmatoffakom nem volt mÿnt ara mynden oraban de femmy veket nem erhetek bene azt mongya az nagyob hog ÿften ne atta volna nekÿn (!) hog azeletel nag vr atÿafÿat kerefet volna mert maftel az mÿyat letek maÿlat ÿftvan kol vffy (!) ef fok ez fele ez hoz [valo] hafonlatof bezedeket mond bÿzon az hog az ecen el nem mvlÿk vala de az [nene ne] nennÿe vezte ezet ezet (!) ef az ev en telem valo el meneffe yg lon hog peter vaÿda fokarafa akar vala ÿenÿ azt mondak hog fokatak hog lcha fokarafaiban nem zorolnak mert elek nag felelmet valotanak bene ketzer ef vg ketezenek fekes vara de en nem akarok vala enek engednÿ ef el bocatnom [mert] vekre meg morhaÿokat ef meg tartotam vala hog ha ev makok el menekel azt ot hagÿak ef az vtanel meg talalÿak mert felek vala azon hog .k.ek hysel nel[k]ÿlt bocatam el evket de mÿnd hog kÿ menenek ef .kek reÿam harakÿÿk erte adÿk ÿrtanak ktkozodanak (!) hog el bocatam evket kÿert k.ek ram ne harakÿgek mert femmÿ kepen meg nem tarthatamfem [p] zep zoval femmÿvel ha nem ha meg foktam volna evket ez eletel ÿram volna felelek de femmÿ hÿrt nem halhatok vala felelek maftan halom hog varadon vadnak markof peternelel ef hog az barat kefertete volna varadra de nem dydom mÿben vagon dolkok ÿften tarcÿa kmedet fok eztendeÿk az kmed [az] akara[ÿjara]ÿa ÿo val ef zent mala[l]ztyaival ez level kelt hvzt ban karacson vtan valo zent ÿanos napÿan 1542.

Az .kmed zolgal[at]o leaÿa

Nadafdÿ Anna

[Címzés:] Ez lewel adaffek az Nagfagos Zalay Janos wramnak, pofon warmege- nek Ispanÿyanak etc nekem tÿztelendö wramnak

(Orsz. Levéltár uo.)

ECKHARDT SÁNDOR

Szomorú változás. Iskolai tankönyvekből és nyelvjárási olvasókönyvekből ismeretes az együgyű emberről szóló székely népmese. A gazda elindult a vásárra, „és úttýába találkozott egy lakadalommal s annak úgy köszönt: *isten örözze kjetékét ijen szomorú változástól.* ő eszt az apjától éccér a halottas háznál így hallotta vót.“ (BALASSA JÓZSEF, *A magyar nyelv*² 67.) A mese szövegébe foglalt székely részvétnyilvánítás régi eleme a székely nép nyelvkinésének. Néhány erdélyi adatra hivatkozhatom.

Gróf Kemény László Kolozsvárt 1767. február 12-én kelt levelében unokájának, Kemény Lászlónak haláláról értesíti gróf Petki Annát. A levélből idézem ezt a részletet: „azért édes méltóságos grófné asszonyom, kívántam Nagyságodnak, mint házam édes anyjának, *házanak ily változását megírnom és jelentenem . . . A szegény b. Bornemissza Pálnak is hasonló szomorúsága esett.*“ (Bornemisszának „második kisasszonykája“ halt meg.) A levél befejező sorai: „Továbbra, midőn óhajtanám, hogy az *Ur Isten Nagyságodat minden szomorú változásoktól oltalmazza, örökös tisztelettel élek halok . . .*“ (Történeti Lapok. Kolozsvár, 1875. II, 1100.) A *szomorú változás* jelentése 'haláleset, gyászeset'. Ennek párja a székely nyelvjáráásokban *szomorú jelentés* 'gyászejentés'.

Kölcsey Antonina Csekén 1838. augusztus 26-án megkezdett és szeptember 8-án befejezett levelében értesítette báró Wesselényi Miklóst Kölcsey Ferenc betegségéről és haláláról. A levél egyik része így szól: „Még az nap, midőn Nagyságod elutaza tőlle, *némi változásokat érzett magába,* de mivel így máskor is volt, s mivel igen erős természetűnek hívé magát, ném ügyelt arra.“ (Tört. Lap. I, 346.) A *változás* szó jelentése itt 'rosszul-lét'. A korabeli írók, pl. F á y A n d r á s: A Bélteky-ház, sűrűn használták e szót ugyan-csak 'rosszul-lét, betegség' értelemmel.

TIMÁR KÁLMÁN

NYELVJÁRÁSOK

A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből¹

macskanyomos. — 1807: „Egy *macskanyomos* abrosz“.* +

madaras. — 1819: „*madaras* vánkös héjj kettő“.* +

mag: utód, maradék. — 1800: „*mag* nélkül meghölt“.

magabiztából: önkényesen? — 1800 k.: „valaki kívül való *magu biztából* Bakonyunkba fa lopni be jönni hátorkodnék“.* +

magoskender. — 1831: „a *kenderből* minden Atyafi tiz marok virágost tiz marok *magost* (ad)“.*

magot támaszt: közösül? — 1809: „ezer forintot is ígért néki, csak engedjen néki *magot támasztani.*“.* +

maguk. — 1775: „*magok* rátájokon kívül tilalom ellen foglalták“ | 1780: „fele részébe el vehetik a *magok* rátájokat“ | 1791: „*magoknak* meg érdemelt büntetésekre, másoknak pedig megrettentésekre vasárnap reggel a kalodába tetessenek“ | 1798: „Neveik föl írásával . . . a fölyül meg irtakra *magokat* kötelezik“ | 1799: „az fa lopásra szabadságot *magok* adtak“.* +

mai. — 1773: „az *mái* alább ki tett napon“.*

máj: írha. — 1816: „egy keskenyebb vastag Botskor *májjal* foltozott“.* +

mákörlő. — 1790: „egy *mák öllő*“.* +

makk. — 1802: *makk* szedéssel vádoltatott.

makkbíró. — 1753: „Malom, Bor, Vadász, és *mak Bírák* . . . meghitesztessenek“.* +

¹ L. MNy. XLV—XLVII.

- makkoltatás*: makketetés. — 1771: „mind fáézés, mind *makkoltatásképpen* árendálták ki az külsőknek“.*+
- malombtró*. — 1753: „*malom*, Bor, Vadász, és mak *Birák* . . . meghitesztessenek“.*+
- malompor*: liszthulladék, lisztsöpredék (MTsz.). — 1791: „a *malom* porbul . . . tartozik egy s. v. sertést hizlalni“ | 1800: „Minthogy kőbe s vasba nem fizet és a *malom* por nála marad ad a molnár Gazda Szabó János Úr egy egy *malom* tul 40 az az negyven forintokat esztendőnkint“.*
- mándli*: rövid kabát. — 1801: „béllelés nadragot, két gatyát, öt vászon és egy gyolcs inget, egy pamukos abroszt, egy *mándlit*, egy pár csizma szárt, egy melyre való avét laiblit“ | 1802: „Zöld gatyát, *mándlit* és baltát akarná vissza vinni“ | 1807: „egy kék *mándli*“ | 1807: „Egy viselt *mándli* vagy dolmány“.*
- maradék*: a hátra maradt ivadék. — 1799: „Elönkben jöttek Bodai Ferentz *maradéki* Bogyai Istvánné és fia“.
- maradt*. — É. n.: „Deli István jób Atyánkról *maradt* parlagot“.
- marha*: szarvasmarha. — 1753: „büntetése pedig behajtópénz minden *marhához* egy krajczár lészen“ | 1785: „magát solválta azzal, hogy . . . *marhá*jait legeltette,“ | 1791: „ha valaki s. v. sörtvéles, vagy más göből *marhákat* szerezni akarna“ | 1796: „intette hogy ne szorítsa egymásra a *marhát*“.
- marhahálás*: a tavasztól őszig kintlevő szarvasmarhák éjjeli tartózkodási helye. — 1806: „Bándi Kánya Fer *marha hálási* ganéjért“.*+
- markos kender*. — 1806: „51 kéve kender, 26 tekerts *markos kender*“ | 1831: „egy kötés *markos kender*“.*+
- marok*. — 1800: „Ki is vette egy *marokkal*“.
- mártó*. — 1831: „gyertya *mártó* fazék“.
- másik*. — 1807: „*más* Priszler szoknya“.
- mázsa*. — 1807. „Egy *mázsáló*“ | 1818: „egy vas *mázsa* körtvély nélkül“.
- meddő*. — 1810: „A két Örebb ökor és egy *Meddü* Tehény esett Major Istvánnak“.
- medvehátú*. — 1801: „azt mondotta néki te *medvehátú* kurva, nyergeshátu ludvértz“.*+
- megáll*. — 1790 k.: „3 Tehén egyike egyike 120^{ba} ál meg“.
- megállapít*. — 1816: „meghatároztatott és *megállapított* az“.
- megint*: ismét. — 1771: „az Moroczi fölén *megént* egy nagy most körösztel jedzett Bükk fát határ jelül tettünk“.
- megbizonyít*: bebizonyít. — 1801: „kénszerítettett arra . . . hogy *bizonyítsa meg*“.*+
- megbukik*: rossz vége lesz. — 1802: „utóbb is *meg buksz* disznó teremtette.“*+
- megcibakol*: megtépáz. — 1802: „azt is mondotta hogy *meg cibakollya* ma“.*+
- megegyesül*: megegyezik. — 1815: „Sipos Jánossal *meg egyesült* Batsi Istvánné“.
- megelégit*: 1. kárpótol; 2. nemileg kielégít. — 1795: „felesége *meg verettetéséért* ötet *meg* nem *elégitette*“ | 1802: „a kovácsnét *meg tudja* mindég *elégiteni*, baszta testét, lelkét, kurvázta . . .“.*+
- megemészt*: elpusztít. — 1785: „sok vadjainkat *megemésztének* az Farkasok“ | 1788: „esső, hó, és más alkalmatlan idők *megemésztvén*“.*+
- megér*: beér. — 1809: „az annyok életében *meg érte* három négy akó borral az attyok“.*+
- megesett*: bűnbeesett? — 1753: „tiz pálcza ütés lészen a büntetés . . . melyet ha valamely *meg esett* személy föl nem venné, tartozik tiz garast fizetni“.*+
- megetet*: lelegettet. — 1785: „az becsültetett *meg a*’ melly *megetett*“ | 1802: „egy kereszt rossát *megettette*“.
- meggázoltat*: — 1785: „a kukoritzás földét nagyon *meggázoltatta*“.
- meghaláloz*. — 1802: „egy József nevű seggen csuszó nyomorult testvérjek *meghalálozván*“.
- meghazudtol*. — 1800 k.: „adjá okát miért *hazuttota meg*“.
- meghisz*. — 1800 k.: „talán *meghisznek* Nžts (nemzetes) uraimék“.*+

- meghíteztet*: megesket. — 1753: „Malom, Bor, Vadász, és Mak Birák ... *meghítesz- tessenek*“.
- még is*: és, azután. — 1806: „*még is* egy hosszú lántzot“.
- megismer*: felismer. — 1802: „Takács László is *megesmérte* a kerék szegeit és pengőit Tamás Jósi kocsiában“.
- megjelöl*. — 1771: „*mégh* bellebb azon Moroczi fölen más nagy Bükk fát *megh jelelvén*“.*
- megmocskol*. — 1785: „Rák István panaszt tett Posz Istókné ellen azért hogy *meg mocskolta*“ | 1786: „nyelvével *megmocskolván* megkurvázza” | 1799: „*rutul meg mocskolta* és össze is huncfutolta“.
- megnyer valakit*: a vele kötött fogadást megnyeri. — 1785: „bizonyos fel fogadása által *meg nyerte* a Legényt“.*+
- megrak*. — 1799: „az házat *meg* nem rakta“.
- megrakodtat*: megrakodik. — 1800 k.: „Ha valaki az Lakosok közül kívül valokat alattomossan akárminémü fával *rakottatna meg*“.+
- megszólt*: kérdőre von, törvénybe hív. — 1821: „ez eránt Szent Gáli Helység' Erdemes Birája *szóllítsa is meg*“.+
- megtopogat*. — 1815: „Dienes János Biró *megtopogatván* a Lábát“.*+
- megtorkol*: fojtogat. — 1801: „a hajába esvén *meg* is *torkolta*“.+
- megettör*: megszeg. — é. n. „ezen rendelést ha valaki *megettörné*“.+
- megülés*: megünneplés. — 1753: „a Vasárnapok ... *megillését* ... Hazánk törvényei is büntetés alatt parantsolják“.+
- megy*. — 1754: „Egyházhoz *menő* Asszonyoktul a bé avatásért fog fizettetni“ | 1780: k.: „az helység jövedelme többnyire akkor *megyén* valamire midőn mak vagyon“ | 1785: „Meszleni mosesre a káromkodás reá *menvén* büntettetett egy páltza ütésre“ | 1806: „*menyetek* pokolba“ | 1809: baszom futom atta ne *meny el*“.
- megye*. — 1744: „Iharos nevü diverticulum vagy is *megye*“.
- megveszt*: megöl?, megront? — 1785: „boszorkánynak mondták, ezen okból hogy kis gyermekét *megvesztette*“.+
- méh-ház*. — 1791: „a Némedi Pusztán lévő *méh-háza* és ... méhei fölpörkölttenek“ | 1816: „úgy lopta le az ökrökrül az *méh Háznál*“ (a láncot).+
- mell*. — 1796: „egy fával kétszer *meg* is szurta *mellybe*” | 1801: „egy *melyre* való avét laiblit“.
- mellé*. — 1770: „embert rendelünk *melleje*“ | 1809: „akkor megölelte és azt mondotta néki hogy fekügyön *melleje*“.
- mellől*. — 1815: „el ugorván az eke *melhül*“.
- mendemonda*. — 1785: „az egész dolog csak *mende mondából* történt“.
- mente*. — 1800 k. „egy Insurgens *mente*“ | 1807: „egy viselt Rókás *mente*“ | 1818: „egy fekete prémes *mente*“ | 1820: „hagyom Éva Leányomnak egy ujjabb külső országi prémes *mentémet*“.
- mérce*. — 1800 k.: „egy *mértze* gömbölyü borsó“ | 1801 „szántó földe ... őt *mértzés*“ | 1806: „fél *mértze* rácz borsót“ | 1831: „harmadfél *mértze* őszi rozs“.
- méreg*. — 1789: „boszorkodását és *mérgét* nem tapasztalhatta“.
- mérés*. — 1817: „csupán az egy bor *méréstől* zárattatván el“.
- merészél*. — 1779: „Irtásunknak Gyepüjét el hányatni ... ne *merészöllék*“.
- mester*: tanító. — 1800: „az mellybül bővségessebben élhessen szegyen *mesterünk*“.+
- mesterember*. — 1806: „öszve hunczfutolta, sintér, akasztófára való nem vagy *mesterember*“.
- mészároskutya*. — 1808: „Bernát nevü Sidónak a mult télen egy *mészáros kutya*ja elvesz- vén ... a kutya ordas forma, tarkás“.*+
- mészárlószék*. — 1817: „Az *Mészárló szék*et is által adjuk“.

- messzelyes*. — 1800: „Hajat [hájat] maga adott neki . . . egy *messzölös* üvegben“.
- metális*: határjárás. — 1757: „a *Metalis* eránt hogy kétszer a N. káptalanba mentünk“.*
- metél*. — 1804: „nézze kend, Éva néném, *kimetélték* a keszkenőt“.
- metező*. — 1791: „A' Communitás *mezőjére* sem léssen szabad hir adás nélkül tőrököt hordani“ | 1802: „hunczfutabb Deszka Biró nem volt még ebben a *metzőben* tenálod“.
- metző-olló*. — 1807: „Pléh *metző olló*“.
- mező*. — 1775: „az közönséges legelő *mező* . . . el ne szorittassék [az irtások által]“ | 1780: „Ami pedig a mostani *Vetéses mezzőt* nézi [!], azoknak osztására most ki nem mehetünk“ | 1800: „a *mezző* körül valo foglalások“ | 1800: „az ökréről az harangot a *mezőben* le vette“.
- miatt*. — 1786: „csikáját a Lo Pásztorok gondviseletlensége *miá* megették a farkasok“ | 1799: „ezen utazása *miát* . . . egy öregfejszéje is el lopatott“ | 1800 „szánt szándékkal kárt tetető *béresek miát*“.
- minap*. — 1800: „a *minapában* . . . az annyát kurvázta“. +
- minden[gy]ik*. — 1831: „azt *mindenikönk* és *mind edgyikönk* edgy másnak általadta“.
- mindig*. — 1871: „Telyes éltemben *mindég* beteges voltam“.
- mindnyáján*. — 1800 k.: „Csöndességben köllene lenni *minnyájunknak*“.
- mocskol*. — 1801: „*mocskolta*, vén disznó, hogy a fene meg nem ette . . .“
- mocskos*. — 1783: „Devecseri Jóseff *mocskos* beszédéért büntettetett“.
- mocsok*. — 1785: „Tóth János a *motsokért* büntettetett . . . mellyet a' Communitáson ejtett szóval“.
- mocsolya*: posvány, mocsár. — 1807: „Büdös *mocsolyánál* a Kántor nevü földet“.
- mond*. — 1798: „Anyám azt *monta*: kurva bolondja, mért nem *montad* elébb“.
- monyas*. — 1802: „álku szerint által adott *monyos* csikóért“.
- mordály*. — 1800 k.: „Egy Puska, 2 pisztol, egy *mordán*“.
- moringol*: házassági ajándéku ad. — 1793: „hozzá való szeretetembül *moringoltam* neki ötven . . . forintokat“.
- moslék*. — 1807: „*moslékos* sajtár“.
- most*. — 1771: „csak *mast* . . . vette el Bakonbélbül lakását“ | 1785: „*mostanság* dicsősséggessen uralkodó Felsőges Császárunk“ | 1809: „*mast* el mehetnél bor Lopnyi“.
- mostani*. — 1753: „ezen *mostanyi* . . . Statutum“ | 1815: „egy darabja az *mastani* Osztály szerént másnak esett“.
- mostoha*. — 1791: „Szanto János . . . a *Mustohájának* . . . kérte a Borsot“.
- mozsár*. — 1796: „Tamás Márton konyhájába bé menvén, *mosarat*, egy öreg kést, egy darab sót, és egy ostort ettzaka el lopott“ | 1831: „edgy fa *mozsár*“.
- muzsikás*. — 1809: „*muzsikásért* Városlódre mentek“.
- mühely*. — 1809: „az ő *mühelyekben* az Atya mesternél“ | 1812: „Esztendeig dolgozott Devetseri Joseff *mehelén*“ | 1819: „az rajta lévő . . . *mühellel* . . . és fészerral“
- müves*: mesterember. — 1719: „fazék-jártók és más efféle *müvesek* . . . az erdőnek színét és javát rombollották“.
- n határozórag. — 1788: „a Fuaron kívül két forinton fizetik“ | 1796: „bérbe kiadtuk az alább írt módon“ | 1831: „alsó véginn Hat Öll szélességü“.
- nádlás*: acélozás. — 1789: „szántó vas egész *nádlásért* Csoroszia *nádlásért*“ | 1789: „Fejsze *nádlásért* és atzélzásért“.
- nadrágszjij*. — 1797: „6 *nadrág szjij*“ | 1808: „egy 12 garasos *nadrág szjijat*“ | é. n. „11 *nadrág szjijat* Bagariat“.
- nagy*. — É. n.: „kitsintől fogva *nagyig* töle el ne vehessenek [semmit]“.
- nagyház*: a ház utca felé eső szobája. — 1817: „A' *Nagy Házban* három háts szék“

- napnyugat.* — 1775: „a Tevel utától *Nap Nyugott* felé“ | 1780 k.: „*Nap Nyugotti* végén a földek dülejébe“.
- negyedfi:* négy éves? — 1763: „Gombás Ferentz-citáltatta előnkben Komáromi Ferentzet a végre tudni illik; minthogy az elmúlt aratáskor a midőn a Csordáruul az ökreit haza hajtván egy *negyedfi* ökörünáját a berken el hagyta és a Farkas meg ölte“.
- nehéz.* — 1809: „ejnye Baszom a Lelke de *nehéz*“.
- neki.* — 1784: „Török István panaszt tett azt iránt hogy Vadász Uraimék nem engedtek ugy meg *nékie*, mint másoknak“ | 1798: „megmondtam *nékie* hogy én gyutottam“ | 1799: „agynak való fát is vitt *néki*“.
- nemes.* — 1788. „Szent Gáli Helységnek *nemes* és *nemtelen* Lakosi“ | 1798 „valamint akarmelley országos *nemessek* [olv. *néméssek*]“.
- német.* — 1800: „a Bándi *német* 4 ftoz ígért az helységnek“ | 1800 k.: „egyedül csak magyar nyelven beszélünk, Németül pedig nem értünk és még tolmácsot sem találna falunkban a' *Német* Bába“.
- németes rántó.* — 1801: „egy sip ujjú inget is vitt hozzá a legény, hogy varná meg *néki Németes rántora*“.* +
- német fejsze.* — 1831: „egy *német fejsze*“.* +
- nemtelen:* nem nemes. — 1788: „Szent Gáli Helységnek *nemes* és *nemtelen* Lakosi“.
- nemzetes:* a régi vagyonos családok címe. — 1800 k.: „talán meghisznek *Nzts* (*nemzetes*) Uraimék“.
- név.* — 1760: „Olasz János kerengetett Vörös hajag *nevü* Diverticulumba“ | 1788: „Pál János *névü*“ | 1828: „mig hirtet *Nevet* viseli, Az házban békességes Lakása legyen“.
- nevel:* nővel. — 1829: „Szénégetőn lévő Rétemet, melyet Gyermekeimmel együtt magam irtottam, tisztogattam és nagyobb kiterjedésre *neveltem*“.* +
- nevelkedik:* növekedik. — 1824: „A Hermáni Rétből Demeter Pálé felől a' honnan t. i. az ő iparkodása és munkája által *nevelkedett*, . . . egy Juss ő *néki* elébb ki szakasztassék“.* +
- nevezet.* — 1802: „Juhász Sárának eset Kukép *nevezet* alatt lévő föld“.
- ni.* — 1775: „az excessust cselekedő fog büntettetni *ni* . . .“ | 1775: „legendő fát tartozunk adni *ni*“ | 1809: „mast el mehetnél bor Lopni *ni*“.
- no.* — 1800 k.: „*no* baszom kurva teremtésedet“ | 1815: „felfogván puskáját egyenesen a' Biróra mondván: *no* iszen Krisztus uttse lövök“.
- nótárius:* jegyző. — 1757: „*Notarius*nak Comenciojában ígert Saru árában erdőbérhül fizettem“ | 1815: „fözl huzván a puskáját a *nótáriust* vette czélba“.* +
- nő:* ige. — 1813: „Egy alkalmas helyen *nyött* . . . palántát kitépni“.
- növés.* — 1800: „mind füenten, mind az *nyölés* idejében . . . étettetik [a vetést]“.
- nyak.* — 1815: „Kis Péter a *nyakában* lévő Puskájához kapott“.
- nyakaskodik.* — 1780: „Minthogy nem compareált és *nyakaskodik*, 24 pálczára fog büntettetni“.
- nyakló lánc.* — 1806: „Két szem *nyakló lántzo*“.
- nyakravaló:* nyakkendő. — 1796: „*nyakravalójánál* fogva huzták vonták“ | 1797: „51 reff pamuk *nyakra valo*“.
- nyakszeg:* a járom középső szege. — 1806: „egy *nyak szeg*“ | 1829: „egy *Nyak szeg* furu, jó nyeles“.*
- nyálos fonál.* — 1807: „Tizen négy pár *nyálos fonál*“.* +
- nyargaló:* vsz. az a pénz, amit az eskütteknek hivatalos kiszállásért fizettek. — 1816: „Eskütteknek *nyargalott* (!) fizettem“.
- nyavalya:* betegség. — 1801: „régí *sinlödő nyavalyában* lévén“.

Ellentétes típusú kettőshangzók az Ecsedi láp vidékén.

A készülő Magyar Nyelvatlasz gyűjtései során 1951. decemberében Szatmár megyének az Ecsedi láptól északra fekvő három helységében: Tyukodon, Mándon és Géberjénben jártam. Mindhárom helyen a kettőshangzó-rendszer meglepő gazdagságát, sőt bizonyos elemeiben egészen szokatlan állapotát találtam.

Mindenekelőtt megvannak e vidéken is azok a záródó kettőshangzók, amelyek a tiszai és az északkeleti nyelvjárásterületre jellemzők: *éj, ou, öü: széik, cészka, ettéjl; hou, souška, spenout; öüsz, ismeröüs, erdőü; stb.*

A nyelvatlasz eddigi gyűjtéseiből kiderült, hogy majdnem az egész északkeleti nyelvjárásterületen: a régi Zemplén, Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa megyék magyar lakta részein megtalálható a nyitódó jellegű *iĕ* kettőshangzó. A záródó kettőshangzók társaságában élő nyitódó *iĕ* itt általában a több nyelvjárásunkban divatozó úgynevezett „*l-zés*” helyén áll. Mivel ez az *iĕ* kettőshangzó úgyszólván az egész északkeleti nyelvjárásterületre jellemző, nem volt semmi meglepő abban, hogy Tyukodon, Mándon és Géberjénben is megtaláltam: *iĕdes, riĕpa, viĕr, kenyiĕr, festiĕk, testviĕrĕjt* stb. E kettőshangzóval kapcsolatosan legfőljebb két dolog volt feltűnő e helységekben: 1. az *iĕ* itt rendkívül erősen és tisztán hangzó, jóval erősebb, mint a szintén jól hallható záródó kettőshangzók; 2. az *iĕ* az *éj* rovására terjedőben van.

Az imént említett — e vidéken szabályosan meglévő — *iĕ* kettőshangzó mellett Tyukodon, Mándon és Géberjénben **s z o k a t l a n h e l y z e t b e n** előforduló nyitódó kettőshangzókat is ejtenek, hasonlókat a nyugatdunántúli kettőshangzókhoz. Megvan itt a teljes nyitódó sor: *iĕ, uĕ, üĕ*. És ez már valóban meglepő. Mivel egyrészt erősen furesállottam, hogy egy záródó *éj, ou, öü* sor mellett nyitódó *iĕ, uĕ, üĕ* sor előfordulhat, másrészt meg e nyitódó kettőshangzók nem ejtődtek elég erősen, eléggé tisztán kivehetően, előbb igen féltékeny jegyeztem le őket. Sőt később is csak abban az esetben írtam be ilyen kettőshangzót a kérdőfüzetbe a válasz helyére, amikor egészen tisztán, minden kétséget kizáróan hallottam. Így is elég sok összegyűlt: Tyukod: *fiĕvette* 'felvette', *siĕr* 'sör', *gyiĕrtya, sepiĕrsz; kapuĕr, baguĕj, buĕrnyu; gödüĕr*. Mánd: *iĕpazaról; Káruĕj, rektuĕr, karfiĕjuĕl, gyuĕrsann, uĕrdit, uĕlvassa; tüĕrszök, üĕrdög*. Géberjén: *iĕteszem, iĕpazaruĕ; parancsuĕ, uguĕrka, bouĕsou, kapuĕr, bokuĕr, baguĕj; üĕrdög* stb.

Első pillanatra látszik, hogy itt nem a szokásos — köznyelvi középső nyelvállású hosszú magánhangzónak megfelelő — diftongikus esetekkel van dolgunk. A felsorakoztatott adatok kettőshangzói szótagvégi *l, r, j* hangok előtt állnak. Mint tudjuk, a szótagvégi *l, r, j* nyújtó hatása e vidéken is érvényesül, itt tehát általában az *l, r, j* hatására másodlagosan megnyúlt magánhangzók későbbi diftongizációjáról van szó. A hangfejlődés tehát ilyen volt: *felvette > fĕvette > fĕvette* (vö. e vidéken: *lĕl > lĕl, mer ~ mĕr, ver > vĕr* stb.) $\gg$ *fiĕvette; kapuĕr > kapór > kapuĕr; ördög > ördög > üĕrdög*. — Hogy ez a diftongizáció nem régi jelenség, azt több körülmény is mutatja: 1. kétszeri hangváltozás lezajlása; 2. magának az *l, r, j*-nek a nyújtó hatása sem lehet nagyon régi (vö. HORGER, MNy. 40); 3. a diftongizáció nem érvényesül még szabályosan (azaz minden *l, r, j* előtti nyúlásnál), pl. mindhárom helységben *körte, jászól, téj* stb. alakokat hallottam; 4. az *l*-et szóközepről kiejtő szavakban még a régebbi *ó > ou, ő > öü* diftongizáció zajlott le: *nyouĕ, vouĕna, kouĕdus, zöüĕd, böücsöü* stb. Itt tehát egy újabb keletű nyelvjárási különfejlődéssel van dolgunk.

A tyukodi, mándi és géberjéni nyelvjárásban tehát a záródó *éj, ou, öü* kettőshangzó-soron kívül van egy nyitódó *iĕ* kettőshangzó, és van egy szintén nyitódó, de az előbbi *iĕ*-től jellegében és eredetében eltérő *iĕ, uĕ, üĕ* kettőshangzó-sor. Bátran mondhatjuk, hogy a kettőshangzóknak ez a rendszere a magyar nyelvjárásokban egészen egyedülálló.

Hátra volna még, hogy az *iĕ*, *uĕ*, *üĕ* kettőshangzó-sor eredetéről beszéljünk. Nézetem szerint e kettőshangzók kétségtelenül újabb keletű kialakulását a nagyon gyakori és elég régi *iĕ* kettőshangzó analógiás hatása eredményezte. Az *iĕtet*, *iĕpít*, *iĕdes* stb. szóalakok analógiájára az *étesz* (< *eltesz*), *épaзуrol* (< *elpazarol*)-féle szavak *iĕtesz*, *iĕpazarol* stb. alakot öltöttek. Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatásából keletkezett *é* eme nyitódó jellegű diftongizációja azután ráment az *l*, *r*, *j* nyújtásából lett *ó*-ra és *ő*-re is: *u loas*, *u rdít* stb.

Végezetül még egy nem lényegtelen dolgot jegyeznek meg. Átnézve az északkeleti nyelvjárásterületre vonatkozó nyelvjárási közléseket, TÖRÖS BÉLA „A beregszászi nyelvjárási” (Bp., 1910.) című tanulmányában ilyen szóalakokat találtam: *gyĕertya*, *éemegyek* (i. m. 8), *gorvos*, *csőördás*, *kőörte*, *koormos*, *nyĕrges*, *szĕrszám*, *ffĕmegy* (i. m. 10). Törös ezeket „majdmn diftongusok”-nak nevezi. Nem kétséges, hogy a Törös lejegyezte *ĕe*, *ĕo*, *ĕő* megközelítőleg ugyanazt a nyitódó kettőshangzó-sort akarja jelölni, amit az imént láttunk. — Törös BÉLA nyelvjárási mongráfiájának ezen adatai alapján nem merészség azt fölteni, hogy az északkeleti nyelvjárásterület egy elég nagy részén: az Ecsedi láp környékétől fel egészen Beregszász vidékéig — az *iĕ*-n kívül — *l*, *r*, *j* előtti helyzetben a nyitódó jellegű kettőshangzók teljes sora él. Törös ilyen adatokat is említ: *kĕz*, *szĕn*, *jĕg* (i. m. 7), *szĕl*, *iĕn*, *szĕk* (i. m. 52). Ezek a szóalakok arra mutatnak, hogy Beregszász környékén az eredetibb *iĕ* kettőshangzó analógiás hatása nagyon erősen érvényesült, és egyúttal megerősítik azt a feltevésemet, hogy az említett nyitódó kettőshangzó-sor eredetében az *iĕ* analógiás hatását kell keresnünk. BENKŐ LORÁND

Elhomályosult összetételek a felsőöri nyelvjárásban.

A szóösszetétel szóalkotásunknak egyik legfontosabb módja. Ha megvizsgáljuk szókincsünk fejlődését a felszabadulás után, azt tapasztalhatjuk, hogy a társadalmi viszonyok megváltozása következtében megszülető sok új fogalom megnevezése általában már meglevő szókészletünk felhasználásával történik. Ebben a szóalkotási folyamatban egnagyobb szerepe a szóösszetételnek van.

HORGHER ANTAL a szóösszetétel legjellemzőbb sajátosságait vizsgálva az összetett szó egyik jellemző vonásának tartja, hogy az összetett szó jelentése kisebb-nagyobb mértékben eltér alkotó részeinek jelentésétől. Ebből következik az összetett szavakra vonatkozó másik fontos megállapítása is: hogy „az összetett szónak a nyelvtörténet folyamán való további sorsa független alkotó elemeinek a sorsától”. Vagyis az összetett szó jelentéstani, hangtani szempontból olyan változásokon mehet keresztül, amelyeket az összetétel alkotó elemei elkerülnek, vagy megfordítva, az összetett szó alkotó elemeinek külön életében következhetnek be olyan változások, melyeket az összetett szó nem tükröz. Az összetételnek alkotó elemeitől független fejlődéséből következik az is, hogy az összetett szó annyira elszigetelődhet alkotó elemeitől, hogy összetett voltát csak nyelvtörténeti kutatással lehet kideríteni, s ezzel az összetett szó ismét egyszerű szóvá lesz. Az ilyen összetett szót *elhomályosult összetételeknek* szoktuk nevezni. (Vö. HORGHER, A nyelvtudomány alapelvei² 82—3.)

Az összetételek elhomályosulása természetesen hosszú változások eredménye, s ezeknek a változásoknak minden nyelvben több fázisát különböztethetjük meg.

GOMBOSZ ZOLTÁN az összetételeknek erről a fejlődéséről — WUNDT nyomán — így ír: „Az összetételnek további fejlődése menetét alaki és jelentésbeli változások jelzik; mind a két folyamatnak közös eredménye, hogy az összetétel tagjai, amelyek eleinte csak laza kapcsolatban voltak, egyre szorosabban fűződnek egybe. Egyidejűleg a két részletképzet elveszti önállóságát, s a fejlődésnek végső fokán az összetétel ismét egyszerű szóvá olvad össze.” (Nyelvtörténet és lélektan 28.)

GOMBOCZ — WUNDT nyomán — ennek a fejlődésnek három állomását különbözteti meg: 1. agglutináció, pl. *házitő*; — 2. részleges összeolvadás: a) jelentésfejlődés következtében, pl. *drágakő, nagykabát*; b) az egyik tag kihalása következtében, pl. *egyház, tegnapi*; c) az egyik tag alakilag felismerhetetlenné válása útján, pl. *fejél, böstörű, borsöllü*; — 3. teljes hasonulás, pl. *ünne, nép, hatvan* (vö. Gombocz i. m. 28—9).

Az összetétel fejlődésének ezek a fázisai nyelvjárásainkban ma is megfigyelhetők. Ez alkalommal a felsőöri nyelvjárás néhány olyan adatával szeretnék foglalkozni, amelyekben a részleges hasonulás már végbement.

A felsőöri nyelvjárásban ma is élő, gyakran használt alakok a következők:

A) *napastig*: *Csötörtököm még napastig dúgozot, pintékem még má még is huót.*

B) *ötkün*. *Üöld meg ez árpokávjét, meg űaszt, emi ötkün van, hodzs e pekkelli teli lédzsén!*

ödben. Nē kerezsd itt e nacskjést, ödbem van e konyhán.

sahun. Jábo kerestē, iszē látta huā dopta, nēm talđta sahun, jeveszett.

sohá 'sehová'.

henēm. De nēmcsak it, henēm mulluccsák sē igēm fút lē verekēdis nēkүн.

dáhodzs. Dáhocs csinálók in ijjen dúgot. Maj bolon lészék!

dölöktűőnap. Ez ünnepeğbe sē ir rá ez embēr, nēm hodzs dölöktűőnap.

C) *Szamarton*. Község Felsőőr mellett.

A) *Napastig*. Ma a felsőöri nyelvjárásban az összetétel mindkét tagjának az alapszava él, a hasonulás mégis megtörtént. Ez elsősorban jelentéstani okokkal magyarázható. A *napeset* és *napeste* szavak elsődleges jelentése — mint kódexeink is bizonyítják — 'occasus solis, Sonnenuntergang' (TelK. 218: „Mene napesetre“; ÉrdyK. 602/b: „Nap. keleth es eseth deel ees eeszak“ (NySz. vö. *napkelet, napnyugat, napkette, napnyugta*). A *napestig* alak elsődleges jelentése is 'naplementéig, napnyugtáig' lehetett, s ebből fejlődött a felsőöri nyelvjárásban ma is élő jelentés: 'egész nap, reggeltől-estig'. — A 'naplementéig, napnyugtáig' jelentésben a köznyelv ma az *estig* szót használja, a felsőöri nyelvjárásban azonban ebben a jelentésben csak az *estjélig* alak él. Mivel ma már sem a *napeset*, sem a *napeste* alakok nem élnek, az *estig* alak nem használatos, s a *napestig* alak elsődleges jelentése is módosult, a szó összetett volta elhomályosult, s megtörténhetett bizonyos hangrendi kiegyenlítődés. Megtörtént az előreható hasonulás az összetétel első, élő tagjának az indukáló hatása alatt. Hogy az *-ig* rag hasonulása nem történt meg, azt azzal magyarázhatjuk, hogy rag voltát a nyelvérzék ma is világosan érzi. — Különben a *napestig* alak hasonulása a nyugati nyelvjárásterület jelentős részén megtörtént. Előreható hasonulás helyett azonban hátraható hasonulást találunk. *Nepestig* alakot közöl a MTsz. Vas, Zala és Sopron megyék területéről, sőt közöl adatot Veszprém megyéből, Heves megyéből és a Csallóközből is. A *napastig* alakot azonban nem ismerik.

A B) csoportban felsorolt példák az a jellemző vonásuk, hogy az összetétel mind-egyik tagja ma is él, a hangrendi illeszkedés ennek ellenére megtörtént. Ez példáink esetében azzal magyarázható, hogy az összetett szó jelentését tulajdonképpen az összetétel indukáló része, az utótag szabja meg. Az összetétel indukált része, az előtag, ezt a jelentést csak többé-kevésbé módosítja. Tehát a jelentésstanilag fontosabb részhez hasonul az összetétel jelentésstanilag kevésbé fontos része. Hogy ez a hasonulás végbemehessen, ahhoz természetesen az szükséges, hogy a nyelvérzék ne érezze már élesen a szó összetett voltát.

Ötkün, ödben, sahun, sohá. Az összetételek indukáló tagja, az utótag, helyviszonyt jelöl. Az indukált tag, az előtag — az *ötkün, ödben* esetében — ezt a jelentést némileg módosítja, nyomatékosabbá teszi, az utótag jelentésén azonban lényegében nem változtat. Hasonlóképpen módosító szerepet tölt be az előtag a *sahun, sohá* összetételekben is, de az

összetétel jelentését itt is lényegében az utótag jelentése határozza meg. Az *ötkün, ödben* hasonulását előmozdíthatta még az *itkün, idben* alakok analógiás hatása is.

Mint HORGER megállapította, az összetétel tagjainak sorsa független alkotó elemeinek sorsától. Ezt bizonyítja az *ötkün, ödben* összetétel is. A *benn, kinn, lenn, fenn* határozószók a felsőöri nyelvjárásban ma csak *-t* locativusi raggal ellátott alakban — *bend, künd, lënd, fënd* — élnek. Ez kétségtelenül másodlagos fejlemény. Az összetételekben ezzel szemben megmaradt az eredetibb, *-t* locativusi rag nélküli alak.

Dölköttüőnap: hétköznapi. A hasonulás csak az összetétel előtagjában történt meg, amely maga is jelöletlen tárgyias összetétel. A MTsz.-ban a következő alakokat találhatjuk, szintén a nyugati nyelvjárásterületről: *dölgötté-nap, dölgöttéü-nap, dölgöttéüü-nap, dölgöttéüüü-nap* Göcsej, *dölgöttévő-nap, dölgöttivüő nap, dölgöttivüő nap* Sopron megye, *dölgöttövő-nap* Répceszentgyörgy Vas m., *dölgöttüő-nap* Répce melléke. A hasonulás irányát itt is az összetétel jelentésánál fontosabb része szabta meg.

C) *Szamártón*. Újabb fejlemény a felsőöri nyelvjárásban. A fiatalabbak nyelvében már általános, az idősebbek nyelvében azonban él még a *Szemmártón* alak is. A hasonulásnak ebben az esetben nagy szerepe van a népetimológiának is. Ezt bizonyítja az is, hogy a *Márton* keresztnév 40—60 évvel ezelőtt még gyakori volt Felsőőrött, ma azonban már ismeretlen.

Megvizsgálva az összetett szavak hasonulásának fenti eseteit, láthatjuk, hogy a hasonulás nemcsak akkor következhetik be, ha az összetétel egyik tagja kihalt, hanem bekövetkezik akkor is, ha az összetétel mindkét tagja él. Ebben az esetben a hasonulás irányát általában az szabja meg, hogy az összetett szó jelentése szempontjából az összetétel melyik tagja a fontosabb elem. IMRE SAMU

Sió, zsilip.

A MNy. legutóbbi számában (XLVII, 260—1) LUKÁCS KÁROLY a *sió* közszó megfejtésére vonatkozólag nem foglal állást.

Az eddigi tájnyelvi adatokat kiegészíthetem a Somogy megye délkeleti sarkában fekvő Kálmánca községből való következő adatokkal, amelyeket ez év márciusában jegyeztem föl nyelvatlasz-gyűjtésem alkalmából. Az egyik: *sijóárok* 'amin leeresztik a sok vizet', vagy más közlő szerint 'a malom leeresztő árka'. Mikor az egyik közlő a háborgó tengerről beszélt, amelyet a fogságból való hazatérésekor látott, így fejezte ki magát: *mind a sijóba, usz szalatt a viz.*

Szerintem is, mint a Lukácstól idézett vélemények egy részében, inkább a *sivít, sí* stb. hangutánzó igének igeneve a *sió (sijó)*, hiszen ezen a vidéken *-j-* a hiatustöltő hang, pl. *fűjes, küjet, szűjőfa* (szövvészék), *nyüji* stb. A *si* igére még idézhetem a szentgáli (Veszprém m.) *sijakodik* 'sivalkodik', *sijókánya* 'egy vijjogó ragadozómadár' (LŐRINCZE LAJOS közlése) adatokat.¹

Ugyancsak Kálmáncsán a vizenyős, lapos réteg neve *zsilip*. A MTsz. már közli ebben a jelentésben a Dráva mellékéről.

Mondat és mondat.

E két szó úgy szerepel a köztudatban, mint két nyelvújítási szó. Közülük az első polgárjogot nyert, és nyelvtani terminológiánk nélkülözhetetlen eleme, a német *Satz*, francia *phrase* magyar megfelelője. A NyÚSz. és a SzófSz. szerint is először B a r c z a f a l v inál fordul elő 1792-ben. Szabályos képzés az *-at, -et* deverbális főnévképzővel, amely régebben még sokkal gyakoribb volt, mint ma: szinte a mai *-ás, -és* képzőnek

¹ Cikkem nyomdába adása után jelent meg BEKE ÖDÖN cikke, amely bővebb anyag alapján hasonló eredményre jut (Nyr. LXXVI, 230—2).

felelt meg. Régi szövegeinkben azonban eddig nem került elő a *mondát* szó, a MTsz. sem ismeri. A Heves megyei Pély községben azonban, úgy látszik, él a szó, csak nem nyelvtani műszóként, hanem 'mondás' jelentésben. Nagyobb társaságban kérdezgettem a nyelv-atlasz kérdéseit, és kétszer-háromszor rászóltak az adatközlőre: *Né így mongya idős, a rigi mondatok kellének vagy: Mos má szeké'rnék is mongyák, de a rigi mondat csak szeker.* Nem firtattam közelebből a szó használati körét, de — tekintve, hogy többen mondták, és akinek mondták, megértette —, valószínűnek tartom, hogy él a szó ebben a nyelv-járásban, és nemcsak nyelvbotlás vagy egyszeri, alkalmi használat volt.

A *mondolat* szóról annyit mond a NyÚSz., hogy Barczafalvínál fordul elő először 1787-ben 'oratio' értelemben. Szily szerint a XIX. század első negyedében sokat emlegetett, de már kihalt szó. Emlékét a „Mondolat” című gúnyirat őrzi. Ezt a szót is hallottam Tápíószentmártonban egy idős nénikétől, akiről aligha tehető fel, hogy behatóbban ismerte volna a nyelvújítás történetét. Hosszú történetet mesélt családjáról, és mikor bátyját idézte, mindig egy nyomdafestéket nem tűrő kifejezést is hozzámendott. Mintegy mentegetőzésül hozzáfűzte több ízben: *ez az ő mondolattyai*, vagyis 'szavajárása, a rá jellemző mondás'. Nem állíthatom, hogy a *mondolat* szó általánosan ismert és használt szó a községben, mert nem volt alkalmam a kérdésnek bővebben utánajárni.

A -fele mint az igekötő és határozó toldaléka.

A magyar nyelvjáráskutatók előtt ismeretes tény, hogy az északkeleti nyelvjárás-területen gyakran járulhat az igekötőkhöz a *-fele* kiegészítő szócska. 1951. decemberében Szatmár megyében számos példáját jegyeztem föl én is. Szinte általánosnak és szabályszerűnek mondható abban az esetben, ha az igekötő az ige mögött áll: Tyukod: *Fekügy-gyetek má lefele! Csak jólok mekfele. Mentém élfele. Ettem mekfele. Erigy csak, hozzá felfele kőuróut.* Mánd: *Itt a zacskóum, töüccsed mekfele! Teritek mekfele.* Nagyon gyakori azonban akkor is, ha az igekötő megelőzi az igét: Tyukod: *Az őrsőü kifele esik a kezembőül.* Mánd: *Aszt [adósságról van szó] asztájn kifele heverni! Fehérgyarmat: Ezen az uton tessiék viégikfele menni! Zárd befele az ajtóut, mert mekfele fagynak az emberek!*

Arra is van azonban példánk, hogy a *-fele* szócska az irányt jelző határozóragokhoz is kapcsolódhatik, nyomatékot adva az iránynak: Tyukod: *Viszem eszt a disztóyknakfele.* Mánd: *Megyén a pocsojábafele már! Mindig a melegrefele húzóyodik* (a napsütőbogárról volt szó).

Amint a mellékelt példák mutatják, a *-fele* az igekötők perfektív szerepét ellensúlyozni kívánva éppen a folyamatosságot, be nem fejezettséget jelenti, de lassanként már a perfektív jellegű igekötőkhöz is kapcsolódik, és szinte minden igekötő szerves részévé válik.

KÁLMÁN BÉLA

SZEMLE

Egy elmaradt előszó

Nem lehet elégszer és eléggé kiemelni, hogy SZTÁLINNAK a nyelvet és nyelvtudományt illető megnyilatkozásai milyen fordulatot hoztak az életnek és tudománynak ezeken a területein, sőt messze rajtuk kívül is. SZTÁLIN fellépésének egyik fő jelentősége, hogy mélységes valóságérzékből fakadó szempontjai szilárd alapot vetettek a nyelvi jelenségek történeti felfogásának, és a *szal*, *ber*, *ion*, *ros* kísérteteinek elűzésével megteremtették a szabadságot, a lehetőséget egy — a nyelvi dolgok, ezek között különösen a nyelv és a társadalom kapcsolatainak lényegébe hatoló — nyelvtörténeti módszer kialakítására.

SZTÁLIN hatása alatt a történeti nyelvtudomány nálunk is elnyerte a lehetőséget, hogy hibáit, hiányait levetkőzve korábbi nem csekély sikerei után lendületesen tovább fejlődjék.

Így történhetett meg, ami húsz hónappal korábban alig volt elképzelhető: Akadémiánk kiadásában az értekező jellegű nyelvtudományi tanulmányok sorát a múlt év decemberében BÁRCZI GÉZA akadémikusnak „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című műve nyitotta meg. Ez a munka nagyszabású terméke szerzője tudományos tevékenységének, egyszersmind jelenlegi nyelvészetünknek is. BÁRCZI nyelvünknek korai voltánál fogva különösen nagy értékű szórványforrását dolgozta fel benne, mégpedig úgy, hogy a nyelvészet minden lehetséges oldaláról szemügyre vette. Az alapítólevél szórványait természetesen nem magukban fejtegeti, hanem az előzmények és folytatások menetébe beleállítva. Ekként válik a nyelvemlékmonográfia sok tekintetben nyelvfejlődésünk egész ómagyar szakaszának teljesen új megvilágításokat nyújtó feldolgozásává, sőt későbbi nyelvfejlődési mozzanatok egész sorának sikeres vizsgálatává.

*

A kiadvány, amely a BÁRCZI-félt a nyelvészek javaslatára követi. KNEI ZSÓFIA ISTVÁN műve: „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.”

A munka megint történeti, de nem csak nyelv-történeti, sőt jelentékeny mértékben nem is csak nyelvészeti.

Az írás a nyelvnek a hangoztatás mellett egyik fő — a művelődés fejlődésével mindinkább növekvő fontosságú — külső megnyilvánulása. Külső az írás, de nem külsőség, amint külső, de nem külsőség a bőr sem, amely a testet nemcsak borítja, hanem szerves tényezője a test életfolyamatainak. Hasonlóképpen tényezője az írás a nyelv életének, fejlődésének. — Az írásnak az a formája vagy fokozata, amit helyesírásként jelölünk meg, — úgy mint a nyelv is — rendszer, jelek rendszere; sőt — a nyelvhez hasonlóan — csak az idő egységében viszonylag általános, az idő egymásutánjában viszonylag állandó rendszer volta következtében felel meg rendeltetésének. — A helyesírás annál fogva, hogy a nyelv hangzásbeli oldalát természetszerűen csupán elnagyoltan tükröztheti, a maga viszonylagos egyszerűsége, kevés eleműsége és éppen ezért könnyebb felfoghatósága miatt különösen alkalmas volt arra, hogy a kiegyenlítődség, összeolvadás irányzata benne kapjon erőre, és az egységesülés benne és általa jöjjön létre. Általa, — mondottuk, mivel a helyesírás egységesülése egyik legfőbb előmozdítója a nyelvi egységesülésnek, illetőleg a helyesírás egysége feltétele, egyszersmind megpecsételője a nyelvi egységnek, amely az irodalmi nyelv vagy köznyelv típusaiban megelevenedik, hogy mire nemzeti nyelv egy társadalmi közösségben egyetemes érvényűvé váljék. — Ennyiben a helyesírás fejlődése szerves ága a nyelv és az irodalom fejlődésének, kialakultsága pedig nagyon is nem elhanyagolható tényezője a nyelv és az irodalom állapotának, s biztosítéka a nyelv és az irodalom kívánatos hatásosságának, teljesítő képességének.

Amivel KNEI ZSÓFIA a tudományos nyilvánosság előtt először jelentkezett, „A magyar helyesírás a tatárjárásig” című doktori értekezése 1928—1929-ből. Ez nemcsak megjelenésekor részesült igen kedvező fogadtatásban, hanem több mint két évtizede nagyon gyakran fordulunk hozzá felvilágosításért és tájékoztatásért. KNEI ZSÓFIA azóta közzétett munkáiban is különös figyelmet szentelt régi helyesírásunk kérdéseinek és többször illetékesen foglalt állást velük kapcsolatban.

Az Akadémiától most közrebocsátott kiadvány KNEI ZSÓFIA-nak a magyar helyesírásra vonatkozó kielélt munkálataiból a régebbi korokat tárgyaló részt tartalmazza. Azokat a helyesírásváltozatokat vizsgálja, amelyeken nyelvünk és irodalmunk korai emlékei keletkeztek.

Nemcsak tanulmányos, hanem igen érdekes, sőt helyenként érdekfeszítő az az ismertetés, amelyet KNEI ZSÓFIA ad a magyar helyesírás általánosságáért és állandóságáért

hosszú századokon át folytatott küzdelemről. Ez a küzdelem, ha nem is tudatosan és szándékosan, de ténylegesen kétségtelenül, nemcsak az írásformáknak, hanem a nyelvnek, az irodalomnak, a közszellemnek és a mögöttük levő: őket kialakító és bizonyos mértékig az ő révükön kialakuló társadalomnak is az egységéért és folytonosságáért folyt.

KNIEZSA joggal jelöli meg helyesírástörténetünk sajátosságául, hogy a helyesírás megszilárdulása nálunk nehezen, szokatlan hosszadalmassággal ment végbe. Nemesak a jelen kiadványban feldolgozott kor, hanem jórészt az utána következő időszakasz is a legtarkább változatosságot, a sokszoros ingadozást és ismételt újrakezdést tárja elénk. KNIEZSÁVAL együtt azt a nézetet vallhatjuk, hogy ez nem valami ügyefogyottságból eredő összevisszaság, hanem a mi középkori és újkori társadalmi viszonyainknak nem mindig magunk okozta ziláltságával és töréseivel együttjáró szellemi szakadozottság. Sőt egyebek közt helyesírástörténetünk hí szemléltetője annak, hogy a magyarság azokban a régi századokban is fogékonyan, de nem csekély önállósággal hatott vissza azokra a művelődési áramlatokra, amelyek közléről-távolról eljutottak hozzá, vagy amelyeknek ő maga ment utánuk.

KNIEZSA a bevezetésben alappal emeli ki és fejtegetéseiben megfelelően érvényesíti azt a felfogást, hogy a helyesírástörténet különleges fontossággal bír az irodalomtörténet szempontjából.¹ Amint kimutatja, a helyesírásbeli egyezések vagy eltérések felderítése sokban hozzásegíthet, hogy ezeken a többi mozzanatoknál inkább szembeszökő formai elemeken keresztül jobban felismerhessük az irodalomtörténetünkben nyilván megvolt s annak idején az időegységben, valamint az időegymásutánban egyaránt ható együtteseket, kollektívumokat. — Itt meg kell jegyezni valamit. Ez az, hogy mi nyelvészek szívesen látnók, hogyha irodalomtörténész társaink az irodalmi műveknek úgy is, mint nyelvemlékeknek tőlük gondozott kiadásában — főképen az akadémiaiakban — helyesírás, közlés szempontjából valamennyire számolnának a nyelvtudomány igényeivel. Nem egyszer kiderülne, hogy ezt nem is csak önzetlenül tették, minthogy a nyelvészet innen származó eredményei az ő munkálataikhoz szolgálhatnak alapokul, támasztékokul.

Magától értetődik, hogy e kiadvány előnyeit korántsem akarjuk áthárítani az irodalomtörténetre. A nyelvészek nem egészen az irodalomtörténészek kedvéért hozták napirendre a mű megjelentetését, hanem nem csekély mértékben gondoltak a nyelvtudományra is. Gondoltak arra, hogy helyesírásunk rendszeres és KNIEZSÁTÓL joggal várható avatott feldolgozása révén a nyelvemlékeinkkel összefüggő számos hangtörténeti probléma, de rajtuk át egyéb, pl. alaktani, etimológiai kérdések megoldása is lehetségessé, sőt könnyűvé válik. — Természetesen a magyar „nyelvemlékek“ sorát nem tekintjük lezártnak a legelső magyar nyelvű nyomtatványok feltűnésével. És KNIEZSA munkájának a címében „a könyvnyomtatás koráig“ nem is ezt kívánja jelenteni, hanem azt, hogy a könyvnyomtatás technikájának az alkalmazása a vele kapcsolatos anyagi természetű mozzanatok miatt hamarosan több ponton lényeges változásokat vont maga után. már akkor, amikor más irányokban még nem módosult érdemlegesen a nyelv az előző kor nyelvéhez, illetőleg nyelvi változataihoz képest.

Rajta leszünk, hogy helyesírásunk történetének második része, amelyben KNIEZSA a könyvnyomtatástól napjainkig terjedő kort dolgozza fel, rövidesen napvilágot lásson. Különben vázlatát — a jelen kiadvány tömör foglalatához csatolva — tartalmazza „A magyar helyesírás története“ című füzet, amely az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatában jelent meg.

*

¹ Tapasztalataink szerint irodalmáraink részben nincsenek ezen a véleményen, sőt köztük némelyek a helyesírás tudásának időszerű fontosságáról sincsenek túlzottan meggyőződve.

A BÁRCZI ÉS KNEJZSA nevét viselő kiadvány egyaránt azt tanúsítja, hogy a nyelvvel összefüggésben a múlt nem csupán emlék, sőt nem is csupán magyarázat, hanem mint általában a társadalomtörténeti fejlemények esetében tapasztalhatjuk: a jelenben és a jövőre ható tényező.

PAIS DEZSŐ

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. II. kötet 1—4. szám.

Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1952. 552 lap. Ára 100 Ft.

A Magyar Tudományos Akadémia 1951. decemberében tartotta szokásos nagygyűlését. A nagygyűlés keretében a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály többrendbeli ülésorozatot rendezett. Az egyes üléseken elhangzott előadásokat és hozzászólásokat közli a most ismertetendő kiadvány.

Mivel a Magyar Nyelv olvasóit elsősorban a nyelvtudományi ülések előadásai és hozzászólásai érdeklik, ismertetésem ezekre szorítkozik, és nem terjed ki az irodalomtörténeti és klasszika-filológiai vonatkozású előadásokra.

Másfél évvel SZTÁLIN nyelvtudományi nyilatkozatai után a nagygyűlés nyelvtudományi ülései különleges jelentőséget kaptak. A marrizmus fenyegető rémétől megszabadult és a sztálini tanítások nyomán megújult magyar nyelvtudomány szélesebb nyilvánosság előtt itt adott számot először az eltelt másfél év alatt elért fejlődéséről. Az egyes üléseken elhangzott előadások és hozzászólások természetesen még csak távolról sem ölelheték föl a magyar nyelvtudománynak azt a számos területét, amelyen a sztálini cikkek termékenyítő ereje folytán új szellemű tudományos munka folyik. Ízelítőt adtak azonban a magyar nyelvészeknek arról az őszinte törekvéséről, hogy nyelvtudományunkat marxista alapokra helyezték. S ha ez a jószándékú törekvés nagyobbszabású koncepciókat nem igen termelt,¹ hanem — gyakran nem lényegtelen — részletekben vagy kezdeti tapogatózásokban, néha botladozásokban jelentkezett is, mindenesetre pozitív, előremutató jelenség a magyar nyelvtudományban.

Az akadémiai nagygyűlés nyelvtudományi vonatkozású mozzanatait a kiadvány az ülések időrendjében közli.

I. Az első cikk ZSIRAI MIKLÓSNAK „A magyar nyelvtudomány helyzete és feladatai I. V. SZTÁLIN útmutatásai alapján“ című, az 1951. december 10-i nyilvános osztályülésen elhangzott beszámolóját tartalmazza. — ZSIRAI előljáróban áttekintí az elmúlt másfél év nyelvtudományi munkálatait. Megállapítja, hogy ha a magyar nyelvtudomány a sztálini cikkek megjelenése óta még nem is jutott el odáig, hogy nagy mennyiségben ontsa a marxizmus talaján fogant termékeit, a végzett munka mégis minőségileg és mennyiségileg a kétségtelen javulás jeleit mutatja. Az újabban megjelent kiadványok közül fősorol és röviden értékel néhány fontosabb munkát. — Beszámolója második felében ZSIRAI rámutat arra, hogy minden pozitív eredmény mellett hiányosságok is vannak nyelvtudományunkban. Megítélése szerint ideológiai fejlődésünk lassú üteme, nyelvművelő mozgalmunk erőtlensége, szakfolyóirataink kiadási ügyeinek idült válsága, nyelvtudományi oktatásunk nem kielégítő eredményei és nyelvész-utánpótlásunk nem egészen megnyugtató távlatai tartoznak tudományunk gyengéi közé. — Bár egy-két területen azóta lényegesen javult a helyzet, a ZSIRAITÓL említett hiányosságok egy része ma is fennáll, s kiküszöbölésük még további feladataink közé tartozik. — További előrehaladásunk feltétele az, amit ZSIRAI beszámolójának végén említ: „Jövőnk alakulása mostmár attól függ, mennyire sikerül a marxista materializmus elméletét és a dialektika módszerét elsajátítanunk, konkrét

¹ Nem egészen nyelvtudományunk művelőinek a hibájából. — A SZERK.

tudományos kutatásainkban alkalmaznunk és ily módon az élet követelményeit kielégítenünk“.

2. A kiadvány második nyelvészeti vonatkozású cikke NÉMETH GYULÁnak a Nyelvtudományi Bizottság első vitaülésén elhangzott „A kevert nyelvrendszer kérdéséhez (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere)“ című előadását tartalmazza. NÉMETH konkrét nyelvi anyag: az oszmán-török nyelv alapján fontos általános nyelvészeti kérdést vet föl. Megállapítja, hogy a régi oszmán-török köznyelv a keveréknyelv sajátos fajtája: nyelvtani szerkezete és alapszókészlete általában török, szótári szókészletében azonban tízezrekre megy az arab-perzsa elemek száma. Ezek az arab-perzsa szavak a török nyelvtudatban elkülönült réteget alkottak, más volt történeti fejlődésük, más volt a nyelvben elfoglalt helyzetük, mint az eredeti török szavaké. Az arab-perzsa szavak nem vettek részt a török szavakban bekövetkezett hangtani változásokban, nem érvényesült bennük a törökben szokásos magánhangzó-harmónia, eredeti török szavakban nem szereplő hosszú magánhangzók jelentkeznének bennük, más a ragozási rendszerük, külön csoportot alkotnak a szóképzésben, mások a hangsúlyviszonyaik, stb. Mindez a török nyelvtudat sajátos kettősségével járt: az oszmán-töröktől beszélők tudatában egyrészt a török, másrészt az arab-perzsa elemek elkülönültek egymástól, s a két külön réteg együtthasználatára furcsa keveréknyelvet eredményezett. — A fél évszázada lefolyt török nyelvújítás e keveréknyelvben komoly változást: eltolódást hozott az eredeti török elemek javára. Az oszmán-török nyelv nyelvújítás hozta megújulása annak köszönhető, hogy a keveréknyelv nyelvtani szerkezete és alapszókészlete török maradt, tehát a nyelvújítást volt mire alapozni. Ez a tény újabb bizonyítékot szolgáltat SZTÁLINNAK ahhoz a tételéhez, mely szerint egy nyelv életében a nyelvtani szerkezet és az alapszókincs a döntő jelentőségű. — Mivel a NÉMETH felvetette rendkívül érdekes általános nyelvészeti kérdés bizonyos mértékben kapcsolódik a nyelvkereszteződésről és az osztálynyelvekről szóló sztálini tételekhez is, alkalom adtán hasznos volna majd a problémákat ilyen vonatkozásban is megvilágítani.

NÉMETH GYULA előadásához több hozzászólás kapcsolódik. — LIGETI LAJOS megemlíti, hogy az afganisztáni mongol is keveréknyelv, s az oszmán-török nyelvhez hasonló problémákat rejt magában. — TELEGDY ZSIGMOND a perzsa összetett igék magyarozatával bővíti a kérdés problematikáját. — TAMÁS LAJOS röviden utal arra, hogy az oszmán-török nyelv a nyelvkeveredés folytán nem vált legyőzötté, hanem ő maradt a győztes. — GÁLDI LÁSZLÓ román adalékokat szolgáltat.

3. A következő cikk a Nyelvtudományi Bizottság vitaülésének második előadását adja, melyben BÁRCZI GÉZA „Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez“ szól hozzá. — Ismeretes, hogy az ugor nyelveket már az ugor együttélés korában érte török nyelvi hatás; ennek emlékei nyelvünkben a *hattyni*, a *hód* és a Bárczitól most fölvetett *szó*. A török hatás a magyarságnak az ugor közösségből való kiválása után sem szűnt meg, sőt erősödött. BÁRCZI előadása annak a kornak a török jövevényszavai-val foglalkozik, amikor a magyarság, elszakadva az ugor népektől, lehúzódt a ligetes övezetbe, az uráli átjáró tájékára. A régebbi egybevetések közül az uráli korszakból valóknak ismeri el BÁRCZI a *nyak* és *nyár* szót, elveti ellenben a *nyalka*, *nyáj*, *nyúl*, *nyargal* és *nyám* török eredetét. A *nyak* és *nyár* mellett még három szót vall igen régi török jövevényszónak, az uráli korból származónak: a *harang*-ot, a *homok*-ot és az *ér* igét. A *harang* és a *homok* esetében vannak ugyan bizonyos hangtani nehézségek, de ezeket BÁRCZI meglehetősen meggyőzően oszlatja el. Az *ér* igét már nem hangtani érvek, hanem jelentés-történeti tények alapján sorolja a törökből való hazai kölcsönzések közé. A világosan török hangalakú és jelentésű szónak olyan kiterjedt családja, olyan sok jelentésváltozata van nyelvünkben, ami csak legrégebbi: finnugor eredetű szavainkban található. — BÁRCZINAK az a megjegyzése, hogy egyelőre az említett öt szót tarthatjuk nagy való-

színűséggel korai török átvételnek, azt sejteti, hogy ilyen irányban a további kutatásoktól még újabb eredményeket vár.

BÁRCZI cikke után több hozzászólás következik. — KISPÁL MAGDOLNA az ugor együttelés korából való átvételnek tartja a török eredetű *ír* igét. — LAKÓ GYÖRGY az *ér* igére finnugor egybevetéseket is ajánl, sőt lehetségesnek tartja, hogy a magyar *ér*-ben két, eredetileg különböző finnugor és török ige esett egybe. — MOÓR ELEMÉR szerint arra is lehet gondolni, hogy az ugor és a török nyelvekben közös szavak egy harmadik, ismeretlen nyelvből is származhattak, s így nem török eredetűek. A *hattýú* etimológiájánál hangtani nehézségeket lát.

4. A Nyelvtudományi Bizottság harmadik vitaülésén KNEIÉZA ISTVÁN „A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon” címen tartott előadást. — Régóta vitatott nyelvészeti kérdés, hogy a későbbi magyar települési területen a honfoglalás előtt milyen nyelvű szláv lakosság élt. Különösen sokat foglalkoztak a hajdani dunántúli szlávtság problémájával. Általában két nézet küzdött egymással: a szlovén és a szlovák elmélet. Legutóbb JÁN STANISLAV foglalkozott terjedelmesen a kérdéssel, s a földrajzinevek vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Dunántúlon — sőt ezenfelül majdnem az egész mai magyar területen — a honfoglalás előtt szlovák nyelvű lakosság élt. — KNEIÉZA erőteljesen ellentmond a „szlovák” elméletnek. Utal mindenekelőtt arra, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak a vallomása STANISLAV tételét már önmagában is megcáfolja. Ezek a jövevényszavak ugyanis nagy többségükben délszláv eredetűek, s arról tanúskodnak, hogy a magyarság déli szláv jellegű szlávtságra települt rá. — A dunántúli földrajzinevek hangtani vallomásai alapján KNEIÉZA sorra veszi STANISLAV érveit, s kimutatja tarthatatlanságukat. Összefoglalásul megállapítja, hogy STANISLAV hibái két tényezőre mennek vissza: vagy a hangtani kritériumai nem voltak kielégítőek, vagy pedig a névmagyarázatai voltak rosszak. — STANISLAV elméletének cáfolata után KNEIÉZA a dunántúli földrajzinevekből levonható három hangtani kritérium alapján a dunántúli szlávok délszláv nyelvűségét bizonyítja. Hogy azonban közelebről melyik délszláv nyelv jön számításba, ezt szerinte a földrajzinevekből nem lehet megállapítani.

A hozzászólók közül HADROVICS LÁSZLÓ KNEIÉZA hangtani fejtegetéseit cáhorvát adatokkal támogatja. — ANGYAL ENDRE és GÁLDI LÁSZLÓ rövid hozzászólása után MOÓR ELEMÉR arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyarországi szlávtság gyér volta miatt csak egymástól meglehetősen távollevő szláv szigetekkel szabad számolnunk, s így nagyobb területre egységes nyelvű szlávtság aligha mutatható ki biztosan. — A sorozat végén KNEIÉZA ISTVÁN válaszol a felszólalásokra, főként ANGYAL ENDRÉÉRE, aki láthatóan félreértette KNEIÉZA előadását.

5. A kiadvány utolsó nyelvészeti vonatkozású cikksorozata a nyelvművelő ankéton elhangzottakat tartalmazza. — KODÁLY ZOLTÁN rövid megnyitója után a cikksorozatot LŐRINCZE LAJOSNAK „A nyelvművelés elvi kérdései” című előadása vezeti be. — A címből kitetszően LŐRINCZE azzal a kérdéssel foglalkozik, milyen elveket kell követnie napjaink nyelvművelésének; mint ő mondja, előadásainak célja megvizsgálni a: „Mi az, amit a múltból át kell mentenünk, s mi az, amivel nem azonosíthatjuk magunkat?” A második kérdésre LŐRINCZE megadja a helyes választ: a múlt nyelvművelésének PINTÉR JENŐ-féle irányzatát nem vállalhatjuk. A nyelvművelés célja ma nem lehet a PINTÉRÉKNÉL tapasztalható mindenáron való irtogatás, az „idegen salak” kiküszöbölése, a minden újtól való irtózás. A mai nyelvművelést a szocialista fejlődés szolgálatába kell állítani; a cél a nyelvi kultúra minél magasabbra emelése. — Az első kérdésre: a múlt értékeinek számbavételére azonban az előadásban alig kapunk feleletet. A magyar nyelvművelés haladó hagyományai egy ilyen jellegű előadásban több figyelmet, pozitívabb értékelést érdemeltek volna. A PINTÉR-féle kétségtelenül „terhes örökség” mellett

volt régi nyelvművelésünknek sok olyan mozzanata is, amit — hogy a szerző szavaival éljünk — valóban „át kell mentenünk“, amit a sok régi salaknak nem szabad elborítania, s amik igen sokban egyeznek a LŐRINCZTŐL hirdetett helyes elvekkel. — LŐRINCZE a nyelvművelés néhány részletével behatóbban is foglalkozik. Tárgyalja az idegen szavak problémáját, a neologizmusokat, s fölveti a nyelvhelyesség normájának a kérdését is. Ez utóbbi, igen nehéz kérdésben ő sem tud szilárd alapot találni, s bizonyos negatívumokon tovább kell lépni. Mivel a norma kialakítása nyelvművelésünk alapvető kérdése, e téren a mai magyar nyelvművelő mozgalomra igen sürgős és nehéz feladat vár. — Nem kevésbé fontosak természetesen azok a feladatok sem, amelyeket LŐRINCZE előadása végén megjelöl: új leíró nyelvtan, értelmező szótár, szinonima-szótár, szólás- és közmondásgyűjtemény elkészítése, nyelvművelő könyv kiadása, folyóirat megindítása.

A hozzászólások sorát BÁRCZI GÉZA nyitja meg. Az alapos hozzászólást teljes terjedelmében közli a MNy. jelen száma, ezért e helyütt szükségtelen bemutatni. — RÁZSÓ IMRE a műszaki szótárak fontosságát emeli ki. — MÉSZÖLY GEDEON régi íróink nyelvi magyarázatában és a műfordításokban ismételtelen felbukkanó helytelenségekre hívja fel a figyelmet. — KARINTHY FERENC a nyelvművelés és a beszélő tömegek kapcsolatáról szól. Kifogásolja, hogy LŐRINCZE túlzottan liberális elveket vall az idegen szavak dolgában, s hogy hallgat a napjainkban annyira elburjánzott „bürokrata tolvajnyelv“-ről. — ANGYAL ENDRE hozzászólása után DEME LÁSZLÓ egyes mai nyelvművelők kellően meg nem alapozott tényekedéséről beszél. — KOVALOVSKY MIKLÓS hangoztatja, hogy a nyelvünkben jelentkező különféle törekvések közepette igen nehéz nyelvhelyességi normát teremteni. Ő a helyesség normáját a magyar nyelv szellemének, szerkezeti alaptörvényeinek való megfelelésben látja. — FÁBIÁN PÁL sürgeti az iskolai nyelvművelés kérdésének újra való felvetését, valamint a pedagógusok helyes és következetes irányítását. — NÉMETH GÉZA a régi magyar nyelvművelés jó hagyományait érinti. — SOLTÉSZ KATALIN a bürokrata nyelvről tesz megjegyzéseket. — Mindezek után LŐRINCZE LAJOS válasza következik, melyet az előadó időhiány miatt nem mondhatott el, s most a kiadványban közöl. A válasz főként KARINTHY FERENC megállapításainak helytálló voltát vitatja. — A nyelvművelő ankétot KODÁLY ZOLTÁN elnöki zárószava rekeszti be.

*

Az elmondottakból látható, hogy a MTA. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II. kötete nyelvészeti vonatkozású cikkeiben igen tartalmas — az ünnepi alkalomhoz mindenképpen méltó — anyagot ölel föl, s a magyar nyelvtudomány általa komoly eredményekkel gyarapodott. — A jövőben azonban kívánatos volna, ha a színvonalas tartalomhoz a technikai szerkesztés is felnőne. A jelen kiadványban ugyanis erősen látszik az egységes és alapos szerkesztés hiánya: a forma váltakozása, az azonos dolgokra alkalmazott betűtípusok keveredése, a sajtóhibák tömege stb. Ha ez kiküszöbölődik, a kiadvány nemcsak tartalmában, hanem külső vonatkozásaiban is méltó lesz a Magyar Tudományos Akadémiához. BENKŐ LORÁND

**Slovanské jazykové pamiatky z Mad'arska I. Rediguje Štefan Kniezsa.
Stredoveké české listiny. — Magyarországi szláv nyelvemlékek I. Szerkeszti
Knieszsa István. Középkori cseh oklevelek.**

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 8° 207 l. + 12 képmelléklet.

A közlemény talán kiütközőnek látszik a Magyar Nyelv »profil«-jából. Azonban folyóiratunkba való felvételét megokolhatja, hogy a szlavisztikai irányú cikkek kiadásának lehetősége különféle okokból nálunk ez idő szerint legalább is gyenge lábbon áll. A másik ok, ami miatt a hozzászólást helyesnek láttuk közzétenni, az a belőle megvilágosodó sajátosságos jelenség, hogy egymás mellett, sőt egymással együtt élő, hosszú időn át egy politikai közösségbe tartozó népelemek körében, mint aminő a magyar

meg a szlovák, bizonyos korszakban a diplomatika és a nemzeti nyelv alkalmazása terén ennyire különböző fejlemények mutatkoznak. Meggyőződésünk szerint pedig itt is, egyebütt is nemcsak az egyezések, hanem az eltérések is nagyon tanulságosak lehetnek. A közlemény nem egy pontjából azonkívül fény derülhet a nyelvi tekintetben is fontos műveltségi hatások egyik-másik mozzanatára, amelyek bennünket értek vagy amelyek tőlünk indultak ki.

A SZERK.

*

A Magyar Tudományos Akadémia öt éves nyelvtudományi tervének programjába vette a magyarországi szláv nyelvelmékek felkutatását, feldolgozását és ezek egy részének közzétételét is. Ennek a már megindult és állandóan folyó munkának első eredménye a jelen kötet, amelynek összeállítása KNEZSA ISTVÁN (nyelvészeti magyarázatok és szerkesztés), BOTTLÓ BÉLA és FÜGEDI ERIK (az oklevelek kiválogatása, lemásolása és történeti jegyzetekkel való ellátása), valamint KIRÁLY PÉTER (a nyelvészeti jegyzetek készítésében való közreműködés és technikai szerkesztés) munkája. Nem is szólva arról, hogy a közzétett oklevelek értékes és érdekes adalékokkal gazdagítják a magyar középkor gazdasági, társadalmi és politikai viszonyairól és a szomszédos országokkal való kapcsolatainkról szóló ismereteinket, és nem utolsósorban sok nyelvészeti tanulsággal is szolgálnak, ez a kötet egyúttal beszédes bizonyítéka a megváltozott magyar művelődési politikának is, amely a megbékélés és barátság szellemében kívánja szolgálni a számunkra és szomszédaink számára egyaránt fontos tudományos érdekeket. Éppen azért, mert nemcsak bennünket, legalább is nem első sorban bennünket érdeklő anyagról van szó, döntöttek a szerzők és a kiadó amellet, hogy az oklevelek tartalmát feltüntető regeszták s a történeti jegyzetek, valamint a nyelvészeti magyarázatok ne magyar, hanem szlovák nyelven jelenjenek meg. Olyan jelenség ez a magyar tudomány történetében, amilyenre még nem volt példa, s így a tudományos szempontokon kívül még ezért is örvendetes dolog e kötet megjelenése.

Azt hiszem, legalább nyelvész körökben nálunk is ismert tény, hogy a velünk 1918-ig egy állam keretében élő szlovákok adminisztratív és irodalmi funkciókban egyaránt a cseh nyelvet használták több évszázadon át. A cseh nyelv használatának későbbi, szorosabb értelemben vett irodalmi emlékein kívül számos emléke maradt fenn oklevelek, levelek, városi könyvek stb. formájában. Ezeknek az emlékeknek közzétételét a szlovákok már a múlt században megkezdték, a harmincas évekből pedig VÁCLAV CHALOUPECKÝ cseh történész nevéhez fűződik két kiadvány: „Kniha žilinská“, Bratislava, 1934. és „Stredoveké listy ze Slovenska“ Bratislava—Praha, 1937. Ez utóbbi kiadvány a „Kniha žilinská“-ból átvett 99 regesztával együtt 206 eredeti és 18 hamis vagy latinból fordított oklevelet tartalmaz. A M. Tud. Akadémia jelen kiadványa a függelékkel együtt összesen 78 oklevelet közöl. Ezek közül 17-et már CHALOUPECKÝ is közzétett idézett művében, egy oklevelet pedig WENZEL GUSZTÁV adott ki a Történelmi Tár 1879. évfolyamában. Most tehát 60 új, magyarországi vonatkozású oklevéllel gyarapszik a közelmúltban kiadott cseh nyelvű oklevelek száma. Természetesen ezek nem mind szoros értelemben vett oklevelek; 12 egyszerű magánlevél, 41 különböző jogi ügyletet tanúsító magánoklevél; a 13 királyi oklevél közül 4 Mátyásé, 7 Ulászlóé és 2 II. Lajosé. A városi oklevelek száma 9, egyházi hatóság által kiadott oklevél 2 van, végül 1 oklevél a Trencsén megyei szolgabírák feljegyzése Óvár felosztásáról. Kiállítási helyük szerint 49 oklevél magyarországi, 29 külföldi. Időben körülbelül egy évszázadot ölelnek fel (1432—1524.), s a terület, amelyre vonatkoznak, Bártfától Pozsonyig és az ország határain túl Sziléziára, Cseh- és Morvaországra is kiterjed. Az eredetet feltüntető számokban benne vannak azok az oklevelek is, amelyek a kiállítási hely hiánya miatt a bennük szereplő személyek és helyek alapján sorolhatók vagy a magyarországi vagy a külföldi oklevelek közé. Legtöbbjük, — különösen a nagyszámú magánoklevél — főképen vagyoni ügyekkel foglalkozik (kölesönügyletek lebonyolítása, tartozások visszafizetésének nyugtázása, adás-vétel,

végrendelet stb.), de ezeknek jórésze a gazdasági vonatkozásokon kívül rávilágít néhány gazdag családnak az ország határain túli kapcsolataira is. Megtudjuk ez oklevelekből, hogy a Podmaniczkyak, Thurzók, Bazini és Szentgyörgyi grófok Morvaországban és Sziléziában is nagy birtokokkal rendelkeztek, sőt Thurzó Szaniszló még az olmüci püspöki székhelybe is eljutott. A Justh család egyik tagja egy sziléziai földesúrnál teljesített szolgálatot, Czobor Imre pedig a tesseni hercegség hetmanja volt. Az oklevelek leggyakoribb tárgya azonban mégis csak a pénz, a vagyon. S egyeseknek van is belőle bőven. Egész falvak cserélnek gazdát vagy kerülnek zálogba jókora összegekért. A 100–200–300 aranyforintos „kisebb“ kölcsönökön kívül olykor már kapitalista mértékkel mérve is tekintélyes összegek (pl. 33 900 aranyforint) is szerepelnek a kölcsönök listáján. A kölcsönzés persze nem baráti alapon, hanem szabályos üzlet formájában történik. A megszorult egyén megfelelő kamatért, esetleg uzoráért juthat kölcsönhöz. Az oklevelek közül nem egy már nemcsak a kapitalizmus kezdeteiről, de valóságos tőkefelhalmozásról tanúskodik. Nagyon érdekes ennek a nyelvi tükröződése is. Okleveleinkben előfordulnak a 'tőke', 'kamát', 'uzsora' fogalmak kifejezései is, és ugyanabban a formában, ahogyan ma is élnek a cseh nyelvben, pedig hány más, az akkori társadalmi berendezésre vonatkozó kifejezés ment ki a használatból, vagy legalább is módosult a jelentése. Néhány adat a 'tőke, kamát, uzsora' fogalmak nyelvi kifejezéseire: cseh *jistina* 'tőke'; 1508: „*piet a dwatzety zlatych y s gistinu poliziti a spraviti*“ (84); 1515: „*A czoz koli do bude, mnoho, nebo malo bud gistiny neb sskod...*“ (94) (GEBAUER, *Slovník staročeský* csak melléknévi adatokat közöl!). — Cseh: *úrok (úroky)* 'kamát': 1508: „...*bud mezy krzestiany pod vroký*“ (84); 1511/1540: „*s duocho dy a auroky zadrzalimy*“ (86); 1513: „*vrok aneboly lichwu...: z toho vroku...*“ (92); 1524: „*wsseczky vroký... z/tiech vroku zaplaczonych...*“ (118). — Cseh: *lichva* 'uzsora': 1503: „...*a ~ neb mezy zydy pod lychuami...*“ (84); 1513: „*vrok, aneboly lichwu...*“ (92) (a *lichva* 'uzsora'-n kívül 'kamát'-ot is jelentett; vö. GEBAUER i. m. II, 252–3).

A vagyonos főurak aranyainak csengésébe néha beleszól a magyar zsoldos katonák segélykérése is: negyedéve visszatartott zsoldjukat kérik (9. sz.). Egy másik, néhány száz lovasból és gyalogosból álló katonacsoport pedig lovagiasan előre figyelmezteti a bártfaiakat, hogy megkezdje a város ellen az ellenségeskedést (3. sz.). Ennél nagyobb veszélyre is figyelmeztetnek az oklevelek. Itt a visszhangja a kor egyik legégetőbb problémájának, a török veszedelemnek is. Ulászló király a budějovici (Budweis) eredménytelen országgyűlés után 1501. április 20-án Prága városába új országgyűlést óhajt összehívni, a török elleni segítség megszervezése céljából (39. sz.). A magyar és cseh királyt azonban nemcsak ilyen súlyos gondok foglalják el. Ideje jut arra is, hogy kedves embereit megajándékozza királyi kegyével: nemességet és címert adományoz (69. sz.). A főurak, királyi udvar, katonák mellett megjelennek a városi polgárok, a kismemesség és a falusi nép is. A polgárok ügyes-bajos dolgaikban olykor letérnek az egyenes útról és egy kis anyagi haszonért nem ártallják kijátszani az akkori adóhivatalt képviselő dézsmaszedőt (49. sz.). A falusiakban megvan a jószándék, hogy vitás ügyeket békés úton intézzék el. Az egész kötetből a maga közvetlen emberségében talán a legmegkapóbb az az eset, amikor a hlinikiak és kotesóiak a két falu határában fekvő darab földnek a hovátartozását tisztázzák egymás között. A szarancsés megegyezést baráti kézfogással is megpecsételik és jó bor mellett közösen megünneplik. Az oklevél a megszokott sablonoktól mentesen, teljesen egyéni módon, olyan megelevenítő hűséggel, „ecseteli“ a történeteket, hogy szinte közvetlen közletről magunk előtt látjuk azt a kedves képet, amint egy szép, napsütéses szeptemberi napon a kotesói és hliniki határban még zöldelő jegenyefa és mogyoróbokor mellett a két falu képviselői barátságosan megegyezenek a mesgyét illetően, nem is sejtve, hogy késői utódaik egyszer majd az akkor még határuknak meghagyott

keskeny földcsíkot is — mint fölöslegesen — elszántják. (28. sz.) Hogy ezen kívül még mi mindenről tudósítanak az oklevelek, e helyütt lehetetlen felsorolni. Az érdeklődő megtalálja az oklevelekről közölt magyar nyelvű regesztákban.

A kötet beosztása a következő: A szlovák nyelvű bevezetés után — amely főképp a mű keletkezéséről, forrásairól, a kiadás módjáról, a szerzők részmunkájáról szól — következik az oklevelek betűhű közlése. Az oklevél előtt szlovák nyelven közlik az oklevél rövid tartalmát, őrzési helyét és jelzetét, továbbá esetleges eddigi kiadását. Az oklevelek a bennük szereplő személyekre és helyekre vonatkozóan a rendelkezésre álló irodalom arányában történeti jegyzetekkel is el vannak látva. A szövegközlés után következnek a nyelvészeti megjegyzések, illetőleg magyarázatok, amelyek a cseh nyelv meghonosodásának kérdésével, az oklevelek nyelvi jellemzésével, helyesírásával, végül az egyes oklevelekhez fűzött nyelvi magyarázatokkal foglalkoznak. E rész legfőbb tanulságait a magyar összefoglalásban is megtaláljuk, valamint a magyar regeszták után következő francia nyelvű összefoglalásban is. A név- és tárgymutató ismét szlovák nyelvű. A kötetet kiegészíti 16 oklevélről készült 12 lapnyi fényképmásolat.

Az oklevelekkel kapcsolatban felvetett problémák közül kétségtelenül a szlovákoktól használt cseh irodalmi nyelv kérdése számíthat a legnagyobb érdeklődésre. Ezt a kérdést a mai napig már sokféleképen magyarázták, de egységes állásfoglalásról tulajdonképpen még ma sem beszélhetünk. Elég itt utalni arra a három műre, amely a közelmúltban foglalkozott ezzel a kérdéssel: **ANDREJ MRÁZ**: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava, 1948. — **EUGEN PAULINY**: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava, 1948. — **ALBERT PRAŽÁK**: *Dejiny slovenské literatúry*. Praha, 1950. — Hogy az e téren folyó kutatások nem vezettek egységes, végleges érvényűnek mondható eredményre, annak valószínűleg az is az oka lehetett, hogy a kellő anyag ismeretnek és a részletkutatásoknak a hiánya mellett sokszor érzelmi vagy egyéb nem objektív szempontok is közrehatottak a kérdésre adandó válasz megalkotásában. A régebbi magyarázatok közül a szlovák és cseh tudósok még jelenleg is egyöntetűen vallják azt a nézetet, hogy a cseh nyelvnek a szlovákok közt való meghonosodását a prágai egyetemen tanuló szlovák ifjak is elősegítették. De ahhoz a már megcáfolt nézethez, hogy a cseh nyelv a huszita mozgalmak hatására egyházi úton jutott a szlovákokhoz, már csak **PRAŽÁK** cseh irodalomtörténész kanyarodik vissza, s **CHALOUPECKÝ**hez hasonlóan még oly erős cseh-szlovák öntudatot is feltételez a szlovákoknál, amely a harmincéves huszita uralom hatására képes volt a szlovák földet szilárdan és tartósan a cseh nemzeti éléhez és műveltséghez kapcsolni és válaszlatat emelni a szlovákok és magyarok közé (i. m. 85—9). Vele ellentétben **PAULINY** azon a véleményen van, hogy Magyarország társadalmi berendezése miatt, amelyben a kiváltságos osztályok nemzetiségre való tekintet nélkül egyformák voltak, nem fejlődhetett ki olyan szlovák nemzeti öntudat, amely mozgató ereje lehetett volna a nemzeti nyelv kifejlődésének. **PAULINY** szerint ez volt az oka annak, hogy nem a szlovák, hanem a cseh nyelv lett irodalmi nyelvvé, amikor a szlovák ajkú nemesség a Jiskra uralma alatt bizonyos adminisztratív egységet alkotó szlovák területen anyanyelvét akarta érvényre juttatni. A városokban meg a szlovák polgárságnak voltak hasonló törekvései, amihez példát a német polgárság szolgáltatott. Ez utóbbi a latin nyelv mellett a német nyelvet is használta hivatalos nyelvvül a városi közigazgatásban. Ezt a mindkét résziről megnyilvánuló törekvést elősegítette az is, hogy a szlovák ajkú polgárságnak és nemességnek a prágai egyetemen tanuló fiai nemcsak a cseh irodalmi nyelv ismeretét hozták magukkal szülőföldjükre, hanem az ócseh irodalom kész termékeit is, kéziratot bibliákat, zsolttárolkat, legendákat, egyházi énekeket és imádságokat, szótárakat stb. Ilyen művek létrehozásában ekkor még szlovákoknak nem volt szerepük. Olyan emlékek, amelyeknek létrehozásában szlovákok is aktívan részt vettek, csak a városok és a nemesség közigazgatási-jogi ügyeiből kerülnek elő, és ezek is magukon viselik az importált mű valamennyi jegyét és

bizonyos funkcióknál való alkalmazását, amennyiben a XV. században a szlovákok között használt cseh nyelv helyesírásában, stílusában és formai részében megőrizte azt az alakját, ahogyan hasonló célokra kialakult a cseheknél (i. m. 29–33). — ANDREJ MRÁZ szlovák irodalomtörténész is azon a véleményen van, hogy a cseh nyelv a szlovákoknál használatának első szakaszában túlnyomó részt az adminisztráció nyelve volt, és a fennmaradt emlékek közül igen sok származik felfogadott írnokoktól (i. m. 19). PAULINY véleményétől az övé legfeljebb abban tér el, hogy a huszita zsoldosok szlovákiai tartózkodásának tulajdonítja, hogy ennek hatására jutottak szóhoz szlovák népiségű elemek a közéletben, s ez a latintól eltérő „nemzeti nyelv”-nek, jelen esetben a csehnek az alkalmazásában nyilvánult meg (uo.).

Ezeket azért tartottuk szükségesnek szóba hozni, mivel KNEZSA ISTVÁN a maga egyéni, új utakon járó elméletével kapcsolatban a régebbi magyarázatok közül csak a már megcáfolt huszita elméletet (VLĚK, ŠKULTÉTY, CZAMBEL) és az újabbak közül CHALOUPECKÝnek az első csehszlovák köztársaság nemzeti ideológiáján alapuló elméletét említi, illetőleg cáfolja. KNEZSA minden eddigi véleménytől eltérően a cseh nyelvnek a szlovákok közt való elterjedését a magyarországi joggyakorlatnak az írásbeliségre kiható következményeivel magyarázza. A nyugaton dívó közjegyzői intézmény idővel nemzeti nyelvű írásbeli gyakorlatot teremtett. Így már Csehországban is a XV. század elején nemcsak a magán, hanem a hivatalos ügyvitel is nemzeti írásbeliséggel folyt. Magyarországon a nagyobb egyházi intézmények, káptalanok, kolostorok mellett kialakult hiteleshelyek töltötték be a közjegyzői intézmény szerepét. Egyházi jellegüknél fogva ezek nem tértek, de nem is térhettek át a nemzeti nyelv használatára. A nyugati és magyarországi joggyakorlat között még egy lényeges különbség volt; nyugaton saját ügyében, saját pecsétje alatt ki-ki jogérvényesen intézkedhetett. Ennek következtében szokássá vált írnokok tartása, ami szintén elősegítette a nemzeti nyelvű írásbeliség kifejlődését. Magyarországon az ilyen intézkedés nem volt jogérvényes, és csak a városi önkormányzatok kialakulása hozott ezen a téren némi változást, amikor ezek bizonyos ügyeket már saját hatáskörükben intéztek el. Ehhez írnokok voltak szükségesekek, akiket — mint-hogy hazai képzés e fajtában nem volt — a szomszédos Ausztriából, Csehországból és Morvaországból, valamint Sziléziából hoztak. Az írnokok is eleinte németek voltak, mint az őket adó városok. Amint azonban a városok elcsehesedtek, a Magyarországra kerülő írnokok is csehek voltak. A cseh írásbeliség a szlovákoknál tehát behozatal, amit az oklevelek tiszta cseh kancelláriai helyesírása, és formai részének a csehországi oklevelekével való tökéletes azonossága is bizonyít.

Mindaz, amivel KNEZSA a cseh írásbeliségnek a szlovákok közt való meghonosodását a magyarországi joggyakorlatból magyarázza, első sorban a szlovák városi önkormányzatok hivatalos eljárására vonatkozik, és összefügg a szlovák területen levő német városok elszlovákosodási folyamatával.¹ Míg tehát a városokkal kapcsolatban a cseh nyelvre való áttérést világosnak tartja, nem kevésbé a királyok által kiadott oklevelek kérdését is (lévén a magyar királyok egyúttal cseh királyok is, az okleveleket a cseh kancellária adta ki), a magyarországi birtokos nemességnek cseh nyelvű írásbeliségét KNEZSA csak feltevéssel próbálja megmagyarázni. Véleménye szerint a nemesség, különösen az oligarchia, minthogy meg akart szabadulni az egyház ránehezedő súlyától, a szomszédos országok joggyakorlata alapján a hiteles helyek mellőzésével rátért a saját

¹ Érdekes példa erre Zsolna város esete. 1381-ben Nagy Lajos a már többségben levő szlovákok panaszára elrendeli, hogy a városi tanácsban egyenlő arányban foglaljanak helyet a szlovákok és a németek. Ennek következtében a városi adminisztrációban idővel helyet kap a cseh nyelv is. 1473-ban lefordítják cseh nyelvre az érvényben levő német (magdeburgi) jog szövegét, de a német és cseh nyelvű jogkönyv üres lapjaira írt latin és német feljegyzésekhez már 1451-ben oda kerül az első cseh nyelvű feljegyzés.

ügyében saját pecsétje alatt való intézkedésre. Ez természetesen együtt járt írnokok alkalmazásával. Főképen azok a főurak tértek át erre a gyakorlatra, akiknek a szomszédos országokban is voltak birtokaik. Noha végső eredményeiben az újabb szlovák felfogás: PAULINYÉ, MRÁZÉ azonos KNEIÉZSÁÉVAL, hogy t. i. a cseh nyelv mint kész produktum került a szlovákokhoz, láthattuk, hogy az átkerülésnek más-más módját veszik fel, különösen ami a nemességnek a cseh nyelvhasználatra való áttérését illeti. — És itt mindjárt felvethetjük az irodalmi művek nyelvének kérdését is. KNEIÉZSA úgy vélekedik, hogy a kezdetben csak adminisztratív célokat szolgáló cseh nyelv ilyenén meghonosodása készítette elő a talajt ahhoz, hogy a protestantizmus a szlovákoknál nagyobb nehézségek nélkül tudta a cseh nyelvet irodalmi nyelvvé tenni. Azt hiszem, ennél a kérdésnél nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a szlovák területről fennmaradt legrégebb, egyházi célokat szolgáló irodalmi emlékek sem szlovák földön keletkeztek, tehát ezek is mint kész produktumok kerültek ide. Ha tehát Csehországra érvényes, hogy a cseh kancellária adminisztrációs nyelve különbözött a cseh irodalmi művek nyelvétől, ennek magától értetődően érvényesnek kell lennie a szlovák területre is, mivel az első cseh nyelvű irodalmi művek nem itt jöttek létre, hanem Csehországból (Morvából) készen hozták őket. Így a protestantizmusnak az a képessége, hogy a cseh nyelvet a szlovákoknál egyházi nyelvvé tudta tenni, nemcsak abból magyarázható, hogy az adminisztrációs nyelv készítette elő erre a talajt, hanem minden valószínűséggel a kezdetben kész irodalmi művek behozatala is hozzájárult ehhez. Ismeretes, hogy még később is, a szlovák földön íródott művek mellett is kerültek ide kész, a Morva folyón túlról származó irodalmi termékek, ilyenekből sokszor nagyobb részleteket vettek fel egyébként szlovák területen szerkesztett művekbe. (Vö. például P r i b i s c h énekgyűjteményét Luther Katekizmusának 1634-i „szlovák“ nyelvű kiadásában, T r a n o v s k ý „Cythara Sanctorum“ című énekeskönyvét 1636-ból stb.) Mindenesetre a további kutatás feladata, hogy az adminisztrációs és a szorosabb értelemben vett cseh irodalmi (egyházi) nyelv egymáshoz való viszonyát megvilágítsa.

KNEIÉZSA ISTVÁN tanulmányában a cseh nyelv szlovákok közti meghonosodásának problémáján kívül a kiadott oklevelek nyelvi elemzését is adja, s mind a kérdés általános részében, mind pedig az egyes oklevelekhez fűzött magyarázatokban központi problémává teszi, hogyan nyilvánulnak meg az oklevelek meglehetősen konzervatív nyelvében a cseh nyelvben időközben bekövetkezett hangváltozások, és mennyire érvényesülnek a szlovák nyelvterületről származó oklevelekben a szlovák nyelv egyes hangtani és esetleges szóképzési sajátosságai. A cseh és első sorban a szlovák nyelvtörténet szempontjából fejtegetéseivel kétségtelenül igen becses adatokkal járul hozzá a még megírásra váró szlovák történeti nyelvtan anyagához, de éppen a történeti elv szélesebb körű érvényesítése kedvéért nem ártott volna vizsgálódásait más irányban is kiterjeszteni. Az oklevélanyag többek között kiválóan alkalmas lett volna a nyelvről szóló sztálini tanítás egyes tételeinek konkrét példákkal való megvilágítására; így például arra, hogy a társadalmi változások nyomában hogyan bővül a nyelv alapszókincse új elemekkel, ugyanakkor miképp halnak el a nyelv egyes szóképzési elemei vagy miképp módosul a jelentésük.

Olyan társadalmi változás, amely nyomot hagyott a cseh és szlovák nyelv szóképzésében, a csehországi és északmagyarországi német városok elcsehesedése, illetőleg elszlovákosodása. Az, hogy a cseh nyelvnek a városi intézménnyel kapcsolatos kifejezései e korban javarészt német eredetűek, két dolgot bizonyít: az egyik, hogy a városi intézmény a cseheknél és a szlovákoknál német mintára alakult ki, másrészt, hogy a városokban a feltörő cseh és szlovák elem a német alapra épült rá, vagyis az eredetileg német városok elcsehesedtek, illetőleg elszlovákosodtak. De éppen az együttélés következtében nemcsak a városi intézménnyel kapcsolatban kerültek a cseh nyelvbe német szavak. Igen nagy a cseh nyelvben az állami intézményekkel, társadalmi tagozódással és gazdasági élettel

kapcsolatos német eredetű kifejezések száma is. A szlovák lakta területeken viszont a magyar intézményekkel kapcsolatos nyelvi hatás is tükröződik. A szlovák nyelv szempontjából ezek magyar elemeknek számítanak, de a cseh irodalmi nyelv szempontjából már szlovakizmusoknak tekinthetjük őket. A német és magyar elemeken kívül az oklevelek cseh nyelvben találkoznak latin kifejezésekkel is. Jelenkeznek természetesen olyan latin eredetű szavak, amelyek az európai nyelvek szókinésében eléggé általánosak, és ma is élő szavai a cseh és szlovák nyelvnek, pl. *koruna, cedula, punkt, pergamen, summa* stb. De vannak olyan szavak is, amelyek a középkori latin nyelvű okleveles gyakorlatból kerültek az oklevelek cseh nyelvbe. Ilyenek pl.: *komora*: 1478: „k komorze kralowske“ (126, 129) < latin *camera* | *majestat*: 1515: „magestat jeho kralowske milosti“ (94); 1522/1586: „list a magestat... Ludwyka ...krale“ (111) < latin *maiestat* 'királyi pecsét' | *sekret*: 1515: „sekreth nass“ (93) < latin *secretum* 'pecsét, pecsétgyűrű' | *vidimus*: 1517: „k/tomuto vidimus prziwiesyti sme rozkazaly“ (97); 1527: „toho listu widimus“ (104).

A továbbiakban — természetesen anélkül, hogy teljességre törekednénk — néhány példával rámutatunk, hogyan tükröződnek a fentebb említett szempontok az oklevelek nyelvben.

A városi közigazgatásra vonatkozó német eredetű kifejezések: *ratúz*: 1478: „w Brnie na Rathuze“ (131); 1540: „na rathuzy“ (86) < német *Rathaus* | *purgmistr*, *purgmistr*, *purgmistr*: számos adat: 1498 (64), 1511/1540 (85), 1517 (94), 1522/1586 (111, 113), 1474 (123) stb. | *rychtáf*: 1508: „panv rychtarzovi... Rychtarz“ (82); 1520: *rychtarze* (109); 1493: *richtarzstwy* (46) (képzés a *rychtáf*-ból) < német *Richter* | *fojt*: 1517: *ffoyta* (gen.) (96); 1522/1586: *ffoytuom* (plur. dat.) (113) < német *Vogt* | *šoltys*: 1522/1586: *ssoltysuom* (113) < német *Schultheiss* (magyarországi és lengyel kifejezés; vö. VÁŽNÝ, *Glos. bohemoslavicum* 82). — A városi életre vonatkozó fentebb idézett szavakból az idők folyamán sok elavult, egyesek pedig, amelyeket az irodalmi nyelvben újabb (cseh, szlovák) kifejezések szorítottak ki, a népnyelvben élnek tovább, pl. *ratouz*, *ratúz* (cseh és szlovák), *purkmistr* (cseh).

Az állami, katonai tisztségekre vonatkozó kifejezések: *hofmistr*: 1501: *hoffmistra* (67) < német *Hofmeister* | 1523: *komormzyster* (117) < cseh képzés a *komora* + *meister* szavakból (vö. német *Schatzmeister* és „*kymsstartt*“ uo.) | *purkrabě*: 1519: *purkrabě* (103) < német *Burggraf* | *hejtmán*: 1519: *heythmanu* (103); 1478: *haythmanu* (130) < német *Hauptmann* | *ubrmán*: 1478: *vbrmanu*, *vbrmanem* (132) < német *Obermann* | *maršálek*: 1478: *marssalek* (129) = mai cseh *podkoní* 'istállómaster' | *rotmistr*: 1513: *rotmistrzy* (90) = mai cseh *velitel roty* 'század (szakasz)-parancsnok', ellenben mai cseh *rotmistr*, szlovák *rotmajster* 'örmaster'.

Az anyagi műveltség köréből való kifejezések: *draylink*: 1517: *draylink* (96) < középelnémet *drilinc* 'der dritte Theil von etwas, ein bestimmtes Mass, Gefäss' (GEBAUER i. m.) (elav.) | *fajrnoch*: 1522/1586: „helm, na kteremzto przikrzywadlo, nebolizo ffajrnochy“ (113) < német *Waffenrock* 'lovagi öltözet, sisakforgó, cimerdisz' (VÁŠA—TRÁVNIČEK, *Slovník jaz. českého*) (elav.); GEBAUER i. m. II, 378 a francia *fanfreluche*-ből magyarázza | *fedrpuš*: 1522/1586: „pod fedrpussem“ (113) < német *Federbusch* (a régiebb szótárakban nem fordul elő; első ízben VÁŠA—TRÁVNIČEK i. m.) (népnyelvi kifejezés) | *helm*: 1522/1586: „nad sstitem helm“ (113) < német *Helm* (ma már elavult, helyette *prilba*) | *klenot*: 1507: „na tiech klenotiech“ (79); 1503: *klenoty* (84) < ófelnémet *kleinót* 'drágakő, ékszer' (GEBAUER i. m.) (elav.) | *kofflik*: 1484: *koffliek* (51); 1507: „ty koffliczy... z/ktorichzto koffliku“ (79) 'Becher': kicsinyítő *koffl-ből < ófelnémet *chubel*, *kübel* (GEBAUER i. m.).

Pénzügyi, gazdasági vonatkozású kifejezések: *činže*: 1483: *czinzmy* (47) < német *Zins* | *groš*: 1498: „kopy grossuow“ (64); 1507: „w... kopach grossy“ (79) <

német *Groschen* | *grunt*: 1508: „na *gruntiech*“ (82) < német *Grund* 'föld, telek, paraszti birtok' (VÁŠA—TRÁVNIČEK i. m.) | *léno*: 1517: „z *lena* a *manstwie*“ (98) < német *Lehen*: „pro *servitiis* . . . sui *feodi* quod vulgariter *leyno* seu *lehen* dicitur“ (GEBAUER i. m.) | *manství*: 1517: „z *lena* a *manstwie*“ (98): cseh képzés a német *man* 'Vasall, Lehensmann' szóból (GEBAUER i. m.) | *mínce*: 1511/1540: „wahy i *mínce*“ (85); 1501: „wo *míncezy*“ (68) < német *Münze* l. 'ércpénz'; 2. 'súly' (VÁŠA—TRÁVNIČEK i. m.) | *šacunk*: 1478: „aby *ssacunk* zaplatili“ (134) < német *Schätzung* (vö. magyar *sarc*).

Elvont jelentésű főnevek: *falesš*: 1432: „*faless* a *zradu* vezinil“ (10) < német *Falsch* | *fortel*: 1505: „bes *sweho* [igy!] *fortyle*“ (72 és még sokszor) 'lest, úskok, chytrost' < német *Vorteil* | *hold*: 1478: „veziniti *hold* a *przisahu*“ (124); 1478: „*hold* a *przisahu* vezinie“ (127) < német *Huld* | *kvalt*: 1501: „na *dom* *gich* *kvalten* [igy!] *biehal*“ (135) < német *Gewalt* | *gleit*: 1549: „A/ten *gleit*“ (14 és még sokszor) < német *Geleit* l. 'kíséret, fedezet'; 2. 'salvus conductus'.

Igék: *falsšovati*: 1432: „ty *listy* *falsšoval*“ (10) < német *fälschen* | *folgovati* (*folkovati*): 1432: „nepomahaite a *nefolguyte* *gemu*“ (10) < német *folgen* | *gleitovati*: 1459: „ze *gsmy* *gleitovali*“ (14); 1452: „slibugi *gy* *gleytovati*“ (121) < német *begleiten* (vö. *gleit*) | *hyndrovati*: 1472: „*zadny* *hyndrovati* *nemá*“ (24); „*pakliby* *kto* . . . w *tom* *kupu* *kterak* *hyndrovati*“ (24) < német *hindern* | *košovati*: 1523: „aby/wyna *kosšovaly*“ (115) < német *kosten* ('megízlel, megkóstol' értelemben) | *šacovati*: 1478: „*kteriz* *su* *sie* *ssacováli*“ (134) < német *schätzen* (vö. *šacunk*) | *trefiti*: 1523: „*Aczby* *wassy* *milosti* *se* *trefylo*“ (115) < német *treffen*.

A mai cseh (szlovák) nyelv szótára a fentebb idézett német eredetű szavak közül sokat már csak mint elavultat, esetleg mint népnyelvi szót tart nyilván vagy pedig egyáltalán nem ismeri őket.

Az oklevelek nyelvében magyar eredetű kifejezésekkel is találkozunk. Ezek részben a korbeli intézményekkel kapcsolatosak, részben olyanok, amelyek ma is élő szavai a szlovák nyelvnek, de a csehben ismeretlenek. Ez utóbbiak közé tartozik a szlovák *chotár* < m. határ és a *vidék* (mai szlovák *vidiek*) < m. *vidék*. Mindkét szó csak magyarországi cseh oklevelekben fordul elő; JUNGSMANN szótára a *chotár* szót csak két szlovák íróból idézi. Noha a *chotár* szó a csehben nincs meg, okleveleinkben mégis csehes alakban, -ř-vel fordul elő: 1479: *chotarz* (31); 1479: *chodarz* (32); 1480: „od *hotarze*“ (41); 1484: „*nass* *chotarz*“ (53 és még sokszor). Csehországi oklevelekben ugyanilyen értelemben a *meze* és *hranice* kifejezések állnak: 1511/1540: „w *swych* *mezech* [igy!] a *hraniczych*“ (86); 1517: „w *swych* *mezech* a *hranyczych*“ (98). A *vidék* előfordulásai: 1471: „z *wideku* *liptowskeho*“ (23); 1480: „*tehoto* *wydykie*“ (40). Úgy látszik, ide sorolhatjuk a *majer* < m. *major* szót is, amelyet cseh szótárakban nem találtam, viszont szlovák szótárakban megvan. 1520: „*magierz* *pansky*“ (109, 110). Noha a szó végeredményben német eredetű, mégis valószínűleg a magyarból jutott a szlovákba és nem a németből (vö. BÁRCZI, SzófSz.). Ezek közé sorolnám még a *dežmár* szót is. 1508: *diezmare* (plur. nom.), „k *diezmarowi*“ (sing. dat.) (81). A *dežmár* a *dežma* < m. *dězma* szóból való képzés, az -ár képzővel, amellyel valamivel való foglalkozást jelentő szavak képezhetők. BÁRCZI, SzófSz. valószínűnek tartja, hogy *dězma* szavunk szláv közvetítéssel került a magyarba. A szlovák minden bizonnyal a magyarból vette át; erre lehet következtetni abból, hogy a csehben éppúgy nincs meg, mint a *chotár*, *vidiek*, *majer* szók sem. (Az egyik oklevélben, amely nem magyarországi, a *dězmaszedő* neve *výberčí desátku*: 1517: „*przi* *gynem* *wybierčym* *desatku*“ [96.]; a kifejezés magyar jelentése 'tizedszedő'). E mellett szólhat az is, hogy a *dežmár* szó oklevelünkben nem -ř-vel, hanem -r-rel van írva, pedig az oklevél (Beckón kelt) egyebütt használja a -ř-t (*ryhtarzowi*, *przed*, *przi-saha* stb.).

Magyarországi intézményekkel kapcsolatos kifejezések: *ispán*: 1483: „s/wicze *Iesspany* ... k panom *ysspanom*“ (45); 1498: *nadrsspan* (65); 1520: „pana *ysspana*“ (107) < m. *ispán* | *kinštart*: 1523: „naywissy komormayster a *kynnsstartt*“ (117) < m. *kincstartó*. A *perej*: 1508: „k *peregom* ... *peregowe*“ (plur. dat. és nom.) (81) valószínűleg a szláv eredetű magyar *per*, *perel* szavakkal van összefüggésben; több adatot nem ismerek rá, szótározza nincs. A *vodlováni*: 1493: „*wodlowany* a *prziwoleny* *kralowske*“ (60) substantivum verbale a *vodlovati* < m. *vadl a. m. *vall* igéből (vö. *vodlovat* 'vyzraditi, vyjeviti' KÁLAL, Slovenský slovník). Az *ileš*: 1478: „*plat* a *illess*“ [!] (28); 1520: „*Dluhy* y *llesse*“ (109) < m. *élés* ~ *ilés*.

Nem nagy számmal ugyan, de előfordulnak magyar személy- (vezeték- és keresztnév), továbbá helynevek is. — Vezetéknévek: *Erdőháti*: 1459: „panossa *Erdahata*“ (acc.) és „*gizpsanemv* *Erdahatowi*“ (dat.) (14); 1460: „s *Ladislawem* *Erdahatem*“ (instr.) (15) | *Csupor*: 1468–1472: „pana *weyvodu* *Czupra*“ (acc.) (21) | *Kardos*: 1472: „*Lukacz* *Kardoss*“ (24) | *Mozsár*: 1472: „*Walent* *Mozar*“ (24) | *Bartos*: 1480: „pan *I bilip* *ro* *Earthossowi*“ (loc.) (38) | *Fiacska*: 1480: „*Pawol* *Fyaczka*“ (40) | *Hajas*: 1520: „*Diuro* *Hayas*, *Jan* *Hayas*“ (109) | *Szunyog*: 1520: „*Waczlaw* *Suneg*“ (107) | *Tarczy*: 1480: „pan *Tarczy* *Tomass* z *Tarczie*“ (34). — Keresztnévek: *Sándor*: 1520: „*Ssandr*... z *Nedeze*“ (107) | *Sebestyén*: 1460: „s *Sebestyanem* z *Rozgan*“ (instr.) (15) | *Balázs*: 1480: „*Balassom* *Swethogenskymy*“ (instr.) (40) | *Miklós*: 1520: „*Mikluss* *Katrycz*“ (109). — Helynevek: *Betlemfalva*, ~*földe*: 1517: „*Aleximu* *Tursimu* z *Betlehemfaldu* [!]“ (98); 1519: „*Alexi* *Turzy* z *Betlemffeldu*“ (102); 1523: „*Alexy* *Thurzy* z *Betlehemffeldu*“ (117); 1517: „*Bernarta* *Turziho* z *Bethlemfalwy*“ (95) stb. | *Tornallya*: 1480: „*Thomas* z *Tarnaw*“ (39) | *Szerdahely*: 1484: „*Michala* z *Serdehele*“ (51) | *Nádasd*: 1480: „*pany* ... z *Nadazdu*“ (40).

Az eddigieken kívül az oklevelek más tanulságokkal is szolgálnak. Megfigyelhetjük bennük, hogyan váltják fel az idegen eredetű szavakat a nemzeti nyelv megfelelő szavai. Például a német eredetű *hyndrovati* 'akadályoz' igének (előfordul egy 1472. évi oklevélben) később ilyen megfelelőiseivel találkozunk: *brániti* 'akadályoz': 1508: „a *sweho* *suseda* *w*/*tom* *brani*“ (82) és *prekázky činiti* 'akadályoz': 1522/1586: „*gim* *w* *tom* *przekazky* ... *ne* *czynicz*“ (113). — Sokszor egymás mellett fordul elő az azonos jelentésű idegen és cseh kifejezés: 1513: „*kužu* a *neb* *frimarku*“ (89) | 1517: „*diedycsom* *nassym* ... *erbom* *nassym*“ (98) | 1522/1586: „*Kteryzto* *erb*, *znameny*“ (113): a két szó azonos, t. i. 'címer' jelentésű | 1522/1586: „*w* *tufrn* *Jagich* *w* *honbach*, *kolbach*“ (113): *turnaj* és *kolba* 'lovagi torna, viadal' | 1519: „*magi* *plnu* *mocz* ... *nalezý* *cziniti*, *ortele* *wypowidati*“ (103): *nález* és *ortel* 'ua.' (vö. VÁŠA—TRÁVNÍČEK i. m.) | 1478: „*dano* [!] *bude* *plnu* [!] *rccz*, *éký* *míel* *uyrcck* *v*/*cziniti*“ (132): *výrcck* = *ortel* | 1517: „*za* *puol*/*trzetiho* *tisyce* a *cztrnaczte* *zlattych* ... *wahy* *y* *mínce* *sprawedliwych*“ (96): *vaha* és *mínce* azonos jelentésű szavak (vö. VÁŠA—TRÁVNÍČEK). Ugyanilyen eset: 1523: „*naywissy* *komormayster* a *kynnsstartt*“ (117).

Az itt elmondottakban — amint azt már korábban jeleztük — nem törekedtünk teljességre sem az egyes esetekre vonatkozó adatok felsorolásában, sem az egyes szempontokhoz kínálóként egész feldolgozásában. Így tehát korántsem merítettük ki azt a sok tanulságot, amelyet az oklevelek nyelve nyújthat. De ez nem is volt célunk, csupán arra kívántunk rámutatni, hogy a túlnyomó részben hangtani magyarázatok mellett jó lett volna egyéb szempontokat is figyelembe venni és a magyarázatokat ennek megfelelően kibővíteni. Ez nagyban hozzájárult volna az oklevelek könnyebb és jobb megértéséhez. Hogy a jelölési, hangtani kérdéseken kívüli egyéb szempontok mellőzése tudatos és szándékos volt-e, nehéz eldönteni, mert például egy esetben (77. sz. okl.) mégis találkozunk három német eredetű szó magyarázatával „*vbrman* = *ubrman* < nem. *Obermann*, *ssaczowati* < nem. *schützen*, *ssaczunk* < nem. *Schatzung* [így!], *porov*. [vö.] *poł'skó* *szacunek*.“ Az olvasó számára ezeknek magyarázat nélküli megértése semmivel sem nehe-

zebb, mint pl. a *drajlink*, *hindrovati*, *frimark* stb. szavaké. Így kissé érthetetlen, hogy ha a többi — és tegyük hozzá elég nagy számú — idegen eredetű kifejezés megmagyarázását a szerző nem tartja szükségesnek, miért magyarázza még akkor éppen ezt a hármat. Ha netalán feltételezi az olvasóról az oklevelek nyelvének teljes megértését, akkor ez a három magyarázat is indokolatlan, de ha nem, akkor még kevés, annál is inkább, mert a szóban forgó idegen, de gyakran még a cseh eredetű kifejezések között is sok az olyan, amely tárgyi magyarázatra szorul, vagy mert elavult, vagy pedig ha élő szó, megváltozott a jelentése. (Elavult szavak pl. *fajrnoch*, *helm*, *vľadyka* stb.). De az idegen eredetű szavaknál még az etimológiai magyarázat sem elégséges. Itt van pl. a szerzőtől megmagyarázott három kifejezés, az *ubrmán*, *šacovati*, *šacunk*. Abból, hogy az *ubrmán* szót megmagyarázza a német *Obermann*-ból, még nem lehet tudni a szó jelentését, mert a mai cseh és szlovák nyelvben ez a szó már nincs meg. Az etimológiai magyarázathoz oda kellett volna tenni a szó jelentését is: 'rozhodčí sudca (döntő bíró)'. A másik két szó etimológiai magyarázata sem elég a megértéshez. Ma ugyan megvan a csehben és a szlovákban a *šacovati* ige 'megbecsül, felbecsül (árat, értéket)' értelemben mint népnyelvi szó, de oklevelünkben nem ez a jelentése, hanem 'adót kivét, sarcol' (vö. magyar *saccol* 'megbecsül, felbecsül' és *sarcol*). A *šacunk* 'sarc, hadiadó' jelentésű főnév meg éppen ismeretlen már a mai cseh és szlovák nyelvben; ma a *výkupné*, esetleg *kontribuce* (szlovák *kontribucia*) szó jelöli ezt a fogalmat. Ez a három példa is eléggé mutatja, hogy az oklevelek nyelvének könnyebb megértése céljából a nyelvi (hangtani) magyarázatokon kívül tárgyi magyarázatokra is szükség lett volna. Ezek mellőzéséből arra lehet következtetni, hogy a szerző mind a mai, mind a régi cseh nyelvnek a tökéletes ismeretét feltételezi az olvasónál.

Az oklevelekhez fűzött történeti jegyzetek sem mentesek a hibáktól. Abból a több oklevél mellett is olvasható megjegyzésből, hogy „megfelelő irodalom hiánya miatt nem lehetett jegyzetekkel ellátni“, arra kell következtetnünk, hogy a szerzők teljességre törekedtek. Mégis van olyan eset, amikor minden magyarázat nélkül elmaradnak a jegyzetek (pl. a 20. és 27. oklevél két bekezdésében előforduló személyekről). Néha egy számhoz nincs jegyzet (pl. 34 c, b); máskor meg egy jegyzetről nem tudni, hova tartozik, mivel nem találni hozzá számot (53. és 54. okl. 88). Általánosan ismert helyeinek magyarázata többször is előfordul, a kevésbé ismertek közül magyarázat híján egyeseket nem tud az olvasó lokalizálni. Megesik, hogy a jegyzetekben idézett mű már az első alkalommal rövidítve fordul elő; pl. a 11. lapon a 2. számú jegyzet így: „O viedenských poradách vid' Teleki o. c. II. 260—267.“ Nem hiányzik a hibás címközlés sem: „Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalomnak és *uradalom* [!] története Magyarországon.“ — Nagy szépség-hibája a kiadványnak a sok sajtóhiba. Ezek közül néhányat felsorolni nem volna értelme, különben sem szándékom megelőzni a várható hibajegyzéket. A magyarázó szövegekben levő hibákat az olvasó amúgy is észreveszi, de igen féltő, hogy az oklevelek szövegében is maradt hiba. Ezek megállapítása már sokkal nehezebb, sőt lehetetlen dolog, mert hisz az oklevelek eredetijében is sokszor vannak hibák. Igaz, hogy az ilyenekre a szerzők néha felkiáltójellel szoktak figyelmeztetni, de van rá eset, hogy felkiáltójel nincs, ennek ellenére hibával, s feltehetően sajtóhibával van dolgunk. Pl.: „bes sweho fortyle“ (72): itt a *sweho* nyilván sajtóhiba *wseho* helyett | „a hrdel y statku swchy branyly“ (101): a *swchy* sajtóhiba lehet *swych* helyett. Ebben: „lecz bychom prwe w/tom rada wassy slyssely“ (67) *rada* valószínűleg hiba *radu* helyett. A gyanított sajtóhibák mellett szól az is, hogy a 22. oklevélhez fűzött nyelvi magyarázatokban a szerző a *č* és *c*-nek *ch*-vel való jelölésére hivatkozik a *Waschy* helynévben (154), holott a szövegben *Wasczy* áll (41). Nyilván ez utóbbi is sajtóhiba, különben nem történt volna e szóra a fenti hivatkozás. Igen gyakran előfordulnak értelmetlen szavak, s ha ezek nem esetleges sajtóhibák miatt azok, a szerzőknek valamiképp jelezniök kellett volna ezt. Pl. a 70. oklevélben van néhány

olyan szó, amelynek megfejtetlensége miatt egész mondatokat nem lehet megérteni.) Nyomdatechnikai szempontból is sok gyarlóság van a kiadványban. Ilyen a sok helyen előforduló sűrű szedés is, különösen a jegyzeteknél. Akadnak egész sorok, ahol a szavak között jóformán nincs köz. Különösen a bibliográfiai utalásoknál ritkítva szedett nevek festenek furcsán, amikor hozzájuk van biggyeszítve még a következő rövidítés első betűje is.

Ne feledkezzünk meg a név- és tárgymutatóról sem, lévén ez a tudományos kiadványok fontos velejárója. De hasznát csak úgy látjuk, ha jó. Erről ezt nem igen lehet elmondani. Íme néhány példa: „Sentmikloz v. zo Sv. Mikulása.“ Az ember megkeresi az utalást, ott ezt találja: „v. Pongrácz.“ Megnézi a Pongrácz címszót, ott ennyi utalást talál: „Pongrácz zo Svätého Mikulása, Jakub 1476: 27; 1520: 106–107. — Ján 1460: 15–16; 1471: 23. — Mikuláš 1505: 72; 1520: 106–110. — Štefan 1476: 27. — Václav 1484: 49.“ Ha tehát valaki kíváncsi a *Sentmikloz* adatra, csak nézze végig az utalásokat, valamelyikében majd megtalálja. Legfeljebb olyan meglepetés érheti, hogy nem valamelyik cseh oklevélben, hanem a hozzá fűzött jegyzetben bukkan rá „Zenthmyklos, Senthmikloz, Senthmiklos“ változatban. Így járunk a következő adattal is: „de Zenth Janus v. zo Sv. János“ [!] Figyelmen kívül hagyva azt, hogy a *Sv. János* már magában véve is elírás *Sv. Jána* helyett, megint csak hét helyen kellene utána nézni, ha meg akarnók találni a *Zenth Janus* adatot. Egyébként ennél is kiderül, hogy nem valamelyik cseh, hanem egy jegyzetben közölt latin nyelvű oklevélben fordul elő (39). — Szerfölött sikerült címszók: „z Serdehele v. Kiss“ és „Kiss v. Szerdahelyi“. Végre a *Szerdahelyi* címszónál már megtaláljuk: „Szerdahelyi Kiss (Imrefi) Michal 1484: 43; 1484: 51.“ A második utalással szerencsénk van: egyezik az évszám is, lapszám is és a „pana Michala z Serdehele“ a cseh oklevél szövegében fordul elő. De az első utalással már baj van: hibás az évszám, mert az oklevél, amellyel kapcsolatban szerepel, nem 1484-ből, hanem 1481-ből való. Azután a fenti név nem a közölt oklevélben szerepel, hanem az egyik lapalji jegyzetben ilyenformán: „manželka ... Michala Szerdahelyiho Kissa (Imrefiho).“ A mutatóban megfelelő módon jelezni kellett volna, hogy melyik adat fordul elő az oklevelek szövegében, és melyik a hozzájuk fűzött magyarázatokban. Persze vannak másféle esetek is, de ezek sem kevésbé bonyolultak. Itt van pl. a *caekelský špán* címszó. Ennél ez van: „v. zo Sv. Jura Peter.“ Nem akarom itt felsorolni az összes év- és lapszámokat, csak annyit jegyzek meg, hogy ha a türelmes érdeklődő sorra veszi őket, akkor a negyediknél valóban megtalálja a „caekelský špán“-t. Folytatni kár is, nem volna vége-hossza. Mutatónak mégsem volna szabad ennyire nehézkesnek lennie. De nemcsak ilyen, másféle hibái is vannak a mutatónak. Egyes címszavaknál egyetlen utalás van, holott az illető szó többször is előfordul (pl. *úrok*, vagy egynél több, de az előfordulásnál mindenesetre kevesebb (pl. *erb*, *gleit*, *pečat'* stb.). Viszont egész sereg fogalom hiányzik a tárgymutatóból. Nehéz kitalálni, hogy a tárgymutató összeállításának mik voltak a szempontjai. Ha például van ilyen címszó: *úrok*, miért nincs *jistina*, ha van *draylink*; *les*, *desiatky*, miért nincs *kořlık*, *helm*, *kopa*, *dežmár* stb.

Végül még néhány szót a kiadványhoz írt bevezetés, történelmi és nyelvészetⁱ magyarázatok szlovák nyelvről. Amennyire öröndetes, hogy ezek szlovák nyelven jelentek meg, annyira kár, hogy a szlovák szövegezésben annyi a kifogásolni való. Ennél a kérdésnél sem mehetünk bele aprólékos boncolgatásba, csupán néhány dologra mutatunk rá. A szlovák szövegezésnek legfőbb hibája, hogy nagyon is elárulja, hogy fordítás. Ez olykor stiláris szokatlanságokra is vezet. Egyik-másik körmondat, amely a magyarban megállja a helyét, a szlovák fordításban erőltetetten hat, mivel a fordító mereven ragaszkodott a magyar szöveghez. Előfordulnak nyelvi hibák is, egyes igék mellett rossz vonzatok (pl. a *dosedčovat'*, *napodobňovat'* igék vonzata a szlovákban accusativus, nem pedig dativus, ahogy a szövegben előfordul 142). Következétesen hibás az alárendelt idő-

határozói mellékmondatokban a *kedy* kötőszó használata a *ked'* helyett (a 69. lap on az 1. sz. jegyzetben kétszer, a 143. lapon kétszer, még 144, 147, 148). A többi hibán kívül, amelyeknek felsorolása nem célozom, elég szép számmal a kadnak csehizmusok is.

A kiadvány éppen sok pozitív értéke és természete miatt is a szerkesztés terén mindenestre több gondot érdemelt volna meg.

ÚRHEGYI EMILIA

KÜLÖNFÉLÉK

† Sági István

1882—1950.

A Toldi Estjének első versszakában az ősznek az elmúlásra emlékeztető mélabús képét rajzolja nagy költőnk, s a lenyugvó napról ezt mondja egyebek között: „... int az öregeknek: »Benneteket várjak!« Megrezdül a feje sok öregnek erre, Egymás után mégis mennek a nyughelyre.“ Igen, fiatal is meghalhat ugyan, az öregnek azonban meg kell halnia; ez az életnek megmásíthatatlan törvénye. Egymás után megyünk a nyughelyre.

Egy szomorú késő őszi napon sokunknak nagy fájdalomra így távozott el közülünk 68. életévének végén az is, akinek emlékét fel szeretném idézni ebben a néhány sorban. Halálát nem előzte meg hosszú betegeskedés; hirtelen, váratlanul szűnt meg jó szívének dobogása. Azt hittük pedig, és bizonyára azt remélte ő maga is, hogy 1943. decemberének végén történő nyugalomba vonulása után még sokáig és sokat dolgozhat a magyar nyelvtudomány javára, de a sors könyvében, sajnos, másképp volt megírva.

Pályafutásának mozzanatait, tudományos munkásságát, tanári és tisztviselői működését 1938-ban, akadémiai tagajánlásában, 1942-ben, akadémiai levelező tagsági székfoglalójának megtartásakor és hatvanadik évének betöltése alkalmával a Magyar Nyelvtudományi Társaságban rendezett ünneplésén részletesen ismertette és méltatta egy nálamnál sokkal hivatottabb személy, MELICH JÁNOS (1938. évi akadémiai tagajánlások: Akadémiai Értesítő LII, 271—5 és MNy. XXXIX, 81—5). Énnekem tehát nem igen lehet másra vállalkoznom, csupán arra, hogy megpróbáljam egy-két igénytelen általános megjegyzéssel kiegészíteni az elköltözött kedves barátunkról már megfestett tőkéletes jellemképet.

Egy sírkő felirata szerint „csak az hal meg, kit elfelejtének“. Ha így nézzük az elmúlást, mindenki tovább él egy darabig azoknak emlékezetében, akik ismerték és emlékeznek rá; aki pedig műveket is alkotott, az műveiben is él még tovább. Sági István nevét is meg fogják őrizni 1905-ben, a Magyar Nyelv I. évfolyamában meginduló nyelvészeti cikkei s „A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete“, bár nem írt nagyon sokat, mert számos más teendőjének lelkiismeretes elvégzése miatt nem is írhatott többet. Pedig könnyen és szívesen írt, kitűnő levelező volt. Mégsem maradhattak utána terjedelmes részlettanulmányok és összefoglaló könyvek, de amit írt, az mind kiválóan gondos, teljesen megbízható munka, akár pusztá adatközlés, akár könyvismertetés, akár valamely elhunyt tudós életművét méltató megemlékezés vagy egy-egy nyelvi kérdésről szóló fejtegetés, és mind kifogástalan magyarsággal, keresett stíluscicoma nélkül, egyszerűen, világosan, szépen van megírva.

Azért vett tollat a kezébe, mert szerette a magyar nyelvet és szerette az igazságot. Maga mondta, amikor a hozzá intézett üdvözlő beszédre válaszolt, hogy mesterének, Melich Jánosnak magántanári előadásai már egyetemi hallgató korában megérették vele „a tudományos kutatás szépségét“, s a példaadáson felbuzdulva már akkor elhatározta, hogy ő is az igazság keresésének szenteli életét, a magyar nyelvtudomány szolgálatába fog állani (MNy. XXXIX, 86).

Elhatározásához híven szolgálta is a magyar nyelvtudományt egész életében, mégpedig nem csupán úgy, hogy olyan cikkeket írt, amelyek megjelennek nyomtatásban, ennél fogva a nyilvánosság előtt is tanúskodván szerzőjüknek tudományos munkásságáról, fényt árasztanak nevére, hanem szolgálta névtelenül is, olyan formában, amely elrejtve marad a világ szeme elől, s amelyre csak önzetlen lelke vállalkoznak, mert a szolgálatnak ez a módja a dicsőségről való lemondást kívánja áldozatul. Így vett részt negyven évnél hosszabb időn át a Nagy Szótár anyaggyűjtésének munkájában, először mint fáradhatatlan adatgyűjtő, később mint a lassan-lassan több millióra szaporodó adatok gyűjtésének, majd rendezésének irányítója. Így működött közre az Országos Közoktatási Tanács szakértőjeként a nyelvtani tankönyvek felülbírálásában és engedélyezésében. Így dolgozott életének vége felé körülbelül egy évtizedig a helyesírási albizottságban, amikor helyesírásunknak nagyszámú ingadozását lelkiismeretesen megvizsgálva és gondosan mérlegelve, hozzászólt az akkori előadónak írásban előterjesztett kérdéseihez és javaslataihoz, s amikor ez az albizottság előkészítette az Akadémia helyesírási szabályzatának egy átdolgozott, de abban az alakjában meg nem jelent kiadását.

Tanári és tisztviselői minőségében is maga volt a megtestesült pontosság és rendszeret. Mintaszerűen igazgatta a tanárjelöltek ügyeit a Középiskolai Tanárképzőben, és nyomasztó gazdasági körülmények között is sikeresen gondozta a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárát. Mértéktartó, nyugodt természetű lévén, higgadtan és tárgyilagosan ítelt meg mindent, akár tudományos kérdéssről, akár hivatali ügyről volt szó. Mindehhez pedig hozzájárult még páratlan szerénysége. „Egyszerű munkása vagyok pályámnak, egyszerű tisztviselője Társaságunknak“, így értékelte saját magát előbb említett beszédében (MNY. XXXIX, 85). És minthogy ennyi mindenféle jó tulajdonsággal volt megáldva, két évtizednél tovább viselt pénztárosi tisztségéről való lemondása után méltán elmondhatta róla ZSIRAI MIKLÓS, „hogy közmondásos szeretetreméltóságával... mindnyájunk igaz tiszteletét és meleg szeretetét biztosította magának“ (MNY. XL, 144).

Sokat, nagyon sokat veszítettünk benne, mert embernek is, munkásnak is egyaránt igen értékes egyéniség volt. Leverő tudat és fájó érzés, hogy már nincs közöttünk, csupán emlékeznünk lehet reája, hogy nyelvtudományunknak több jeleséről éppen folyóiratunkban közölt kitűnő — az érzelmen melegtől áthatott, de amellet tárgyilagos — megemlékezése után most már az ő emlékének kell áldoznunk. NAGY J. BÉLA

† Horváth Károly

1913—1952.

Mély megdöbbenéssel értesültünk Horváth Károlynak, a fiatalabb nyelvész-nemzedék egyik legtehetségesebb és legnagyobbra hivatott tagjának tragikus hirtelenséggel bekövetkezett elhúnytáról.

A magyar és finnugor nyelvtudomány művelői nemcsak cikkeiből, tudományos értekezéseiből ismerték Horváth Károlyt, hanem nagyrészt személyesen is. Szerettük segítségre mindig kész, nagy tudású, őszinte, végtelenül szerény egyéniségét. Igazi tudós volt, szerette és ismerte azt a tudományszakot, amelynek eredményeit maga is továbbfejlesztette. Igényes volt, elsősorban önmagával szemben. Ha megnézzük legelső dolgozatait, már azokban is megnyilvánul a tudós pontosság, lelkiismeretesség, az anyag kiterjedt és alapos ismerete. Szófejtései meggyőzők, időtállóak, mert az ötlet, az invenció mellett nagy tájékozottsággal sorakoztatja fel bennük a rokonyelvvi, a magyar nyelvtörténeti és nyelvjárási adatokat; gondosan építi fel tanulmányait, szerkezetük áttekinthető, stílusa is csiszolt, folyamatos, jól érthető. Nemcsak a magyar nyelvtörténetben mozgott otthonosan, hanem rendszeresen tanulmányozta a finnugor nyelveket is.

A rokonyelvekben kevés finnugor nyelvésznek van olyan átfogó ismeretanyaga, mint neki volt. A legtöbbünk megelégszik egy-egy rokonyelv behatóbb ismeretével, a többivel csak felületesebben foglalkozunk. Horváth Károly azonban szakember volt nemcsak az obiugor és a permi nyelvek területén, hanem a volgai finnugor nyelvekben is, sőt ismereteit tervszerűen terjesztette ki a többi finnugor nyelvre is.

Az egyetem elvégzése után évekig a Tanárképző Intézetben és a Tanulmányi Osztályon teljesített szolgálatot. Lelkiismeretessége miatt, amellyel ezekben a beosztásiban munkáját végezte, nyelvtudományunknak pótolhatatlan kárára, nem tudott elég időt fordítani hosszabb tanulmányok megírására. Mióta azonban a finnugor tanszékhez került, több ideje és alkalma volt a tudományos fejlődésre is, noha e mellett a tőle mindenütt megszokott példás lelkiismeretességgel végezte oktató munkáját is. Mint előadó kiválóan megállta helyét, tanítványai becsülték és szerették.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak választmányi tagja, évekig pénztárosa, majd jegyzője volt.

Tudományos munkássága, bár még szinte csak megindult, és éppen a közel jövőben várhattuk volna tőle a nagyobb, terjedelmesebb munkákat, már most is marandó, és ha nem rendelkeznenk vele, érzékeny hiánya volna a magyar és finnugor nyelvtudománynak. Doktori értekezése : „Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék története“ (NyK. LI, 116—51 és MNyTK. 61. sz.) jóval meghaladja a szabványos doktori értekezések színvonalát ; a régebbi irodalom és nyelvi anyag teljes ismeretében mutatja ki az analógia szerepét igeragozásunk történetében. Finnugor szófejtései, mint a *nyereg* (MNy. XXXV, 47—8), *halok*, *hajk* (uo. XLIII, 17—25), *kégy*, *kegyelet* (uo. XLV, 50—70), *csonk* (uo. XLII, 176—7), *köveszt* (uo. 331—41), *szalad* (NyK. LIII, 252—6) a magyar szókincs kétségtelen finnugor elemeit szaporítják, noha mindnyájan tudjuk, milyen nehéz már BUDENZ, MUNKÁCSI és még sok-sok kitűnő összehasonlító nyelvész után ezen a területen újat és megbízhatót alkotni: Több kisebb-nagyobb cikke, értekezése is mind alapos munkáról, tudós, alkotó képzelőerőről, de amellet jőzan, sőt önmagával szemben is éles kritikáról tesz tanúságot : „Az *alszik* ige jelentéstanához“ (MNy. XXXVII, 185—6) ; „Esre-hitre“ és „Virághét“ (uo. 190—3) ; „A *vala, volt, volna* elemű összetett igealakjaink keletkezésének kérdéséhez“, amely PAIS DEZSŐ cikkét egészíti ki a rokonyelvekből vett analógiákkal (MNy. XL, 197—8) ; „Széljegyzetek az Apor- és a Döbrentei-kódexhez“ (MelichEml. 168—76).

A magyar nyelvtudomány fájdalommal érzi veszteségét, amely Horváth Károly hirtelen távoztával érte. Mi, barátai és ismerősei pedig megrendülve vettük tudomásul, hogy egy melegszívű kedves barátunknak derékban tört ketté szépen fölfelé ívelő tudományos pályája.

KÁLMÁN BÉLA

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

Akadémiai kiadó Bp. V. Alkotmány-u. 21.

Felelős: Mestyan János

TARTALOM

A M. Tud. Akadémia I. osztálya vezetőségének nyilatkozata Sztálin elvtárs nyelv-tudományi cikkei megjelenésének második évfordulója alkalmából	1
BALÁZS JÁNOS: Minden	160
BÁRCZI GÉZA: A nyelvművelés elvi kérdéseihez 10. — Bilabialis réshang a magyarban 199. — Zsámfáter hordta!	202
BENKŐ LORÁND: Naspolya ~ lasponya 203. — Ellentétes típusú kettőshangzók az Ecsedi láp vidékén 233. — A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. II. kötet. 1—4. szám	240
CSATKAI ENDRE: Szabó József nyelvész levele Széchenyi Istvánhoz a magyar nyelv rokonsága ügyében	199
CZEGLÉDY KÁROLY: Sarkel	79
ECKHARDT SÁNDOR: Megjegyzések, adatok Balassihoz 175. — Két levél 1531-ből és 1542-ből	226
FOKOS DÁVID: Nagy 204. — Gyakni	206
GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz	21
GYALLAY DOMOKOS: Arany János egy hasonlata 206. — Székely góbé. Háboruabb. Solymár	207
GYÖRFFY MIKLÓS: Újra az Ómagyar Mária-siralom kérdő-felkiáltó fordulatairól	178
HEXENDORF EDIT: Az eszközők és a velük végzett műveletek elnevezésének kérdéséhez	68
HORPÁCSI ILLÉS: Szófejtések: Évad. Tüled—hozzád	154
HORVÁTH JÁNOS: Néhány XVI. századi írónk nyelvéről	3
IMPLÓM JÓZSEF: Elemózsia 207. — Óperencia. Túrómolaj	208
IMRE SAMU: Elhomályosult összetételek a felsőöri nyelvjárásban	234
KÁLMÁN BÉLA: Adalék a -ni igenévképző eredetéhez 118. — Kötelet ver 150. — Kanyaró 209. — Az ÓMS. egyik kifejezésének vogul mása 210. — Sió, zsilip. Mondat és mondat 236. — A -fele mint az igekötő és határozó toldaléka 237. — † Horváth Károly	255
KÁROLY SÁNDOR: Az állítmányi mellékmondatról	103
KELEMEN JÓZSEF: Csurdít	210
KOROMPAY BERTALAN: Szovjet antropológus a finnugorok származásáról	72
LOVÁNYI GYULA: A magyar szótárak könyvészetéhez 200. — Borszék 212. — Szerep. Pufók 213. — Spárga 214. — Strici 215. — Jukker. Puser	216
LŐRINCZE LAJOS: A nyelvművelés elvi kérdéseihez 19. — A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből	228
LUKÁCS KÁROLY: Balaton vidéki víz- és földrajzi tájszók	184
MARTINKÓ ANDRÁS: Kuburc, kuburcol	217
MÉSZÖLY GEDEON: Az ugorkori sámánosság magyar szókinszbeli emlékei	46
MIKESY SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	257
O. NAGY GÁBOR: Fátul szakadt	218
NAGY J. BÉLA: † Sági István	254
NÉMETH GÉZA: Gúnynév, szólás, szállóige	192
PAIS DEZSŐ: Áld—átköz 61. — A székely-derzsi rovásírásos téгла kora 88. — Imperativus a nyelvészetben 119. — Balassi Bálint ismeretlen versrészletei 171. — Naspolya ~ lasponya 204. — Egy elmaradt előszó	237
PAPP ISTVÁN: A mondat funkciója	89
SCHIEBER SÁNDOR: Bolygó zsidó — örök zsidó 220. — „S mint Nabuchodonozor áll ki“ 221. — Raguel	222
STOLL BÉLA: Balassi Bálint ismeretlen versrészletei	166
SÜTŐ JÓZSEF: A büszkeség, kevelység kifejezésformái a népnyelvben	189

SZABÓ T. ATTILA: Régi adatok a <i>-ni, -nit, -nol</i> rag erdélyi elterjedtségéhez 112. — A <i>-bali</i> képző az erdélyi régiségben	224
TERESZTYÉNYI FERENC: Kossuth, az újságíró	31
TIMÁR KÁLMÁN: Szomorú változás	228
ÚRHEGYI EMILIA: Magyarországi szláv nyelvemlékek I. Középkori cseh oklevelek	243
ZOLNAI BÉLA: Muri	222
Kisebb közlemények	199
Különfélék	254
Nyelvjárások	228
Nyelvtörténeti adatok	224
Szemle	237
Szó- és szólásmagyarazatok	202
A borítékon: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztikara, választmánya és számvizsgáló bizottsága. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- ádáz, ádázodik 62
 ágrólszakadt 219
 agyafürt 62 j., 65
 ágyat vet 149
 ágyú 66
 aj! 57 k.
 áj 128
 ajándok 55 kk.
 ajánl 58
ájy- (vogul) 57
 al (alja, alatt) 63
 alamizsna 208
 alany és állítmány viszonya 103, 111
 alap 213
al-Baiḏā' (arab) 81 k.
 áld 61 kk.
 áld 'összeillik' 67
 áldomás 64, 66
 áldoz, áldozat 62
 az áldozat mibenléte 54, 64
alta, alvta (mordvin) 61, 66
 *apa-pap 89
 apadás 186 k.
 Arany János két hasonlata 206 k., 221
at, ataq (tör.) 68
 átkoz 61 kk.
 átok 62, 66 k.
 Balassi | Bálint ismeretlen versrészletei 166 k.; ~ nyelvéhez 171 kk.; ~ *i*-zése 174; adatok, megjegyzések ~ hoz 175 kk.
 Balaton vidéki víz- és földrajzi tájszók 184 kk.
- balhé 223
-bali képző az erdélyi régiségben 224 kk.
 bátor ne 173
 Báthory István vajda levele 1531-ből 226 k.
 bégyes 189 k.
 Beke Ödön 121 kk.
-beli 224 kk.
Belaveža (orosz) 80 k.
 berek 188
 bicic 125 k.
 bolygó zsidó 220 k.
 Borszék 212
 bozót, Bozótság 188 k.
 böcök 191
 börc, börcöl 190
 búb, bú[u]bos 190
 bucka, buckó 191
 bűvár (madárnév) 123 k.
 a büszkeség kifejezései 189 k.
 büttyök 191
canis tota mater (deák) 203
 HB. *chomuv* 136—8
chotár (szlovák) 250
 Csebokszarov N. N. 74 kk.
 cseh | középkori ~ oklevelek 243 kk.
 csepőte 196
 csor ~ csur 212
 csörte 196
 csúrdít 210 kk.
 dáhoes, dáhodzs 235
 Dévai Bíró Mátyás nyelvééről 5 kk.
dežmar (szlovák) 250
- dézsma 250
 dőlöktő[é]nap 236
 dúc, duc(c)os 191
 duci-faros 191
d'žikav[š]njs (zürjén) 206
 éj 154
 elemőzsia 207
 élés 251
 elhomályosult összetétel 234 kk.
 ér ige 173, 241 k.
 eredetkutatás | a magyar ~ vázlatosan 72—4
 eszköz és munkafolyamat viszonya 69 kk.
 etnogenézis 1. eredetkutatás
 évad 154 kk.
 falu 137 k.
 fararazi 190
 farscik, ~oló 190
 farsok, ~os 190
 fától szakadt 218 kk.
-fele mint az igekötő és határozó toldaléka 237
 felhőkiáltó malom 47
 fereg ~ fireg ~ fűrög 172
 ferge 171 k.
 fergeteg 143, 154, 171
 fergeteges 172
 ferteng, förtöng 153 k., 171
 fetreng 153 k., 171
 fickándoz 153
 a finnugorok származásához 74 kk.
 francia hatás nyelvújításunkra 22 kk.
 fú (madárnév) 124 k.

fuser 216 k.
 fürdik 154
 fűge 154, 171–2
 Gemurre (német) 223
 gerend(ek) 187
 góbé 207
 gonoszul mondani vala-
 kinek 65
 gögös 189
 a gúnynevekről általa-
 ban 192
 gyak 206
 gyeplős 159
 ha szinte 173
 hab 185, 207, 218
 habar, ~ (ny)ica 218
 habarc(s) 217
 *hábor, háborog 218
 háboruabb 207
 halhatatlan zsidó 221
 a Halotti Beszéd olvasá-
 sához 136–40
 hamu 136–40
 hangok, hangváltozások
 és hangmegfelelések |
 bilabialis réshang a má-
 gyarban 199 k.; ellen-
 tétés típusú kettős-
 hangzók az Ecsedi láp-
 vidékén 233; hangátve-
 tés 203, 209, 210 j.;
 hasonulás és elhaso-
 nulás 203 k.; *l, r, j*
 nyújtó hatása 233 k.;
aj ~ é, é, í, í 46, ë > e -n
 ragos állapotjelölő
 előtt 166; *f ~ v 153, ie,*
uo, üö, ó > ou, ő > öü 233
k., k ~ h 217 k., l ~ n,
ly > ny 203 k., ineti-
mologikus l 62, 129,
l > r 217, l > v 145 k.,
mß és mφ 199, n ~ l,
n - n > l - n és n - l
 203 k., *ó > ou, ő > öü*
 233, *p > f 172, p ~ v*
 132, *ty > cs 151, v > l*
 146, *v ~ f 153* | vog.
jo ~ m. á- 63, vog.
s ~ m. o 67; fgr. *t
~ m. -d 154 kk., fgr.
*t ~ m. l 156, fgr. *t
m. z 155, fgr. *ð ~
m. l 156; votj., zürj.
i ~ m. a 206, zürj.
-d'z ~ m. gy 206 | tör.
ž ~ m. a 209 | ném. -e
 ~ m. -a 214
 harag ~ horog 124 j.
 harang 241
 harmásár (rumén) 27 j.
 határ 250
 hattyú 242

heatan (jurák szam.) 68
 hegedű 55
 hegyes 189
 hej!, hejget 55
 Heltai Gáspár nyelvéről
 8 kk.
 helyesírás 238; ~törté-
 net 239
 heném 'hanem' 235
 hermekszár 27 j.
 hetyke 189
 hiba[o]re 218
 hód 241
 hoda 126
 homok 241
 Horváth Károly 255 k.
 hozzád 'balra' 157 kk.
 huj!, hujánt 46 kk.
 hullám 184 kk.
 Hutás Magdolna 68 k.
 az idegen szavak kér-
 dése 14–6, 19, 243
 ileš (szlovák) 251
 imád 51 kk.
 ír ige 242
 ispán 251
 íspán (szlovák) 251
 jaj! főnévként 47
 jean-foutre (francia) 202
 jól mondani valakinek 65
 jolent-, jolt(i)- (vogul)
 61 kk.
 Jorgovics Pál 22, 25
 jövevényszók | legrégibb
 török ~szavainkhoz
 241 k.; latin, német és
 magyar ~ középkori
 cseh oklevelekben 249
 –52
 jucken, Jucker (német)
 216
 juckert 216
 jukker 216
 ka[á]bure 217
 kaj! (vogul) 46–9, 55
 kaj-sáv (vogul) 46, 56
 kanyaró 209
 kárákatona 125–6
 a kazárok nyelvéhez 79
 kk.
 kecskék 4, 186
 keh ~ köh, bé-kehed 178
 kelep 213
 képző|k: -atag, -eteg ~s
 szavaink 143, -bali,
 -beli 224 kk., -γ > -é: -i
 nomen poss. ~ 165,
 -k ~ -g 134; -ni ige-
 név ~ 118, -ók nagyí-
 tó ~ 214, -p 213 j.; -ta-
 lan, -telen fosztó ~ 165
 keserű 137–40

a kevélység kifejezései
 189 kk.
 a kevert nyelvrendszer
 kérdéséhez 241
 kiált, kajált 46–9, 55
 kiáltós madár 47
 kietlen 145
 kil (csuvas) 84 kk.
 kínál 49 kk.
 kincstartó 251
 kinstart (szlovák) 251
 kisafás 159
 kiz- (török) 209
 koboré(k) 218
 kobylinec (szlovák) 217
 kormorán. I. kárákatona
 Kossuth Lajos mint új-
 ságíró 31 kk.
 könyvismertetés 240–54
 kösköny 186
 kötelet ver 150 k.
 közep 213
 köznyelvi kiejtésünk nor-
 malizálása 17
 kuburc, ~ol 217 k.
 lasponya 203 k.
 latyak 188
 leáldozik, leáldozóban van
 a nap 67
 leg > let fokozó szócska
 173
 libuc 125
 majer (szlovák) 250
 major 250
 marás 188
 Méliusz nyelvről 7 k.
 Mihályfa | a Veszprém
 megyei ~ gúnynevei
 193 kk.
 minden 160 kk.
 moire (tolvajnyelvi) 223
 mondat 236 k.
 mondat | a ~ funkciója
 89 kk.; a ~ alaki szer-
 keze 90 k., jelentés-
 szerkeze 91 kk., lelki
 alkata 95 k. és életsze-
 re 98 kk.; állítmányi
 mellék ~ 103 kk.; a fő-
 névi állítmány felisme-
 rése 103–5; az alanyi
 mellék ~ felismerése 106
 kk.; a főnévi, mellék-
 névi és számnévi állít-
 mányt helyettesítő mel-
 lékmondat 106 kk.; ér-
 telmező jelzői mellék ~
 109 kk.; alany-állít-
 mány és fő-mellék-
 ~ viszonya 111–2;
 szintagmatikus kap-
 csolatok fejlődése 160
 kk.; határozók ú. n.

önállósulása 160 kk.
mondattan 1. mondat
mondolat 236 k.
Morefi (rotwelsch) 222
muri, muriz 222 k.
murút, meg~ 223
művelet és -eszközének
viszonya 68 kk
nad'z (zürjén) 204 kk.
nagy 204 kk.
a nap leáldozik, leáldo-
zóban van 67
napastig 235
naspolya 203 k.
négyellő, négyesdi 159
népnyelv | Balaton vidé-
ki víz- és földrajzi táj-
szók 184 kk.; a büszke-
ség és kevélység kife-
jezései a ~ben 189 kk.;
a Veszprém megyei
Mihályfa és Szentgál
~éből 193 kk., 228 kk.;
elhomályosult összeté-
telek a felsőóri ~ben
234 kk.
ñó (cseremisiz) 128
nő 128
nyáj 241
nyak 241
nyál 241
nyalka 241
nyám 241
nyár 241
nyargal 241
nyelv | néhány XVI. szá-
zadi írónk ~éről 3 kk.,
171; ~ és ízlés 12, 24;
Kossuth vezércikkeinek
~éről 43—5
nyelvmélekek | két levél
a XVI. század első
feléből 226 k.; magyar-
országi szláv ~ 243 kk.
nyelvkeveredés 241
nyelvművelés | a ~ elvi
kérdéseire 10—21, 28,
242 k.; a nyelvi helyes-
ség próbája 13—4, 243;
nyelvünk gazdagításá-
nak módja 18, 28
a nyelvrokonítás törté-
netéhez 201
nyelvszókás 14, 28
nyelvtan | a magyar ~
oktatása 18, 29
nyelvtudományunk hely-
zete 1 kk., 240
nyelvújításunk forrásai-
hoz 21 kk.
nyerges 158 k.
ól, ol (osztják) 155

ÓMS. | az ~ kérdő-fel-
kiáltó fordulatáról 178
kk.; az ~ dallama 179
kk.; az ~ egy kifejező-
sének vogul mása 210
Óperencia, óperenciásten-
ger 208
orv 133 j.
ostorhegyes 159
öt (osztják) 155
oúpa (görög) 124
ödben 'ottbent' 235
ör-, ür- (török) 150
örök zsidó 220 k.
örül 172
ötkün 'ottkint' 235
padmaly 187
pakulár 27 j.
pali, palizir (tolvajnyelvi)
223
Pánczél Pál 22 kk.
pandalló 187
per, perel 251
pecek, peckes 191
perces 'hetyke' 190
percselődik 190
perdít, pereg, pörög 172 j.
perej (szlovák) 251
Pesti Gábor nyelvről 3 k.
Pfuscher (német) 216 k.
pipelle, pipellős 190
pipes, pipős 190
pipes-bubos 190
pity, pittyes 192
pityi-gangos 192
pityéget 192
pofa 214
pofók, pufók 213
puf ~ pof 214
puposkodik 190
püser 216 k.
pör (mari) 172 j.
pörge 172
pötyke 191
pyöri (finn) 172
qaramafuq (török) 209
rács 206
rag[ok]: -n állapot-, ill.
módhatározó ~ 162,
166; a -ni, -nit, -nol,
-nul, -nül határozó~
régii erdélyi elterjedtsé-
ge 112 kk.; -nyi palóc
helyhatározó~ 118
Raquel (ószöve.) 222
riad, riaszt 143
Rivarol A. 23 kk.
rovásírású emlékekhez
86 kk.
rudas 158 k.
„s mint Nabuchodonon-
zor áll ki“ 221
saccol, sarcol 252

Sági István 200, 254 k.
sahun 'sehol' 235
sámánosság | az ugorkori
~ magyar szókincsből
nyomai 46—61
sárca 123
sárci 127
Sarkel (kazár) 79 kk.
sāt, sāt (vogul) 61, 67
satu (finn) 68
säpsem (osztják) 132
scrogély 124
sí ~ siv 142 kk.
sikér 'sekély' 187
sil(l) 'sír' 147
silány 146
síó 148 kk., 236
sipy (vogul) 132
sivány 145
sivalló | hideg 147; egy
~ lélek se 147—8
sivadoz, si(v)an, siván-
kodik 143
sivatag 141 kk.
sívó 142 kk.
sohá 'sehová' 235
Solumkaialthow 47
solymár 207
Spagat (német) 214 k.
spago (olasz) 214
spárga 214 k.
spárgálás 215
spargo (latin) 215
Stanislav János 242
stílus 1. nyelv
strici 215
strýc (cseh) 215
sűrű 'serény' 172
Szabó József nyelvész le-
vele Széchenyihez 200
szakad 219
szal- 'vág, hasít' 133
szál 'tutaj' 133 k.
szalag 134
sza[á]lak 'tutaj' 134—5
szállóige 198 k.
Szamarton 236
szám mn. 121 kk.
szárcsa 121—7
szárcsi 127
származástan 1. eredet-
kutatás
szeg ~ szög 'barna' 127
szegrül-végrül 149
szeg-szár 127
a székely-derzsi rovásírá-
sú téglá kora 86 kk.
székely góbé 207
szemem könnyel árad 210
Szentgál | a Veszprém
megyei ~ XVIII—
XIX. századi nyelvből
228 kk.

szépen! 16
 Szerémi György nyelvéről 4
 szerep, ~el 213
 szerepeskedik 213
 szí ige 130 kk.
 szíj 128
 szil ~ szil 'szív' ige 129 kk.
 szilvány 130
 szip (~og, ~ákol) 132
 szívós 132 3. j.
 szláv | a honfoglalás előtti
 pannóniai ~ok nyelve
 242; magyarországi ~
 nyelvemlékek 243 kk.
 szó 241
 szólások 198 k.
 szolga 173
 szomorú változás, ~ je-
 lentés 228
 szop 132
 szótár | a magyar ~ak
 könyvészetéhez 200
 sző 'szőke' 127
 sző-szár 127
 szölevény 130 j.
 Sztálin I. V. 1 k., 119,
 237, 240—1

tájszók l. népnyelv
 tan 141
 tarvarjú 125
 tavaly 155 k.
 távol 156
 telep 213
 terep 213
 HB. *tílvot* 140
tírás (rumén) 27 j.
 torló, megtorlás 59 k.
 török jövevényszavaink
 legrégebb rétegéhez
 241 k.
 turis 27 j.
 turzás 186 k.
 tüled 'jobbra' 157 kk.
 türelemolaj 209
 tűr(öm)olaj 208 k.
 ű, űw- (vogul) 55 kk.
 ugorkori szavainkhoz
 46—68, 241
 űlt- (csereemis) 61, 66
 uria (középlatin) 124
 ülő 206 k.
 üvölt 56
 *vadl, vall 251
 varr 150
 végét éri 'cél't ér' 173

véletlen lő 175
 ver 'üt' 150
 ver, veret 'teker, csavar'
 151 kk.
 verecs, verecselő 152
 verecsen(y) 151 kk.
 vereten 152
 vérvás a voguloknál
 49 k.
 vertelyke-level 153
 verteng, ~és 153
 vertőke, vertéke 153
 vezércikk 32—3, 37, 39, 43
 vidék 250
 vidék (szlovák) 250
 vízivarjú 125
 vo, voša (zürjén) 155
 vodlováni (szlovák) 251
 vrete[ě]no (szláv) 151 kk.
 vrt- (szláv) 151 k.
 vrtel', vrtiel' (szlovák) 151
 vrtielka (szlovák) 153
 vrtjeti (horvát-szerb) 151
 vuote- (finn) 155
 vureni (tolvajnyelvi) 215
 zir, zirs (tolvajnyelvi) 223
 zsámfáter hordta! 202
 zilip 236

